

Móricz Zsigmond

Életem regénye

TARTALOM

CSÉCSE
BOLDOG SZIGET
CSÉCSE
A KÉT PÓLUS
LÉGVÁLTOZÁS
A VÁLLALKOZÓK
AZ ÚJ SEPRŐ
SZÉLCSOND
A KERESZTELŐ
„EJJ-SZI”
AZ ÁRVÍZ
PISTA
KIS KATONA VAGYOK ÉN
A TŰZESGÉP
ÜZLETI SORS
APOKALIPSZIS
APOSTOLOK OSZLÁSA
ISTVÁNDI
FÖLDRENGÉS UTÁN
ISTVÁNDI
KOVÁCS: KALAPÁCS

KASZTOK KÜSZÖBÉN
NIL DE ME
PISTA ÚJRA
ÉDESAPÁM
PISTA MINDIG PISTA
HONFIBÚ
PTHRÜGY
A FELEDHETETLEN SZENVEDÉSEK
PTHRÜGY
OTTHON
GYÖKEREK
A HÁZ
ÉHSÉG
ROKONOK
TÜGYI EBÉD
ÚJJÁSZÜLETETT A FALU
ÜNNEP ESTE
KÖZÉPOSZTÁLY
A BILKEI KULCSOK
A MÚLT, A DICSŐ MÚLT!
LEBICKÁZVA
A CSALÁDI FÉSZEK: A BOLDOG FÉSZEK

CSÉCSE
BOLDOG SZIGET

CSÉCSE

Csécsén egy utca folyik végig, mint Buda és Pest között egy Duna. Az út két partján húsharminc házhely, úgy összepréselve, hogy szoronganak, mint a lovak a ménesben. Ott a nagy puszta, a végtelen mező, s a lovak összebújnak, félve és egymást melengetve, mint a jobbágyságok, hogy lélegzeni sincs módjuk egymás nélkül.

Az utcával párhuzamosan rohan a Tisza, füzes bokrok alatt, éppen a csécsi parton egyre nagyobb szakadékokat vágva a szántóföldbe, s már viszi, viszi a temetőt, s kiássa a régi halottakat, s a koporsóval együtt seprí őket a korai feltámadásra. A házhelyek is olyanok, mint egy jól rendezett ravatal. Elöl van a fejealja, az út felől a lakóház, evvel egy fedél alatt a lóistálló és marhaól. De szemben van a nyári konyha s az apróbb állatok hajléka, sertés, baromfi. Az udvart hátul kettévágja a csűr, melyen szekérrel át lehet hajtani, s hátul a konyha- és gyümölcskert. Így van az egész országban, az egész parasztvilág mindenestül ilyen gondosan be van rendezve, hogy a legkisebb helyen elférjen: igen soká kell neki, ivadékról ivadékra ugyanazon a szűk fészken költeni: különös, hogy semmi sem mutat arra, hogy itt vidám embertermelésre kell berendezkedni. Mintha evvel a mai nemzedékkel le volna zárva az élet, nincs tovább hely újak számára.

Bizonyára ez az oka, hogy a történelem legrégibb emlékei, amiket véletlen leltem, Csécsét ugyanolyan kicsinek tüntetik fel, mint ma. Hogy kell azt érteni, hogy a XVI. századi adóösszeírásban Csécse másfél adózó telekből áll, a szomszéd Milota négyből és a másik szomszéd, Kóród hat és félből? Mikor ma, az 1930-as statisztikai népszámlálásban Csécse lakossága 371 lélek, Milotái 1030 s Tiszakóródé 1195. Milyen titokzatos erők működnek a parasztelekben, hogy harminc nemzedéken át annyira egy arányban, stílusban és törvénnyel élnek? Nyilvánvaló, hogy a legősibb idők óta, mióta csak kialakult a faluélet, tökéletesen szabályozva van a szaporodás is. Ezekben a csécsi kis házakban nincsen ám és sohase élt korlátlan számú gyermek, ahogy sohasem volt korlátlan habzsolás ételben-italban; itt nem születnek messze szárnyaló álmok; innen nem távozott el, ezekből a párhuzamos szűk telkekből, egy família sem szerencsét próbálni. Ugyanazok a nevek járnak iskolába s vannak beírva a telekkönyvbe ma, akik harminc éve és hatvan éve, minden nemzedék ezeket a neveket újíttja.

Valami titokzatos, soha ki nem mondott, fel nem fedezett ősi rend szigorúan megszabja, hogy ezek a családok egymás mellett, az élet legfinomabb részleteiig teljesen egyenlő módon élnek. Ki van zárva, hogy bármelyik is különb lehessen a másiktól. Lehet, hogy egyiknek-másiknak, sőt valamennyinek különböző nagyságú tulajdona van a határban. Azon a hatszáztízholdas határon, ahol ma már uradalomnak nyoma sincs, de ahol mégis van birtokkategória, igenis különböző módon osztoznak, de bent a faluban az életmódjuk nemigen tér el egymástól, s amennyiben eltér, az is oly grammra van megszabva, hogy ettől megint nem lehet tovább elhajolni.

Csak két telek van Csécsén, amely egészen külön s a többitől elkülönült állapotban van.

Ahogy az országút végigfolyik a községen, a falu két végén, mielőtt tovább menne, kanyarodót tesz, itt jobbról fut be, ott balról megy tovább. Mindkét helyen adódik egy-egy kis telek, mely így háromszög formában szembe kerül a főútra, s ha a fátornyos templom ott nem állana a kis falu közepén, szemezhetnének is egymással. Mind a két telket egy-egy sikátor még külön önállóvá határolja, s a kis családi ház, mely a többi parasztháztól nemigen különbözik, így valósággal záróköszerűen ékelődik. Vagy boldog szigetül.

Ez a két ház már kisdíák koromban feltűnt nekem különös fekvésével, s a debreceni kollégiumban megindított diákfantáziával és szépen fejlődő egocentrikus világrend-építéssel, kivételes szerepet szántam nekik. A két ház ugyanis a szüleim háza. Az egyik az apám, a Móricz Bálint öröksége volt, a másik az édesanyámé, a Pallaghy Erzsébeté.

Két pólus, mondtam már nagyon régen, s ebből a poláris helyzetből következtettem ki az egész házasságot szüleim között.

A két pólus között szikra pattant, s lettem én.

Csupa szimbólum. Anyám háza a keleti: ez a fészek, az eredet, az ex oriente lux. Apámé a nyugati, a jövő, a kultúra iránya... S mennyire meghatott, hogy mikor később visszakerültem a faluba, ahonnan hatéves még nem voltam, mikor elvittek, mint nagybacska diák meglelekesülten vettem tudomásul, hogy az apám elhagyott házából lett a község iskolája s az édesanyámékéból a községháza. Őseim két hajléka a község szolgálatában.

Két pólus volt ez a két ház, lakóinak eredete és természeti alkata szerint is.

A Móriczok a mélységből emelkedtek fel odáig, hogy a napnyugati portán a falu irányadó szintjéig feljuthattak. A Pallaghyak a magasból ereszkedtek egyre jobban le, míg végre odáig süllyedtek, hogy nívójuk már beleolvadni látszott a keleti telken, a falu szürkeségébe. S akkor jött a két pólus közötti érintkezés, mely az apám energiáját arra használta, hogy felrobbantsa a Pallagi-csoportot s a szélrózsa minden irányába dobja szét őket, hogy aztán az a fertőzés, amit viszont ő kapott a Pallagi-pólustól, az ő falubeli életét is megszüntesse, s explodált a Móriczsors is, hogy kirepüljön a család a világba. Hogy a kis falu tovább élhesse zavartalan, mozdíthatlan örökös parasztlétét.

A Móricz-elődökről csak annyit tudok, amit hosszú idő alatt elejtett szavakból gyűjtöttem. Apám soha egy szót sem volt hajlandó szólani családi emlékeiről, mintha valami olyan lett volna, ami nem hoz dicsőséget rá. Különbözik maga se sokat tudhatott róla, mert hiszen hároméves korában maradt árván, anyja rögtön férjhez ment s az új apa, a „Papó” goromba, lusta s fertelmes szájú ember lévén, a világ legnagyobb káromkodója, nem mondhatott sok lelkesítő mostoha fiának az őseire.

Édesapám testvérénje, Borca néném - a Boldog Ember anyja - tudomása szerint apámnak a nagyapja, Móricz Ferenc jött Kőmörőből házasodni Csécsére. Elvette Pap Máriát, Pap Están lányát, s a házuk az volt, ahol apám született s nőtt, a mai iskola telkén. Ez a Móricz Ferenc, vagy inkább Mórutz, vagy Mórutz Lukács Ferenc a jánki gróf dézsmása volt. (1807 óta hol Mórutznak, hol Móritznak, hol Móricznak írják a családnevet a kőmörői és csécsi mátrikulák. Kiejtésben Mórutznak is mondták.) Csécsé a gróf Barkóczyak birtoka volt, s mivel a kastélyhoz, Jánkhoz nagyon messze volt, robotra nem járt, hanem dézsmával szolgált. „Még akkor lelkelem, mikor a Kossuth-világ még nem volt, nem robotra jártak, hanem a jánki gróf minden esztendőben kétszer elküldte a hajdúját, az összeszedett mindent, csirkét, tojást, zsákot, abroszt, kendőt, olyan vót az a telek, már mikor jött, tavasszal, az asszonyok elkészültek hozzá.”

Ennek a Ferenc dédapámnak a fia, Mihály, a nagyapám, még a jobbágyidőkben, 1843-ban házasodott. Március elsején. Ez meg Kóródra ment feleségért s elvette Farkas Zsuzsannát, akinek Lengyel Pál volt a „nemzőapja”, ahogy Borca néném kidagolta: „úgy vót az, tudod lelkelem, az élet sok mindenfélét hozott, a nagyanyámnak szeretője volt Lengyel Pál hajósmester”. Így a „jöttment” dézsmás fia meg a „jártasköttes” hajósmester lánya valami frissebb és pezsgőbb vért hoztak, mintha a falu megüledett, megáporodott vére keveredett volna.

Ez magyarázza, hogy lehet az, hogy édesapám, aki három évvel árván maradt, annyira független és eredeti emberré tudott fejlődni, hogy huszonhat éves korában szemet vetett, ötholdas kis parasztleány léteire „az özvegy papné” lányára.

A másik pólus ugyanis, a falu szemközti végén levő sziget, az özvegy papnéé volt.

Özvegy Pallagi Józsefné, a nagyanyám. A csécsi pap lánya. Annak a Nagyváradi Nyilass Józsefnek a lánya, aki éppen akkor halt meg, mikor a lánya özvegyen maradt. Egy év két férfit vitt el: a beregújfalusi papot, a nagyapámat, s a rákövetkező tavasz a nagyanyám apját, a csécsi papot. Így lett özvegy papné, fiatalon, harminckét éves korában a nagyanyám; öt árva gyerek maradt rá és hatvan hold Beregújfaluban. Hazavágyott a szülőfalujába, ahol egyetlen testvére, Nyilas István, a papfiból lett gazda élt, gazdagon nőszülve, s a bátyja szerezte meg neki ezt a különös telket és házat, mely oly árva magánosságban, vagy úri zárkózottságban állott mint szemben, a falu túlsó végén a Móricz-porta.

A Móricz-portán a jobbágyság nehéz szaga öröködött meg, bár hiszen már vége volt a jobbágyságnak, apám 1851-ben már „szabadnak” született, de nem ez az új, törvényes szabadság hatott rá, hanem az árvaság falusi különös szabadalma. Az árvagyereknek ugyanis minden szabad. Az árvafiút senki sem bünteti, mindenki sajnálja s ha olyan tűz van a vérében, mint a kis Mórucz Bálintban, övé az egész falu minden pora és zuga. Még a pap is, az öreg süket pap, Nyilas tiszteletes, ha a kis unokája - híres szép Kati lányának, akit puskával kényszerített az urához -, nagy, fekete szemű Erzsije hozzá hazajött s térdén ringatta, azt dúdolta a fülébe: „Odakint van Mó-rucz-bá-lint... ha rossz le-szel, hozzá adlak fe-le-sé-gül ...”

Ez az Erzsi most már a poláris-érintés idején, itt volt nevelésének befejezte után a csécsi kis házban, s még mindig óriási nagy, összenéző fekete szemei voltak, kicsi volt és csinos, roppant hajával s fürgé a máris, apai örökségként, picit hajlott hátával. De a szeme messze nézett, a múltba nézett, nagyanyja a Bánffy-lány, a Bánkuthy-lány tündérmeséjébe ragyogott és álmodni sem álmodta volna, hogy Nyilas nagyapám szava még be is válhat. Élt, mint egy elátkozott királykisasszony, mint Csipkerózsika, a töviskerítés mögött. De nem aludt, mert dolgoznia kellett; serény anyja és kemény nagybátyja keze alatt az özvegy papné gyerekei folyton a mezőn voltak, s napról napra jobban érezték, hogy lecsúsznak menthetetlenül a parasztlehetbe.

A KÉT PÓLUS

Dédapám, Nagyvárad Nyilass József, a csécsi pap, akinek minden baja abból származott, hogy feleségének anyja, nagyanyja bárókisasszony volt - két gyereket felejtett itt a kis faluban. Mint a vízbe hullott kő, egyre mélyebbre süllyedt, úgy látszott, valami fizikai törvény parancsolja, hogy az ő ivadékaik így hanyatlanak egyre alább. Ő maga bizonyos emelkedő ívet írt le, mert ha Csécse mégolyan kicsi falu is, az ő pap apja még ennél is kisebb helyen fungált. *Rakacaszend* a Bükkben lévitaság volt. Tehetséges fiatalembernek kellett lennie, hogy káplánságból azonnal a megye legnagyobb falusi papságába, a porcsalmaiba választották be. Szép, szokatlanul magas, legalább öles magas férfi volt, sportember, s a környék egyik legtekintélyesebb, ezerholdas földbirtokos családjában egy árvalányra vetette szemét, akit harcok után feleségül vett, s aki miatt kellett elmennie nemsokára, Csécsére.

Ennek a feleségnek, Kisdobronyi Isaák Erzsébetnek két gyermeke maradt itt. Az idősebbik Katalin, a kisebb István.

S ekkor, a szülők halála után, István paraszt, ha a falu legnagyobb gazdája is, és Katalin egy árva özvegy papné, akinek a lányát egy ötholdas kis legény választotta ki párul.

Így szegeződött szembe a két pólus.

Így kell érteni, hogy a Móriczok az ismeretlen magyar néptenger mélyéből emelkedtek felfelé, míg a papné ivadékaik az ismeretlen magyar feudális magasságokból hullottak egyre lejjebb, mint a meteortörmelék. E pillanatban a falu volt az olvasztó kemence. Az alföldi kis magyar falu, mely a jobbagyság törvényes sorsából kiszabadulva, ma a jelentkező új korszakban úgy halad még, mint a bolygó, megszabott pályáján, de éppen ez a két egymástól oly rendkívüli távolságból szembe került különös, parányi és elcsillanó kis lény azt a roppant és megrendítő magyar sorsot képviselte, amely a jövő generációkban az egész magyarság sorsát mutatja.

Ott a kis legény, aki termetre a legkisebb a faluban s indulatra és ambícióra a legnagyobb. Ott a kislány, aki oly tehetetlen, mint egy pihés galamb és semmit se akar, semmire sem vár. S míg az árvalagény úgy él, nő és cselekszik, mintha ő volna a fajtájának egyetlen képviselője, mítsem tudva múltakról, elődökről, ősookról, addig a kislánynak a báró Bánhidya, báró Bánffy anyáiról szól minden emlék, és várton várja a maga királyfiát.

Aki megérkezik a falu túlsó végéről a parasztlegény képében. S ez nem is oly egyszerű dolog, ahogy ma már az ember, a tények után elfogadja.

Közben van ugyanis a nagy szűrő, az olvasztó, a nivelláló falu.

A falu élete döbbenetesen megszabott síneken halad. Az egyenlő telkek, az egyenlő munka, az egyenlő életmód teljesen és végzetesen s megváltoztathatatlanul egyenlővé teszi az életet.

A falusi ember köteles azzá válni, amivé a falu lelke őt eredetileg elrendeli. Akinek őt holdja van, az ötholdas marad örökre, s viszonya az ötvenholdassal életük egész folyamán nem változik. Tegeződnek, de István bátyám, Áron bátyám, s mindenik pontosan tudja: hol az ő helye s hogy mit kell neki enni. Az utolsó lépésig meg van neki szabva, sokkal jobban, mint a spanyol etikettben, hogy mi a sorrend a falu emberei között, s egészen pontosan, grammra le van mérve a közérköles által, hogy kinek mit, mennyit s milyen szabad, sőt kell, fogyasztania. Mikor a gazdalegény fagyos szalonnát vág a padláson, a zsellérfiú főtt kukoricát eszik marék-ból. A falu életének energiakészlete elsősorban arra fordítódik, hogy a bolygók egymás között a távolságot pontosan betartsák. S úgy van eleve elrendelve, hogy senki soha többre ne vihesse s lehetőleg senki le ne szállítsa azt a pályáivet, amit örökölt elődeitől. Többre senki se vihesse,

mint ahol apja hagyta, s mindenki megtartsa az apai pályát. A napszámos bére nem az elvégzett munka, nem az elért haszon szerint van megszabva, hanem aszerint, hogy csak éppen nívón, tehát életben maradjon a munkás is meg a munkaadó is.

A falu kis méretei között a minimumok versenye folyik. Ha a nagygazdának bizonyos mértékben többje van, mint a kis napi földtúrónak, akkor ő köteles úgy élni, hogy ezt a többletet az utolsó morzsáig felélje. A többletből félretenni semmit sem szabad. Nem is lehet, mert a többlet arra való, hogy azok, akik a munkatöbbletben részesülnek, a kereseti többletből is részesüljenek. A legnagyobb gazdának sem marad tehát több, csak éppen annyi, hogy a mindennapi fehér kenyér, a jó sonka és kolbász, a csőröge tészta meglegyen. Tejfölös paprikás csirke és töltött káposzta. De csak éppen annyi, amit el tud fogyasztani. S ezt köteles is elfogyasztani. Ha pedig a palláson az idegen tömérdek sonkát, szalonnát, ódalast és füstölt kolbászt lát, arról tudni kell, hogy az az aratóké, a kapásoké és a kendertörőké. Ő csak mint letétet kezeli ezt a pluszt. Igazán nem jut a legnagyobb gazdának se más, csak egy aránylag vékony életszintjavulás azon a síkon, hogy ő mint a saját földje megmunkálásának intézője, gondozója, munkavezetője él. Arról azonban szó sem lehet, hogy valaki vagyont gyűjtsön, új földeket vásároljon vagy bankbetétekkel dolgozzon. Nyilas Gusztáv bátyámnak ma sem lehet többje, mint amennyit telekkönyvileg ki lehet mutatni, hogy egy-egy házasság alkalmával ezt s ezeket a darab földeket kapta a feleségével. Ő vagy az apja.

Előfordul egy-egy vásárlás is. Emlékszem, hogy valami harminc évvel ezelőtt a falu gazdái egyetemlegesen megvettek vagy száz hold legelőt a szomszéd falu határában. Ezt a területet a megfelelő gazdák vagyoni arányuk szerint osztották el maguk közt s akkor engedélyt kaptak a falu közszellemétől, hogy míg a vételár ki nincs fizetve, addig szabad spórolni és a törlesztés miatt mindenképpen takarékoskodni. S ezt annyira komolyan vették, hogy napról napra meg kellett beszélni, hogy ki mennyire s mibe tud valamit megtakarítani. Mert a faluban a magánélet is közélet, tehát ennek is a legtökéletesebb nyilvánosság szellemében kell folynia. Itt csak egyenlők versenye lehetséges. Ezért senki sem adhat egy fillérrel vagy egy fillér értékkel sem nagyobb napszámot, hacsak az összes falurendet fel nem akarja fordítani, s senki sem dolgozhatik többet vagy kevesebbet. A kapzsiak, a mohók, a túlzott dolgozók éppen úgy megbontják a nyugalmat, mint a megvetendő lomhák, pazarlók és váltócsinálók.

Most e sorok jegyzése közben Pécssett jártam. A vasúti kocsi megtelt vásárramenőkkel. A feketébe öltözött asszonyok vitték a kosaraikat, fejen-háton, kézikosárban a csirkét, tojást, gyümölcsöt. Ötven év óta nem változott a falu képe. A mai vénasszonyok az én volt kisiskolás kislány kortársaim, akik mára felvették az akkori öregasszonyok ruháját, erkölceit és babonáit. Ötven év alatt avatatlanok számára semmi sem javult.

Amíg a falu szerkezete áll, addig változás nem is jöhet. De viszont a változatlanság valami megbízható alapot is ad a faj s a nemzet számára, amit mindig pontosan lehetne számítani, ha volna, aki ezt számon tudja tartani.

Az apám mint fiatal legény, egyáltalán semmi hajlandóságot nem mutatott arra, hogy ebbe a faluközösségbe beleilleszkedjék s ennek a faluparancsnak alávesse magát.

A faluközösségnek s a falu szabályának törvénye, hogy senki sem lehet se különb, se gyengébb, mint amilyennek kell lenni annak a névnek, amit visel. Egy ötholdas parasztfiú egyáltalán nem lehet bátrabb, erősebb és virtuosabb, mint az ötvenholdasnak a fia. Ha természettől az, akkor a hibát korrigálnia kell azzal, hogy eltitkolja, mint valami betegséget vagy testi hibát. Amit Mórucz Bálint csinált, az fellázította az egész falut. Öregeket és fiatalokat. A legkisebb az egész faluban, s a legnagyobb legény. Oly alacsony növésű volt, hogy nem ütötte meg a katonamértéket, nem vették be katonának, ami szégyen, ha öröm is. De hogy egy ilyen pöttöm

legény a leghangosabban énekeljen a templomban csak azért, mert tud és mer énekelni? az tilos. Hogy éjjel legeltesse a határt, s mire a csősz kitörüli a szeméből az álmod, akkorára dagadt hasú lovakkal vagy ökrökkel hajtson haza, az felháborító. Hogy vitában, ujjhúzásban, veszekedésben mindig ő legyen az első és a legnagyobb szájú, az az egész falu megrovását maga után vonta. A falu igaz fiának tisztességtudónak, mérsékeltnek, öregeket tisztelőnek, nagyokat süvegelőnek kell lennie. Persze, ezt az árvagyereket senki se nevelte. Már Farkas Zsuzsannáról mindenki tudta, hogy Lengyel Zsuzsannának kellene hívni, de a Papó, obsitos katonához illő fertelmes szájával a legrosszabb nevelőatya volt, az semmi munkára, rendre, fegyelemre nem nevelte a mostohafiát, csak az egy káromkodásra.

S ez a kis legény nem fért a bőrébe. Ki hallott olyat, hogy egy falusi legénykének a nevét még az ötödik faluban is ismerjék? Csóválják ám a falusi nagygazdák a fejüket, ha a vásáron is tudják, mi az a Mórucz Bálint. Mikor én tizenöt évvel később mendikás voltam Csekében, majdnem minden parasztházban megkérdezték, hogy nem a Mórucz Bálint fia vagyok-e, Csécséről?

Viszont ugyanekkor nem volt egyetlen *úriház* sem, ahol ne tudták volna, hogy ki volt a szép Nyilas Katalin? S mindenütt külön becéztek, ha megtudták, hogy annak az unokája vagyok.

Nyilas Katalin, a nagyanyám, szintén valami kitűnő és feltűnő képességgel bírt: magára tudta vonni a figyelmet. Alig lehet megérteni, mivel vált ilyen népszerűvé, mert hiszen tizennyolc éves volt, mikor az apja, a híres zordon Nyilas pap férjhez adta valakihez, akit ő nem akart. Tizennyolc éves koráig alig van alkalma egy lánynak arra, hogy szép legyen. Nagyon szépnek kellett lennie, ha híre lett. Volt benne valami akarat, valami bátorság, ami ilyen fiatal lányban ritkán van. Apja lánya volt. S mikor az apja azt mondta neki, hogy: „Jányom, feleségül még a csetfalvai paphoz, Pallagi Józsihoz” - akkor azt vágta rá: „Nem megyek én ahhoz a kis görbe paphoz.” „Akkor puskával lölek keresztül.” „Nem szeretem, nem kell nekem, se testemnek, se lelkemnek.” „Majd megszereted, ha a felesége leszel.”

Volt a nagyanyámnak választottja, uradalmi tiszt. Nem is ment könnyen az esküvő, de akárhogy ment, megtörtént s attól kezdve az élete egy hatalmas és szívós harc volt gyerekekért és vagyonért. Tíz év alatt öt gyereket szült és hatvan holdat szerzett. Igen jó férje volt neki ez a berettyóújfalusi vagy berektőújfalusi Pallagi Józsi, aki parasztnemes fiú volt, de nem kapott otthonról semmi örökséget, lemondott a két testvére javára, illetve otthagyta nekik, s ő megelégedett avval, hogy kitaníttatták a pthrügyi szülők. Ez volt az a pap, akit többször megírtam, hogy úgy gazdálkodott, hogy bement hozzá a felesége a bibliotékájába, hogy: „Te Józsi, szóljál már ennek a kocsisnak, a lovak mind térdig járnak a szénában!...” Nagyatyám felállott, le se tette a kalamust, kiállt a tornácra, s elkiáltotta magát: „Hé, kocsis. Mít hallok? micsoda dolog az, hogy a lovak térdig járnak a szénában? Többet ilyen meg ne történjen!” S mégis olyan jól gyarapodott a keze alatt minden, hogy tizenkét év alatt hatvan holdat tudott vásárolni, s megvette a Telendy doktor nagy kőházát. Persze mindenki azt mondta, a felesége csinálja, könnyű akinek Nyilas Kati a felesége... Ellenben mikor meghalt, akkor Nyilas Kati hiába volt Nyilas Kati, férfi nélkül semmire se tudott menni. Ahogy az már törvény, az özvegy papnét az egész falu martaléknak tekintette, a disznait, méheket ellopották, a lovait éjjel elkötötték s reggelig szántottak rajta, a termését lekalászták. El kellett mennie, ahol férfi van a védelmére. Így ment haza Csécsére.

István öccse a hatvan holdját eladta, de csak tizenötöt tudott venni rajta. Ez egy életen át nagy keserűség volt édesanyámnak s nagy bánat nagyanyámnak, de azért egy percre sem rendült meg a Pista bátyánk iránti kegyelet és szeretet. Még az sem csökkentette, hogy a fiúkat nem taníttatta, hanem mezei munkára használta őket. Reggel pitymallatkor csak kiállt a kapuba s elkiáltotta magát: Hééé!... Erre a Pallagi-fiúk már ész nélkül szaladtak kapával, gereblyével a vállukon s állottak a munkába.

Elég bánat volt ez Nyilas Katinak. Láta, hogy árva özvegy papné lesz belőle holtig, s gyerekeiből fehérgubás paraszt, hacsak valami nem történik.

A lánya akkor jött haza a nevelőből, ötezerholdas anyai nagybátyjától, Szegedy Pista bácsitól Petneházáról, s nem gondolta, mi lesz, ha hazajön, Csécsére?

Az lett, hogy egy szép napon azt mondta neki az anyja:

- Feleségül adlak Móricz Bálinthoz.

Szegény Pallagi Erzsi, aki oly igénytelen volt, annyira szerény és szépség nélkül, halálosan megrémült.

Hiába sírt szegény édesanyám, itt nem lehetett semmit se csinálni. Móricz Bálintnak ez volt életének első nagy „seft”-je, hogy feleségül veszi az özvegy papné lányát. Nyilas Katinak kellett egy férfi a házhoz. Móricz Bálint jónak látszott.

Így kapcsolódott össze a két pólus s ezzel megindult két nagyszerű léleknek negyvenegy évig tartó harca. Nagy szerelmi harc volt, kilenc gyereket termett s ebből hetet neveltek fel örömükre és sok bánatukra.

LÉGVÁLTOZÁS

Minden családnak megvan a maga megszokott levegője. Ezt a levegőt, mely egyben a hőmérsékletet is jelenti, a család vezető tagjainak, de valójában minden tagjának egyénisége teremti meg. Míg az egyéniségek nem változnak, az atmoszféra sem változik.

A Pallagi-család, az özvegy papné házának levegője is állandó és igen nyomott volt. A hangulat alapja az elvesztett paradicsom, az apa, nagyapa nélkül maradt ház, a szűk jövedelem és a neveletlen gyerekekkel küzdő anya volt. Papi tisztesség, erkölcs és jóratörekvés. Soha egy illetlen szó, egy helytelen mozdulat. Nem megfélemezett, hanem nemzedékeken át lefékezett temperamentum. Az, hogy Nyilas Kati olyan emlékezetes fellépést tanúsított, az az egyetlen eset volt, mikor az apjával szembeszállott. De ebben a világban egy ilyen eset elég volt arra, hogy az egész egyenrangú világ tudomást vegyen róla, s elkönyveljék. A csécsi papház még itt volt a szomszédban, ahol az özvegy papné felnőtt, és ahol a lánya is még nevelésének első csíráit kapta. A csécsi papháznak is megvolt a maga regénye, s ez a regény indította el a további életregényeket.

A csécsi pap, az öreg Nyilas József, aki már az akkoriak számára csak egy süket, meglehetősen mogorva, kiabáló, szakállas öreg pap volt, kinek egy nagyon pici kis felesége volt, s aki a legnagyobb nyugalommal élte napjait, minden változatosság nélkül, egy félretaposott s abba beletörődött ember volt. Harmincegynéhány évvel ezelőtt Szatmár megye legjobb falusi papságában volt, Porcsalmán. Nagy község, ahol sok földbirtokos is volt és sok nemes család. Egy szomszéd faluban, Sályiban volt nevelő Isaák Gáspárnál, s onnan jött papnak. Nem lehetetlen, hogy a földesurak választották meg, talán hogy szabaduljanak tőle: állásba helyezték el. Igen ám, de beleszeretett Isaák Gáspárnak nevelt leányába, a híres regényű Isaák Ferenc árvájába.

Az Isaákok ugyanis az ezerholdasok közé tartoztak s Ferenc fiuk mint huszár Temesváron szolgált, ahol huszárcsíny volt, hogy karácsony éjszakáján átúszt a fogadásból a Bégát; meghűlt, a főispánnál ápolták, s a főispán kisasszonylánya, a nagyon fiatalka báró Bánhidy Mária beleszeretett, a fiú, szülei tudta nélkül, feleségül vette a „német lányt”. Német volt a nyelv Temesváron s aulikus körökben, ezért az anyósna, aki báró Bánffy Kata volt, csak „német lány” maradt a menyé, akit ridegen fogadott, mikor megjöttek, pedig „zsákkal hozta a pénzt”.

Ennek a Bánhidy Máriának a lánya s árvája volt az az Isaák Erzsébet, akit Nyilas József porcsalmi pap merészelt szerelemmel megszeretni s feleségül kérni. Az urak persze hallani sem akartak róla, s mikor mit sem tehettek, megkövetelték, hogy legalább a nemeslevelét mutassa be a pap. Ez pedig a nyaka közé vette a lábát s elgyalogolt a Bükkbe, Rakacaszendre, ahol az apja, Nagyváradai Nyilas István lévő volt. Elhozta a kutyaőrét, felmutatta, avval nagy büszkén lemondott a felesége hozományáról. Csak úgy szemük közé vágta az uraknak, hogy el tudja tartani a feleségét...

Így szólt a családi kisebb legenda, melynek később bővített kiadása is kiderült. Eszerint a rakacaszendi pap elvette az előző papnak az özvegyét, öt lánnyal, s lett még egy fiuk, ez volt az én dédapám, Nyilas József, aki feleségül vette kisdobronyi Isaák Erzsébetet. A legendában benne van, hogy Nyilas József feleségét egy szál ruhában vitte el: „csak azt ne tette volna”. De viszont az az emlék is élt, hogy megkapta a cserfalvi részbirtokot, húsz holdat - csak ennyit, mert nagyanyám keserű szavai szerint: „*Kossuth elvette a birtokot, s odaadta a parasztnak*” s így utánuk csak a kúria maradt húsz hold földdel összesen, s mikor nagyanyám éppen csetfalvai papné lett, ezt a földet sem ő örökölte, hanem az öccse, István... De még most csak ott tartunk, hogy Nyilas József lakodalmán, 1838. május 16-án ugyan még Tek. Kisdobronyi

Isaák Gáspár, a nevelőapa, Tek. Bilkei Galgótzty József és Tek. Bilkei Galgótzty Pál urak voltak a tanúk s a kihirdettetéstől is alispányi végzés mentette fel őket, tehát tökéletesen úri módon történt az esketés: mégis már négy év múlva Tek. Bilkei Galgótzty József hites ügyvéd és táblabíró úr kimaradt a főkurátorságból, s neki 1843. április 19-én el kellett távoznia a községből. A családi legenda erre vonatkozó capituluma szerint azért, mert valami úrbéres pörben az uraságokkal szemben a nép pártjára állott.

Nagyanyám egész életében súlyos szavakkal említette apjának utódját, aki később debreceni püspök lett. Szigorúan úgy nyilatkozott felőle, hogy ő túrta ki s ő szerzett adatokat Nyilas József ellen, akit mint nemest és papot fel nem akaszthatták az urak, de ad audiendum verbum rendeltetett Bécsbe, ahol is a király öfölsége személyesen dorgálta meg. Remélhetőleg németül, s ez igen helyes lett volna annyiban, hogy a vádlott ezen a nyelven aligha értett annyit, ami egy dorgatóriumon való elbúsulásra elég lett volna. Különben erre a két dologra: a feljelentő személyére és az ad audiendumra semmiféle okirati bizonyosság nincs, ellenben az bizonyos, hogy Porcsalmáról, mely akkor a vármegye legnagyobb faluja volt, Nyilas Józsefnek el kellett távoznia a vármegye legkisebb falujába, Csécsére.

Ezzel az ő sorsa be is fejeződött. Többet soha semmi kezdeményezésbe nem fogott. Élt csöndesen. Két gyermekük született: a nagyanyám, Katalin, s egy fiú, István. Mikor a felesége 1853-ban meghalt, a fia éppen második gimnazista volt Sárospatakon. Hazahozatta s azt mondta: „Ne tanulj. Légy buta, mint a hat ökröd.” De gondoskodott róla, hogy legyen is hat ökre.

István, a család kedves Pistabátyámja csakugyan otthonmaradt parasztnak, s az apja házасította meg, a leggazdagabb parasztlányt vétette el vele, s ezzel megvetette a Nyilasok későbbi vagyonának alapjait.

Az özvegy papné levegőjét ez a „Pista testvérem” is a legnagyobb mértékben befolyásolta. Már én nem veszem a szívemre azokat a panaszokat, amelyeket Pista bátyánk ellen suttoztak nálunk ötven éven át. Főkeserőségek voltak, hogy a beregújfalusi hatvan holdból csak tizenötöt tudott venni. A ház is harmada volt, vagy annyi sem a beregújfalusinak. Ez a doktor háza volt, mégis úri ház, a csécsi viszont csak kis paraszt vályogházacska volt, ahol egy szobában kellett megélni az anyának eladó lányával, s három serdülő fiával. De a másik panasz sem volt kisebb, az, hogy eszébe sem volt Pista bátyámnak, hogy a fiúkat taníttassa, hanem „béreseket nevelt belőlük magának”.

Hát ezt a középosztály gyermekei nem értik meg. Nagyanyám a papi ház erkölcsi szemléletét hurcolta magával. Ő Pista öccsét ugyanannak akarta tekinteni, aki ő maga volt. Idealizmust várt tőle. Humanitást és segítő kezét. Pedig mikor az apja, a pap, romantikus lendülettel égre tartotta a fiát s azt mondta: légy paraszt... akkor el volt döntve, hogy csak úgy lehet paraszttá, ha átveszi a paraszterkölcöket. A paraszterkölcös pedig mást diktál, mint a fixfizetéses papi morál.

Ha valaki paraszt, azonnal igen szűk és igen kemény igába kerül. Rá van bízva a hat ökör, s neki azt a hat ökröt kell szolgálnia. Az ökröt sem lehet eltartani, ha minden fűszállal nem spórol a gazda. Annak úgy kell enni adni, hogy tavaszig jusson a takarmány. A paraszterkölcös nem ismeri a tékozlást. Aki itt pazarol, annak már meg is faragták a fejfáját, mert ebben az életben végtelenül szűkre van szabva a lehetőség. Itt a legkisebb értékekkel kell állandóan számolni. Egy szakajtó búza már jelentékeny dolog. A gazda az úton felszedi a lehullott búzalkalászokat, és semmiségekből kell vagyont teremteni, elkallódó szalmaszálakból, miket úriember képtelen felértékelni. A parasztgazda nem állhat versenybe az úri sógorral, aki csak elkiáltja magát, hogy: többet ezt meg ne halljam! Öneki nem lehet megengedni, hogy a lovak

egyszer is térdig járjanak a szénában - vagy elmúlik. De a pap nem a föld hozadékából vásárolta azokat a földeket, hanem egészen más forrásokból. Csetfálván azt mondták még nekem az öregek, hogy „Pallagi pap? emlékszünk rá, megfizette Ujhelyi egy bornyas tehénnel, hogy a falu ellen szavazott”. Meg voltam döbbenve s megkérdeztem édesanyámat. Ő elvörösödve és szemérmes igazságérzetében megbántva sikoltott fel:

- Ujhelyi volt a földbirtokos, annak a gyerekeit tanította édesapánk és a végén nagyon meg volt sértve, hogy csak egy rúgott bornyút kapott a sok munkájáért.

Tegyük fel, hogy édesanyám mindent pontosan és jól tudott, s az ő apja valóban károsodott, ahelyett, hogy nyert volna az úrfiak tanításával. Mindegy, a parasztfantázia bizony torzít és nagyít abban az irányban, ahogy neki érdeke. De ha még úgy veszi is, ahogy történt, az ő szemében az nem ellenszolgáltatás, hogy a paphoz lejárnak az úrfiak tanulni, s ezért ő egy borjút kap. A paraszt jól tudja: milyen munkába kerül egy bornyúnak a nevelése, s ez a pap ilyen kényelmesen kapott bornyút? Egyszer sem kellett féltetni a dögtől, se kihordani alóla az almot. Még csak egy tüskés koszorút se kellett az orrára kötnie, hogy meg ne szopja az anyját...

A pap nem abból vásárolt, amit az állatai gyarapítottak. Abból vásárolt birtokot, mert ő tudta, megtudta, neki idejében megmondták, hogy ki megy tönkre, ki az, akinek mindenáron el kell adnia a házát, földjét vagy a méhköpűit? Helyzeti erő állott rendelkezésére, ami a parasztnak soha. Már az maga, hogy a pap tudott kölcsönt kapni, s hitelt, lehetővé tette neki a gyarapodást. Ellenben Nyilas Istvánnak, mivel valóságos paraszt volt, semmi más nem állott rendelkezésére, csak a maga két keze munkája, a személyes érdekkörébe tartozó anyagi s személyi javaknak a kihasználása és a véletlenül megnyíló családi előnyöknek a felhasználása.

Nem lehetetlen, hogy a beregújfalusi birtokon adósság volt. Az is valószínű, hogy a beregújfalusi föld sokkal olcsóbb volt, mint a csécsi. Ebben az időben Bereg megye sötétebb és kultúrátlanabb vidék volt, mint a Tisza-hát, s kivált a parányi határú Csécse, ahol nemigen került eladó föld. Ami pedig a fiúk gazdasági kihasználását illeti, hiszen Nyilas Istvánnak éppen az volt az apai öröksége, hogy ne tanuljon, holott minden jel szerint kiváló agyvelejtű ember volt, hanem legyen paraszt. S a testvére fiainak éppen úgy meg volt adva a lehetőség, hogy szerencsés házassággal oda juthatnak, ahova ő jutott, úgyhogy az ő felfogása szerint abban semmi kivetni való sem lehetett, ha ő úgy neveli a fiúkat, ahogy őt nevelték és ő a saját fiait tényleg nevelte: a gazdasági munkában. Annál inkább, mert az özvegy papné földjeit is ő művelte, s ellenszolgáltatásként használhatta fel a fiúk munkaerejét, mikor ő csak a kész termést hordatja be a nénye házába. S micsoda munkaerő az, tíz-tizennégy éves gyerekek, akik hancúroznak, mert úrfiak.

A falusi életnek éppen kicsisége s kicsinyessége miatt azonban nincs módja a megértésre és megbocsátásra. Nagyanyám mint a fuldokló, úgy kapaszkodott abba a gondolatba, hogy az ő fiainak gimnáziumot kell végezniök. Így aztán a legsúlyosabb gond, kétségbeesés és önvád volt benne, ehhez képest kevés volt, amit áthárított Pista öccsére. Mindig magát vádolta, sírva a magatehetetlenségét, hogy a beteges férje mellett virágzott az élet, s most elsorvad minden, s a gyerekeiből „buta parasztok” lesznek. Ő ugyanis soha, egy napig sem tudott belehelyezkedni a parasztéletbe. Ő mindig „a tiszteletes asszony” volt, akit parókia nélkül is tisztelettel vettek körül s ebből a tisztességből akart adni, örökséget juttatni a gyermekeinek, azt pedig nem lehetett, ha nem végeznek iskolát.

Ebbe a megsavanyodott, megáporodott és mozdulatlan levegőbe lépett be az édesapám.

Belépése olyan volt, mintha a fagyosszentek északsarki levegőjébe egy déli, hőséghezó áramlat rohan be és hamarosan átalakítja az egész atmoszférát.

Apámnál más volt minden. Mások voltak a jellemek, az életfelfogás, a kötelező múlt, a cselekedetek stílusa.

Nővére, Borca néném, aki a saját édesanyjáról nagy lelkiyugalommal meséli el, hogy más volt az igazi apja, mint akinek a nevét viselte, azt is elmondta, hogy a törvényes apja, Farkas György, kóródi volt, s „hozott egy rakás jusszt az én anyám. Vót nekik hatvékás földjük, de amint kiváltották, tizenöt bankóforint jutott édesanyámnak. Ő meg vett egy malacot.”

Hogy lehet ezt a két világot összemérni? Ennek a nyolcvanéves öregasszonynak, a Borca néninek még most, egy század múlva is „rakás jussnak” látszik, hogy tizenöt bankóforintot hozott az édesanyja s azon vett egy malacot. Most tessék arra gondolni, hogy Pallagi József, a beregújfalusi pap *hatvan hold földet tudott venni*, nagy házzal. Mikor lesz abból a tizenöt bankóforintos malacból hatvan hold föld? Ezeknek a Móruczoknak még a fantáziája sem emelkedett soha olyan magasra, hogy a beregújfalusi földnek a teljes tizedrészét megszerezzék... Micsoda vagyon lett volna az nekik... Hatvan hold!... Egy malac kielégítette minden vágyukat...

Mondja tovább Borca néném:

„Hát egyszer egy ember, Pinczés József, a másik szomszéd azt mondja: te add ide a malacot, neked szénád van, én meg odaadom a nyári bornyút...”

„Add oda, add” - mongya édesapám.

„De mi akkor hogy teleljük ki?”

„Hadd el mán, van suska.”

„Így megtartották a malacot.”

Ez a paraszt élete. Ez a szegényember sorsa. Azt, hogy van suska, nem kell ám úgy érteni, hogy nekik van a palláson annyi kukoricájuk, hogy annak a suskájával el lehet tartani egy nyári bornyút. Akkor nem kellene a malacot elcserélni, az is megélne a málén. Ezt csak úgy kell érteni, hogy a suskának, a kukoricacső selymes héjának semmi értéke sincs. Munkáért suskát lehet szerezni s a kis bornyút majd csak kitelelik! Jövőre aztán majd feles földet bérelnék, vagy valahogy csak gondoskodnak, mindenestre jobban járnak egy bornyúval, mint a malaccal. Tizenöt bankóforintért - ami akkor három pengő forintnak felelt meg, s *ez volt a hozomány!* - legalább egy jó bornyút kapnak kézbe, s hó, atyaisten, téhen lesz abból két esztendő múlva!...

Ennek az embernek s ennek az asszonynak a fia volt az én apám.

Most már honnan hozta ő a nagyszerű, frissítő, életadó tavaszi levegőt, a didergő csíradermesztő hideg pusztulásba?...

Ez bizony a legnagyobb csoda, s ez az, amit soha nem tudtam eléggé fölbecsülni. Ha apámnak az apja megélt volna s ő neveli a fiát, akkor nem is bizonyos, hogy ennyire vakmerő és szabad szárnyalású lett volna. De hároméves korában maradt árván, s attól kezdve senki se parancsolt neki. Ha az apja, aki rövid élete alatt már egyházfi is tudott lenni, s akiről az az emlék maradt fenn, hogy igen jó mesélő ember volt - a paraszti alázatosságra neveli, sokat letörhetett volna benne. De ő csak egy tohonya sült parasztot kapott a házba, s dacból, természetes reakcióból még káromkodósabb lett, mint a Papó volt. S minél tunyább és lomhább volt az, ő annál tüzesebb és szertelenebbé vált. Sőt, ő lett hamar a pater familias, övé volt az „örökség” - ő parancsolt benne, s ő tartotta el anyját, Károly öccsét, aki féltestvér s gyerek volt, de még a Papót is.

Az egész falunak elállott szeme-szája, amikor 1877 őszén hozzáfogott gerendákat faragni. Soha életében nem volt faragóbalt a kezében. Tavaszra kivettette a vályogot. Volt az anyjának és Farkas Györgynek egy kis telke a sikátoron, azon a kis zugutcán, mely a Tisza felé megy le, s csak nézték, csak találgatták, mit akar ez a Bálint, még házat épít, nézzétek már, még házat csinál. De ki fog abba lakni?

Bálint pedig, az édesapám, csak nevetett rajtuk, s mint később is, ha terven főtt a feje, mint a többi hadvezér, nem szólt senkinek egy árva szót sem, hanem egykettőre kész lett a ház.

Már azt nehéz egy ilyen kis faluban titokban tartani, ha egy legény az özvegy papnéhoz jár. És késő ősszel, szép estén azt találja mondani Erzs kisasszony, hogy de jó volna egy kis szilva, az ágán! Azért mondta, mert nem volt már szilva sehol, késő volt. Bálint egyet se szól, elmegy s hoz egy egész fiatal fát. Volt még valahol s kivágott egy egész kis fát, úgy hozta el. Ez volt a kurizálás!

S ezt édesanyám bizony a legnagyobb bajokban sem felejtette el.

Áldozócsütörtökre volt kitűzve az esküvő, 1878-ban.

Előtte két nappal azt mondja Bálint, az apám:

- No, mamó, hát maguk meg pakoljanak.

- Hova?

- Be van fogva az ökör, viszem magukat a házba.

Hő, csak a fejére kulcsolja nagyanyám a két kis vaskos barna kezét, s nekiereszti a harsonájának jajgató, égszakasztó sikítását. Végig a falun.

A Papó is rákanyarított a káromkodásra amúgy katonásan.

- Agyonütlek - kiabálta -, ha az én rétyenyrittyomhoz hozzá mersz fogni.

Fejszét emelt a mostohafiára, s ordított, ahogy csak a falun tudják elordítani magukat a gyilkolásban az emberek.

De az apám fogta a faragó bárdot, s nekiállott:

- Ide vágjon kend, az istenit!

S a Papó vitézül dobta el a fejszét, és menekült a fia útjából.

- Kendtek meg mit tátják a szájukat? - rivallt rá az apám a körülálló szomszédokra, mert az egész falu kiállott a csudára. Hatvan ház nem olyan nagy világ, mindenki ott volt. - Fogják azt az ágyat, fogják ezt a ládát. Rakják felfele arra a szekérre! Az istent kendtekbe!

Egy óra alatt mindent áthordott, ami az anyjáié s a mostohaapjáié volt.

- Vigyenek ennivalót! Itt egy zsák liszt, itt egy kosár paszuly. Nekem ne dögöljenek éhen. Az isten a hasukba! Messze van még az aratás! Ha elfogy, lesz más!

De már akkorára az özvegy papné is meghallotta, mi történik és rettenetesen felindult. Izent leendő vejéért: rögtön jöjjön.

- No, mi az, anyám? - állított be édesapám.

- Fiam! mit akarsz?! Soha nem adom oda a lányomat, hogy elvigyék tőlem! Nekem kell gazda! nem hogy belőle csinálj kókus zsallérasszonyt!

Az apám felrántotta a lapos szemöldökét magas homlokára, s elbiggyesztette a száját. De sokszor láttam ezt a mozdulatot az arcán, ha meglepetés érte. A papnénak igaza van. Ő se akart szolganépet csinálni magukból. Hogy idejöjjen lakni? Hiszen ez kisebb ház, mint az övé! Egy kis szoba az egész, az is tele van, de hát ha ő egész házat tudott építeni az anyjának, majd rak itt is még egy szobát az öreg tiszteletesnének. A csak nem aggat! Úgy kitelepíti ezeket a házból, mind, mind, anyját, fiait, észre se veszik!

- No, anyám, maga csak ne búsuljon. Én a feleségemet most hazaviszem a magam házába, de már mondtam a papnak, hogy eladom az örökséget iskolának.

Ettől aztán az özvegy papnénak jött könny a szemébe. Ezek ketten nagyon megértették egymást.

A menyasszony is befutott, s ügyetlenkedve, izgatottan kérdezte, mi az a felfordulás a faluban.

De az anyja azt mondta:

- Semmi.

A leendő ura meg annyit se mondott. Legyintett, s már azt mérte, hogy hány sukkos falat kell rakni ott kint, hogy a papnét kitelepíthesse, s az mibe kerül... Kell hozzá háromszáz vályog... és kell három pár szarufa... Inkább a zsindegyel van baj, de majd farag ágakból léceket, s egyelőre szalmatetőt tesz fel... Nincs pénz... Máris tele van adóssággal. Az építkezés nem megy adósságcsinálás nélkül. És itt húsz forint: adósság!

A VÁLLALKOZÓK

A házasság is vállalkozás, mint egy házépítés. Én egyetlen dologgal sem foglalkoztam annyit, mint a szüleim házasságával. A magam házassága végtelen nagyságú meglepetéseket hozott, amelyeket nem győztem regényeimben megírni, s hogy a saját esetemet megértsem, önkéntelenül is, sokszor bosszúból, máskor igazolásul vagy vigasztalásul, a szüleim házaseletét tanulmányoztam. Ez az oka, hogy bár valóban a legnagyobb szeretet és tisztelet van bennem velük szemben, s több a belém nevelt áhitaton túl, de hiányzik már az a félénkség, ahogy a gyereket parányi korától kezdve eltiltják a szülők attól, hogy őket megfigyelje s kritizálja. Különbözik is, már mint író, olyan jó viszonyba kerültem a szüleimmel, hogy ők maguk úgy tudtak velem beszélni a legteljesebb dolgairól, mintha nem is fiuk, hanem orvosuk lettem volna.

Viszont szüleim élete az én életrajzom szerves részét képezi. Ők már éltek, cselekedtek értem, születésem előtt, s ha ismerni akarom saját magamat, ismernem kell azokat az összetevőket, amelyek ezt a lényt s életet előidézték.

- Úgy gondolom édesanyám, mikor összekerültek, tulajdonképpen képtelenek voltak arra, amire vállalkoztak. Már a házaseletre.

Édesanyám elgondolkozott. Széles fehér homlokán a még mindig nagy hajtömeg alatt fehér árnyék borongott. Összenéző két fekete szeme a végtelenbe dermedezett, és érdekes, muzikális hangján egy kevés vallomás kezdődött, s ölében összetette a két kezét a varráson s meggörnyedt háttal, mint az élet súlya alatt terhelve nézett s nézett.

- Én fiam, én bizony nem voltam rá alkalmas, az biztos. Nagyon fiatal is voltam, tizennyolc éves és egészen tudatlan. Semmit se tudtam, ami ehhez kellett volna, se főzni, se mosni, se állatokkal bajlódni, se varrni, se semmit, ami a háztartás körül szükséges. Aztán nagyon érzékeny voltam, rögtön sírtam, egy hangos szót el nem bírtam viselni. Meg nem is vágytam én házasságra, életre, én arra vágytam volna, hogy csöndben, könyv közt üljek és tanuljak, mert én nagyon szerettem volna megtanulni mindent, amit csak emberek tudnak... Ha édesapám életben marad, akkor bizonyosan más is lett volna az életem. Édesapám olyan jól el tudott velem már tízéves koromban foglalkozni, csöndes és finom lélek volt, soha egy hangos szót ki nem ejtett, s én az ő alakját és természetét örököltem... Csak egyet nem: édesapám nagyon fősvény volt... Még ma is fáj, ha eszembe jut, hogy vacsorára nem kaptunk mást, csak kenyeret és néhány szem gyümölcsöt, akkor éppen érett a szilva, és én nagyon szerettem a szilvát; a fák rakva voltak azzal a gyönyörű hamvas kis berzencei szilvával, sok volt, rengeteg szapulót szedtek tele, de ő megszámlolta azt a nyolc szem szilvát, amit a kenyérhez kaptunk, és egyet sem volt szabad azonkívül megenni... Ő mindenben ily takarékos volt, s én azért is nem voltam veletek szemben ilyen, hogy pótoljam a saját gyerekkori szenvedéseimet, vagyis hogy titeket megkíméljelek az ilyen fájdalomtól...

Persze szerettem rögtön elterelni a kérdést saját magáról; az ember, ha alkalma van, azonnal a gyermekkori szenvedésekkel hozakodik elő. Úgy látszik, ezek a fájdalomok a legnagyobbak az életben, ezeket nem lehet egy hosszú életen át sem jóvátenni, se kiheverni.

Már édesapámtól ilyet kérdeni nem lett volna tanácsos. Tőle legfeljebb azt kérdezhettem meg:

- Honnan tanult meg édesapám házat építeni?

Vállat rántott s kurtán:

- Építeni kellett, építettem... Hő! bámult az egész falu! Jártak csudájára! Vettem szeget, zsindelyt, mi kellett egyéb. Magam vágtam ki a fákat, a gerendákat, szarufákat magam faragtam meg, a lécet magam hasítottam ágakból, de megnézheted, olyan ház az, még ma is megvan.

Ebben a házasságban igazán két olyan ember került össze, akiket semmiféle isten nem szerkesztett egymás számára.

S hogy ők együtt tudtak élni, az tisztára, a házasság intézményének abszolút uralmát igazolja ebben a korban s ebben a körben. A házasság ekkor olyan szentség volt, amely maga együtt tartotta a feleket. Közben mind a két fél átalakította s a másik fél irányába sodorta, de egyúttal mind a kettőt letörte s oly szenvedésekbe vitte bele, amelyekből nem volt megváltás.

Apám, aki ebbe a végig nem gondolt s tervrajzszerűen meg nem értett vállalatba belement, igazán csak ötletszerűen csinálta azt, bízva benne, hogy majd csak lesz valahogy.

Falusi gyerek volt, de mondom, a falu szellemén kívül nőtt. Az a telek, amely az övé, s amelyről már hároméves kora óta tudta, hogy az övé s nem az anyjáé, mert az az ő nagypapjéé volt, és nem az anyja, a kóródi lány hozta, ez a telek nem hiába oly különálló, de egészen különös életre is küldte el. A falusi élet tagjai komoly, kemény és végzetes nevelésen mennek keresztül. Azok a házak ott sorban, párhuzamosan nyújtózva az úttest felé, szigorú erkölcsöket nevelnek. Ott a fiúgyereknek meg kell tanulni mindent, amit az apja a gazdaságban tud. A mezei és házi munkát. A szántás-vetés-aratást és a színben a faragást s a magvak kezelését s az üzemterv-csinálást és a szigorú takarékossgot. Az anyjától pedig meg kell tanulnia a falu lelkiségének minden titkát. A babonák itt a szellemi törvények, ezeket a férfiember mintha lenézné, de alapjában véve úgy fogadja el, mint anyját. Aztán meg kell tanulnia a társadalmi élet összes formaságát, a köszönésmódokat, a rangokat és különbségeket az emberek között, szóval be kell idegeznie azt a hogyan és mikéntet, amivel a falu tagjai együtt, egy közösséget alkotva élik a közéletet. Meg kell tanulni a paraszttörvényt, hogy el bírja viselni holtig ezt a rabéletet.

Vagy tudta? Mért ne tudta volna, hiszen, ha nem is volt eléggé *bekürve* - az ökröt szokták bekürni a járomba -, azért mégiscsak a falu nevelése volt. Mikor az volt a virtus, akkor meg abban tudott henecegni, ami a falu szemében volt becses. Mért ne tudta volna, hiszen szeretője volt, szép, hozzávaló szegény lány. És szerette is szívbeli szerelemmel, vagy inkább a vérével, mert a szerelem nem a szív dolga, hanem a vére.

Édesanyám elmondta, kétszer is, az ellen sem tiltakozott, hogy lejegyeztem:

„Nagypapám? csillagom, galambom, így ölelgette az asszonyokat, de azért megérte a kis feleségével... Se Nyilas Pista bátyánkról soha ilyet nem hallottam én... Az első ilyen szemtelenség az uram után vót, Szabó Kati, Kis Lajosné, annak annyira hatalmába vót, hogy nem bánta volna, ha minálunk minden felfordul is... Azontúl (ti. azon az egyen kívül), sohase foglalkozott egy asszonnyal se komolyan, de a legöregebb korába is, ha Csécse szóba jött és Szabó Kati, csak úgy ragyogott a szeme... Egy nagyon szép arcú, csinos termetű asszony. Olyan magas volt, mint apád, láttam őket ölelkezni, éppolyan magas volt - lakodalomba voltunk s eltűntek. Egyszer csak látom, hogy öleli egy sarokba, és ott se hagyta. Rám kiabált, hogy:

- Ereggy haza, feleség, sír a gyerekek.

El is mentem bizony, és én sírtam otthon.

Mindig figyeltem, hogy nem megy-e a sok utazásába, nem megy-e oda, de nem vettem észre, pedig azért kész lett volna mindenre.

Azt mondta, azért adta Idának a Kati nevet. Úgy? nem a nagyanja kedvéért? Nem, csakhogy legyen nekem Kati.”

Számtalanszor elolvastam már ezt a néhány sort. Az bizonyos, hogy édesapám egészen más szellemben fogta fel a szerelmet és a házasságot, mint én. Én azt tartottam szent érzésnek, ha a szerelmi dürrögés idején mindent kidobok a hajóból s a végletekig fokozom a szent örületet. Magam is tudtam, hogy tulajdonképpen nem volna szabad azt tenni, amit teszek: anyagi és lelki érdek egyformán ellene van a vak és önmegalázó és túlzott szerelemnek, de belém az volt belém iktatva, hogy ez a legnemesebb emberi kötelesség, ez a szerelmi vakság és örület.

Ezt édesanyámtól kaptam, tehát attól a társadalmi rétegtől, amelyhez ő tartozott. Édesanyám romantikus ember volt, a szó legismertebb s legszélsőségesebb értelmében. A nemes érzelmek uralkodtak, ha nem is rajta, de gondolkodásán. A szeretet, becsület, barátság, jóság, önfeláldozás s mindennek a csúcsa a szerelem volt az ő álma, ideálja és istenülése. De nemcsak az övé, az egész kor ezekkel a terhes, gyakorlatilag oly nehezen keresztülvihető ideákkal volt tele. Ezeket tanították az iskolában, a prédikálószéken; minden öreg minden fiataalt ezzel támadott meg, ez volt az a valláserkölcsi nevelés, amelyet a liberális korban talán a legmagasabbra fokozott a középosztály, legalábbis a dialektikában. Ha el is ismerték, hogy az élet rácáfol az elvekre, mert az élet gonosz és rút, de az elvek érvényességét fenntartották.

Holott ezeket az álmokat és elveket és eszményeket csak egy teljesen eltartott osztály tűzhette ki magának követendő igazsággul. Az az osztály, amelynek úgysem lehetett anyagi jólétét fokoznia, sem alkalmat, sem lehetősége nem volt hozzá, s ha mégis valaki megtette, ha a pap gazdaskodott, a tanító ügynökösködött, a jegyző földeket vett árverésen, szóval, ha a hivatalnok üstökön markolta a szerencsét, akkor ezzel kihívta a kollégák irigységét, s ezek a tehetetlenek, akiknek vagy nem jutott, vagy nem lehetett - esetleg valóban az elvekhez való tisztességes ragaszkodás miatt -, hát legalább megrótták a szerencsést, aki kiszabadította magát az erkölcsi tanítások béklyóiból s a zsebére dolgozott. Az én anyám ezt a magas idealizmust vitte magával a házasságba, s ezzel is egy olyan súrlódási felületet teremtett, amely a nap minden órájában sérelmes összehorzsolódást idézhetett elő.

Édesapám ugyanis nem részesült ebben a jellem-műlovarda magas iskolában. A madár, az állat egész nap eszik: így hordott ő, mint egy fecske a fiainak eleséget s minden szem búzáat a magáénak tekintett, amit fel tud kapni. Semmi egyéb nem riasztotta vissza, csak a tételes törvény, mint madárijesztő, sőt mint töltött fegyver, a magántulajdon védelmében. Nagy életbölcssége az volt, hogy ki tudott igazodni ezek közt a tiltó paragrafusok között. De hogy ő valaha is ilyen papos idealizmusból tett volna valamit, nem tartom valószínűnek.

A házasságra vonatkozólag is harminc év múlva ugyanaz volt a felfogása, ami saját esetében.

- Fiam, ehhez a házhoz járj el, itt szívesen látnak - mondta.

Előbb nem is értettem.

- Ezeknek lányaik vannak, te meg fiú vagy; hé, öcsém, itt jó helyre verheted be az éket, ez nagy fa. Miniszteri. De még az a száraz, öreg igazgató is hozzád adja a lányát, a sógora. Az pedig igazán nagy úr. Nagyon nagy úr. Méltóságos úr.

- De édesapám, én már szerelmes vagyok.

- Kibe, egy rossz tót lányba? Hisz az tót, és olyan szegény, mint egy koszosmalac.

- Ilyen hangon ne tessék többet róla beszélni...

Szegény apám elszomorodott, vállat rántott, felvetette az alsó ajkát, és csüggedten látta, hogy soha ebbe a világi életbe a fiából semmi haszna nem lesz, pedig ő már éppen eleget harcolt, küzdött, ideje volna, hogy a fia egy olyan lépéssel, mint ő valaha, magasabb szegre akassza a fajta sorsát.

- De hogy mert édesapám egy paplányt megkérni?

- Hogy? - s bólogatott - bizony, hogy... Hát fiam, nekem eszembe se jutott vóna, nagyanyád izent értem. Vót ott egy öreg, rokon vót, az járogatott be hozzá aprós munkára. Jön egyszer hozzám, azt mondja: Te, az özvegy papné hozzád adja a jányát... Még én összeszidtam, ne beszéljen bolondot... No, azt mondja, csak eriggy el hozzá... Á, fene ment, nem mentem... Hát eccer megint mondja, úgy, hónap múlva, no, csak ereggy mán el, vár az özvegy papné. Avval se törődtem. Megint mondja, hogy vasárnap ereggy el hozzá. Jól van, de kend legyen ott a kapuba, osztán nyissa ki a kaput. Akkor bemegyek. De csak úgy magamtól nem megyek be... Hát el is megyek vasárnap délután, templom után, a meg ott áll... Beereszt. Eriggy csak, azt mondja, vár a papné... Így bemegyek, az ajtón fejér lepedő volt a legyek ellen, ez is olyan úri szokás volt, elhúszom, bemegyek, hát ott ül három vénasszony. Kávéznak.

- Gyere csak beljebb, gyere, azt mondja nagyanyád. Osztán csak beszéltek, beszéltek, én se ijedtem meg tőlük... Azt mondja nagyanyád, vásár lesz kedden Ujlakon, menjek be.

Én meg a vásárba otthon voltam ám, folyton jártam a vásárokat. Jó van, mondtam, és így kedden tanálkoztunk.

Igen, de nekem a papné nem mondta, mit akar. Vót neki egy tehene, azt behajtatta, ott volt, s azt mondja nekem: add el!

- Mennyiért?

- Add el.

Én osztán eladtam neki.

Odamegyek hozzá, mondom neki, no, tiszteletes asszony, vót tehén, nincs tehén... Mondom az árat. A meg azt mondja:

- Vegyél másikat.

- De ha veszek másikat, arra rá kell fizetni. Mer ha veszek, én má csak jó tehenet veszek.

Hát olyan kutya szerencsém volt, hogy vettem egy jó tehenet: olcsóbban.

Gondoltam mingyán, hogy engem ez a száraz papné csak próbára tesz, de nem baj. De ő mindig mondta, hogy neki a régi tehenet el kellett adni, mert nem volt jó tehén, nem adott elég tejet, és az újjal nagyon meg volt elégedve.

- És ekkor édesapám nem is látta édesanyámat, mikor először volt náluk?

- Hát akkor anyád még nem vót otthon. Oda vót Szegediéknél Petneházán. Mire hazajött, már én sűrűn jártam nagyanyádhoz, ha valamit meg kellett csinálni.

A két család szellemisége egész más volt. Mindarról, ami édesanyámat vezérelte, az apám csaknem semmit sem tanult. Apja nem volt, s a mostohaapja semmit sem adott, még ha jót akart, sem. Így nem is tanulta meg tőle még a gazdasági munkákat sem, ezeket ő a maga szemével leste el, valósággal ellopta a pajtásaitól s a szomszédoktól. Mivel zsenialitás volt benne, játszva tanult meg mindent, de nem is tisztelte, ahogy a szülőktől fegyelem alatt tanuló fiak.

Édesapám igazi self-made-man volt. Könnyen szerezte a tudást és könnyen alakított rajta. A parasztnál még az is meg van szabva, hogy kell megfogni a bicskát, ha faragni akar vele. Vagy a kanalat, ha enni akar vele. Apám enni akart s maga, önkéntelenül választotta a legegyszerűbb és legcélravezetőbb mozdulatokat. De azt, hogy a tálnak az asztal közepén kell lenni, s rangsorban kell hosszú nyelű fakanállal belenyúlni, s mikor a kanalat kiemeli a levesből, a fenekét hozzáértetni a tál széléhez, hogy le ne cseppenjen az étel... ilyet ő sose fogadott el: ő a Papóval egy tálból nem volt hajlandó enni, s később a kés-villa használat olyan gyorsan lett kézügyességgé az ujjaiban, mint az ezermesterség más számtalan titka.

Független maradt a faluban, korláttalan, semmi sem zavarta, nem volt benne se tudatos, se tudatalatti gátlás. Éppen így a társadalmi életben is, vadóc volt, vadvirág, őserdő; akit szikra korában nem félemlített meg senki, annak később sem imponált se pap, se kondás, se szolgabíró. Bármilyen furcsa és szokatlan is, de *ember* maradt az embertelenségben - haláláig.

Ezt az egész házasságot is úgy csinálta meg. Fogalma se volt róla, hogy a házasodó legénynek először gyalogpostát, gyalogsátánt kell küldeni, hogy kipuhatojja, hogy a lány hajlandó-e hozzámenni. Hogy az első látogatáskor ott kell felejtetni a szűrt, és ha azt kiakasztják a kútfélre, akkor viheti is, mert az azt jelenti, hogy nem látják szívesen...

Ha csak egy paránya lett volna benne a konvencióknak, a falu lenyűgöző és megköltöző szokástörvény tiszteletének, akkor nem is lett volna ebből a házasságból semmi: hiszen a szép szeretőjéért reszketett az egész teste...

Bizony, nem vehette el a szép parasztlányt, aki hozzávaló lett volna, ha ő a falu számára születik. Nem vehette el a lányt, máshoz ment. Ki tudja, hogy és mért.

Meg aztán, bármilyen különös is, de szerelem támadt benne a gyenge kisasszonyért. Szabó Kati férjhez ment már két éve, ő a huszonnyolcadik évét érte, s már öreg legénynek kezdték számítani. Ekkor felvillant előtte, hogy csakugyan: *elveszi az özvegy papné lányát!* Mi volt igaz, mi nem az öregember meséjében, most már belőle forrt ki az akarát. Meg is kellett mutatni a falunak. Dögöljön meg Kis Lajos.

A papné lánya még akkor nagyon is fiatal s nagyon is jelentéktelen volt ahhoz, hogy saját magát megvédje attól, amitől mindennél jobban reszketett, amire még gondolni se bírt volna, hogy parasztasszony legyen belőle... Ez a lány, szegényke, ellenkezőleg, minden gátlással meg volt kötve. Már az apja kicsi korában a legszigorúbban nevelte, s valósággal összetörte az önbizalmát. Hogy az a szerencsétlenség érte, hogy valami lázas betegség után erősen kancsal lett, már a kislányságot úgy kellett eltöltenie, hogy dióhéj volt a szemére kötve, kifűrt dióhéj, hogy a szemtengelyt viasszaszoktassa a párhuzamos nézéshez. Sajnos, hiába szenvedett, nem sikerült a falusi szemüveg, s csak éppen megrettentette lelkileg, hogy benne valami van, amit szégyellni kell. Ez a saját testiségén való szégyenkezés volt aztán legerősebb vonása, ez nevelte ki hihetetlen szemérmét, hogy soha még egy olyan pongyolát sem bírt felvenni, amelyből egy centiméteres kivágáson át hófehér bőre kivillanjon. Testi-lelki szemérem, ez volt életének legnagyobb akadályozója, az illetlen szó, az illetlen gondolat, a másokra csak legkevésbé sértő feltevés is idegen volt számára.

Pedig, ahogy apám halála után elrebegette, már átesett ekkor két szerelmen is. Egyik nagyon tiszteletre méltó volt, csak ő nem volt érintve benne: nem ő volt a bűnös; Petneházán, Szegediéknél egy fiatal földbirtokos szerelmes lett belé, s megkérte Veróni nénitől a kezét. Ő csak lopva mert ránézni, s nagyon röstellte magát és irult-pirult, és messze elszökött, ha a láthatáron megjelent. Már egészen komolyan vették pedig a házban, s csak ő szemérmeskedett: tizenhat éves volt, s nem tudta elhinni, hogy őbelé valaki szerelmes tudjon lenni... Aztán nagy szerencsétlenség történt, téli vadászaton véletlen baleset áldozata lett a fiatal gavallér; szét-

robbant a puskaagy a kezében s szétroncsolta a fejét. Mindenki boldogtalan volt Futó Pali holta miatt, csak Erzsi nem, aki megszabadult a testileg kínzó félelemtől, de azért haláláig melengette, milyen szép lehetett volna az élete, ha az a finom és kedves úriember veszi feleségül...

Másik szerelme még százszorta nagyobb titok volt. Az első menstruáció idején beleszeretett egy kocsisba, akivel soha egy szót sem váltott, aki róla nem is tudott, neki soha nem köszönt, vagy rá se nézett. Szép fiatal legény volt, s oly csudálatos szép, mint egy görög atléta.

Azért ez a két élmény sok mindenre megtanította: arra, hogy igazán lehet a férjhezmenéssel számolni s arra, hogy egy parasztba is lehet szerelmes lenni.

Így történt, hogy mikor nagyanyám ezt a házasságot elhatározta, ő alig tiltakozott, csak rémülten és vérpadváróan számolgatta a szörnyűségeket, amik reá következnek, s amelyekről sejtelve sem lehetett, valójában milyenek lesznek.

Ő csak attól félt, hogy nem fog tudni megfelelni az asszonyi munkakötelezettségeknek, hiszen se sütni, se főzni nem tud, s nincs is rá kedve. Nem is tanult meg soha. Ebben hasonlított az urához. Ő se tanult meg semmi konvencionálisat. Még a rántást is egyéni módon készítette, öregasszony korában is. Valahogy mindig ki kellett neki találni, hogy is kell valamit megcsinálni? Mint nekem a magam útján. Azokat a biztos mozdulatokat, munkarendet, amit például egy varrónő tud, mert megtanították rá, ő mindig kellett, hogy előről kezdje, és véres verejtékkal szabott és varrt és fuserált el szegényke mindent. Persze mindent megcsinált, ő varrta még azt a félhosszú nadrágot is, amiben később Debrecenbe vittek diáknak, s amelyért annyiszor kinevettek, s még a sapkákat is ő csinálta Patakon, amikről hírek lettünk a kollégiumban, oly suták voltak, és maga talált ki befőtteket, ahogy soha senki se csinálta, vagy ha igen, oly szabálytalanul senki.

Nem született asszonyi sorsra, pláne igen rossz volt szegényasszonynak. Hiányzott belőle az ökonómia. Nem tudott úgy beosztani, mint a menyei és az ő süteményei mindig csodálatosak voltak, mint magatervezett hímzései. Igazolta, hogy akit gyerekkorában nem nevelnek rá a szabályszerű háztartási munkára, az soha tökéletesen megtanulni nem fogja. S mégis ennyi hozzá nem értés mellett kilenc gyereket szült s hetet nevelt fel, cseléd nélkül, s házasított ki kelengye nélkül.

Szóval összekerült itt most két ember, akik közül egyik sem értett a maga mesterségéhez. Legalább nem vethettek egymás szemére semmit.

S ott volt felettük a két anya.

Édesapámnak az anyja nagyon rendes és mindentudó kis öregasszony volt. Ő mondta, mikor az ura meghalt s hiába hordta a „Zsófia bankót, a Ferenc Jóska anyját, amin oly O betűk voltak, senki se jött érte kaszálni”, hogy „No, jányom, azt is a fene egye meg, hogy én férhe menjek!” Ez egy szakszerűen nevelt asszony volt, ő volt a kóródi asszony.

Édesanyámnak az anyja szintén szakember volt a maga dolgában. Egész egyénisége arra való, hogy tökéletes háztartási vezető legyen. De ő meg éppen ellenkezőleg, papi, hitvesi és erkölcsi lényével összeegyeztethetetlennek találta a gondolatot is, hogy még egyszer férjhez menjen.

Mind a két anya életének befejezését várta, s mindenik azt szerette volna, hogy jöjjön valaki, aki a válláról levegye a terhet. Erre meg kellett érniök, hogy a fiatal pár elmenekült mind a kettőjük elől.

A házasság abban különbözik minden más üzemtől, hogy semmiféle üzletet vagy munkakört annyira nem jár át meg át az érzelmi áradat, mint ezt. S ennek éppen a legfőbb oka, hogy ezt az üzemet hozzá nem értő fiatalok szokták alapítani, akik önmaguk előtt is szégyellik, amit

csinálnak. Csak a segítő adakozást bírják el, de a legkisebb ellenszolgáltatásra sem hajlandók. Például nem köszönik meg, amit kapnak a szülőkötől: az nekik jár. Viszont sem a kritikát, sem a tanácsot nem viselik el: arra nekik nincs szükségük.

Zsuzsi mamó elvesztette a fiát. Eddig se sok közülük volt egymáshoz, de ezentúl annyira idegen állapotba került a fia, hogy többet nem volt szabad neki meg se szólalnia. Hogy adhatna ő tanácsot? Amit ő mond, az már bűdös. Kati édesnagyanym pedig valósággal helyettesítette az üzleti dolgokban a feleséget. Mindenben, ami a pénzt s az életet illette, ő volt a női fél. Az édesanyám igazában csak éppen ürügye volt ennek az üzleti szövetségnek, amit ők ketten kötöttek. Az özvegy papné meg a veje.

Voltaképpen a nagyanyám is fiatal volt, ha a lánya tizenkilenc éves, akkor ő harminckilenc. Nagyanyám született 1839-ben, anyám 1859-ben, s közeledett az 1879, amikor újra lányt vártak, aki majd húsz év múlva, 1899-ben folytassa a sorozatot, ami az egész családnak nagyon tetszett: az első gyerek határidős termelését.

Nagyon furcsa lehetett, mikor ez a két idegen együtt találta magát az esküvő után az üres házban. Nekem az édesanyámat könnyű elképzelni, mert sajátos módon a legkisebb gyereke, a lánya, szakasztott olyan volt, mint ő, s a húgomnak első kislánya pontosan olyan, mint az anyja s nagyanyja. De nemcsak külsőleg, hanem lelkében, mozgásában és hajlamaiban is. Vagyis ezek sem értenek az élethez, ellenben éppen olyan önérzeteseek és önmagukról sokat képzelők. Ami különben tipikusan nőtulajdonság. Édesanyám elmondta, hogy mikor azt hitte, hogy ő most már a maga gazdasszonya, nagy terveket csinált, hogy meg fogja mutatni, hogy megállja a versenyt az egész faluval és a saját anyjával is. S ő is megérte azt az időt, hogy a lánya, a húgom, amint férjhez ment, megírta neki, hogy: „most már egyenrangúak vagyunk, én is asszony vagyok, te is csak asszony vagy”.

Az édesapám viszont megállott a ház közepén, lerázta magáról a nagy mosdás utolsó fröccseit, s azt mondta:

- Megyek.

De hiába kérdezte tőle az édesanyám, hogy hova? Erre a kérdésre soha, egész életében nem válaszolt, tehát ezen az első reggelen sem.

- Dolgom van. Megyek a faluba.

S evvel elment. Se azt nem mondta meg, hova? se azt, hogy mikor jön haza. Az új asszonyka hozzáfoghatott sírni, vagy rendet csinálni a nagyon üres lakásban. Bútort nem vettek. A régi bútorokból néhány darabot vettek el a két szülői családtól. Édesapámnak nem kellett vásári bútor. Nem kellett olyan bútor, amivel férjhez szoktak menni s házasodni a falusi gazdák gyerekei. „Van öreg diófa - mondta -, majd asztalost hozatok és csináltatok olyan bútort, hogy kétfelé áll a falu füle tőle.” Ezt az anyósa, a nagyanyám, a legnagyobb örömmel hallotta, mintha csak ő mondta volna. Csakugyan el is hozatta a becsi asztalost, aki egész családjával odaköltözött a kerti házba, mint a régi mesterek, Tintoretto, aki kilenc gyerekkel érkezett a hercegékhez, felállítani a tizenkét képet. Ez is így ment mutatis mutandis, s el is készült a szép, tömör diófabútor, üveges almáriummal. Soká kísérgetett bennünket. Akkor még nem is sejtették, mért kellett annak oly erősnek lennie.

Kérdés, mi lett volna, ha a két emberfióka nem találkozik össze? Akármilyen vakmerő és szertelenségre hajlamos volt is az apám, úri kisasszony nem szokott útjába kerülni egy-egy ötholdas parasztfiúnak. Nem is volt célja, nem is jött volna eszébe se, hogy ilyen vállalatra adja a fejét, ha lovat nem adnak alája. Ha ő elveszi Szabó Katit, soha ki nem kerül Csécséről.

Ahogy Kis Lajosnak egész életében eszébe sem jutott, hogy elmenjen onnan, Szabó Kati a falu életébe belemosódva töltötte el életét.

A falu törvénye vastörvény. A falu törvénye alól menekedni nem lehet.

Móricz Bálintban már saját ősei révén volt valami vándorösztön örökség. Még nincs kibogozva, s talán sohasem is lesz, hogy történhetett, hogy a kemény jobbágykorban Kömörőről, oly messziről, egy jobbágylegény eljőhetett házasodni az ötödik faluba? Ehhez már az kellett, hogy az első Mórutz Lukács Ferenc megmozdult rög legyen. Mért nem volt megelégedve a falubeli lányokkal? Mért és hogy hallott hírt arról, hogy van Csécsén egy nekivaló? Honnan vette a vér mozgalmasságát, hogy képzelete át tudott szállani annyi határon s el tudott menni a nagy idegenbe? A kömörői anyakönyvbe ez van beírva:

1807. Die 3-a Martz hozta haza Morutz Lukáts Ferentz háromszori hirdetéssel eljegyzett mátkáját Csétsén lakó Pap István eő klme hajadon leányát Máriát. Megeskettettek Csétsén, Tiszt. Prédikátor Székely János úr által.

A csécsi anyakönyvben pedig így van beiktatva:

1807. I. Martz. Kömörőbe lakó Mórutz Ferencz az ő eljegyzett mátkájával Csécsi Pap Máriával a házasság végett megeskettetett a csécsi Rfta templomba Székely János akkori prédikátor által. Tanúk Ns csécsi Göntzy Sámuel és Kömörei Farkas Ferenc.

A két bejegyzés hangjában van valami ünnepélyesség, ami a teljességgel szokatlan eseményeknek szól, annak, hogy ilyen távoli falvakból adódott össze a pár. A csécsi anyakönyvbe még be van vezetve a kömörei pap igazoló levele, amit a vőlegény a maga hazulról hozott tanújával magával vitt. A levél így szólt:

Copia. Tanúbizonyásgtévő levelemet mutató betsületes Ifjú legény hallgatóm Mórutz Ferencz eő kegyelme; Minekutána a felsőbb kegyelmes rendelések szerint eljegyzett Mátkájával ezen tekt. Ns. Szatmár vármegyék Csécsén lakó becsülletes Pap István őkegyelme hajadon leányával Máriával, három egymást követő Úrnapokon, a szt. gyülekezet előtt kihirdettetett volna: semmi akadály tudtomra a legény részéről magát elő nem adta, mely őket a törvényes egybekelésre megátolhatná. Melyre nézve, a törvényekre való vigyázással, a sz. hittel bátorsággal öszve köttethetnek. Bőjtmás hava I. napján 1807-be. Kiadta N. Váradi János kömörői mostani prédikátor.

A Móriczok tehát első feltűnésükkor mint házassági vállalkozók jelennek meg Móricz Lukács Ferenc személyében.

De milyen különös, hogy ennek a Ferencznek fia, Mihály, a nagyapám, már megint nem nyugszik bele a falu családjába, s a velük való szövetségbe. Elmegy házasodni Csécséről Kóródra.

Nem kapott megfelelő lányt egész Csécsén. Nem kapott olyat, mint a kóródi Lengyel Zsuzsi, a Farkas György lánya?

Úgy látszik, nem, mert nekem ez a házasság tipikusan szerelmi házasságnak tűnik fel.

Most csak arra gondolok, hogy az édesapámnak az volt a szellemi öröksége, hogy apja, nagyapja szabályok ellenére házasodott. Ő sem érezte magát kötelezve, hogy a falu törvényének alávesse magát.

Sokkal mélyebbről és sokkal messzebből indult el az embernek egy ilyen döntő lépése. Móricz Bálint házasságával felégette maga mögött a hidat. Mórítz Ferenc, a nagyapja, hazavitte a Pap Están lányát Kömörőbe 1807-ben. Első fiuk, Pál, még ott született 1808-ban, de a második gyerek 1810-ben Csécsén született. Három évig sem bírta ki, hogy szülőfalujában maradjon. Haza kellett mennie a felesége falujába.

Minden család nívóját az asszony szabja meg. Az asszony a fészek. Az asszony a melegágy. Az asszony soha nem engedi mélyebbre szállani a saját ivadékainak sorsát, mint amilyenben ő nőtt, de viszont az asszony csak a legritkább esetben képes arra, hogy a férje nívójára felemelkedjék. Az a szabályos és normális, hogy az asszony pontosan az anyja mintájára rendezkedik be, s a saját családjába olvasztja be a férjét, akinek az összes családi vonatkozását elnyírja s megszünteti.

Úgy látszik, ez a Pap István, a Ferentz feleségének az apja, jobb család volt. Már az is mutatja, hogy nemes tanú volt a lánya esküvőjén. Ez szerezhette meg a csécsi dézsmásságot a vejének, talán éppen a nemes Göntzy Sámuel segítségével.

Pap Mária hazahozta az urát. De a megmozdulás már őket kimozdította a falu keretéből. Harminchárom évig éltek együtt a falu nyugati végén levő különálló házban, a faluval farkasszemet nézve. Még az első fiát ő házasította meg, s elvétette vele „a Kis Dániel testvérét”, „Néhai Nemes Kis Mihály elmaradott árva hajadon leányát, Esztert”.

Ez szabályszerű házasság volt. A nemes Kisek alapító családképpen szerepelnek Csécse történetében. Ha ez a Pál három év múlva a Tiszába nem fül, akkor talán a Móriczok mégiscsak beletörték volna a falu törvényébe. A Kiss-vagyon megörölte volna őket. Ez az a vagyon, amely egy másik Kiss lány által a Komáromy Károly családjáé lett, s ennek egyetlen árvájával a Nyilas pap fiának a kezébe jutott.

A Móriczok kiestek a falu markából, s mivel a családepítő Pap Mária három év múlva a Pál fia s eggyel a férje után, 1841-ben meghalt, Mihály fia már a saját feje szerint házasodott, e lépéssel végleg elpuskázva a dolgot: ez a Mihály huszonöt éves korában a kóródi Lengyel Zsuzsinak kötötte be a fejét, s ezzel leragadt a szegénységbe. Még öt évig ugyan állott a jobbágykor, s nem lehetetlen, hogy ő maga is dézsmás volt, de a tizenöt váltóforintos emlék, a malac és a bornyú eset arra mutatnak, hogy földhöz ragadt szegényemberek voltak volna, ha az az ötholdnyi örökség nem áll lábuk alatt.

A testvérük, János, nem nősült meg, hét évig együtt élt velük, s 1850-ben meghalt. Egy évvel édesapám születése előtt.

S 1855-ben Mihály, a nagyapám is meghalt a nagy kolerában.

Ennyire zavaros és szokatlan sorsvonal van a Móriczok mögött, ami mind hatással volt a kisfiúra, aki négyévesen maradt árván, s még nem volt ötéves, mikor mostohát kapott.

Ha az ember tudja, hogy mi a sorsa a faluban a rendetlen családból származó árvának, csak akkor értheti meg az édesapám gyermekkorát.

Hogy bírná el a megrendíthetetlen nyugalomra berendezett falutörvény az ilyen családot? A nagyapja bekötözött, az apja más faluból hozott feleséget. A Kissek megtagadták, a Papok elmúltak tőlük, az anyának semmi feje foka nem volt csécsi, és ráadásul egy más faluból

idekerült s egy csöppet sem népszerű mostohaapa, a veterán katona tetőzte be a zűrzavart. Aki legalább annyira jó volt, mint a rossz kertésznek a jégeső: mindent rá lehetett fogni.

A fehér fecskét a testvérei, a szabályszerű fekete fecskék halálra csipkedik. Az én apám fehér fecske volt, a barna verebek és a szürke varjak közt. Csoda, hogy meg nem ették, mire megnőtt. S most ez a szokatlan madár végleg elvesztette a sorsát. Örökre lehetetlenné tette, hogy a faluba beleolvadhasson: elvette az özvegy papné kisasszonylányát.

Azt a kisasszonyt, akit, mint megérkezett Petneházáról, az urak, úrfiak világából, az anyja első nap pendelyre vetköztetett és oda állított, hogy mossa fel a földes szobát. Ez volt az összes előkészítése a parasztasszonyi sorsra, hogy több könnye hullott a földre, mint amennyi vizet hintett rá. Könnyeivel mázolta fel a konyhát.

S 1878. május 30-án, Áldozócsütörtökön, összeesküdött a két árva bogár.

Mennyire szeretném ismerni az ősoket, akik létrehozták ezt az apámat. De a földműves élete rövid, mint a gazdasági év. A tavasz már kimossa az emlékezetből a telet, a tavaszt a nyár. A falu kis házaiban nem marad jel, hír, emlék azokról, akik előbb lakták.

Egy esetem volt, mikor apám néneje, nemes Pap Györgyné, Borca néném, így elmesélte szóról szóra öregapám, az ő apja halálát:

„Mikor édesapám a nagy kolerába meghótt, én akkor lelkem kilencesztendő kisjány vótam. Haltak az emberek minden háznál, ő meg járt a pappal temetni. Ahogy mentek temetni Magos Józsefékhez, alig tudott bemenni a kis házba az ajtón. Ki kellett hozni a testet az udvarra. Én mint kisjány, messziről késértem édesapámat, Bálint öcsém még csak hároméves volt, a karomon vittem.

Meglátja édesanyám, be megharagudott szegény, hazakergetett bennünköt. Édesapámnak meg rászólt:

- Miháj, ne így.

- Ó - azt mongya édesapám -, *nem árt a, most inni kell. Kolera van.*

Hazajön a temetésről, kimennek kapálni a mezőre, délután rájött a kolerabetegség. Mondta neki édesanyám:

- Te beteg vagy, Mihály, eredj haza előre, elég lesz a neked.

- Nem vagyok én beteg.

- De csak eregy haza.

Édesapám megcsípi az édesanyám arcát:

- *Ha meghalok, férhe menj.*

Édesanyám meg azt mondta rá:

- Ó bolond, elment az eszed, eredj má haza. *Csak aggatsz a munkába*, még egy sort kapálok.

Este mikor hazamentünk, mert édesanyámnak fejni kellett.

Igende mikor édesapám hazaért, nem tudott bemenni. Vót a hátulsó kerítésen egy forgóláb kapu, ott ment be, ott esett össze a diófánál. Megyünk haza édesanyámmal, kinyitja a kaput, bemegyünk:

- Mihály, Mihály.

Édesapám nem szólt.

- Ugyan hol van az az ember, *tudja, hogy fejni kell*.

Jöttek a kapások haza, akik nekünk kapáltak, azok meg a hátulsó kapun jöttek be, meglették édesapámat a diófa alatt. Felemelték, bevezették a házba.

Édesanyám látja, hogy vezetik édesapámat.

- Jaj, mi van veled, Mihály?

- Végem van - azt mondja -, nem tudom mi lett velem.

Másnap vitték az orvosságot neki. Azt mondja szegény:

- *Nem kell, én még nem akarok meghalni.*

Addig készítették, hogy vedd be lelkem, vedd be, meggyógyít, azt mongya tréfáson:

- *Látom, szabadulni akarsz tőlem.*

Édesanyám meg elkezdett ordítani:

- Jaj lelkem, az életemet odaadnám érted, csak vedd be.

- *Beveszem, ha megmondod, kihez akarsz menni?*

Édesanyám meg odaborult, sírt keservesen, hogy minek bántja. Mer nagyon szerették egymást, de olyan ember is vót szegény édesapám, szerette azt mindenki, mert mindig tréfára állott a szava. Ó be jó ember is vót, soha a mi házunknál más szó nem vót, csak: *édes lelkem, kedves angyalom*.

Hát beveszi szegény az orvosságot, mingyán mondta:

- *No Zsuzsi, most már osztán végem.*

Meg is halt.

Mérget adtak be neki, olyan fejér orvosság vót, mint a tej, még pezsgett is. Akkor azt adták a kolerásoknak, hogy vagy kihajtja belőle, vagy ha meghal, másra ne ragadjon a betegség.

Így halt meg édesapám. *Ó be kis egyenes ember vót, olyan mint a folyóvíz*. Olyan, mint az én jó testvérem, Bálint.”

Így mondta el Borca néném, édesapám egyetlen testvére, 1923 májusban, itt Budapesten, az édesanyám lakásán; már akkor édesapám halott volt négy év óta. Borca néném hetvenkilenc éves volt, és nagyon hasonlított édesapámhoz. Éppen olyan kicsi, vaskos, lapos arcú, sárgás arcbőrű, s a szája is ugyanaz az ívelés nélküli és az ajak alatt behajlás nélküli áll. Keleti filmekben látni ma is még ilyen arcokat.

Előadása rám megdöbbentő volt: ebből a néhány szóból kísértetiesen ráismertem saját magamra. Szinte remegtem, hogy most már értem magamat: ez vagyok én.

Mert édesapám modorához soha nem hasonlítok, csak néha, ha valami támadást akarok elhárítani, akkor vagyok olyan pattogó és ingerült. Édesapám is tréfás ember, ízes és humoros nyelvű volt, de rögtön meg lehet érteni, mire gondolok: lelki állásfoglalásának iránya volt más, mint az enyém, vagy az apjáé. Az egész jelenet ahogy lefolyt én pontosan vállalhatom nagyapámnak minden szavát s mozdulatát, mintha magam cselekedném.

Édesapám viszont tökéletesen az volt, mint az anyja. Be lehet helyettesíteni észjárás, nyelvjárás és cselekvő akarat szempontjából engem a nagyapám, őt az anyja helyébe.

- Mihály ne igyál! - rászólt a felesége.

- Ó - azt mondja nagyapám -, nem árt a, most inni kell, kolera van.

Így kiáltott rá az apám az anyámra, egyszerűen közölve vele a parancsot. Mert ő a saját gondolatát nem tudta s nem is akarta másképp fogalmazni azokkal szemben, akik alatta voltak, csak parancs formájában. Akciós ember, aki azonosítja magát övéivel s általuk dolgozik. Mint eszközt használja őket.

S amit nagyapám mond, ez a gyöngéd elhárító tréfa: indokol, ahelyett, hogy elhárítaná: most kolera van, azt mondja, mert fél, hogy előbbi érveit nem fogadja el a felesége: hogy nem árt a... Fokozza: Most inni kell! - ez a magyar humor - döntő érv: kolera van. Ez a puha emberek, a passzívák modora, de azoké a passzíváké, akik felelősséget vállalnak magukért s másokért is, csak ezt nem nyersen és sértően teszik. Én ugyanilyen feleséget kerestem, akiben az én passzivitásomnak ellenképe, a szinte meg nem gondolt akarat volt meg.

S mért mondta azt mingyárt, hogy *ha meghalok, férhe menj!*

Azért, mert szerelemben éltek, mert soha más szó nem volt köztük, csak édes lelkem, kedves angyalom (amit az apám egész életében soha nem mondott a feleségének s meg vagyok győződve, hogy náluk is csak ő mondta így s annyit). Másra akarta terelni a szót, ugyanolyan élénk és vidám hangulatot akart teremteni, amilyen rémület ütött belé öbelé magába, mikor a felesége leplezetlen szavából ráijedt, hogy nem lehetetlen, hogy megkapta a kolerát.

A felesége úgy felelt, ahogy az apám felelt volna: csak annyival gyöngédebben, hogy asszony volt, ezért kezdte avval, hogy: Ó, bolond. De lényeg az volt, hogy: ereggy haza, *csak aggatsz a munkába*. Mintha az apámat hallanám: „mi az, fiam, meghalsz? ereggy haza! itt csak láb alatt vagy! nekem még ki kell faragni ezt a talpat...” Ő is tréfál, bizonyosan inkább volt tréfás nyelvű, mint a saját anyja, aki viszont a nemző apjához, ama bizonyos hajóács Lengyel Pálhoz hasonlíthatott... (s itt eszembe villan, mért lett édesapám éppen ács? Biztos, hogy tudta, hogy az anyai nagyapja nem egy kóródi paraszt, hanem a hajóács... Hát ha a nagyapja ács, akkor ő is tud az lenni. Így jött át ennek a régi ácsnak a vállalkozó lélekkulcsa a lányán keresztül az apámba s én talán valamelyik lányomnak adtam ebből valamit...)

- Ha meghalok, férhe menj - mondta a hajóács lányának, s bizonyosan Pap Máriától kapta örökségül ezt a gyöngéd indulat-kormányozást, mert az apja, Mórucz Ferenc, a dézsmaszedő, nem lehetett ilyen, mert ha ilyen gyöngéd lett volna, nem bízzák meg a jánki udvarban dézsmaszedői tiszttel. Dézsmaszedő: az uraság érdekeit képviselte, annak ridegnek, számolni tudónak és objektívnak kellett lenni, s az ilyen ember maga helyett, saját vigasztalan életének kiegyensúlyozására szokott oly kedves és gyengéd szavú feleséget keresni, amilyen ennek az egészen csak névről ismert Pap Máriának a fia, Mórucz Mihály nagyapám volt, aki a halálvívódásban is ilyen évődéseket ejteget: *Beveszem, ha megmondod, kihez akarsz menni?* Pedig az orvosságról ugyanaz volt a véleménye, ami nekem: *Nem kell, én még nem akarok meghalni.*

Itt most idegrázó érzés támadt bennem, míg Borca nénemet hallgattam. Arra gondoltam: A tüdővést s a fertőző betegségeket nem lehet a spermával kapni. A méhben is csak azért, mert az egészségesen létrejövő kis lény inter uterus fertőződik. Apa nem adja át a bacilust... De a humort átadja... A lelki sajátságok, a vele született képességek azok a születésben már jelen vannak... Az én humorom tehát nem is az enyém, őseim családi pászmájában ragyog, s a születések vetélőjével tovább hímezett lelki aranyshál, mely nálam is könnyörtelenül itt tekergőzik a többi szál között.

Ha az ént ki akarom keresni, minél több hiteleset tudok meg a nemzőkről s azok nemzőiről, annál nehezebb valamit is lelni, ami én, ami új, egyéni. S ez csak azt jelenti, hogy a sperma, amelyből kilencszázezer szál keresi életre-halálra a maga egyetlen peteházát, górcsővi pará-

nyiségében, ugyanolyan nagy és tökéletes építmény, mint a kész ember, csak érzékszerveink számára kicsiny. Abban a pillanatban, ahogy elfogadjuk a negatív végtelent, amint bele-nyugszunk, hogy a sejtmag körül bolygó neon ugyanolyan világűr, mint maga az egész eddig csillagvizsgálóink és számításaink által megismert Kozmosz, azonnal látjuk, hogy a természet ugyanolyan egyszerű építkezéseket folytat, mint a kőműves és az ács, csak sokkal értékesebb anyagból. Inkább a kertészéhez hasonlít a munka, aki élő magvakat plántál s nevel.

Ha most utólag megszámlátom a szüleimet: mire alapítottak ők egy ilyen nagyüzemet, kilenc gyerek arányáig? - nem tudok helyettük válaszolni. Se pénz, se posztó. Egyiküknek se volt meg erre a szemmel látható rendeltetése. Ez a vékony, betegségekre hajlamos, túl fiatal, túl okos nőcske, aki az édesanyám ekkor lehetett, képtelenség, hogy kibírjon akkora fiziológiai feladatot. S az a pöttöm kis ember, aki a káromkodás tudományán kívül mit hozott, mi címen vállalkozott egy ekkora kis munka-hadsereg ellátására és felnevelésére? - erre sem lehetne választ adni.

De nem is gondolt ilyen illetlen dologra egyikük sem: vallás-erkölcsi nevelésük volt, és csak elhessentették az efféle kérdést vagy gondolatot. Isten kezében vagyunk, Isten tudja, mit akar velünk. Ha az Isten nyulat ad, bokrot is ad hozzá. Nem esik le egy verébfióka se a fáról, hogy Isten ne tudjon róla.

Hasonlított a világteremtéséhez: Semmiből, semmire, sehogy sem, vállalkozni...

AZ ÚJ SEPRŐ

Nyilas István bátyánk nem volt ott az esküvőn, s a lakodalmon már a családja sem.

Ezzel az egész falu előtt nyílt lett, mi a véleménye az új házasságról. Pista bátyánkat a legnagyobb mértékben sérthette, hogy az ő megkérdése, tehát engedélye nélkül történt meg a házasság. Ő azonban már olyan viszonyban volt a nénjével, aki különben csak két évvel volt nála öregebb, hogy az özvegy papné szólni sem mert hozzá, hogy meg ne bántsa. A paraszt falusi kiskirály, aminek a mieink nézték, annyira magasan, annyira anyagi fölényben élt az özvegy felett - gazdag volt és gyámja neki -, hogy már legfeljebb instanciázni lehetett előtte. Nagyanyám viszont jól tudta - ha még nem is adott volna jelt egy arcmozdulattal legalább -, a falu szellemében benne volt, hogy Nyilas István a Mórucz Bálint-féle házasságot még hallóra se hajlandó venni. Nemcsak azért, mert a legény ötholdas gazdácska volt összesen, hanem éppen azért, hogy ilyen szegény állapota mellett annyira felszabadult volt, mint egy pusztai betyár, aki már egészen lerázta magáról a falu törvényét, s fittyet hány a zsíros parasztoknak. István bátyám tiszteletet, hűséget és tekintélyérzést várt mindenkitől, de legjobban egy ilyen faluvégi árvalegénytől, akinek ezer oka volt, hogy rettegen a legnagyobb gazda szemétől. Először is ő maga a legjobb férfikorában volt, tíz évvel vagy tizeneggyel volt öregebb, s már két fia volt, olyan nyolc-tízévesek, szépek, jól fejlődöttek ezek is, Guszti meg Kálmán, ahogy minden csak szép és jól fejlődött lehetett az ő portáján. Azon a portán, amely a falu rendje szerint a legkülönb volt, a legrendezettebb, a legtöbbet produkáló és ígérő. Emellett a túlsó faluvégi Mórucz-udvar rendetlen, ha nem is szemetes, de árva módra szegény. Két ökror összesen, igaz, szép ökrök, de ez is sértő, mert hogy mer egy senkifia kis legény akkora ökröket tartani, hogy ő maga a csípejéig se ér fel. Aztán István bátyám, egyéniségére nézve is méltóság volt. Ereje, esze és származása - elvégre papfiú -, minden tulajdonsága, szép magas, karcsú felesége s tiszta és boldog családi élete, minden arra predesztinálta, hogy kivétel nélkül az egész falu népe, öregek és fiatalok meghódoljanak előtte, s akkor Mórucz Bálint, ha éppen szembe találkoztak, akkora „Jó reggelt, Pista bátyám”-mal köszönt rá, mintha, együtt őrizték volna a csordát valaha. „Bátya vagy a koszos malacodnak” - gondolta rá Pista bátyám, s elfordított fejjel csak éppen bólintott egy kicsit. Erre meg amaz merte megrántani a vállát s merte gondolni: „A föld egyen meg, míg én neked még egyszer köszönök.”

István bátyám az egész Kati nénjét elejtette. Nem tetszett neki az özvegy sehogya se. Legelőször is nem helyeselte, hogy özvegy. Minek hal meg valakinek az ura, hogy aztán a sok gyerekével ottmaradjon másnak a nyakára. Mert azt igazán nem helyeselte, hogy a nővére alig tízévi házasság alatt hat gyereket hozott e világra. Igaz, tehetik, mert a papnak az öröksége az valahogy más, mint a paraszté. A parasztnak semmi más nem áll rendelkezésére, csak az a darab föld, amit még életében annyifelé kell vágni, ahány gyerek van. De a pap legfeljebb kitaníttatja a gyerekeit és férjhez adja, ha lányok, a többi papokhoz, van káplán elég. Ő a kimeríthetetlen vagyonból hágy örökséget: a papság felmérhetetlen és beláthatatlan összeköttetéseiből. Ott lehet gyerek - ám nála, két fiúnál több? nem létezik. De ott is gazda nélkül csinálták a számadást, itt maradt a testvére özvegyen, az ő terhén, még szerencse, hogy a jó Isten két gyereket magához vett s csak négy maradt. Négy. Még így is rengeteg, tizenöt holdra négy gyerek... Nem is igen számíthat a lány többre egy kisgazdánál, de az meg ne legyen éppen Mórucz Bálint. Az egyetlen, aki már olyan, mintha nem is tartozna bele a faluba.

Sem a két család életében, de magának a falunak az életében sem volt kis dolog ez a házasság. Az édesapám annyira szokatlan és rendkívüli lénynak tűnt fel, amit csak akkor értettem meg, mikor sok évvel később azon a tájon jártam, s még mindig úgy beszéltek róla a kortársai, mint

egy Rózsa Sándorról, vagy milyen hősei is vannak a falunak. Nem mintha vagyon elleni kihágást követett volna el, ellenkezőleg. A falu évszázados törvénykönyve ellen szegült. Egész embersége fellázadás volt a régi falu ellen. Nem tudta azt akkor senki elbírálni, s mivel magyarázni: megjelent egy egyéniség a falu életében, ahol egyéniségeknek semmi helye sincs. Ott csak pontos egymásba illő szerves lények fértek el, mint a hínárban. Összenőtt, egymásba csomósodott indák töltötték ki a falut s a fálvakat, az egész parasztéletet. Azért mondom, hogy az apám rendkívüli szerencsémre árva volt, s nem kapta meg a szabályszerű nevelést.

Nyilas István bátyám viszont nem egyéniség volt, hanem típus. Az volt, akinek a falu valósággal fölemelte maga fölé: tökéletesen tudta képviselni a falu törzsfőnökét. Éppen olyan nagy dolog, hogy valaki, akit a szülői akarat dobott le az úri osztályból a nehéz parasztsorba, ennyire bele tudott gyökeresedni abba az életbe, amelyben semmi közeli elődje már nem élt. Ez azt is jelenti, hogy a falu maga harmonikus közérzést tudott adni annak, aki benne volt, főleg, ha az anyagi helyzet magaslatán volt. És István bátyám a házasságával eljutott erre a magaslatra. Komáromi Julcsa volt az a gazdag lány, aki ide juttatta. Fiatal, tizenhat éves és több nagy család minden földjének örököse. Parasztlány létére úriasság, fölény, kultúra volt benne. Annyi volt, mint egy-egy papnéban. Jellemző, hogy rövid házasságuk két fiúgyereket termelt s boldog volt - s férje halála után rögtön újra férjhez ment „a kocsisához”. „Négy évvel fiatalabb is nála az új ura, vagy miye...”. De ez mégis normális volt. Gazdag asszony maga ura. Nem rendítette meg a közszokást.

Csécse, sorsa a szüleim házasságánál remegett meg. Mintha előretette volna árnyékát a távoli jövő, mikor a falu fiai elhagyják a röögöt, és elmennek magasabb szerencsét keresni. Minden népmesének az a tendenciája, hogy a szegény elmegy királynak. A parasztsorból való kivándorlás felfelé: ez a mese. Ez az, aminek örül a hallgató szíve. E' volna a jó. Mert bizony itthon nehéz. Itthon semmi sincs, csak a dolog, pedig „mihelyt dolog, mingyár nem jó”.

Mert a falu, a Moloch, könnyen fel tudta falni a papfiút, aki leereszkedett belé, de vonaglott és hörgött, mikor valaki, aki benne született, ki akart evickélni belőle a felvilágra.

Hiszen ezt a kirepülést sem maga kezdte az apám. Nagyapja már félszabad volt: dézsmaszedő. Úgyis kerülhetett a nemes teleknek látszó sarokportára. Anyai nagyapja is hajóács. Csak egy-egy szót kell hallani a gyereknek s már elbizzá magát. A parasztélet annyira rabság, hogy abban semmi sincs, ami leláncolja a fantáziát. Az apám, ha ifjúkorát kérdeztük, soha másról nem volt hajlandó beszélni, csak olyan virtusokról, amik kiütöttek a parasztéletből. Azok a nagy esetek, mikor elől kaszált - mikor a szegény parasztnak az a dolga, hogy kímélje magát... Vagy mikor legeltetett - ez a fő dicsőség, a más búzáját a gyenge havon letapostatni a harmadik határig. Vagy bizonyos verekedések, meg más csínyek, ártatlanok, amik csak azt jelzik, hogy ember az ember és nem bukóparaszt. Édesapám egész életében rettenetesen lenézte a „sült parasztokat”, akik otthon száradnak és bötüt se tudnak vetni. Csécsén még 1930-ban is volt harminc analfabéta - hat évnél idősebb írni-olvasni nem tudó. De mennyi lehetett ebben az időben, mikor Kassai mester okította a pujakat. Ebből a fulladt, nehéz, krajcáros világból akart szabadulni szegény apám.

S ebben a nyugodt, békés és gyűjtő életben akart magának hatalmat és önérzetet biztosítani Nyilas István. Aki ott nőtt fel a parókián, a mostani házának második szomszédjában. Egy igen nagy, ölnél magasabb s igen bölcs, Renan-tisztelő és minden anyagi érdeket megvető papnak a lábainál. Az öreg tiszteletes feleségének, Isaák Erzsébetnek korai halála után újra megházasodott, valószínűleg úri háznál volt kisasszony, akit elvett, Marton Amália, Gömör megyéből, aki szokatlanul picike volt s oly kedveskedő nyelvű, hogy egész világ csak úgy hívta: „kisédes”. Ez csillapította a családi ellentéteket. Például akkor is ő igyekezett sebet kötözni, mikor István egy egész évig nem vizitelt a sógoránál, mindaddig, míg alá nem írták,

hogy nagyanyám az apai örökségről lemond. A nagyapa is ezen az értelmén volt, mert úgy gondolta, hogy avval, hogy a lányát paphoz adta férjhez, mintha kitaníttatta volna, a vagyon csak hadd maradjon arra, akinek vagyonból kell megélnie.

Móricz Bálint azonban olyan ember volt, hogy felőle lehetett akármekkora vagyona Nyilas Istvánnak, ő nem ment neki vasárnap udvarlására, hogy leköphesse a csizmáját.

Mert Pista bátyánknak az volt a szokása, hogy vasárnap délután kiállott a kiskapuba... Dehogyan kiállott: még csak nem is kiült, hanem *kiguggolt*. A két csizma sarkára ült, s a térdére könyökölt, s pipaszó mellett eldiskurált azokkal, akik nagy tisztességtudással jöttek elébe s állottak körülötte karikába. Ilyenkor ha szegényember vagy cigány került elő, hegyeset köpött a lábára, annak meg át kellett ugrani a sercintést. Ilyen ártatlan és férfias mulatságot leltek még ekkor a nagygöggük. Még csak harminc éve volt a jobbágyfelszabadításnak.

A Nyilas István életének rendje így szabályos és tökéletes állapotban folyt. A falu eleje volt ő. S a falu mintaképe. Mindent a maga idejében, mindent a megfelelő munkaerővel. Ő körülötte soha senki sem hevert, s minden teremtetett lélek, aki belekerült az ő hatáskörébe, oly szabályos életmódra volt kényszerítve, hogy ott percnyi sietésnek és késésnek helye nem volt.

Kati néniének nem volt semmi igavonó állatja, a földjeit ő műveltette meg, ő szántatta, vettette s a termést készen adta be. Persze úgy számolt el, ahogy akart, s az özvegy papné világért se gyanúsította volna meg. De a fiúknak dolgozni kellett, s nem éppen csak a saját földjükön, hanem ahova beosztotta őket a bátyjuk. Még édesanyám is úgy dolgozott kint a mezőn, mint egy munkáslány. Nagyon nehéz volt ez nekik a nagy melegben s még rosszabb a hidegben.

Nem lehet csak oly könnyen paraszttá lenni. Abba bele kell születni. Farmer lehet akárki, elhatározásból, pénzkereset céljából - de paraszt nem. A paraszt már négyéves korában nehéz munkát, komoly feladatot kap. Mikor például libát kell őriznie vagy malacot. Nem gyerekmunka, ez már felnőttmunka. Ha nem elég ügyes, szétszaladnak az állatok, s akkor jön az ostor.

Van egy emlék, hogy a disznók kifutottak a Nyilas-udvarról, Gyula bátyámnak kellett vigyázni rájuk, s ő kiszaladt az utcára, de sehogy sem bírta behajkurászni őket. Akkor István bátyám fogta a szíjostort, és megverte vele a fiút.

Éppen arra ment szekérrel édesapám. „Gyere csak ide!” Felültette maga mellé a szekérre. „Nem még oda többet” - biztatta. Már vőlegény volt.

Mikor az apjuk meghalt, a Pallagi-fiúk közül már kettő az iskolában volt, gimnáziumban, a nagyobbik, Laci, Eperjesen, német szón egyúttal, a kisebbik, Jóska, Sárospatakon. A temetésre hazahozták őket, s többet nem mentek vissza, egyik a másodikba, másik az elsőbe.

Hiába voltak még oly fiatalok: aki megkóstolta a diákéletet, az soha többet paraszt nem lesz. Rettenetes tönkremenés kell ahhoz, hogy le tudjon sülyyedni a parasztmunkába. De hiszen nekik otthon volt az anyjuk, s az ő anyjuk ezentúl is papné volt: soha el nem felejtették, kik ők, s rühellették a paraszti sort.

Világnézeti távolság volt ez s itt végre meg tudom mutatni, mi az a világnézeti távolság. A Pallagi-fiúk világnézete az volt, hogy ők abba a világba akarnak maradni, amelyben az apjuk, anyjuk élt. A Nyilas Pista bátyjuk világnézete pedig az volt, hogy abba a világba akarta őket belekényszeríteni, amelybe őt dobta le az apja, mint egy Saturnus.

A világnézeti távolság a valóságban nem filozófiai álláspont, hanem két valóságos létező s egymástól oly messze eső világnak a kívánása, ki melyikben akar élni.

Nyilas István hallani sem akart arról, hogy még egy pap nőjön ki a családból. Neki is volt már egy tizenegy éves fia, annak már az első gimnáziumot el kellett volna végeznie ebben az évben, de nem is gondolt rá az apja. Mért gondolt volna rá, mikor neki már falu-lelke volt. Még akkor se gondolt volna, ha nincs olyan roppant vagyona. Ő teljes mértékben, szívvel-lélekkel falusi lett. Az apja kitűnő ember lehetett, ha ezt keresztül tudta vinni. Kemény ember. Hiszen ő is gimnazista volt, mikor az édesanyja, kisdobronyi Isaák Erzsébet meghalt: 1853. szeptember 17-én halt meg, s a hagyomány szerint ekkor ő már a második gimnáziumban volt Sárospatakon, s onnan hozatta haza az apja. Tizenkét éves volt, a dátumok megfelelnek.

Ha elgondolom, hogy tudott egy papi atya parasztot nevelni egy ilyen fiúból? csak úgy magyarázom meg, hogy sikerült a gyereken felkelteni az ambíciót avval, hogy őt tette gazdának. A csécsi papnak összesen nyolc magyar hold földje volt, azonkívül a Tisza túlsó partján ugyan, Csetfalván, de alig öt kilométerre a saját húsz hold birtok. Ez egy olyan iskolakeret, hogy éppen elég arra, hogy egy fiúgyerek gazdává nőjön benne. Mivel az apa, papi hivatása mellett nem volt gazdatermesztet, a fiúnak napról napra több önálló hatásköre lett, s a gazdaskodás rendkívül feszíti az önérzetet. Verseny a falu parasztgyerekeivel. Alkotás és teremtés. S mivel a fiú nem absztrakt lélek, hanem cselekvő, háta mögött a papi tekintéllyel elérhetett a falu élére. Hozzájárul a dac, hogyha paraszt, legyen paraszt: szinte szembe fordult az úri rokonokkal. Mintha a túl finomkodó mostoha is hozzájárult volna a reakcióhoz, ami benne kiváltódott. Szóval az eset hasonlított a Móricz Bálintéhoz, csak éppen fordított irányú volt. Itt a durva miliő nevelte ki a forrongást, ott a túlságosan zárt és finomkodó, a mély paraszt önérzetet és dacot.

Azt mondja édesanyám: „Mikor megházasodott, még csak valami huszonnégy éves volt, a felesége meg talán csak tizennégy, nem is akarták őket megesketni. Nem tudom, mért volt olyan sürgős...”

Az emberben a pillanatnyi érdek mindig olyan torzítást végez az adatokon, ami kedvez a hipotézisnek. Nyilas István 1866-ban házasodott, ekkor tehát huszonöt éves volt. Komáromy Julcsa ekkor tizenöt és fél éves volt.

És hogy mért volt olyan sürgős, azt azonnal kibogoztattam édesanyámmal: „hogy az apja nem taníttatta, aggódott érte és minden jót akart neki, és ez a Julcsa gazdag özvegy lánya volt... Az anyja Kis Eszter, Komáromy Károly özvegye volt, ez meg egy igen gazdag nemes család volt Verbőcről és idejött elvenni a leggazdagabb csécsi lányt, Kis Esztert, aki akkor már árva volt és ő örökölte a régi nemesi Kiss-vagyont. Az volt a legnagyobb vagyon Csécsében. Már ehhez Komáromy is hozott örökséget, és hozzávett, olyan vagyon lett az, hogy lehetett az magyar holdban több száz holdnál, de lehetett akár százötven kishold is. Azt tudom, hogy harmadrész vagyonok sem voltak aztán az egész határban. Még negyedrészt vagyonok is alig... A Kissek nagyon nemesek voltak, nagyon tudták tartani magukat. Kiss Dánielnek egy lányát tanító vette el, a másikat meg Guszti, később. Nem jártak a mezőre dolgozni, az anyjuk is ilyen finom nő volt.”

Ezzel teljessé érik a helyzetkép.

Nyilas pap a lányát tizenkilenc éves korában „puskával” kényszerítette, hogy férjhez menjen egy olyan emberhez, akit alkalmasnak talált rá, hogy az ivadéknevelést vállalja. A fiát azonban nem sürgette. Várt. Addig várt, míg csak egyetlen gyermeklány a faluban odáig erősödött, hogy el lehetett venni. Akkor azonnal végrehajtotta a házasságot. Komáromy Julcsa az első farsangon asszony lett, tizenöt és fél éves korában.

A nagy pap keresztülvitte, amivel a Sors megbízta.

Maga feleségül vette szerelmét, de belátva, hogy a szerelmi házasság mennyi bajt okoz az embernek, a két gyermekét a lehető legtökéletesebben látta el. Lányát egy kitűnően megválasztott paphoz adta, fiát egy óriási parasztvagyonba ültette bele.

A korszak rovarivadék-filozófiáját átvéve, kötelességét híven teljesítette.

A nyugodt és intelligens hódító volt, akinek győznie kellett. Ellentétben a Móriczokkal, akik szintén ott kaparásztak a Kiss-vagyon körül. Nagypám testvérbátyja Pál, annak a Kiss Dánielnek a testvérét vette el, akinek a lányát Nyilas Guszti később.

De míg a Móriczok életében minden esetlegesség, minden halál csak arra való volt, hogy szélsőségbe hajtsa az egyre jobban leszegényülő ivadékokat, addig a Nyilasok helyt állani tanultak, és el nem eresztetni többet, amit megfogtak.

Most aztán nyilvánvaló, hogy Nyilas István, akinek nevéből s emlékezetéből is kimosta, kilúgozta a helyzet a nemesi előnevet, a főnemesi ősanyák hírét s főleg jelentőségét: a paraszt-élet nem tűr semmi kiválást a tömegből. A paraszt-törvény lenyírja az idegen származást, akár előkelő volt az, akár alacsonyabb: a falu minden tagja csak a falu egységébe hasonul bele, vagy kicsapódik ebből az egységből, mint a lúg.

Azt mondja édesanyám, ugyanebben a feljegyzésben: „Hozzánk Pista bátyám nagyon jó volt, néha, ha eljött, mikor ment, a komóton, egy könyv alatt találtunk egy-egy forintot. Édesanyám haragudott, mért adja ezt ilyen titokba? mikor nekem *több is van nála?*... De ezt tán azért adta így, hogy a felesége ne tudjon róla... de tudod, az is lehet, hogy hetvenhatba az édesanyám pénzén vette azt a hét hold földet... Édesanyámnak mindig piros lett a szeme, ha eszébe jutott, hogy hetvenhatba nyáron... akkor esett kútba az édesapám utolsó birtoka.”

Édesanyám elgondolkozott s maga elé nézett, összegubbaszkodva ült, és csak nézett, már öreg volt, hatvannégy éves, kis szürke öreg anyácska:

- Míg csak élt, mindig imádtuk ezt a bátyánkat, csak mióta meghalt, azóta látunk egyes hibákat... de nagy ember volt... Kóróról eljött egy szegény ember, s azt mondta: „István bátyám, adjon egy véka lisztet.” Adott neki. Mindenkinek. És soha senki meg nem csalta...

Ez is a falu íratlan törvénye. Erkölcsi lehetetlenség, hogy a szegény ember megcsalja a közbe-csülésben álló nagygazdát, hogy a kóródi szegény meg ne hozza a véka lisztet az aratórészből...

- Mennyivel tartozok István bátyám?

- Azt nem nekem kell fejbe tartani, hanem neked.

Azt sem neki kellett szerbe-számba venni, hogy a nénjének a lánya kihez megy?

Kati nénje azonban nagyon jól tudta, hogy ő a lányával nem csinálhat szerencsét. Paraszthoz nem adhatja, parasztasszonynak nem való. Úrhoz nem adhatja, úr el nem veszi. Most, éppen most van itt egy fiú, ez el fogja tartani. Ez valami más, mint a többi parasztlegény, ebből akármit lehet csinálni. Jó lesz ez az ő kis gyámoltalan lányához.

Bizonyos, hogy István bátyám viszont egyáltalán nem fárasztotta magát azzal a gondolattal, hogy az új házasság valami változást idézhet elő az ő viszonyában a nénjével. Mi neki ez a Móricz Bálint. Már mindenki Móricznak mondta ebben az időben a nevét, csak ő mondta ki, ha egyáltalán méltóztatott ezt a nevet kiejteni, halálos gúnnyal Mórucznak. Az is sértette, hogy az új pap, Illyés Károly, akivel papfiúk szokása szerint a legrosszabb viszonyban volt, evvel a Mórucz Bálinttal olyan nagy komaságot merészelt kötni. Nagyon barátkozik, „az ajja népekkel. Nem az én papom...”

Most is, mire való az, hogy ekkora esküvőt tartottak. A fene a parasztját, de vakaródzik. No, hiszen Kati is megbánja még, mint a kutya, ha kilencet kölykezett.

De élt a falu rendje, s benne föltétlenül élt a Nyilas-porta házirendje. Mindez megbonthatatlan és elronthatatlan volt, mint a csillagok bolygása a nap körül. Senki a faluban nem volt, aki Nyilas Istvánnal szemben meg merte volna tenni, hogy az ő külön személyes engedélye nélkül az unokahúgát feleségül vegye. Ha megesküdtek, megesküdtek. Az a kis penészvirág, az is meg fogja még siratni a mai napot.

A lakodalom egész éjjel tartott, de a Nyilas-porta a rendes időben setéségbé borult. Az istállókban ellátták a teheneket, bornyúkat, a lovakat és csikókat, a sertéseket és a baromfit. Aztán lefeküdtek, s egyetlen szót sem volt szabad senkinek vesztegetni arra, hogy szemben-formán lakodalom van a faluban.

Másnap reggel pedig valamivel később, mint a rendes időben, hagyott egy kis pihenőt a Pallagi-gyerekeknek - akkor kiállott Nyilas István az udvaron a szokott helyre, és elkiáltotta magát, mint minden nap, ha késtek a fiúk, hogy:

- Hééé...

A Pallagi-fiúk, Laci meg Gyula, de még a beteg Józsi is rémülten szöktek ki az ágyból. Még az álm fenekén is meghallották, még a sír mélyén is meghallották volna ezt a Hééé-t, s ugrottak, öltöztek, hogy rohanjanak munkára.

Amint vágatnak borzasan kifelé az udvarra, ott áll Móricz Bálint, s rájuk riaszt:

- Hát ti hová szaladtok?

- István bátyám kiált.

- Kiált?! Ha kedve van kiabálni, elég nagy az udvara, kiabáljon! Tik pedig egy tapodtat se mentek innen, vagy levágom a lábatokat.

Jön ki az anyósa, az özvegy papné:

- Bálint fiam, István kiált!

- Dühödjön meg a torka! - káromkodott cifrán és rettentően az apám - az én sógoraimra többet nem fog rákiabálni senki ember fia.

Már akkor édesanyám is ott volt - mesélte, hogy mindnyájan reszkettek, mint a nyárfalevél és nevettek is egyben, s várták, na most összedül az egész égbolt.

A Nyilas-porta nincs messze ettől a háztól. Srég-vizavi második szomszéd. Az apámnak is jó hangja volt, első énekes és legelső dühös, ha megdühödött. Minden szavát át lehetett hallani.

- Mik a maga fiai? anyám! cselédek, kocsisok, béresek? Mennyi napszámot kapnak? az istenit a nagygazdáknak... Nem szégyelli magát anyám, hogy ilyen úrfiakat koszos béresnek ad? Ott szakadjon rá az ég minden nagygazdára, ezeken többet nem szántanak, oszt megvan.

De cifrán ment ám, mert a Papó iskolája még nagyon közel volt, ropogott a káromkodás, mint a pokolbeli sortűz.

Ezen a reggelen befejeződött a két család közötti harc egy egész életre, még a gyermekekben is. Nyilas István úr volt. Több: generózus lélek. Soha többet, míg élt, egyetlen szóváltásra lehetőséget nem adott. A földeket, amelyek már el voltak veteményezve, visszaadta s azokon már Móricz Bálint aratott. Jól voltak megművelve, jó aratást adtak. Ő maga a jóltevő nagybátya mozdulatlan szerepében kövült meg. Fél év alig telt el, meghalt. Harminckilenc éves korában. „Sorvadásban”, mondja az anyakönyv. De mintát adott, hogy halála után hogy kell a

rokonokkal szemben viselkedni a fiainak. Mindig méltók és méltóságosak voltak, jók és jószágosak, de soha egy lépést sem közeledtek: csak el nem hárították soha a közeledőket, akiknek kijárt az illendő és meleg elfogadtatás.

Nagyanyám haláláig, ha szidogatta is, lekötelezetten szerette az öccsét és siratta. Szerette. Ez a szeretet átszállott gyermekeire s unokáira. Közülünk azonban már talán csak én tudok a dolgokról s csak én őrzöm a szülők magatartását. Én is csak hatéves voltam, még annyi sem, mikor Csécséről elvittek, öcsém, Pista négy, így már neki sem számított a Nyilas-rokonság abban az értelemben, ahogy a résztvevőknek. Ő még elkerült Csécsére, és aranyos kedélyéért ott megszerették. Többi testvérem még névleg is alig ismeri a csécsi rokonságot.

Nem volt ok, hogy különösebben megismerjék őket, mert úgy maradtak el, mint komor bálványfák, amelyekhez el kell zarándokolni. A két hatalmas, majdnem öles magas testvér, Gusztó és Kálmán, úgy állottak ott a végeken, mint a családtörténelem szimbólumai. Soha egész életükben egyetlen sort sem írtak semmiféle levelemre válaszul, soha nem üzentek, meg nem hívtak: de ha valaki odakerült, szívélyesen látták, bárkikünket.

Hogy történt egy ekkora hasadás, mely versenyez a tordai hasadékkal, a két testvér, Kati és István között?...

Tisztán és kizárólag a társadalmi rétegződés következtében.

Aki paraszt, annak parasztnak kell lennie. Az a paraszt, aki úri rokonok után érdeklődik, már meg van fertőzve, s azonnal az a veszély fenyegeti, hogyha ő maga nem is, de gyermekei feloldódnak s felszállanak, mint a szénsav a mocsár fenekéről. Az a 120 katasztrális hold, amit a két fiú örökölt apjuk s anyjuk után a Kiss-Komáromy vagyomból (1934-iki tagosításnál Nyilas Gusztávnak és Kálmánnak együtt pontosan 120 katasztrális holdat hasítottak ki), s amit azóta hozzá házasodtak, éppen elég volt ahhoz, hogy két emberöltőre biztosítsa nekik a falusorsban való vezető állapotot.

De ugyanez meg is tiltotta, kizárta, lehetetlenné tette, hogy a testvéri érzés nivóbontást okozzon. A papné életmódja egészen más volt, mint a gazdáé. A papné a maga szegénységében ezerféle dolgot próbált, kávéit ivott és szűnyoghálót akasztott az ajtajára. Krinolinban járt és fekete selyemben ünnepnapokon. Papnékkal barátkozott, a házában gitározta, és úrilányok kacarásztak, s ő maga egészen otthonosnak érezte magát, ha a nagyúri rokonokhoz elvitte a lányát. Az a Majos Veróni, Szegedy Antalné, akihez Petneházára vitte a lányát nevelőbe, az ő édesanyjának az unoka-testvére volt. Ő is ott nőtt még Sályba, gyerekkorába Isaák Gáspáréknál s együtt egyformán tudták Verónival, hogy Gáspár bácsi így mondta: „Erzsus jányom nagyobbik, Erzsus jányom kisebbik.” kisebbik volt a Nyilas Kati anyja.

Tehát Nyilas Kati még szinte beletartozott a miliőbe, a kastélyban bennlakó családtagok bizalmas, kedves hangulatába. Olyan titkaik voltak, hogy „mikor ők tücskökkel etették a fűröt”. Csak ők ketten tudták már, mi is volt az, s ezzel a vérszövetséggel szemben szinte nem is számított, hogy civilben, magánéletben Kati csak egy özvegy papné... Mint nő, és mint bennszülött nő, otthon érezte magát a más természetű világban, ahol meg kellett éreznie, hogy a lányának sem jár már annyi otthon, mint neki. Hogy a lánya már csak szegény rokon. Ő még nővér volt. De az öccse nem volt az. István, mikor az apja otthon fogta s szántás-vetésre rendelte, egészen elveszett a nénje mellett. Kati még vizitelhetett az elvesztett paradicsomban, de Istvánt már megragadta a falu, mint egy sötét börtönőr, és rabruhába, parasztgúnyába bújtatta, a haját lenyíratta, s egész lelkét megőrlötte. Már ez ezentúl csak a börtönudvarban tudott kedélyeskedni, ott fütyörészett és guggonulva dirigált, és a börtön szokásai szerint élte ki magát. De ha neki Isaák Dezsővel, az unokaöccsével kellett találkozni, már merev volt, s nem ő magyarázta meg a rokonság fokát, hanem a képviselő, aki azért kereste fel a falusi

atyafiakat, hogy előkerestesse velők s kölcsön kérje azokat a leveleket és okiratokat, amelyek a „bilkei kulcsok” jussát igazolták. El is vette, el is vitte, és soha többet vissza nem is adta.

Egy ilyen sötét családi emlék, mint egy nehéz, fekete esőfelleg ülte meg az eget, s ebből a felhőből sokat táplálkozott a harag és gyűlölet vetése.

Mikor Nyilas pap azt a hallatlan kijelentést tette, hogy: „ne tanulj, hogy ne érezz ilyen fájdalmat, mint én érzek. Légy buta, mint a hat ökröd. Légy paraszt!” - egész bizonyosan nem tudta, hogy a fiában s fiának a fiaiban több nemzedéken át megölte a társadalmi ambícióit és a társadalmi lehetőséget. Hogy a fia amint belekerül a falu életébe, onnan többet ki nem szabadulhat. Neki ott kell életfogytiglani rabságban élnie, de még az unokáknak és a déd-unokáknak is, mert a falu törvénye irgalmatlan és könyörtelen: nincs többet isten, aki kiszabadítsa. De nemcsak így, hogy látszólag volt értelme, hiszen százötven magyar holdat akasztottak szűrnek a nyakába, s egy ilyen szűrt nem lehet többet levetni, ha guba sem. Akkor sem szabadulhatott volna, ha nem sikerül egy ilyen házassággal a falu első vonalába jutni, hanem lent kellett volna maradnia valahol középen, vagy még lejjebb. Minél lentebb van egy spóra a falu életében, annál nehezebben tud szabadulni. A falu ugyanis nem elvekkal igazgat, hanem az ébredésnél kezdődő és a fáradt elalvásnál végződő munkával; nem hagy egy pillanatnyi lehetőséget arra, hogy a munkában őrlődőnek a feje tisztán dolgozhassék.

Nyilas Istvánnak és Nyilas Katalinnak nem a Móricz Bálint esküvőjén szakadt el az élete egymástól, hanem abban a pillanatban, mikor az apjuk felemelte a fiát és mint egy újkori Ábrahám, a falu oltárán feláldozta fiát, az Isaák-ivadékat.

Nyilas Kati maradt, aki volt, s ugye az egész környéken az úriháznaknál tudomást vettek róla, s nem felejtették el. De Nyilas Istvánnal mi történt?... Eltűnt a „nép” tömegében. Egy névtelen lett a milliók között: a százötven hold csak a faluban volt valami.

Még a fiainak sem juthatott eszébe olyan idea, hogy papkisasszonyt vagy birtokos kisasszonyt, vagy úrilányt keressen magának. Mit csináljon a falu embere evvel az idegen elemmel? itt voltak a komoly nagy szál pompás fiúk. Mindenki magához valót vett. Mindenik első családból keresett lányt. Parasztfiú parasztlányt. De az unoka már itt is kísérletezett paplánnyal.

Már benne voltak a hínárban, ezernyi ág között összevissza bogozva és fonódva. Fel sem villant bennük a gondolat, hogy felemeljék fejüket a csillagok felé s arcukat a kultúra nyájasabb délszaki ege elé. Paraszt oltárnak paraszt áldozatai lettek: de ezt tökéletesen és nagyszerűen viselték.

Nyilas István visszaengedte a tizenöt holdat... Ebben még az úri eredet, a papfi idealizmusa döntött. Még nem volt eléggé paraszt. Nem csinált huzavonát. Nem adta oda a családi viszonylatot egy véka búzáért... Mert tehette volna, hogy: még ebben az évben ő arat... Hogy: munkájáért ezt-azt felszámít... Hogy: kis előnyöket fundál ki furfangos ésszel, nem törődve, ha még olyan nagy haragok tüze rakódik is miatta. Nem. Generózus volt: úr volt. Rablólovag talán, de úr.

Nem volt még tökéletes paraszt: tökéletes áldozat volt a hínárban.

Csak ezek után lehet megérteni, micsoda hihetetlen és megérthetetlen jelenség volt édesapám, aki viszont igazán, mint a szénsavgyöngy, már szállott, szállott, szállott felfelé a mocsár, a falu fenekéről és egész struktúrájában egy felszínre való, egy kultúrmagaslaton lélegző szabad ember képét mutatta meg.

Tessék csak figyelni, miket csinált:

Édesapám, ahogy a mezei munka engedte, szekérbe fogott, a Lacit elvitte kovácsinasnak, Jóskát meg suszterinasnak. Laci bátyám egész életében büszke volt, hogy kovács lehetett, gépészkovács, ahogy a névjegye mondta: „okl. gépészkovács”, de Józsival pech történt, mert a suszterséget halálosan szégyellte. Akármilyen „inkább lett volna, mint éppen suszter. Ez a mesterség ebben az időben a középosztály szavajárásában a legutolsó foglalkozás volt: „suszterinasnak adlak”, fenyegették a kisdíjakot, ha nem hozott elég jó bizonyítványt.

Még a harmadik fiú, Gyula otthon volt. Evvel nem tudta senki, mit kell kezdeni. Egy szép májusi reggelen kimegy édesapám megnézni a mezőt, az új földet, gyönyörködött benne. Hát a lovak tilosban. Gyulára volt bízva az őrzésük. De hol van Gyula, hol van Gyula?

Végre megleli egy bokor alatt, s olvas.

- Héj, így őrzöd te a lovakat?

Délben mondja a nagyanyámnak:

- Anyám, evvel a fiúval semmit se lehet kezdeni. Nem való ez munkára. Menjen papnak.

- Papnak? - szólta nagyanyám. Ez volt életének egyetlen és legnagyobb s teljesíthetetlen vágya. Hogy ő megérje, hogy egy fia pap legyen.

Édesanyám is ott remegett. Gyula! papnak? Isten!

- Menjen el anyám Sipos paphoz, Milotára. Az meg fogja tanítani. Elég nagy lógó már, tud járni. Mondja meg neki, hogy tanítsa ki a fiút, és szeptemberre elviszem Szatmárra, levizsgáztatni. Menjen a könyvekhez, parasztnak nem ér semmit. Mondja meg anyám Sipos papnak, hogy a fiúra nem kell kötni neki semmit, az minden este hazajön, reggel visszamegy és visz magával ennivalót... Ő meg kap egy köből búzát, ha levizsgázik a gyerek.

Azt az örömet. Mesevilág. Minden álmuk teljesült. Az összes kétségbeesés megszűnt. A fiúk már mind helyben vannak. Mind úr lesz, legalább mester úr, s Gyula pláne tiszteletes úr! Szegény apjuk boldog lehet a sírban. Legalább nagyanyám oly boldog volt, hogy nem győzött eleget sírni.

Abban az évben az aratás is jól sikerült. Nyilas Pista bátyám szántásában még nagyon szépen fizetett minden. Édesanyám maga is kiment aratni, de nem úgy érezte már magát, mint tavaly, mikor a Pista bátyám földjén kellett kévét kötni napszámba. Mikor az öccsével, Jóskával, avval szórakoztak, hogy fordított beszéddel kerülték ki az öreg mindenféle figyelmét, mintha idegen nyelven beszélnének. De az egyszer csak megértette, hogy mi az a „gerőz a gorom” s rájuk kiáltott: *morog az öreg?* Hinnye fekomadta, morog az öreg? No majd megmorgok én, de még meg is marlak benneteket.

Gyula szorgalmasan és boldogan járt át Milotára, valami négy kilométerre, tanulni s elragadtatva tanult együtt a tiszteletes úrnak vele egykorú fiával, Sipos Józsival. Míg élt, mindig boldogan emlékezett ezekre a szép napokra, amelyeket úgy tekintett, mint a zsidók az Exodust. Még én is ismertem a kis öreg Sipos bácsit, a milotai papot, aki még dédapámnak, Nyilas papnak volt a kortársa. Voltam is nála mendikás, és ő mondta el dédapámról azt, hogy Nyilas Józsefnek apja is pap volt Rakacaszenden, és ott elvette a régi pap özvegyét hat lányával. József volt, s neki is lett egy fia, ez az a Józsi, a csécsi pap. Hát egyszer történt, hogy ez a Józsi ment haza Patakról gyalog, úgy tizenhat éves korában, vakációra, karácsonyi ünnepekre. Éccaka eltévedt s nem tudta merre menjen. A Bükkben nagy hófúvások vannak olyankor. Tüzet lát, s odamegy, s ott volt öt-hat marcona ember s felugranak nagy baltákkal.

Egy azt mondja köztük: „Hagyjátok csak, hisz ez Józseпка, a mi papunk fia.” Lerakta a bundáját, ráültette, s megtraktálták sült malaccal.

Milyen boldogan vadásztam ilyen emlékekre. Csekében ugyanakkor mint mendikás, megtaláltam a templomban mint papnövendék, dédapámnak egy imakönyvét. Bele volt írva a neve, hosszúkás régies betűkkel „Nyilas Jósef”. Kértem keresztpapomat, Ács Lajost, adja nekem. Nem adta, hogy nem tud más könyvből imádkozni... Hanem adott helyette később, mikor jogász koromban ott jártam s újra kértem, egy Tripartitumot. A legelső bártfai magyar nyelvű kiadást. Ebben benne van a Kölcsény Ferenc gyermekkori íráspróbája, de a dédapám kezevonása nincs. Azóta Ács Lajos meghalt, s ki tudja, hol van s megvan-e még a templomban a fekete, bőrkötésű régi imakönyv?

Sipos bácsit is gyermeki áhítattal néztem, s kerestem, miből lehetne megismerni az ősozmet azon kereszttől, aki még látta őt, és oly tisztelettel emlékezik róla... Egyre magasabbra nőtt Nyilas Jósef a szememben, s egyre fényesebbre ködlött a múltban... még Sipos bácsi is oly forró érzéseket keltett bennem, mintha ő is nagyapám lett volna, még ma is elkönnyesedik a szemem, ahogy kis kedves kis deákos trufáira emlékezem, amikkel akkor mulattatott a parányi öreg bácsi, a nagy lila orrával, hamiskásan tanított meg ilyenekre: Hogy felelték a lengyelek az ostromlóknak?

„Nos Polones, viri fortes, stamus in bellis, sicut mures.”

Nagyon lehetett rajta mulatni, ha az ember tudta, mi a különbség különböző tövű deklinációk közt, a lengyelek azt akarták mondani, hogy: „Mink, lengyelek, hős férfiak, állunk a harcban, mint a kőfalak.” De a deklinációval nem voltak tisztában a vitéz lengyelek, s azt mondták *muri* helyett, hogy *mures*. Muri, kőfalak lett volna, míg a mures azt teszi, hogy az *egerek*. „Mi lengyelek, hős emberek, úgy harcolunk, mint egerek.” Nyilván a Báthory István korából való trufa. Magyar-lengyel barátság. Negyedórákat átneveltünk egy-egy ilyen latin szójátékon. Tőle tanultam deklinálni.

„Hic gallus cantans, arbore sedens, piram pomam comedens, kikiriki dicens...” Minden szóznak más szabály szerint van a genitivusa: Huius balli cantantis, in arbore sedentis, piram pomam comedentis, kikiriki dicentis, s így tovább.

Én azért gyönyörködtem ebben, mert tudtam, hogy így tanította Gyula bátyámat is.

És mikor eljött a szeptember, édesapám befogta a két ökröt, felvette a kis fehér gubát, fejébe nyomta a csálé kalapot s elindult Szatmárra a fiúval.

Megérkeztek a szatmári gimnázium elé.

- No, tiszteletes urak, hoztam maguknak egy olyan fiút, de olyan fiút, hűj haj, majd meglátják, milyet.

Meg is nézték s kisült, hogy Sipos bácsi egy negyven évvel azelőtti pataki tankönyvből tanította meg a fiút. Így aztán nem örültek neki a szatmári papok, hanem azt mondták, hogy csak az első osztályba vehetik fel, most tehát fogadjon neki szállást, kosztot, vegye meg a könyveket s akkor lassan kitaníttathatja.

Hát édesapám nagyon megharagudott. Hogy Pallagi Gyulát, az özvegy papné fiát így fogadták Szatmáron.

- Ne bögj - kiáltott rá a síró fiúra, aki már látta, hogy haza kell visszamennie, és az őszi szántás már rá vár. - Ne bögj, nem Szatmáron főzik a tudományt. Mit gondolsz te, hogy én visszaviszlek szégyenszemre, világ csúfjára, hogy Pista bátyád örüljön, hogy ilyen nagy számár vagy, te is, meg én is?... Gyerünk Debrecenbe!

Evvel a két rettenetes nagy ökrrel azonmód indult tovább híres neves, nevezetes Debrecen felé.

Három nap alatt oda is ballagtak. Nem állott meg, csak a kollégium kapujában. Ott előintett egy diákot, hogy álljon az ökrök elibe és vigyázzon rájuk. Zódet vetett az ökrök elé, amit az útfélen kaszált, s a kis fehér gubában bebillegett nagy hetykén a nagy kollégium udvarára a lógó fiúval, akinek csak úgy égett az arca a drukktól.

Tüdős igazgató volt akkor az igazgató már, „a vín baka”, akinek olyan hangja volt, mint egy katonai trombitásnak, s vaspánttal kellett megerősíteni minden karszéket, amit neki adtak.

- Mit akar kend?

- Kend?... Hoztam kendnek egy olyan fiút, hogy ebből embert nevelhet.

- Kicsoda kend?

- Előbb küldje ide kend az igazgatót, annak megmondom.

- Kérem, én vagyok az igazgató.

- Akkor mér nem szól? Mit kendezt itt, tiszteletes uram? Itt van ez a fiú, az apja is pap volt, neki is papnak kell lenni. Elvettem a testvérnénjét, hát láttam, hogy e nem való falura, parasztnak. Ez csak a könyvet falja, meg aztán csak nézzen a szemébe, paraszt ez? Úrnak teremtette ezt az Isten is, mint akár magát, tiszteletes úr.

A vín bakának megtetszett a mokány kis magyar. Mingyár előparancsolta a tanári kart s kiadta, hogy vizsgáztassák meg a fiút, de úgy, hogy jó legyen az a vizsga.

Hát bizony a pataki ócska könyv ott is csak ócska pataki könyv volt, azóta már változott a tanrendszer még Debrecenben is. De az igazgató azt mondta a csécsi kis magyarnak:

- Nézze, Móricz uram, ide hallgasson. A fiút nem vehetem fel, csak az első osztályba, de...

- Hú, az istenit - vakarta meg a fejét édesapám -, ezér hajtottam én idáig az ökröket?

- Ne pattogjon kend. A fiú itt marad. Nem kerül magának, Móricz úr, egy krajcárjába se. Kap egy jó tanítót, és karácsonyra leteheti az első osztályt s akkor mehet a másodikba. De ha nem tudja letenni, akkor karácsonyra mehet haza gyalog. Megértette?

- No, Gyula, érted? - fordult édesapám Gyula bátyámhoz.

Az meg csak csillogó, nagy dióbarna szemeivel nézett, könnypárás volt a szeme, s feszültek az erek nagy, domború homlokán.

- De ha karácsonyra haza nem megy, akkor meg lehetnek nyugodva, hogy a fiút kitaníttatjuk, és csak akkor lesz rá gondjuk, ha már választani is akarják a nagyapja helyébe.

- No jó van - békélt meg édesapám, s keményen megcsókolta a fiút. Még neki is könny jött a szemébe.

- Hát, Gyula, rajtad áll...

Gyula megcsókolta a kezét.

- Mi a fene, belőlem csinálsz papot?... Majd visszafizetheted te még ezt nekem. Hát isten áldja, tiszteletes igazgató úr. Tessék megbocsátani, hogy lekendeztem...

- A teremtetted kendnek, én is lekendeztem kendet. No, majd jöjjön el, ha a fiú érettségizni fog. Nem felejttem el se a fiút, se kendet.

- Mikor jöjtek?

- Majd nyóc esztendő múlva.

- Hú, teremő isten, élünk még akkor?

Nem kellett nyolc évet várni. Gyula bátyám karácsonykor levizsgázott az elsőből s ment a másodikba, s még egy osztályt ugrott, az ötödiket. Így hat év alatt végezte el a gimnáziumot.

Mindig szerettem volna én is megtenni ezt a virtust, mert én is vesztettem egy évet, az első kétszer jártam s illett volna, hogy a Pallagi Gyula öccse behozza. De hát erre nem volt elég a vágott dohányom. Én nem tudtam megszerezni ezt az örömet az apámnak.

Elég volt neki a büszkeség, hogy eladta a gyereket, és Nyilas Pista bátya bámulhatott, hogy üres kocsival ment haza.

SZÉLCSÖND

Ezt mindenesetre nagyszerűen megcsinálta ez a fiatalember. A falusi legények húsz-huszonegy éves korukban már házasodnak, a szülők akarata is az, hogy a gyerek jól legyen ellátva. Ne kelljen neki szoknya után csavarogni, s kivált, ha a földeket is egyesíteni lehet, akkor a falu összes igényei ki vannak elégítve. Meg kell az új és ingyen munkaerő, az új menyecske szolgálólányt pótol, s a fiú is csak akkor kezd igazán dolgozni, ha belőle is ember lett, s nem csatangol egyik kapuból a másikba.

Mindez aktuális lett volna a Móricz-portán is. Zsuzsi mamó örült volna, ha a fia az ő kedve szerint való menyet hoz, s nem kell neki még ebben az öreg korban is egyedül dolgozni két emberre, akik úgy vannak egy házban, mint két kard egy hüvelyben. Az is jó lett volna, ha egy kis földet még szerez a házassággal, bár egy ötholdas kisgazdalegény nemigen tud vagyonba házasodni, mert akkor elviszik, s az anyjának sem haszna, se öröme nincs belőle. Így aztán csak belenyugodott, hogy telik egyik év a másik után, s már huszonöt-huszonhat éves a fiú, még mindig nem akar kikötni sehol.

Huszonhét éves éppen elmúlt, mikor végre megházasodott. Ó, de az anyjának mi öröme volt ebben? Kitelepítve, számkivetve a régi jó házból, ahova az első ura hozta, ahol már harminchét év alatt minden zugot, minden sarkot, minden szöveget úgy megszokott, hogy mind a testévé vált. Az új házban minden új volt. Nem illik az az öregasszonyhoz. Minden csak úgy, nagyjából összepüfölve. Hát hiszen meg kell bocsátani, az anyának ez is nagy dolog, hogy is tudta megcsinálni ez a Bálint, mester nélkül. De azért avval a disznóóllal annyi baj van, annyi méreg, nem lehet felemelni a csapóajtáját, Bálint már mondta, hogy megigazítja, a disznók rögtön kiugranak, ha rájuk emeli, a válura!

De hát Bálintnak nem sok ideje van már az anyjához menni. Inkább a felesége, Erzsi jár el sűrűn, mert benne él a kegyelet, az uras gyöngédség, ahogy arra vannak nevelve a fiatalok, hogy „a szülőanyát tisztelni kell, el kell tekinteni a szülőknek gyengeségétől s be kell fedezni a szülők hibáit, mint Noét a legkisebb gyereke...” Erzsi valósággal betege ennek a nagy és alázatos jósnak és figyelemnek. Kultuszt csinál belőle, hogy az urának az édesanyját éppen úgy tisztelje, mint a sajátját. Szinte úgy érzi, meglopta a törvényt, ha odahaza valamit jobban tesz s csinál, hamar el kell mennie a mamóhoz, hogy annak is azonnal eleget tegyen. Visz neki mindenből, amit sütnek-főznek. Nem rest egy tányér levessel is elszaladni a falu másik végére, ha tudja, hogy ezt annyira szereti a mamó. Tésztafélét, süteményt, sült csirkét meg nem enne nála nélkül, hogy legalább egy falatot ne vigyen neki. Mert az öregasszony egyre jobban veszti a kedvét, nem főz, kinek főzzön, a Papónak? annak inkább mérget adna, a tohonya, nagy lomembernek, aki még fát se vág már, csak örökké a saját fiára, Károlyra vartyog, a tizenöt éves, piros képű, kék szemű fickóra, ezt tudja nevelni - folyton az ócska gubáján hever, mint évtizedes katonasága alatt az őrtüznél, s beteg az új háztól. De szegény mamónak, neki nincs már Bálint fia; Bálint fia már jól van ellátva, annak már sütnek-főznek az özvegy papnénál...

Mert az igaz, hogy Bálint apám, valljuk meg, remekül elintézte a maga dolgát. Ötholdas kis emberből egyszerre húszholdas gazda lett. Húsz hold. Egész Csécsén alig vannak négyen-öten, akinek húsz holdja van. Húsz hold már több, mint egy féltelek. Féltelek gazda az már nagygazda. És milyen jó földek. A legjobb földek a határban, egészen közel a faluhoz, mert István bátyám úgy vette azokat, mintha magának vette volna, úgy számított, hogy idővel úgyis az övé lesz a nénje földje is mind.

Hát most ebben Móricz Bálint a gazda.

Büszkén is jár, mint egy fiatal kakas. A szája szélén befelé virító mosoly nem bírja tagadni a jókedvét. Ha valakivel találkozik, úgy beszél vele, felülről: no, te is élsz?

Most egypár esztendőre feltétlenül jól van lakva. Reményein felül sikerült minden. Nyilas gazda nem csinált semmi kontrabontot, levegőnek vette a versenytársat. Mintha nem is élnének egymás mellett.

A falu törvényében az is benne van, hogy azok, akiknek „az Isten többet juttatott”, stílusban felibe emelkednek a tömegnek. Nagygazda nem káromkodik és nem dalol. Nagygazda már arisztokrata. A jóllakottság, a kielégültség, a tökéletesen biztosított élet, amelyet csak úgy lehet rendületlenül megtartani az ivadékok számára is, ha többé semmit nem kockáztat a birtokos - mindez modorban is oly kiegyensúlyozottá teszi őket, hozzáférhetetlenné és sziklakeményné, hogy sem a nyomorral szemben részvétet, sem a sértéssel szemben ingerültséget nem éreznek többé.

Ellenben annak, aki csak most indul a felfelé való úton, annál idegesebb a lelke s annál több idegesítő kerül elébe. S ez már nem a falu törvénye, hanem emberi törvény: az ember folyton előre akar jutni s győzni akar. A győzelem azonban csak harcok árán érhető el. A harc pedig harc.

Nem könnyű egy új helyzetet elfoglalni a faluban. Édesapámnak valósággal meg kellett verekednie mindenkivel, akit elhagyott, megelőzött s azokkal még jobban, akik közé feljutott. A Bakosok, a Kiss Áronok, a Magosok sehogy sem szívelték, hogy a faluvégi kislegény a nyakukra nőjön. Apró szűrös parasztos gúnyban volt része, de ő vastagon adta vissza. Akkorákat káromkodott, hogy kitértek előle. Ilyenkor a durvaság jó fegyver, mint a tintahal fröccse.

Szerencsére sok dolga volt. Aki csak öt holdhoz van szokva, annak húszat megművelni, az nagy feladat, mert a falu nemigen engedi, hogy megfelelő segítséget vegyen maga mellé. Azt neki magának kell elvégezni, házi segítséggel. Most, hogy a sógorfiúk már nem voltak itthon, bizony a feleségét is be kellett fogni, amibe csak lehetett. Igen, de a tiszteletes asszony nem volt hajlandó fizikai munkát végezni, s minthogy végeredményben az egész vállalkozást jóakarátának lehet köszönni, s mert állandóan beteges volt, ezt soha nem is kívánta tőle a veje, aki volt olyan úr már ekkor is, mint akárki s gavallér. A maga módja szerint.

A tiszteletes asszony ugyanis a férje halála után egy évet Beregújfaluban vakmerő vállalkozások közt töltött el. Például fát vett az erdőn, és zsindelynek hasított, s maga ment vele a városba, Beregszászba, hogy eladja. Megtörtént a csikorgó teleken, hogy félfagyottan szedték le a szekérről. Egy ízben késsel kellett s baltával lefaragni lábáról a csizmát, mely csonttá fagyott a lábán. Ennek a maradványa volt, hogy lábai reumások voltak, s a gyomra pedig állandóan kóválygott, ahogy ő mondta: „a giliszta hugyoz, fiam.” Tőle az is nagy segítség volt, ha megfőzött.

A terméssel is úgy voltak, hogy nem tudták hova tenni. Hogy édesapám az ősi házat csakugyan eladta iskolának, haza kellett költözniök s lehetett, már egy fiú sem volt otthon. Nem is csináltak ebből nagy dolgot, nem külön szobát építettek, csak kicsi kamrát a ház alsó végéhez. Pista bátyám magtára már nem állott rendelkezésre.

Így helyreállott a béke. Szélcsönd volt a kikötőben.

Móricz Bálint élete, úgy látszott, jó irányba fordult. Kialakult neki a maga életsíkja, csak azon kellett magát megőriznie.

A falusi élet megeszi az embert, mint áldozatait a bálvány. A falusi embernek egy szabad perce nincs, ha kötelességtudó. Ébredéstől elhunyasig minden pillanatban van munkája, télen-nyáron. Szakadatlanul ismétlődő munkák. Az állatoknak minden nap ugyanabban az órában kell elvégezni a munkáját, a tisztaság és az étkeztetés egyetlenegyszer el nem mulasztható feladatát. Ez a kitartó s meg nem szakítható munkafolyamat, ahol soha nincs szabadság, soha nincs lelkiismeret-furdalás nélkül egyórai vakáció, ez felőröli a legkeményebb egyéniséget is, mint a malomkő a búza acélos szemeit addig koptatja, míg liszté s korpává nem őröli.

Móricz Bálint nem volt ehhez szokva. Ő kényén nőtt s könnyen élt fiú volt egész életében. Ő csak virtusból szeretett és tudott dolgozni. Azt igen, hogy kívágja a hatvágást, hogy mindenki megbámulja, hogy felényi idő alatt kapál be vagy kaszál le egy táblát, mint akárki más, de azt nem szokta, hogy pihenés és megállás nélkül, tak-tak, állandóan doboljon és zörögjön, mint a munkagép. De egyelőre újság volt az egész, és meg kellett mutatnia, hogy ehhez is ért.

Cselédet tartani ebben a gazdasági körzetben még nem lehet. Nem is illik. Hogy egy fiatal asszony, akinek az anyja is él még, nőcselédet hozzon, az szégyen volna. Az sem igen lehet, hogy férficseléd jöjjön egy ily fiatal házaspárhoz. Muszáj volt nekik maguknak dolgozni. Szerencsére édesanyám valóban jól megtanult dolgozni Pista bátyáméknál, s lelkesen és boldogan sietett az urának segítségére.

Így szépen eltelt az év, már itt volt az ősz. Már megdörzsölték a kendert, ki is gerebenezték. Búza, szemtermény a szuszékban volt, állatok állottak az istálló romlott, ócska szalmafedele alatt. Majd ehelyett is újat kell már csinálni, anyám... Jó az még, fiam, csak annyi jószágod legyen, ami ebbe kitelel... Jó van, nekem mindegy... ha rászakad is az egész... Nem azért mondtam fiam... Én se...

Vasárnap megtörülte a száját ebéd után a kis gazda és ment a faluba. Ez az egy, ezt sose bírta megszokni, hogy otthon üljön, ha nincs dolga. Rettenetesen szeretett faluzni. Nem ment ő üres pletykálgatás után, soha életében nem érdekelte, hogy kivel mi történt. Neki nem lehetett senkiről, még rokonokról se pletykálni, legyintett s eleresztette a füle mellett. Ő üzletei érdekében járta az embereket. Mindig seftelt. Vagy egy új szekeret akart venni, vagy cserélni, vagy az ekét, a boronát, vagy a vetőmagot, vagy valamit, amiből neki haszna van. Jófajta disznója van ennek s annak a komának, ebből okvetlen akart szerezni magot, inkább kettőt is ad érte malacot. S tanult és vitatkozott, hogy kell szántani és vetni és mi az új módja, bár a kitartó tanuláshoz sem volt kedve, ő rögtön eredményt akart elérni. De hát csak eltelt az idő, s ha megkérdezték, hogy vagy Bálint, azt mondta rá:

- Nem tudom, mit akar ez az én rossz kis nyiszlett feleségem, még mindig nem mutatkozik a gyerek.

Persze a feleségét büszkeségből s kevélységből nevezte kis rossz nyiszlettnak, mert nem volt az azért nyiszlett, elég szép és ami fő, tökéletesen úrinő volt, aki azért az egész falu irigységét felébresztette, amilyen dolgos volt azokkal a vékony kis keze száraival. A lélek hajtotta. A lélek dolgoztatta.

Valahogy tavasz felé volt, ha jól emlékszem, mikor szörnyű dolog történt édesanyámmal.

Éppen a napánál volt s az öreg mamó már két napja panaszkodott, hogy a disznóól csapóajtaja ráesett a keze szárára, s úgy megütötte, de úgy megütötte, nem tudja mi lesz má vele, egyre inkább fáj, még meg is feketedett már.

Folyton csak Károlyt okolta, hogy Károly nem jött neki segíteni.

Édesanyám kétszer is elszaladt hozzá egy délután, s mindig vitt neki valamit, s nem merte senkinek se mondani, hogy milyen rosszul van a mamó. Ki gondolta volna, hogy olyan nagy baj lehet abból, ha az ől ajtaja ráesik valakinek a keze szárára.

Akkor délelőtt volt, már ebédrevalót vitt édesanyám, s a mamó ott feküdt az ágyon, csak úgy felöltözve.

- Jaj, fiam, nagyon rosszul vagyok, jaj, gyere már segíts, igazétsd meg a fejemajját.

Édesanyám leteszi az edényt s hozzásiet, átöleli és felemeli a kis vaskos mama fejét s igazgatja a párnáját.

De ahogy visszaereszti, a mamó nem szól egy szót sem, csak nem ereszti el.

- Édesanyám, édesanyám - beszélgetett hozzá -, mi történt?

Pillanatok múlva már megrémült s az életösztön robbant ki benne s ki akarta feszíteni magát az anyósa karjai közül, s nem bírta. Már rá voltak fagyva a halott karjai az ő vékony nyakára.

Irtóztató rémület.

Vallásos volt, tehát a haláltól ezerszerre jobban félt, mint a pogány falusiak. S a hulla hidegsége, ahogy pillanatok alatt elhatalmasodott, azt az érzést keltette benne, hogy neki is ott kell hálnia azonnal.

Sikoltani, visítani kezdett, s nem bírt kiszabadulni. Örjöngő sikoltás és elájult.

Csak akkor tért magához, mikor már szomszédok jöttek, és tudta nélkül kiszabadították.

Ez a halálrémület, ez a síri ölelés soha életében el nem hagyta, s azt hiszem, az a szívszorongás, ami egész életében kísérte s szervi szívbaj nélkül, de folyton hideg verejtékes rohamokat idézett elő nála - ennek a szörnyű órának az emlékéből jött.

Ismét nagy megkönnyebbülés jött az édesapám életére. Nem kellett számolni a bánatos és jajveszékelő és sok zavart okozó anyára. Aki sehogy sem akart belenyugodni, hogy elvesztette azt a betyár becézett, imádott fiát, aki őt kirakta a házból, s azóta már a házat is elkótyázta... Aj, aj...

Farkas papó a fiával kettesben maradt a házban, de már ő nem számított. Többet nem is tudtak róla. Én már nem is tudom, hallottam-e valaha, mi lett belőle? Mikor és hogy halt meg? Farkas Károly bátyámmal szemben édesapám a legnagyobb fiúi szeretetre szoktatott, igazán úgy tiszteltük mindig, mint édesbátyánkat, de csak úgy láttuk, ha valaki Csécsére került közülünk, mindaddig, míg a kiállítás évében megjelent Sárospatakon, ahol akkor laktunk s azért, mert el akart búcsúzni, mert egész családjával Amerikába megy. Ott is él azóta, ha még meg nem halt, Cleveland-ben. A gyerekei már talán nem is tudnak magyarul. Régebben sokat írt, mindig lila tintával kéken vonalazott kis alakú papirosra hosszú-hosszú leveleket, de a háború óta már nem tudunk semmit felőle. Lám, ő is örökölt azért valamit az anyjától abból a vándorösztönből, mely az édesapámat üzte, és minden nyugalomból kikergette a viharba, mintha sohase lett volna csécsi paraszt, hanem valami tengeri hajós.

Pedig most már úgy meg volt vetve a feje alja, hogy semmit se kellett csinálni, csak beállítani az élet szabályos és rendes útját és haláláig taposni azt az utat.

Micsoda változást csinált egy év alatt. A Pallagi-fiúk már mind a maguk magasabb szintű útján haladtak. Az özvegy papné meg volt nyugodva, s ha szabad ezt mondani, boldog volt és megelégedett. A lánya elfeledte álmait és igen jól érezte magát az új életformában a nagyszerű kis vadember hősi ura mellett. A Mórucz-korszak mindörökre véget ért, az hozzá volt ragadva

az ősökhöz, mint ódon szag a törött edényekhez, de a régi lélekkorsó már mind összetört s a mamóval az utolsó élő tanú is eltűnt.

Már semmi sem volt, csak az újonnan berendezett élet. Csécse ott állott, mint pályatér, ahol annyi élet lejátszotta már a maga körét, s Móricz Bálint is megelégedhetik avval, ami itt juthat neki. Csak becsülje meg magát és dolgozzék szorgalmasan, nem kell félnie, hogy éhen hal. Fiakat és leányokat nevelhet, s megházasíthatja és férjhez adhatja őket. Most már mire arra kerül a sor, még az is lehet, hogy Kis Dániel unokáját kaphatja meg akármék fia, éppen most kezdik rebesgetni, hogy Pista bátyámnak a kisfiát a Kis Dániel jányával akarják összeházasítani, pedig még csak valami tízévesek a gyerekek. No, ha ez meglesz, akkor újra gyarapodik vagy ötven holddal a Nyilas-birtok. Pedig hát nem idegen nekünk se a Kis Dániel-féle birtok, tudjuk, tudjuk jól, hogy Kis Eszter nénémet vette feleségül Móricz Pál bátyám. De hát ez a Pál már meghalt fiatal korában, a Tiszába halt, mint Nyilas pap nagyapa. Ennek is könnyörögtek, ennek a nagyon jó embernek, hogy ne menj bele, bele ne menj, de „már maszlagolva vót a nagy süllőhal, biz utána ment ő, nem is jött ki többet”. Egy lánya maradt, Eszter néném, aki Milotán Török Mihályhoz ment feleségül, de gyerek nem vót, már ez is meghalt ebbe az időbe.

Szóval, Móricz Bálint nem volt kiszakadott magányos fattyú ebben a világban. Rokonsága sok-sok községre terjedt. Kömörő, Milota és Kóród tele volt velek, meg Csetfalván is volt egy Pál bátyja, aki még a királynál is járt, a családi legenda szerint, mindig tarisznya volt a nyakába, s járta a világot.

De ha esze van Móricz Bálintnak, hagyja a pokolba az ilyen szegény rokonokat, van gazdag rokon a faluban, s csak szorgalmasnak kell lenni, hallgatagnak, megbízhatónak, tisztességtudónak s ezek is el fogják lassan fogadni. Harminc holdnál nagyobb birtokos az egész faluban csak három van, s húsznál nagyobb is csak kettő.

Az a falu igazsága, hogy ha már bejutott ebbe a második kategóriába, *s hét véka búzát* kell fizetnie a papnak, tiszta rostált búzát, akkor csak adja is be azt a búzát, nem sietve és nem késve, aratás után, de hóesés előtt, harmadik sürgetésre. Úgy ahogy az ebbe a kategóriába tartozónak illik. Csak az első rend, a nyolc véka fizetők kötelesek azonnal a cséplésből fizetni. Ha a második rend így törtet, az már illetlen hencegés. Hét kategória van. Móricz Bálint az ötödikből jutott fel a másodikba! De most aztán húzza meg magát, becsülje meg a tisztességes helyét a templomban és a templom előtt, a községházán és a falu kocsmájában. Mert nagyon megnézik ám minden lépését és nagyon megbírálják minden kiejtett szavát.

S akkor történik, hogy a tavasz elején siet haza édesapám a faluból, s már messziről kiáltja:

- Erzsi, anyám! adjanak csak ide egy százast a ház árából.

- Mire a, mire a?

- Ne törődjenek vele, csak adják már ide, mert szaladok.

Úgy meg voltak heppenve, hogy semmin se gondolkodtak, odaadták.

Jön aztán haza este, nagyon kipirosodva, rettenetes büszkén édesapám, s törüli ököllel kétfelé kevés kis bajszát.

- Megvettem a malmot.

Győri mónárkodott a Tiszán a vízimalomba, s délután a kocsmába azt mondta, hogy aki neki száz forintot egy óra alatt letesz, azé a malom: eladja a részit.

Tanúk voltak rá, édesapám letette a százast s a malom az övé lett. Itt az írás. Ez is megvan.

Hát édesanyám a maga naiv kis szívével csak lelkesedett és kacározott, nem tudott hova lenni a boldogságtól.

De annak megmaradt az emléke, hogy az özvegy papné nem nagyon örült:

- Ki fog akkor dolgozni?

- No csak ne féltse a földjeit, anyám. Nem leszek én mónár. Az ördög fog örökké lisztet szagolni meg követ vágni. Van mónárlegény elég, mink csak a zsákot tartjuk. Nem kell mán búsulni. Lesz mán kenyér.

Ezen aztán nevettek. Boldogak voltak, s lehet, hogy édesanyám ekkor vallotta be a titkot...

Így történhetett az első híradás - felőlem.

A KERESZTELŐ

Még alig pitymallott, édesapám leugrott az ágyról. Én felsírtam a bölcsőben, s édesanyám magához vett...

A bölcső még ma is megvan. Most kilenc éve adta ajándékba Tiszacsécse községe, mikor díszpolgárává választott. A közvélemény szerint ezt édesapám maga csinálta. De nem tudok ráismerni. Kilenc év alatt se szoktam meg. Nagyon formásnak, csinosnak találom: elhiszem, hogy ez volt a bölcsőm, de abban kételkedem, hogy édesapám saját kezűleg csinálta volna. Ha édesapám ilyen takaros és gondosan megcsinált bölcsőt tudott volna fabrikálni, akkor aligha van ez az egész regény.

Édesapám képes lett volna fél óra alatt összeütni egy bölcsőt, de éppen ez hiányzott belőle, a falu lelke, hogy aprólékosan és gondosan gyalulgassa, késelje és farigcsálja a bölcső minden alkatrészét. Ezt a bölcsőt egy, a falu törvényei szerint élő és gondolkodó paraszt csinálta s édesapám az nem volt soha. Egész életében hiányzott belőle a műgond. Ideiglenes dolgokkal pótolta mindent: „jó van a már”. Csak éppen megtegye, s róla a felelősség elmúljon. Hamar, hamar, essünk túl rajta.

Vasárnap reggel volt. Éppen egy héttel Péter-Pál után. A magyar aratási ünnep. Akkor születtem ugyanis; s rá egy héttel meg lehetett tartani a keresztelőt.

Péter-Pál a reformátusoknál nem ünnep - a szenteket „bálványoknak” mondta édesanyám -, kivételt tett azonban Péter-Pál napjával, amely engem adott neki. Ennek az egy napnak megbocsátott, s hogy igazolja magát, egész pogány hitet alkotott, hogy Péter és Pál nem is voltak zsidók, ezek a mesékben a Jézus magyar kísérői voltak. Magyarok, ezért lett az ő napjuk a magyar aratási nap. Ezen a napon állanak búzába, ha esik, ha fúj. Ha az időjárás nagyon elkésett, akkor a Péter-Pál lova mérgesen nyérít végig a mezőkön. Roppant büszke volt azért édesanyám, hogy a fia éppen egy ilyen neves napon lett a világra. Pláne, hogy ebben az évben Péter-Pál még vasárnapra is esett. Dupla ünnep s hozzá: délben tizenkét órakor lett meg a gyerek. Édesanyám mindenben szimbólumot látott, s el volt telve büszkeséggel, csak éppen azon sírt, versenyt a mindig síró kicsivel, hogy a fiát mindenki Péternek vagy Pálnak akarta keresztelni... Neki nem kell se Peti, se Palkó. S ebben benne volt az irtózás annak a világképnek legkisebb jelétől is, amit a férje hozott az életébe. Hiába szépítjük, hogy „finomult ízlése volt”, ez a finomultság a paraszt ízléstől való távolságot jelentette.

Micsoda szívós és lankadatlan harcot intonált ez az ő hajnali sírása, hogy neki nem kell se Peti, se Palkó. Abban az időben ez a két név túlkoptatott volt a falun. Anyám sírása azt jelentette, hogy neki nem kell se ásó, se kapa. Neki nem kell se kondás, se bíró. Neki nem kell se bocskor, se gatyá. Se árvalányhaj, se falusi romantika. Ez a kicsi, megroncsolt, mélységes és nehézséges életbe pólyált anyácska, mint a Vesta-tűz égett és soha ki nem alvóan világított és melengetett holmi ábrándos álmokat a jövő felé s inkább eltaposni engedte volna magát, mint hogy az ő magva visszahulljon abba a sárba és sötétbe, aminek ő az ura világát tekintette.

Igen, ami szép és díszes és jószagú, azt még elfogadta, mint ékességet ettől az alsó világ-szellemtől. Így vette azt, hogy az urának parasztistene éppen a parasztleletnek legfőbb és leg-egészségesebb ünnepnapját jelölte ki, hódolattal a nagy pillanatra: Péter-Pál vasárnapi napjának déli tizenkét óráját. De ő csak hódolat jeléül volt hajlandó elfogadni ezt, nem hogy evvel ez a paraszt élet behabzsolhassa az ő fiát... Negyvenötödik ünnepelte meg az évfordulót velem, s ünneptelen életében ez az egy nap soha el nem halványodott, de mindig elsősorban annak az ünnepe volt, hogy ő mégiscsak győzött. Hogy ő, a gyenge, erőtlén és tehetetlen kis paplány, le

tudta győzni a parasztistent és a gyermekeit ki tudta emelni a kapa-kasza rabságából, s föl, fölvitte, mint a mesék griffmadara valamennyit, a toll és tinta üdvöztető, vagyis kényelmes kultúrájába.

S ebben édesanyám pontos és tipikus képviselője volt a kor középosztálybelijeinek, főleg a nőknek, akik mint ezernyi ezer emelődaru cipelték fel a gyermekeiket a testi munka és a fizikai nélkülözés szintjéről a fizikai kényelem és a testi kövérség boldog felvilágába.

Mulatságos, hogy édesanyám számára éppen a nagy parasztmunka indító napja volt ez a válaszüti pillanat: hogy fiát a parasztságnak minden jelétől lemossa. Ezért nem kellett neki sem a Peti, sem a Palkó s mikor harminc év múlva vitatkoztam vele, hogy milyen jó volna most nekem, ha mind a kettőt megkapom s Péter Pál vagyok - tágra nyílt szemmel nézett rám, s csak annyit mondott: Hm...

Megértette, hogy véletlenül az én írói alakomhoz illett volna a duplán parasztnév, de ő jobban tudta, hogy akkor mit jelentett volna az ő részéről, ha belenyugszik. S utóvégre az volt a fontos, hogy ő szimbolizálja saját életét a gyermekével.

Hát ezen a reggelen sokat sírt, versenyt az új emberrel, aki nagyon síró volt. Ennek is meglehetett az oka, hogy annyit sírt, de neki semmi más baja nem volt, csak a fenyegető „Petipalkó” név.

Míg ő efféléken nyugösködött a hajnali ágyban, azalatt az ura egykettőre rendbe szedett odakint mindent.

A parasztudvarban legfontosabb reggeli munka az állatok etetése. Az özvegy papné háza, mióta a veje beköltözött, egész szabályszerű parasztudvarra kezdett átalakulni. Neki nagy öröme és büszkesége, csak a lányának bánatára, de hiszen ez nem számított. Az ól tele volt, a szalmatetős régi istállóban már el sem fért minden. Ott volt a két nagy ökör. Ott volt a jó tehén, a bornyával. Éppen el fogják választani, mire a tej kelleni fog.

Az állat a parasztudvarban sokkal jelentékenyebb és fontosabb, mint maga a gazda meg a gazdasszony meg az özvegy papné meg a kis újdonság. Hát ebben az esetben kivételes volt a helyzet, mert édesapám szavajárása az volt, mikor felkapott és magasra emelt, hogy: „Nem adnák egy esztendő bornyúért.” De éppen ez mutatta, hogy nem volt igazi és tökéletesen nevelt parasztgazda, s már nem is lesz az soha. Mert egy esztendő bornyú, az sokat ér.

Az állatok közt ugyanis rangsor van a szentséggé válás tekintetében. Legelől áll a két ökör. Igen, mert a két ökör a legdrágább az egész udvaron. Két jó ökörért ebben az időben adni kellett 250 forintot is. Egy tehénért pedig nem voltak hajlandók többet adni 20-50 pengőnél. A tehén az nem számított. Abban az időben az a kis tej, az semmi se volt. Annyit számított, mint egy kecske. Az ökörral foglalkozni is kellett. Azt minden reggel a legnagyobb gonddal pucolták ki, mint a katona a lovát. Pedig ez nem kis dolog, mert a szarvasmarha belefekszik abba, amit csinál, s reggel akkora trágyacsomók vannak szétdolgozva rajta, hogy elég letisztogatni. A tehenet is megtisztítják olykor, de az ökröt minden reggel. Igen, mert a tehén az nem látszódik. Legfeljebb, ha hajnalban kihajtják a csordára. De az ökör a kísérő társa a gazdának. Ők együtt sétálnak a falu utcáján végig, ki a mezőre s vissza.

Míg édesapám az istállót, addig nagyanyám a sertésólat szedte rendbe. A disznó az már jóval alacsonyabb rangú még a tehénél is. A tehén nagy állat, hát férfira van szükség, akár éri meg a férfimunkát, akár nem. De a disznó az olyan disznó, hogy annak semmi tisztasági igénye sincs. Még ebben az időben kifutója sem volt. Be voltak zárva a tölgyfából készült izmos óljukba, s ott élték le az életüket a hidláson. Hidlás is arra kellett, hogy a vörösbarna lé lecsorogjon s

alóla kipatakozzon az udvarra, aztán a kapu alatt a keréknyomon, mint e célra szánt csatornán, a falu útjának a közepére. Még ekkor a közigazgatás az árkot nem rendelte el a járdák előtt.

A disznógondozás tehát csak abból állott, hogy a reggeli moslékot ki kellett adni nekik, mert nagyon visítottak. Nagyanyám beleszórta a korpát a moslékosdézsaába s saját özvegy papné kezeivel belenyúlt és jól megkavarta és eldörzsölte a főtt krumplival. Szerette ezt a furcsa munkát. Egyáltalán nagyon kedvelte a parasztfoglalkozásokat, s nagyon boldognak érezte magát, hogy így gyarapodott s vagyonosodott a házatája. S milyen jól és jókor csinálta meg. Ha egy évet késik, mennyivel nehezebb lett volna. Szegény Pista testvére, Nyilas István, a születésem előtti tavaszon, március nyolcadikán váratlanul meghalt. Sorvadásban. Tüdővészben a hatalmas és büszke ember. Ha tavaly meg nem történik ez az esküvő, mi lenne most vele, mi lenne velük? Itt volna a három fiával meg a lányával, és meg kellene halni a kétségbeeséstől, hogy mit kezdjen? Komáromi Julcsa? Ennek a cselédjei lennének az ő fiai?

Ó, de boldogan moncsolta a moslékot az ujjai közt, langyos kolompért és korpát, s vitte mint egy görög urnahordozónő az oltárra, úgy vitte a dézsát a két keze közt, maga előtt emelve, a disznóól felé, s öntötte be a váluba. De ez a válu is hogy van most megcsinálva. Egész új módra. Hogy a disznó nem tudja kiütni az ember kezéből a vödört, míg csak ki nem öntik a moslékot nekik. Az a szegény mamó éppen ehhez nem tudott hozzászokni. Paraszt volt, parasztok csak a régit szeretik, a megszokottat.

Nem tudok szabadulni az egyszerre s együtt rohanva feltóduló emlékektől, s mindenben a végzetes harc egy-egy szimbolikus pillanatát látom. Az édesapám a felszabaduló, kiemelkedő lény a nehéz paraszt életből. Édesnagyanyám - ha ő lett volna a lánya helyén - képes lett volna visszahanyatlandi kedvéért a faluba. Egész életében úgy szeretett a küszöbön guggolni, s mint szegény Pista öccse, így beszélgetni el a vendégeivel, akik a tornácon körbeálló paraszt-asszonyok voltak, akik jöttek meglátogatni s tanácsot kérni a tiszteletes asszonytól; ősi nomád pihenési mód, így maradt meg a falu nagygazdái számára, még mint előkelő gesztus. Emlékszem, hogy a nagyanyámnál haláláig ez volt a teljes kényelembe helyezkedés. Mikor Kispesten laktunk, meglátogatta az orvos, s ahogy ott látta guggolni az öreg fekete asszonyt a dívány mellett a sarokban, felülről rászólt: „No, mi baj, mama?” A nagyanyám végignézett a lármás zsidó doktoron, s szárazon mondta: „Az öregség, azon segítsen az úr.” S elfordította a fejét.

Édesnagyanyám gögösebb volt, mint édesanyám. De hiányzott benne az a testi rémület a parasztélettől. Ő nem is tiltakozott volna az ellen, hogy a fiai parasztok maradjanak s jól házasodjanak, mint az öccse, Pista. Édesanyámban volt a motorikus láz, hogy az urában ébren tartsa, hogy ez nem élet, ez nem való, ez nem maradhat így. Bármilyen semmibe vett és kicsi és fiatal volt is, a szellem ereje benne munkálkodott, s az ő felfogása szerint semmi más mód nem volt az életre, csak ki, ki ebből az életmódból, ki a falusi formák közül, irtózással és végvonaglóssal, de felfelé, a pinceablakon az áhított és imádott úri világ felé. Így ők ketten versenyt dolgoztak, vő és anyós kint az udvaron, s édesapám hatalmas ficfáseprő vonásokkal felkavarta s a szél szárnyára bocsátotta, ami por s apró trágya-szemét volt az udvaron. Aztán csak eltűnt.

- Hova lett ez az ember? Hova lett ez az ember?... Erzsi, nem mondta Bálint, hogy hova megy?

Bálint elvégezte a dolgát, s ment.

- Még azt se mondta meg, hogy hányan lesznek ebédre.

Templom utánra volt kitűzve a keresztelő. Illyés Károly, a pap házhoz jön keresztelni, az csak természetes. Most aztán, hogy Nyilas István is meghalt, Móricz Bálint - már huszonkét hold és egy malom! - egyszerre csak annyira előtérben maradt, minden versenytárs nélkül, hogy már

neki minden szabad volt. Még az esküvőn tavaly a két legtekintélyesebb helybeli gazda volt a tanú, Bakos meg Kiss József, mind a kettő a halhatatlan régiségből itt maradt régi telepedő családoknak a maradéka és jó gazdák. Már akkor is a legelsőket hívta meg tanúnak. De most meg már nem is elég neki a falu.

S ez volt az első lépése, hogy családi életét magasabb sátorcölöpökhöz feshítse: Ács Lajost hívta meg komának, a csekei papot.

Óriási elhatározás.

Ács Lajos még Pallagi Józsefnek volt a kollégiumi társa Sárospatakon, s Nyilas papnak volt lelkész-társa. Csudálatos nagyszerű ember. Akkor hangja volt, hogy ha egy pohárba belekiáltott, az kettépattant. Egyszer prédikált a csécei templomban, s az megrepedt. Azt beszéltek, hogy attól repedtek meg a falak. A felesége, Erzsi néni, valahonnan rokonunk volt, én bizony már nem tudom honnan, de persze az édesanyám rokona volt, nem az apámé. Egyáltalán az apai rokonok valahogy eltűntek, megszűntek. Felszívta őket a homok. Az anyaiak pedig elkezdtek szaporodni, folyton megjelentek, gyűltek s gyarapodtak és mindig vidámbbá tették az életet a kis házban.

- Más nem jön tudtommal, csak Ács Lajosék jönnek. Meg Illyésék, Józa itt lesz. Több nem is lehet, hiszen azt se tudom, ennyien hogy férünk.

- De át fog jönni Juliska is.

Sipos Juliska, a milotai pap lánya, aki Gyulát úgy szerette és becézte, mikor tavaly odajárt hozzájuk tanulni. Már nagylány volt, férjhezmenendő, egyidős édesanyámmal, s jóbarátnék, csak ne lenne olyan sok beszédű és pletykás.

- Ha nem mondta Bálint, akkor nem is hívott meg senkit, akit nem tudunk. Mért nem tetszett megkérdezni?

- Á, lehet is a te uraddal...

S egyszerre édesanyám lett felelős, az ő uráért.

Házunkban mindig sajátságos sértődött hang uralkodott. Kicsit feszült hangulat. Állandóan olyan lefojtott vita módján beszéltek. Főleg a nagyanyám az anyámmal. Nagyanyám igen hozzászókkott az önállósághoz, vérében is volt s szakadatlanul s egész életében meg volt sértve, csak uralkodott magán. Amit a fiatalok csináltak, semmit sem helyeselt, édesanyám semmit sem tudott a szemében, s „meg kellett bolondulni ebben a házban”.

Édesanyám aztán csak sírt. Most pláne, ott az ágyban.

De hát ő nem mondhatta, hogy „Édesanyám akarta...”

Lenyelte hát a könnyeit, és keserűvé vált a teje, s a picinek is megkeseredett a gyomrocskája... de azonnal bedugta a száját... Akkor még nem kellett a gyerekeknek négy óra hosszáig várni erre, mint az én unokámnak... aki hálstennek, oly egészséges a mai módszer mellett, amilyen beteg, nyűgös és rivácsoló voltam én az összes tanúk szerint.

Szóval, nem tudták kitalálni, hova lehetett vasárnap reggel, ilyen korán a gazda? Sipp-supp ellátja az állatokat, kisöpri az udvart s úgy, ahogy van, öltözetlen és borotvátlan elmegy. De hova a gutába mehetett. És ha megy, mért nem szól?

Azon sokat tűnődtem életemben, honnan van az a sok ellentét odahaza. Mért van szakadatlan idegesség és kiegyenlíthetetlen ellentét a szülők közt?... Az ember a szüleinél érti meg legkevésbé az ellentéteket. A szülők úgy nevelnek bennünket, hogy kényelmetlen ne legyen nekik a gyermek szeme. Be kell tehát hunyni a szemünket, a fülünket és a kritikai érzékünket.

De hiába is értenénk meg a szülők közötti ellentéteket, a gyermek minden percben éppen úgy új ellentétek előtt áll, mint maga a két küzdő fél. Itt a származás, a műveltség és a vérmérséklet, tehát az összes alapvető emberi tulajdonságok tekintetében a legnagyobb ellentét volt a két fél között. Soha ki nem egyenlíthető, meg nem szüntethető és meg nem változtatható ellentét.

Például ez a híres emlék, hogy az édesapám csak úgy szó nélkül eltűnt a keresztlő reggelén.

Ez az apám szemében semmi sem volt. Ő tudta, hogy hova ment, tehát ő nyugodt volt saját maga felől. Az soha életében eszébe nem jutott, hogy másnak is meg kell valamit mondani, amit ő maga tenni akar. „No, megyek.” S ezzel el volt intézve, hogy megy. Sőt, ez azt is jelentette, hogy adjátok a kimenő ruhámat vagy a kalapomat vagy az írásokat, amiket vinni akarok. S ha valaki nem értette, mit akar, a legőszintébb méreggel kiáltott rá: „Süket vagy? Menni akarok.” S ez rendszerint az édesanyámnak szólt, aki idegesen feleselt vissza: „Hallom, hallom.” S kissé megalázva készítette elő, amit kellett.

A pater familiasi elvről volt szó. A nomád törzsfőnök abszolút autokrata. A lovasember mellett a nőtény élettárs nem társ, csak kiszolgáló lény. A falusi gazda még ma is, ahol a falu törvénye épen áll, tökéletesen háttérbe szorítottanak tekinti a feleségét mindenben, ami az ő gazdai, hatalmi dolgait érinti.

A kálvinista papi házakban azonban ez a parasztgőg már egészen megszűnt. Ott a feleség, főleg gazdasági dolgokban teljesen egyenrangú s felszabadult társi viszonyba került. Más volt a két ember helyzete is egy lakásban. A parasztházasság alapja az anyagi érdek. Ha az édesapám egy harmincholdas parasztlányt vehetett volna el, percig sem habozott volna, hogy a tizenöt holdas paplányt válassza-e? Ilyen azonban a faluban az ő számára nem volt.

Azonfelül az élet nemcsak állandó harc, de állandó elsőségi harc is. A fiatal férjnek nyeregbe kell szállani, vagy elveszti a tekintélyét. Az a parasztleány, aki ezt nem tudja elérni, ha beházasodik, a család ingyenszolgájává változik. A benősült ember élete rosszabb, mint az igáslóé. Sőt az ilyen azonkívül, hogy tökéletesen kizsákmányolja, kiszípolozza az asszony és családjá, még a gyerekei előtt is elveszti a tekintélyét és befolyását. Aki hagyja magát, az odajut, hogy a végén felkötheti magát. Gazdag nőt meghódítani csak kemény kézzel lehet. Nagy tekintélyt kell szereznie annak, aki a gazdagabb feleség felett meg akarja őrizni a pater familiasi felsőbbiséget.

Az apám ezen a téren semmit sem mulasztott el. A legelső napon, mikor a sógorai felől a család legnagyobb meglepődésére döntött és síkraszállott, egyszer s mindenkorra megnyerte a csatát. Az asszonyt az első ingében kell megverni - mondja a közmondás. Ez mindenben áll. A férfi csak a legelső pillanatban nyerheti meg a maga függetlenségét. Aki ezt elszalasztja, annál hiábavaló lesz a szakadatlan szorgalom, törekvés és szolgálat. Azt az asszony már mind köteles elégtételnek tekinti. Így tehát ez a harc is az egyéniségek végzetes harca. Az erősebb győz.

Hogy fogadta volna el azt édesapám valaha, hogy őt egy asszony megleckéztesse, hogy számon kérjék, hova megy? mit csinál? mit akar? Nincs olyan isten az égben, hogy efféle kérdésre feleljen!

„Elégedjenek meg anyám, avval, hogy nem akarom maguknak kárát.”

„Tudom, hogy nem akarod, még csak az kellene, hogy kárunkat is akard. De megmondhatod, hogy hova mégy, mit csinálsz, hogy eb vagy kutya.”

Édesanyám is belekontrázott:

„Igen, hogy ne kelljen itt reszketni, hogy jaj istenem, mi van veled...”

„Elég volt - ripakodott rá édesapám a feleségére. Az anyósának sose mert, vagy nem akart szemtől szembe ellentmondani, de a felesége, ha megnyikkant, akkorát ütött ököllel az asztalra, hogy minden pohár felugrott. - Azt a megváltó...”

Erre aztán a nagyanyám is elhallgatott, s a két asszony elment, egyik az egyik sarokba, másik a másikba sírni. Míg édesapám még egy-két mordulással le nem hűtötte magát:

„Dógom vót és megvan.”

Ekkor is így ment. Már kilenc óra, már tíz óra, már fél tizenegy, rögtön jönnek a templomból a népek, a vendégek rögtön itt lesznek, s az az ember sehol!

A nők a kezüket csapkodják, jaj istenem, istenem.

Akkor csak megjelenik a kis ember ragyogó arccal. Jön vele a mónár és hoz két vödör halat.

- No anyám! - kiált be messziről, s mosolyog hamisan kis bajusza alatt.

S mikor a nagymamának a hajaszála is az égnek áll a rémülettől, hogy most, fél tizenegykor ilyen tömeg hallal kezdheti a kínlódást, édesapám csak felkacag.

- Meg kell sütni, ahogy van.

Kiderül, hogy a halak már meg is vannak tisztítva, be is vannak sózva. Míg fogták, már tisztították is. Igazán semmit se kellett velük csinálni, csak megsütni. S azt is a molnár csinálja, kint az udvaron, a szilvalekvárfőző üstházban.

- Ki eszi ezt meg? - kérdezte édesnagyanyám határozott undorral.

- Ki eszi?! ... Hő, azon ne búsuljon anyám!... - s nagyot nevetett, hamar melegvizet kért, s lekaparta kis tatár szőrzetét. Az arca közepén sose nőtt szakáll, csak az állán s az arcéleken, nem is hagyott egyebet, csak bajuszt s tőle örökölttem ezt a viseletet.

Míg a hal sült, hozták közben faedényekben a bort, nagyanyám csak hordta be a hírt, s édesanyám nagyon boldog volt, nagyon tetszett neki, hogy a kis ura ilyen gavallér; akárcsak a petneháziak.

Mikor a templomnak vége lett, a pap úgy palástosan jött végig a falun, a házig. Az imakönyv a hóna alatt, s a papi süveg a fején. Nagyon előkelő és imponáló volt. De a Nyilas Pista bátyánk özvegye most sem jött át.

Nem baj, voltak elegen. Már itt volt Juliska Milotáról s annyi gazdaember-család jött be, amennyien csak befértek. Ács Lajosék még nem érkeztek meg, persze neki is templomot kellett szolgáltatni.

A kapu tárva-nyitva volt s édesapám ott fogadta, most már nyalkán kicsípve, a falunépét.

- Gyűjjenek be kentek, gyűjjenek - kiáltotta. - Csak nem maradnak ki a fiam keresztelőjéről, mikor olyan fiam van, hogy nem adnám egy esztendősbornyúért. No, bá, befele kentekbe.

Persze ez már a szegényebb és fiatalabb népnek szólt, s azok kicsit kénytelen, kicsit szemérmesen, de csak bejöttek.

Hogy ilyen sok ember lepte el a ház környékét, nem lehetett várni a keresztelővel sem. A keresztapa majd tudomásul veszi, s utólag beírják a nevét.

Édesanyám elvarázsoltva feküdt az ágyon. Mint valami tündérmese. Roppant gyönyörűség volt neki, ha valaha úgy esett, hogy őt ünnepelték. Vagy az urát, vagy a fiait. Maga szeretett volna ragyogni és csillogni, de legalább a gyerekeiben. Hogyan mondta öreg korában:

- Én? kicsi vagyok? de ha a hat fiamat egymás tetejére állítom, akkor ki olyan nagy, mint én?

Nemzeti örömnép lett a keresztelő, csak ő sírta el magát; már soha nem tiltakozhatik se a Peti, se a Palkó ellen. Azonban, mikor a szent szertartás alatt a kis szobában, a fulladt melegben a pap megkérdezte erős nyers hangján, hogy:

- Mi lesz az újszülött neve?

Csak megszólal édesapám valahonnan hátul, s mondja nagy hetykén:

- Zsig-mond!

Zsigmond?!... Soha ezt a nevet nem hallották... Az egész rokonságban, de az egész faluban sem volt egyetlenegy Zsigmond sem. Senki se tudta, hogy ez a Bálint hol vette ezt a nevet, de édesanyám oly rendkívüli módon megörült neki, hogy nem lesz hát se Peti, se Palkó, hogy hangosan felzokogott örömében. Csaknem megállott a keresztelés szertartása, hogy mi történt vele?...

De én túlszívottam, azt mondják, mikor a hideg vizet a fejemre öntötték. Ez azonban csak jó jel volt, mondták:

- Nem lesz ez olyan hamvába hótt köjök, megmondja ez a magáét...

S utána lett aztán nagy lakodaré, odakint és idebent.

Kint az udvaron roppant kelete lett a halnak és a bornak s édesapám úgy állott, mint egy kocsmáros, csakúgy osztogatta a jófialatot meg az innivalót.

Elfogyott a két vödör hal. A mónárok lettek a vőfélyek, ők fogták, sütötték, ők is aratták le a dicsőséget.

Bent pedig a kis házban, a kis szobában a sok jó ember mind elfért egy zsákban. Ács Lajos is megjött s a végén úgy dalolt, mindenki reszketett, hogy az egész ház összedől.

Többre nem emlékszem.

„EJJ-SZI”

Nyolchónapos koromban ejtettem ki az első szót s így:

- *Ejj-szi.*

Édesanyám határtalan büszkeségére az ő neve volt az első szó a számban. Megszámlálhatatlan sokszor hallottam ezt. Ha említette, mindig ugyanaz az anyai gög és büszke önteltség jelent meg az arcán. Ebben benne volt; hogy még soha ily korán gyermek meg nem szólalt, s még soha gyermek így nem ragaszkodott anyához, mint az ő gyerekei öhozzá.

Ahogy életemen végighaladok, nem az események a fontosak nekem, nem a fordulatok és nem a mese. Szakadatlanul a miértet keresem. Mióta az eszemet tudom, mindig az volt a véleményem, hogy a szüleim sokkal könnyebb eszközökkel, sokkal jobb életet biztosíthattak volna maguknak és gyermekeiknek. Már egészen fiatal fiú koromban, gondolom, úgy harmadik gimnazista korom óta, kritikával néztem a szülők cselekedeteit, s mindig szerettem volna nekik, ha nem is tanácsot adni, de kifogásokat tenni. Ehhez azonban részben túlságosan engedelmesnek nevelődtem, részben oly mély részvét volt bennem irántuk, nehéz életük miatt, hogy csak elsírtam magam, és szántam „szegényeket, hogy nem tudják: mit cselekszenek”.

Hogy emlékezzek vissza az első évekre? Nyilvánvaló, hogy míg én anyám keblén táplálkoztam, neki éppen annyi esemény folyt le az életében, mint bármikor később, mert intenzív lelki életet élt, s így a legkisebb mozzanat is nagy visszhangot s viharokat vert fel benne.

Már megállapítottam, hogy az embernek van egy állandó és soha nem változó állásfoglalása az életével szemben. Míg ez megvan, s ha két emberben egyforma erősen van meg a rendíthetetlen állásfoglalása - akkor nyilvánvaló, hogy az élet minden pillanatában, ha szembe kerülnek, ugyanaz lesz a reakció. Ennek a tanulmányozására jobb példát nem lehet ki sem tenyészteni, mint apám és anyám karakterét. Ebben a két karakterben, mint hatótényezők, olyan adottságok voltak, amelyekkel azért érdemes foglalkozni, mert felfogásom szerint a magyar társadalmi rétegződés valósággal, mint melegágyi példányokban ütközött össze bennük. Gyermekeikben tehát egy olyan világérzési kereszteződés kellett hogy létrejöjjön, mely megfelelt az ő általuk képviselt nagy távolságoknak.

A két pólus problémája ez.

Csodálatos, hogy az emberek saját magukat mennyire nem ismerik, s hogy az emberek a saját életüket képtelenek csak kissé magasabb szempontból látni is.

Az ember annyira önző és annyira követelő az élettél szemben, mint a csecsemő. S ez a két ember, édesapám és édesanyám igazán tipikus példáját mutatják annak a házassági felfogásnak, hogy mind a két fél ugyanazzal a hevességgel követeli saját kiszolgálását a másiktól. Irgalom és könyörület nélkül.

Édesanyám soha egy pillanatra sem felejtette el, hogy ki ő, kik voltak az ősei, mik voltak az ő igényei a házasság pillanatában s az urától azt az eltartást és azt a gyöngédséget és azt a belátást követelte, amit ő akkor álmában a mesebeli királyfitól várt volna, tehát egy olyan férfiideáltól, aki az ő ezer csáppal sóvárgó lelkében betölthette volna a méltó élettárs szerepét. Az ő ideálja egy magas, előkelő, lovagias, művelt és gazdag s érzelmi életében hajszálfinom, velerezdülő finom lélek lett volna. Tehát mindig s mindenben sértette, ha a valóságra ráeszmélt, hogy a valóság mennyire eltér ettől az álomtól. Már ez az egy alapszempont egész életre elégséges fájdalmat tudott kitermelni.

Édesapám pedig, szintén kidolgozatlanul és végig nem gondolva, egy olyan feleséget akart látni a feleségében, aki az ő legénykori álmainak, ha egyáltalán álmodott valaha, vagyis érzékeinek megfelelt volna. Az ő feleségének éppen olyan erősnek, izmosnak, munkabírónak és aktív munkavégzőnek kellett lennie, aki ő maga volt. A felesége azontúl kellett, hogy mindent megértsen egy szóra, sőt anélkül is csak vele foglalkozzon és mindent helyeseljen. Ez az asszony legyen hű és alázatos és gazdag és kielégítő. Olyan legyen, akire ő felnézhet, de akinek úgy parancsolhat, mint a kutyájának. Egyszerre isteni és szolgai lény legyen. Nem, paraszt-asszony ne legyen, mert az neki már nem imponált, úriasszony legyen, de a legparasztabb asszonynál is dolgozabb és igénytelenebb. Szüljön gyereket, amennyit csak bír, és nevelje fel, s soha eszébe ne jusson, hogy segítség is kell a sok gyerek mellett. Szóval, őrizze meg azt a sajátságos társadalmi magaslatot, amelyben készen kapta, de amellett vidám parasztasszony is legyen.

Képtelenség. Mind a kettőjük vágya képtelenség.

De az a képtelenség, hogy mind a ketten s egész életen át, ugyanavval a mohósággal és végig nem gondolva állottak ilyen állásponton egymással szemben.

Ráhagyták azonban az életre és a valóságos percekre, hogy ebből a túlzott fantazmagóriából annyi valósuljon meg, amennyi éppen megmaradhatott. Ha a férfi nem tudott oly nemes és magasztos lenni, ahogy anyám szerette volna, akkor így is beérte vele, s ha az asszony nem bírt éppen annyit dolgozni, mintha még tízszer annyit dolgozott volna, az apám így is bele-nyugodott. Csak abba nem nyugodott bele egyikük sem, hogy az ő lelkében élő s izzó elképzelését megtámadja a másik. Az apám nem bánta, ha felesége beteg volt s nem bírta megcsinálni, amit kellett, de azt nem tűrte soha, pillanatig sem, hogy neki valamiért szemrehányást tegyen. A legelső szóra kirobbant s tört és zúzott és káromkodott, még ha a felesége halálos beteg volt is. Úgyhogy édesanyámnak meg kellett tanulnia a diplomáciának legelső törvényét, az első nap azt, hogy mézesmadzagot kell húzni az ellenfél száján végig. A legkisebb lehetőséget is megragadta, ha az urát dicsérhette és nagyon óvatos volt az ellentmondásban.

De ő sem fogadta el, hogy valaha is megkritizálja őt az ura. Az ő életét, az ő háztartását, az ő munkáját nem volt szabad az urának észre sem vennie. Nem várta, hogy egy szóval is megdicsérje, de megbírálni s kifogásolni azt nem volt szabad. Tőlem ez is sok, hogy így el tudom végezni, hát akkor köszönjétek meg.

A béke, sőt az együttélésük alapja ez a kölcsönös kritika-felfüggesztés volt.

S az édesanyámat a legnagyobb nehézségek idején is teljesen megnyugtatta és kielégítette, hogy az urában legalább ennyi nagylelkűség és gavalléria volt, hogy egyetlenegyszer sem fordult elő, hogy amint szokás, a hibát általánosítva s valami olyat mondjon, hogy: „persze, nálad ez mindig így van.” Nem, sose volt „mindig így”, csak most az egyszer. Most sem tesz kifogást, csak meg kell történni! S édesapámat meg az elégítette ki, hogy a felesége sem kezdett bele soha lamentálásba, az elvesztett múlt sajnálásába, vagy általános szemrehányásokba, hanem szó nélkül s azonnal megtette, amit az ura éppen kívánt; s folyton hálás volt azért, amit kapott.

Mind a ketten valahogy függetlenítették magukat a másiktól. Mind a kettőjüknek megvolt a saját kis lelki szigete, ahol meg tudott nyugodni és el tudott zárkózni. Édesapámé volt a nagyvilág, mert egész életét házon kívül töltötte, üzletben, munkában és életharcban. Édesanyám meg soha ki nem mozdult a házból, ott élt, mint egy elvarázsolt tündérkastélyban s csak a gyermekei között meghúzódva érezte jól magát.

Volt egy bűvös ige, ami mind a kettőjüket egyformán varázsolta: *házasok vagyunk*.

A házasság mint életformáló, életépítő és életeket együvé forrasztó varázslat élt bennük.

Ebben az egyben legalább soha nem volt köztük eltérés. A szent házasság volt a legmagasabb törvény, ami rájuk kötelező volt. Persze, ez is mind a két félre csak a valóságos realizálását jelentette az életnek. Mind a ketten fenntartották maguknak a gondolati szabadságot. Anyámnál ez valóban nem volt egyéb, mint gondolati függetlenség, ami annyit jelentett nála, hogy nem érezte kötelezve magát egyébre, csak a hűségre, tisztaságra és becsületre. De arra nem, hogy valóban imádja is az urát s csak annak éljen, hogy az ura számára gondolkozzék. Sőt, lassan egész hűtlen lett annyiban, hogy szinte kivetette magából a férjnek minden molekuláját s egyre jobban bezárkózott saját maga körébe. Öregkorában már alig bírta elviselni az egyre nehezebb természetű s egyre vadabb élettársat s boldog volt, hogy az alig nyelte le a falatot, már ment is hazulról. Az ő hűtlensége az urához sohasem volt más, csak a saját magába egyre jobban, zárdai konoksággal begubózó nő zárkózottsága. Gyermekéhez menekült az ura ellen, s a sok fia egészen kielégítette minden életálmát. Volt neki min gondolkodni a hat fia felől.

Édesapám pedig odakint a világban, az életben, a számtalan idegen között, férfiakkal és nőkkel vígan cicázva és verekedve, kárpótolta magát a szent és zárkózott feleség miatt. De ez számára mind csak felszínes és nyomot nem hagyó barátkozás és röpködés volt, lelke egész struktúrája a családfenntartásra volt építve. Soha hosszú élete alatt más cél nem lelkesítette és más a munkára nem vitte, csak a család, a feleség és a gyerekek eltartása. Közben a szórakozás sok pénzt eldobáltatott vele, volt valami csécsi hetykeség, nagyizolás és gavallérkodás benne, de ennek a kedvéért nem vállalt és nem igyekezett pénzt keresni soha. Legfeljebb azt engedte meg magának, hogy a család helyett házon kívül dobott el pénzt s magot.

S érdekes: egyik sem tett soha egymásnak szemrehányást a külön szenvedélyért. Soha nem kaptam rajta édesanyámat féltékenységen. Valahogy úgy volt, hogy a rengeteg munka közben örült, ha az ura békén hagyta. Sem édesapámnál nem vettem észre, hogy valaha is többet kívánt volna a feleségétől, mint hogy a papírjait rendben tartsa s ha a tárgyalásra kellett, előadja; a ruháit tisztán s az ebédet percnyi pontossággal előkészítse. Lelki kívánságai nem voltak a feleségével szemben másfélék, csak hogy ha ő megjött, minden rendben legyen, vidámság, hallgatás, „boldog családi élet”. Ha már most az asszonynak meg testi kívánságai nem voltak az urával szemben, igen nagy felületet mentettek meg súrlódás nélkül. Valósággal elviselhetővé tették maguknak az életet, mely így mindössze az anyagi bajokra korlátozódott. A pénz s a pénzhiány okozta a legtöbb szenvedést mind a kettőjüknek, s pedig az életben még ez a legkevésbé gyötrő bánalom.

Egészen véve szerencsésnek kell látnom ennek a két embernek a szövetkezését. Egészségesek voltak és lelki életükben annyira távol egymástól, hogy ez már nem is látszott akadálnak. Két külön világban éltek, s ezt csupán az együttélés érintési pontjai kötötték össze.

Mennyire megdöbbenett, mikor ennek az életnek értelmét így foglalta össze édesanyám hatvanéves korában, az ura halála után:

„Apádat nem szabad másnak nézni, csak ami volt. Vadember volt... ősemler... Óriási erő volt benne. Amit ő csinált, azt kevés ember csinálta volna utána. A testi ereje is, a lelki ereje is ilyen roppant nagy volt... Ahogy ő ezt a nagy családot, oly nehéz körülmények közt együtt tartotta, felnevelte, a testvéreimből embert csinált, úriembereket, mikor ő nem is volt az... benneteket mind kitanított, egyetemi műveltséget adott a fiainak s a lányának is, az emberfeletti volt, mert hiszen egészen tanulatlan volt... Semmi iskolája nem volt, és a legvakmerőbb vállalatokba bocsátkozott, és ha nem is sikerült mind, vagy egy sem, annyit elért velük, hogy eltartott bennünket... Ezt csak egy ősemler tehette meg... De én nem bánom, hogy mielőtt meghalok,

egy kicsit kipihenem magamat. Én olyan jól el tudok lenni ebben a kis lakásban, egyedül; sokszor hetekig nem nyit rám ajtót senki: van min gondolkodnom, most gondolom végig, hogy is volt, hogy is lehetett volna...”

Édesapám sohasem törte a fejét azon, hogy is volt? Őt egész életén át lefoglalta a jövő. Néha mesélt, különösen, ha megérkezett valahonnan, azon melegiben hallatlan kedvesen és mulatósan s az öngúnyt sem kímélve tudta elmondani üzleti kalandjait, hogy túljárt valakinek az eszén, vagy hogy pofozott meg egy poltári cserepest... Nyúltunk a kacagástól, és óriási nagynak láttuk apánk hőstetteit. De hogy valaha arra gondolt volna, hogy hogy is *lehetett volna*? Nemigen volt erre eset életében sem. Nem érdemes a múlton gondolkodni.

De milyen távol van ez az élet- és jellemkép attól, mikor én először mondtam az édesanyámnak, hogy:

- *Ejj-szi*.

Erzsi. Mindenki így hívta, tehát ezt a szót tanultam meg rá. Az a drága lény, aki oly közel volt hozzám *ejjszi* volt nekem.

Ez az Erzsi pedig már akkor ugyanaz volt, aki negyven év múlva, mikor ismét oly közel emelt magához, hogy ilyen őszinte képet tudott adni saját magáról, indulat, kímélet, de nem romantika nélkül.

AZ ÁRVÍZ

Már annyit gondolkodtam, hogy el is halványulnak a kibányászott első emlékek. Mintha a legrégibb emlékem egy ködös őszi reggel lenne. Édesapám a karján tartott és a ház mögött a kertben egész csorda szarvas állat volt, s azt mondtam:

- *Denno ne...*

Tinó ne!... Tinók voltak... Édesapám vett a vásáron egy egész csorda tinót nyereségre. Hazahajtotta s pár nap múlva tovább, egy másik vásárra, mert nem volt elég takarmány, sem istálló. Gondolom, nagyon olcsónak találta, mikor megvette, s bizonyosra veszem, hogy még olcsóbban adta el... Másképp nem illene hozzá a dolog... Egyszer, életének utolsó éveiben, a háború alatt, vett Erdélyben egy egész nyáj juhok. Már nagyon vártuk haza, régen ment el, a család nélkülözött, nem volt egy krajcárja sem az édesanyámnak, s egyszer csak telefonál nekem a józsefvárosi pályaudvarról, menjek hamar, ki kell váltani a juhokat. Én mint házas ember nem valami nagy örömmel mentem a juhokért, mert nekem kellett kiváltani, s Janka nem szerette az efféléket. A seftet. Az apa seftjeit. Hát bizony a juhokon a vonatban, a hosszú úton - háború; rossz vonatjárás a katonavonatok közt - kiütött valami betegség, meg az éhség, s fele elhullott, a másik fele csontig lesoványodott, s a központi vágóhídon olyan szegényletes áron kellett odaadnia, amiből a vasúti költség sem telt ki.

- *Denno ne...*

Ezek az első tinók azonban engemet elkísértek hihetetlen távolságra az életúton. Ez volt a gazdagság legősbibb emléke. Ebből táplálkozott a fantáziám, hogy édesapámnak, mikor én még beszélni sem tudtam, már egész tinócsordája volt.

Ma is érzem még az őszi párát. Édesapám feltett egy tinónak a hátára, mint a lóra, s kis vesszővel csapogattam a hátát, s a tinó megugrott, s édesapám hangját hallom, ahogy nevetve biztatott s mondta: „Nézd anyja! nem fél ez a betyár köjök!” Ahogy Blaha Lujza mondta, mikor a Sári bíró premierjén kint állottunk a színpadon a függöny előtt: „A kutyaházi, még csak nem is remeg a keze.”

Bizonyos fajta fizikai bátorságot örökölttem az édesapámtól. A harctéren is így állottam fel Kocsis főhadnagy után a lövészárók tetejére, télibundában, egész célpontot mutatva a hatvan méterre levő orosz vonalnak. Ha a kis Kocsis nem fél, én se. Nagy Pál tábornok másnap délben azt mondta: „Ha bajod lett volna, Kocsist főbe lövetem.” Nevetve feleltem rá: „Erre már Kinizsi megmondta, tábornok uram, hogy egyik fej sem illett volna az én nyakamra.” A bátorságnak ez a faja passzív bátorság. Igazi magyar jobbágyi bátorság. Nem félni a veszélyt. A lövészárók partján megy a baka s viszi a tisztúri ételhordót. Rövidíti az utat, mert a futóárók cikcakkban van építve s így három olyan hosszú, mint fent a gyalogút. Rákiált a százados: „Hogy mersz ott menni, gazember? Lelő a muszka!” A parasztbaka somolyog: „Nem tanál az el engem.” Mikor ezt láttam, egészen vele éreztem, én is hajlandó lettem volna mellette gyalogolni... De a támadás bátorsága egyáltalán nincs meg bennem. Ha úgy fordul a helyzet, hogy nekem kell valakit megtámadni, nem fegyverrel, amire sose volt alkalmam, kikerültem - úgy látszik - az ilyen alkalmakat, hanem szóval, számon kérve, elégtételt vagy igazságot követelve, már a gondolat felvetésétől kezdve elviselhetetlen remegés van bennem. A kertészemnek nem tudom megmondani, ha valami kifogásom van. Nem bírom el, hogy valakinek kellemetlenséget okozzak. Nyugodtan tudnék a raszkolnyikok között gyalogolni a máglyahalálra, de nem bírnám el a Nagy Péter cár halálosztó parancsgesztusát. S ez egészen apai örökség. Az édesanyám más volt. Számtalanszor meglepett, hogy édesanyám; minden testi

gyöngesége mellett is hihetetlenül ki tudott állni az igazsága mellett. Egyszer Kispesten, egy szombaton édesapám nem tudott fizetni a kőfaragóknak. Vasárnap hajnalban nagy brontes emberek törtek ránk részegen a dühtől, hogy valamennyiünket agyonvernek, ha nincs pénz. S ott ült az apám, sápadtan és közönyösen, egy szót se szólt, s várta a tüzes trónt, mint Dózsa várhatta. S én nem találtam érvet és ellentámadásra képességet, csak éppen apám mellé állottam. S akkor édesanyám, mint egy berzenkedő jérce, csak előpattant, szembe a nagy részekkel s úgy lehordta őket, oly okosan és annyira úri fölényességgel mondta meg nekik a magáét, hogy azok eltátották a szájukat, s lesütött fejjel kotródtak el. Nem az érvelés döbbenett meg, hanem a bátorság, hogy merészelt az a gyöngé és alig lézengő kis asszonyszemély szembe szállni s valami hatalmi magaslatról nézni le a „disznókra”, akik „betörtek egy családi szentélybe”.

Én, ezeket a „disznókat” megkárosított proletároknak néztem. Nagyon szégyelltem magam és szégyellem ma is, de kénytelen vagyok beismerni, hogy soha életemben nem volt rá képességem, hogy az igazamat megvédjem. Csak éppen elfogadtam a sorstól a jót. De elfogadtam a rosszat is. Kommün után is azt mondtam: „Ha a nemzettől el tudtam fogadni a dicsőséget, talán jogtalanul, most el kell fogadnom a megsemmisítést is, még ha egész oktanul jön is.”

Édesapám is mindig ez volt. Soha nem láttam oly szomorú arcot, mint az övé volt, ha magában maradt s nem tudta, hogy látják. Ilyenkor kiült rajta az élet minden csalódása, be nem vált reményei s reménytelen jövő vállalatai. A nem sikerült élet és a fáradtság. Bólogatott, s ajkát felduzzasztotta, s újra bólogatott, mintha rábólintana az ítéletre, igen, ennek be kellett következni, s legyen vége már. Az ezeréves, a tízezer éves jobbágy csüggedtsége volt ez. Aki soha az évtizedeken át nem érzett rá jogot, hogy visszaüssön, az első helyre álljon, s hogy maga helyett másat veressen agyon, csatában vagy munkahelyen. Mindig csak ő dolgozott és szenvedett és kapta a megsemmisítő parancsot. Magyar sors ez. Tisza István szabályszerűen jobbágy módra halt meg. Hiába volt már ő egész életében úr és parancsoló, hivatalból első helyen - amint jobbágy volt a császárral szemben, paraszt lett, mártír a ráemelt oktanul puskák előtt. Vére még nem érett át annyira úrrá, hogy jogot érezzen szembeszállni a Sorssal, nem szökött meg, nem védte magát, a vére mélyén valami őshomok nehezítette meg a gőgöt. Alázatos volt az Isteni Akarat előtt. „Ennek így kellett lenni.”

Az édesapám is tudott parancsolni, ha jól ment. Tudott dirigálni, számos munkást foglalkoztatni és tekintélyt tartani felettük. Volt elég gyakorlata beleszokni a csősz- és csordás-sorba is. Már ebben az időben a malom jól ment, persze nem ő dolgozott benne, legényt tartott. Már kapitalista volt, munka nélküli jövedelmet élvezett.

Ezzel kilépett a falu törvénye alól.

Édesapám nagyon sokáig, szinte addig, míg Budapestre nem hoztam fel őt s a családot, nem volt tisztában azzal, hogy megszűnt falusi lenni. Rendkívül érdekes, hogy itt nincs átmenet. Abban a pillanatban, mikor megérett a helyzet, döntött. Kilépett a parasztéletből, s független ember, vállalkozó lett. Valaki olyan, aki a saját szakállára vállalt s az életnek egy új formáját vállalta ezzel. Mikor ő megvette a malmot, örökre függetlenítette magát a jobbágy-kötelezettségek alól. Nyilas István soha nem vett malmot, pedig hamarabb lett volna száz forintja rá. Se tinócsordát nem vett. Sem olyanra nem gondolt, amit az apám megcsinált, hogy egy tutajt megrakott almával, s levitte Szegedre, nyereséggel eladta és ajándékokat hozott az itthoniaknak... A paraszt, aki ezt egyszer megtette, elvesztette a régi énjét.

És elvesztette az évezredes törvényt, amely többet őt se nem segíti, se nem kötelezi, se nem sújtja. Törvényen kívüli állapotba került. A falu törvénye csak azokra vonatkozik, akik önként s örökre aláadták magukat. A többi falusi egyszerűen az ország törvényei alá tartozik. A falu törvényének nincsen csendőre, ott minden egyes falutag, kora, vagyona s értelmisége szerinti fokon bírja mindenkinet, mindenben. Az ilyen felszabadultakra már csak a csendőr, a bíró és a hóhér áll készen. Már ha főbenjáró dolgot művelnek.

Ez körülbelül a jobbágyközösség berendezéséből származik. Földesúr alatt, minden törvényhozás és végrehajtás arra tartozott. Ahogy egy isten az égben, egy úr van a falu fölött is. Az Állam, mikor a földesúr szerepét kisajátította, bonyolult szerkezetet alkotott, közigazgatás, állami igazgatás, csendőr, bíróság, képviselőház, választójog... Szabad kereskedelem s mindenekfölött a szervezkedés lehetősége új szellemet hozott a faluba s a családba is. A falu pálcát tört Móricz Bálint felett, mikor ősi házának az árát malomba fektette. Nincs joga rá, nem mónár. S pláne mikor a másik két tulajdonostól is megvette a maguk részét.

Az ilyen dolgokat, spekulációt, alkalmi üzleteket, ezeket a falu életéhez nem illő cselekedeteket, a régi falu csak összevont szemmel nézi, s rája nem irányadók. Még ítéletet sem alkotnak felőlük. Az ő dolguk az, ami az ekéé. Az eke csak szánt, a borona csak boronál, a paraszt csak szánt és boronál. Soha nem spekulál.

A paraszt még ekkor államhivatalnok: végre kell neki hajtani a föld megművelését, a föld terményeinek előállítását. Ezt a falu lakosai, már a parasztok, valósággal valami megszabott fizetésért, természetbeni legszűkebb eltartásért végzik, s ez a törvény oly szigorú és kijátszhatatlan, hogy aki ebből csak egyszer kivonja magát, elveszíti a közösségben való helyét.

S valóban az édesapám el is vesztette. Ő már nem volt egyháztag, nem volt egy a sok közül; vagy elvesztett ember volt, vagy szerencsés flótás, evvel a tömeg nem törődött. Kiközösítette maga közül, de rettenetesen számon tartatta, hogy sikerül-e neki a vállalkozás?

Egyelőre minden remekül ment. Móricz Bálint jó kosztra került. Már nem sülttököt reggelizett, mint előbbi télen, hanem kávé kapott, tejszínes kávé... Szerette, mindig meg is kívánta ezentúl egész életében, hogy tejeskávé adjanak neki reggelire. Két tál, három tál étel az ebéd... S mint a papnál, reggel, délben és este olyan szabályos tálalás... A testvére otthon, ha egy fazék babot megfőztek neki, egész héten azon élt, míg el nem fogott.

A falu mindezt csak nézte, s várakozó állásponton maradt. Majd meglesz ennek a böjtje.

Most egy nagyon fontos kérdést kell megállapítanunk: milyen fokban történhetik meg az átalakulás? Az, hogy egy parasztból úr legyen? Hogy külsőleg s belsőleg, megjelenésben, testi kvalitásokban éppen úgy fel tudja venni az új miliő divatját, mint gondolkodásban, kifejezésben és cselekvésben?

Én az apám átalakulását nem figyelhettem meg. Már ugyanebben az időben a népszámlálás végösszegét egy számjeggyel emeltem, de még nagyon sok idő, két évtized kellett ahhoz, hogy ilyen szempont feltűnjék előttem. Akkor pedig már a kész és kialakult egyéniségek állottak előttem - tényleg abban az időben, mikor a pesti átvándorlás megtörtént. 1902-ben, mikor hosszabb távollét után megérkeztek a fővárosba a szüleim s én, huszonegy-huszonkét éves egyetemi hallgató, aggódva néztem édesapám eredeti, mondhatnám parasztos magatartását.

Leggyorsabban történt meg nála a kapitalizmus megértése. Természetesen kis méretekben. A pénztőke felhasználása. A malomvásár, a vásárokon való kupeckedés. A kereskedelemnek elemi kísérletei. A malomban az állandó munkaerő beállítása és kihasználása. Hajcsárok s más alkalmi munkások munkaerejének felszívása. A család fiainak az úrirenden való elhelyezése. Már ezzel is távoli összeköttetések megalapozása. Míg nagyobb keretekbe nem kezdett, egész

jól el tudott igazodni. A keretet körülbelül megszabta a Kassai mester iskolája. Erről a Kassairól majd akkor beszélek, ha közelebb kerülök hozzá mint iskolásfiú, de annyit meg kell mondani, hogy asztalos volt fiatalabb korában, s a kicsi falu nem kapván szabályszerűen képzett tanítót, őt szerződtette. Előtte a jobb betűismerő gazdák maguk állottak be tanítónak. Nagypám, Móricz Mihály is volt ilyen tanító a gyerekek számára egy ideig. Kassaiban aztán megnyugodtak, és teljes harminc évig ő vezette a tanügyet Csécsén. Az édesapám kitűnően írt és fogalmazott hallatlanul eredeti s egyéni betűkkel. Számolni remekül tudott, szorzótábla a kisujjában volt, de már a számtani műveleteket régies mód szerint végezte. Például szorzásnál a szorzót alája írta a szorzandónak. Az ő matézise nagyon jó volt a falusi vásárokon, de később az iparban, komplikáltabb számításoknál bizony nehézkesnek bizonyult.

Szellemi életében mint üzletember nem tudott eléggé fölemelkedni a vállalt üzletek méretéig.

Késő volt. Huszonnyolc éves volt, mikor megházasodott. Ez már késő kor az új iskola megértésére.

A lobogós gatyát azonnal levetette, s már az első évtől kezdve csak nadrágosan járt, de a kabátot még öreg korában is valahogy úgy viselte, mintha dolmány lenne a vállára vetve. Az ő legénykorában talán még gombot se varrtak az ing nyakára, ő áttért a külön keménygallér viseletre, de azokkal az átkozott acélgombokkal sok háborúságot viselt. Abból minden öltözködéskor elveszett egy fél marékka.

Csak egy dolog volt nála rendkívüli: az, hogy soha nem feszélyezte semmi. Se az, hogy rosszul volt felkötve a nyakkendője, vagy egyáltalán nem is volt rajta, sem az, hogy milyen ruha volt rajta: mindig fölötté volt a külsőségeknek, s mindig tökéletes önérzettel és nagyon talpraesetten vágta ki magát.

Ki lehetett a mintaképe?

Semmiféle falusi ember nem hasonlít hozzá, ebben a nyílt, bátor és vakmerően szabados modorban. A Nyilasok nagyon méltóságosak s egyben nehézkesek. Mint általában a falu nagygazdái. Még az ilyen vállalkozó emberekben, kupeczekben, bandagazdáknak lehet fölismerni ezt a bátor és senkivel nem törődő modort. Akinek a vagyona a zsebükben van és folyton azon dolgoznak, hogy megkészserezzék az egészséget, anélkül, hogy meg lehetne őket érte adóztatni.

Szóval, édesapám sem tudta tökéletesen megcsinálni az átalakulást. Oly távolságban van egymástól a két világ, a parasztság élete s a kulturált úrrendé, hogy késő, ha valaki huszonnyolc éves korában ér el egyikből a másikba. Azt éppen úgy nem lehet megtanulni, ahogy egy új nyelvet soha meg nem tanul anyanyelvi tökéletességgel senki, aki huszonnyolc éves korában fog hozzá, ha szakadatlanul az új nyelvterületen él is.

Én mindenesetre a „denno ne” kiáltással annak az édesapámnak a karján ülök képzeletemben, akinek öt ötven évvel később ismertem. S ha behunom a szemem, még rémlik, látom barna haját és kis sárgás bajuszát. S ez nagyon nagy állítás, mert oly korán öszült, hogy én se láttam őt, csak galambfehér hajjal. S azt is apró géppel nyíratta.

A „denno ne” kiáltással egyidejű emlékem az árvíz.

A tornác talpfája vízben volt.

Tulajdonképpen ez a legerősebb benyomás, ami megmaradt. Úgy látszik, ez volt a legváratlanabb, mert odáig a tornácot legfeljebb ha magam nedvesítettem fel, s ezért kikaptam. De hogy az egész tornác víz felett áll, ez meghökkentett: ki fog ezért kikapni?

Már az nem is volt olyan csuda számomra, hogy ha a talpgerendára felállottam s az ereszt tartó oszlopba ölelkezve a kert felé hátranéztem, ott is minden víz volt, csupa víz. Egy szál víz. Mintha még havas lett volna a kerítés töve, ahol víz nem érte.

Különös volt és bizonyára szép. Föltételezem, hogy el voltam ragadtatva, mert mindig úgy emlékszem vissza, mint valami csodálatosan szép emlékre. Nem volt bennem semmi ijedtség, rémület, úgy gondolom, a csécsiek hozzá voltak szokva az árvízhez, s nem voltak tőle megrémülve. Lehet, hogy a község annyi emelkedésen mégis volt, hogy a házakat nem fenyegette közvetlen veszedelem, mindig csak a temetőt féltették.

Édesapám valahonnan előtűnt s felkapott:

- No, fiam, árvíz!

S kacagva emelt a magasba, biztosan fel is hajított s elkapott, mert ez volt a szokása.

- Feljött a Tisza.

A Tisza. A falu vallása a Tisza... Később, de még a gyermekkorban belém avatódott, hogy a csécsiek igazi vallása a Tisza. Minden a Tiszához fűződött. Akármiről beszéltek, a Tisza mindig ott settenkedett a háttérben. A temető, a temető a Tisza partján, s a Tisza viszi a sírdombokat, már név szerint mondták, ki szakadt be... Mert a Tisza folyton áradt vagy apadt. A Tiszában nagy víz volt vagy kis víz volt. A Tiszában hal volt. És ez tudomásul venni való nagy dolog volt. Hogy a Tiszában harcsa, csuka, kárász, ponty, kecsege lakott. És a Tisza szélében ficfások voltak, fűzfaerdők, s a fűzek tömve voltak kis madarakkal, s a kis madaraknak kiszedték a kis tojását s a kis fiait, és annak kihúzták a kis lábát, és avval játszani kellett. Meg lenyírták a vesszőket, mint a haját és megfőzték a vesszőt pirosra és kosarat fontak belőle. Meg nád volt a Tisza-öntésekben, és annak Halvány volt a neve. Már az ottmaradt kiöntéseknek, s azokon vékony jég volt s az beszakadt, ha valaki ráment. És a nádat levágták és nagy toronyba rakták és ott fogták a tövében a csíkot. Meg a Tiszában sulyom volt és az jobb volt minden gyümölcsnél a világon, majdnem olyan jó, mint a pattogatott málé. De sokkal jobban becsülték. És a Tiszában fürödni lehetett, édesanyám úgy szokta mondani: fridni. De vigyázva ám, mert a Tisza mindenkit csak elkapott és vitte, vitte... Az én nagyanyám apját is az vitte el, Nyilas papot, mert nagyon vakmerő volt, már ahogy a jég olvadni kezdett, ő fürödni ment, vagy fridni, ahogy nagyanyám ejtette. Mindig büszke voltam erre a híres papra és híres halálára, s milyen legendagyilkosság, hogy most azt látom az anyakönyvi családi értesítőben, amit a mostani pap kiállított a család minden tagjáról, hogy ez a nagyapám *július 11-én fűt* a Tiszába. Szóval, szegény csak éppen belefűt, de hiányzik az a romantika, édesanyám mindig emlékezett, hogy csikorgó tavasz volt... De nemcsak a Nyilasok kivétele volt, hogy a Tiszába szoktak halni, a Mórutz nagyapám testvére, Pál bátyánk, az is abba halt. Az is ilyen dicsőséges mondával, hogy, mint Borca néném mesélte: *„Mert nagy úszó volt, lelkem, és úgy kérték, ne menj bele, ne menj bele, de már maszlagolva volt egy nagy süllő hal, bizony belement. Bizony nem is jött ki többet. Hideg volt még a víz, gyenge tavasz volt...”* No, most azonnal megnéztem az anyakönyvi kivonatot s hát ez is így van Mórutz Pál 1838. július 8-án, 30 éves korában vízbe fűt.” Szóval ez is júliusban. Azért mégis az övé az elsőbbség, mert ő 1838-ban halt bele, míg Nyilas pap csak 1870. július 11-én... Ez most csak azért érdekes, mert oly sokszor hallottam Nyilas dédapám halálát, amennyire soha a Pál bátyámét. Csak apám holta után merte ezt Borca néném elmondani. Odáig nem is volt halott, csak megszűnt, hiszen ez egy egészen közönséges Mórutz volt... De mi van a halála után bejegyezve: *„Özvegye férjhez ment Török Mihály milotai lakoshoz, ugyanazon év október 16-án.”* Tehát az sem a Nyilasok privilégiuma, hogy a fiatal özvegy hamar férjhez megy a nagy halott után. Ez az özvegy mindenkit lever, júliustól csak októberig várt. Igazán illik rá a

Shakespeare megállapítása, hogy egy rendes özvegynek addig kell férjhez menni, míg egy cipőtalpat el nem koptatott. Hát Pál bátyám özvegye bizony nem koptatott, mert júliustól októberig nem volt a lábán cipő, legfeljebb kétszer: az ura temetésén meg az esküvőjén.

Szóval a Tisza már éhes volt, s feljött egy kis alamizsnáért a tornác talpfájáig. Már tizenkét éve nem halt bele senki a családból, se apai, se anyai ágon.

De édesapám mindezekről nem tudott vagy nem törődött velem, beültetett egy csónakba engem, s elvitt magával a Tiszára. Édesanyám szegény, úgy káralt utánunk, mint a kotlós a kacsafiók után.

- No, megesz bennünket a csuka - nevetett édesapám -, nem baj, vasárnap meg mi esszük meg őtet, ugye, fiam?

A malomhoz mentünk. A malomnak nem volt semmi baja. Akkor semmi baja se volt. De a Tisza akkor volt a legszebb; mintha a nemzeti zászlót terítették volna le a mezőkre... Ezt a képet most csempészttem bele, de bizonyos, hogy ilyen látványokból s benyomásokból nő meg a gyermekben a szülőföld érzése. Nálam egész bizonyos, hogy a szülőföld a nagy tágasságot, a színes és csillogó végtelent jelenti, a tavaszi napfényt és a tág tüdőt.

Benne van a gyümölcs édessége és a nyári por kedves szaga. A természet lelkesítő, tüdőtágító illatos öröme. Maga az a név, hogy Csécse, mindig úgy hat rám, mint valami ízes friss gyümölcs, cuppant az ember, csettint és nevet. Csécse. Mennyire örülök, hogy azt a bájos falut kaptam szülőföldnek. S igaz is, hogy szülőföld céljaira a kis falu alkalmasabb, mint a nagyváros. Mindig sajnáltam a gyerekeimet, hogy nem tudok nekik olyan elsőrangú szülőföldről gondoskodni, amilyen nekem volt. Mikor a kislányom kicsi volt, megtanították rá, hogy hol lakik, ha eltéved s a rendőr kérdi, meg tudja mondani. Igen aranyos volt, hogy ha azt kérdezték: „Hol születted kicsikém?” azt felelte: „Harmadik emelet hetvenkilenc”... De versenyezhet ez a csécsi udvarral? az én szülőházammal, annak a szimbolikus jelentőségével, s ki lehet vajon ebből kovácsolni olyan egész életre boldogító örömet, ami bennem van?... Ők nem vállalják már a falut. Gyermekeimben minden visszafordul. Ahogy az egész fiatalság sajtósággal vetületben látja azt, ami nekem öröm és emberi szeretet: ők valahogy tudatos hivatást csinálnak abból, hogy a falut átalakítsák... Igen, a falu azon az úton van, hogy a leggyorsabb tempóban átalakuljon, mert átalakultak a gazdasági viszonyok s akkor át kell alakulni a társadalmiaknak is, a társadalom ugyanis a gazdasági létezésnek megvalósult formája.

Úgy tűnik fel nekem, hogy most éppen egy véghetetlen nagy árvíznek vagyok tanúja. Elöntötte az egész magyar Alföldet egy kétségbeesett tengerár, amelyből már csak éppen kiemelkednek a régi állapotok emlékdombjai. A kunhalmok, amelyeket süveggel hordtak valaha s amelyeket ma lehordanak talicskával, az újonnan épülő tanyák és istállók számára. Nem kifogásolom. A mai embernek a mai életlehetőségekre van szüksége. De fáj, hogy a gyermekeim inkább kíváncsisággal nézik az én érzéseimet s hallják az én szavamat: az ő életük csak éppen a vérség szálaival van az enyémhez kötve, de ugyanolyan távol vannak az én egész gondolkodásomtól, amilyen távol vagyok én a szüleimtől.

Kinek mesélem én magamat? Akikről szólok, már mind halottak. Az az árvíz is még akkor felszikkadt, s utána már ötvenötször vagy ötvenhatszor volt azokon a területeken vetés és aratás, de bennem a régi árvíz most is itt él, s már nem is fog kiszáradni, mert a szívemben őrzöm, mint valami nagy benyomást, amit ma jobban tudok felértékelni, mint akkor.

PISTA

Mi az a szülőföld szeretete?

Nálam, ahol igazán a gyermekkorra szorul a szülőföld minden emléképe, valóban úgy tűnik fel, mint valami objektumnak az emberre gyakorolt hatása. A szülőföld keretében mit találok? Kapcsoljuk ki a mai Csécsét. Ez olyan, mintha semmi köze se volna ahhoz, amely az enyém volt. Egyetlen embert sem ismerek benne, s ha van egy-kettő, akit ismerek, azoknak már csak azért sincs az én saját külön Csécse-komplexumomhoz köze, mert akkor még ezek is gyerekek voltak. Ami Csécse szociográfiailag, gazdaságilag, etnikumban és etikai tartalomban, ez mind olyan, ami nem jutott el a tudat küszöbéig, tehát ha ezekről bármit is vallok, az mind sokkal későbbi származék.

Számomra Csécse szín, hang, íz, szag és tapintás. Az öt érzék indukciója kitölti a szülőföldről minden élményemet. S mivel a csecsemő bárhol és bármiként is élt az első három évében, hacsak megvolt az ennivalója, csak boldog tudott lenni: ezért minden, ami erre a boldog időre emlékezteti, örömeztetést kelt benne.

Nálam ez fokozottabban lezáródik a Csécséről való távozással, mert azontúl annyira megváltozott s annyira sötétre fordult az élet körülöttem, hogy szakadatlan sóvárgás maradt bennem a csécsi korszak után. Ha sikerül egy pillanatot kilobbantani a sötétből, már ott vagyok, mindenről megfélekezve a boldogság kellős közepében: az első gyermekkor, Csécse égő napja alatt. Az udvaron vagyunk, Pistával ketten.

Pistának hívtunk egy kis gömböcforma fiút, aki nálam is kisebb volt, és mindig ott lábatlankodott körülöttem. Nem lehetett tőle szabadulni. Bele kellett nyugodni, hogy akármit csináltam, jött és elrontotta. De ha nekem lóra volt szükségem, nem engedte magát befogni. Ha én várat építettem, jött s beleült, de ha nekem kedvem volt őt megverni, úgy bögött, hogy édesnagymam kijött a házból, mint a kakukk az órából, és ütött. Engem ütött, nem Pistát, aki bögött, hanem engem, aki szépen befogtam a számat, s magyarázta:

- Így kell bánni a kis testvéreddel? Pistát szeretni kell! Szeressétek egymást!! Mi lesz belőletek?! Az embereknek az a kötelességük, hogy szeressék a testvért! Akik nem szeretik egymást, megölik egymást. Hát meg akarod ölni az öcsédet?

Már egész nagy fiú voltam, s még mindig nem értettem, miért kell nekem az öcsémet jobban szeretni, mint más fiút, aki szebb is, jobb is, hasznosabb is, és akit mindenesetre sokkal ritkábban látni, tehát ritkaság! - mint Pistát.

Nem akartam megölni az öcsémet, pedig csakugyan az lett volna a legegyszerűbb, mert Pistának az volt a szokása, hogy ami nekem volt, neki rögtön az kellett. Olyan volt, mint az árnyék, folyton utánam mászott. Ha egy vesszőt felvettem a földről, már nyúlt érte, ha a porban kiscsirkét raktam s kotlóst közéjük, már taposta szét a két kis kövér mancsával, olyan kis lyukas keze volt, csupa gödör minden ujja töve, s az arcán a kis gödrök, és piros volt, s folyton tele volt sárral a szeme is és örökké nevetett. Vagy nevetett, vagy sírt. Fogalma sem volt az enyém, tiéd, övéről: minden az övé volt, s mivel neki sohase jutott eszébe semmi, abból élt, amit én kitaláltam.

Én pedig csudára féltettem az ötleteimet. Ha valamit meg akartam csinálni, még édesanyámnak sem engedtem meg, hogy hozzányúljon. Ha megtörtént, hogy ügyetlen kézzel nem bírtam kifaragni valamit s valaki segíteni akart, oly halálos sértődöttséget éreztem, mintha le akarták volna vágni a kezemet. Inkább akartam rosszul megcsinált ostorral játszani, mint hogy nekem

valaki megfonja. Mivel pedig Pista soha nem engedte, hogy valamivel elkészüljek, az első mozdulatok után már, mint egy béka rámászott a kezemre, kénytelen voltam folyton felkapaszkodni magaslatokra, székre, asztalra, ágyra, az udvaron a saroglyára, a vályúra, a felhalmozott fatörzsekre, hogy ő el ne érjen. Azt hiszem, Pista fejlesztette ki bennem azt a zárkózott érzést, mely mai napig tart, hogy ha valamit írok, a világért el nem árulnám a témát, s kétségbe vagyok esve, ha indiszkrécióból akárki a családban belepillant a félig kész írásomba, s egy sort elolvas belőle. Bár semmi értelme sincs, mégis, ha megtörténik, hogy elmondok valamit abból, ami bennem munkában van, azt már többet nem tudom megírni. Pistával is úgy voltam, ha egy játékomat félig kész állapotban elrontotta, abbahagytam, soha nem fejeztem be, újat kellett kitalálnom. Lehet, hogy ez viszont hozzászoktatott, hogy mindig számtalan témám van készenlétben, soha témahiányban nem szenvedtem, ellenkezőleg: tömérdek életre volna szükségem, hogy mindazt megírjam, ami megírásra valónak felraktározódott bennem. Ennek viszont káros következménye, hogy hiányzik belőlem az a makacsság, hogy egy gondolaton hosszú ideig tűnődjek, egy témának minden erőmmel neki szenteljem magamat. Megtörténik, hogy írás közben, míg írom, amibe belekezdtem, a fejem már valami egész más elmondani-valón, megoldani-valón gondolkozik, s mindig óriási örömmel fogok bele valaminek a megírásába, de a befejezés hallatlan fáradságba s erőfeszítésbe kerül, s alig várom, hogy lerázzam magamról a feladatot, hogy már abban a percben belekezdjek az új munkába.

Szóval Pistával ketten voltunk az udvaron.

Az udvar, nekem, kis, valami négyéves gyermeknek elég nagy terület volt. Három oldalról magas deszkapalánkkal volt bekerítve, a negyedik oldalon volt az ócska, zsindefedeles ház. A házzal szemben levő palánknak egy darabját ki szokták nyitni, ha valaki ki vagy be akart jönni az utcáról. Ha szekeret, lovat vagy négylábú állatokat hoztak be, akkor a palánknak a még nagyobb darabját nyitották meg. Ezeket a darabokat, hol kisajtónak, hol kapunak nevezték.

Ha kinyílt egyik vagy másik, akkor az egész falut lehetett látni, középen a fatornyos templommal. Hogy a házunk éppen a falu végén volt, szembefordulva az utcának.

Különben az udvaron meglehetősen csönd volt. Néhány tyúkkal és egy sereg csirkével osztottam a csöndön. Ha alkalmatlanok voltak, rögtöt fogtam és utánuk hajítottam, vagy valami karóval kergettem őket. De ezeket sem volt célszerű agyonütni, mert nagyon különös volt, de édesnagymam úgy féltette őket, mintha azok is testvéreim lettek volna. Édesnagymam, akit sohasem volt szabad másképp szólítani vagy nevezni, csak ilyen hosszú néven, sovány magas nő volt, fekete ruhában, simán hátrafésült fekete hajjal és folyton ütésre kész kezekkel járt. Nem ütött nagyokat, de mindig. Olyan asszony volt, aki örökké dolgozott, ha semmi oka nem is volt rá, ha mást nem tehetett, leült egy kis székre és harisnyát kötött. Olyankor még legbarátságosabb volt a közelében lenni, s én sokszor Pista elől hozzá menekültem, s néztem a kötőtűk villogását. Különben hallgatag asszony volt, mindig gondolatokkal volt tele, csak néha szólalt meg, hogy megintsen: „Ne ülj olyan görbén, görbe lesz a hátad... Eredj mosdjál meg, mivel maszatoltad be magad, olyan mocskos vagy, mint a cigánygyerek. A mocskos embert senki sem szereti... Eredj játszani, mit bámulsz rám annyit. A te dolgod a játék, az embernek mindig dolgozni kell...” Viszont, ha a legjobb játékban voltam, egyszer csak utánam kiáltott, és a két kezemet mereven fel kellett tartani, s erre rátett egy rakás pamutot s legombolyította. Ez nagyon unalmas volt, mert közben egy szót sem szólt, csak arra vigyázott, hogy a pamut össze ne gubancolódjék. Nagymamától meglehetősen féltem, mert sohasem tudtam előtte úgy megjelenni, hogy valami kifogást ne tett volna rám, és mégis szerettem a közelében lenni, mert nem zavart meg a gondolataimban és olyan szép volt. Gyönyörű barna szemei voltak, mindig igen tiszta fekete ruhában volt, egy hajszála sem makrancoskodott, úgy meg volt fésülve, hogy feszült a homlokán, csak néha a kötőtűvel nyúlt bele és megvakarta itt vagy ott a fejbőrét

a haj közt, de az sem látszott meg többet, sima volt a szép kis feje. Az arca bőre is olyan volt, mintha abban a percben mosdott volna meg, soha nem izzadt, és én büszke voltam rá, hogy mindig úgy néz ki, mintha most seperték volna ki az udvart.

Azért is szerettem, mert mindenki tisztelte. Édesanyám úgy félt tőle, jobban, mint én, soha nem ellenkezett volna vele, egy szavára azonnal mozdult és futott és megcsinálta, amit parancsolt. Még édesapám is egészen másképp bánt vele, mint akárki mással a világon. Egész életében soha nem kiáltott rá, pedig ő nem is tudott emberekkel másképp beszélni, csak úgy, hogy rákurjantott. De édesnagynyám előtt mosolygósan és csendesén beszélt, éreztem, hogy nagyon tiszteli és szereti. Szinte félt tőle, pedig őrá nem szólott rá soha. Ők ketten kivételes viszonyban voltak egymással. Mind a ketten, mindenki mást, a maguk módján állandóan megtámadtak, korholtak, rendre és munkára utasítottak, de egymást kölcsönösen respektálták.

Édesanyámmal egészen más viszonyban voltam. Édesanyámtól nem félttem, őt sajnáltam. Már a legrégebbi érzésem is az, hogy sajnáltam, mert akármilyen fürgén igyekezett dolgozni, én már akkor is éreztem, hogy a munkától fél, csak azért végzi el, mert nem akar szidást kapni. Édesnagynyám nem szeretett a házban dolgozni. Ami munka a ház belsejében volt, azt édesanyámnak kellett elvégezni, a takarítást, a főzést, mosogatást. Édesnagynyám is segített néha, de ő inkább az udvaron dolgozott, ő adott enni a tyúkoknak, a malacoknak és a tehénnek. Mosni együtt szoktak az udvarra kitett tekenőben, nyáron. Édesnagynyám a kávéját maga szokta megfőzni, s abból senki sem kapott. Ő egyedül ivott minden reggel és minden délután egy-egy csésze szép habos kávé. Egyáltalán úgy élt köztünk, mintha egy magasabb lény lett volna s úgy is tiszteltük. A falusiak tiszteletes asszonynak hívták, mert nekik nem volt a nagynanyjuk, amin tünődtem is. Édesapám pedig semmi se volt, csak gazda, és mindig nadrágban járt, csizmában, mezítláb csak reggel láttam, pedig a többi gazda mind mezítláb járt nyáron, csak akkor húztak csizmát, ha templomba mentek, biztosan hideg volt a téglák a templom földjén.

- Mit csinál Pista? Mért nem vigyázol rá?

Pista éppen azt csinálta, hogy kis vizet szivárványozott abba a kis kertbe, amit én csináltam a porban, amikor elég volt, zsupsz beleült a mezítelen kis kerekességivel, és úgy kacagott rám, mint egy cserépbe ültetett bazsarózsa. De ez jó, gondoltam, és én is meglocsoltam a tövét.

Hogyne szeretném a szülőföldemet, ahova ilyen édes emlékek kötnek. De persze nincs tökéletes boldogság még Csécsén sem. Édesnagynyám kijött, mindent látott, és a kakukk ütött. De legalább aztán elkakukkolt a kis emléket sokszor, sokszor, évtizedek múlva.

KIS KATONA VAGYOK ÉN

A gyerek zsarnok. Őszinte és nyílt zsarnok. Semmi irgalom, könyörület, semmi belátás nincs benne, teljes mértékben kizsákmányolja, akit csak lehet. Csak nem mindenki hagyja magát kizsákmányolni, legkevésbé a szülők.

- No, takarodjatok már kifelé, ne lábatlankodjatok itt.

A szülőnek teljes joga van a gyerekeitől szabadulni. Úgy tesz, mintha övé lenne a gyerek, tehát azt teheti vele, amit akar. A gyerek aztán finom tapintással megérti, kinek lehet terhére. Aki nem engedi, attól úgy el tud húzódni, mint a csalántól. Édesapámtól, hamar megtanultuk, hogy óvakodni kell. Van itt egy följegyzés, édesanyám szavaiból: „Az első fiú nagyon sírós volt, folyton felváltva hurcoltuk én meg az apja. Úgy futkosott vele az udvaron az eperfától végig és rá-rá kiáltott: »Hallgass, vagy a földhő váglak.« De azért büszkén hurcolta a fiát.”

Ez én voltam, ez a fiú.

Apámhoz csak akkor lehetett menni, ha ő intett értem. Nagyanyámhoz, ha nem kergetett el, édesanyámhoz mindig, ha még úgy szeretett volna is tőlem szabadulni. De tőle meg mentettek. Nagyanyám megszabadította őt, ha nagyon is nyűgösek voltunk a nyakán. „Ne hagyj a nyakadra nőni. Micsoda dolog az!” „Tessék hagyni édesanyám...” De nem hagyta, hanem nyakon fogott és kirázott az udvarra, mint a port.

De hát a szülők csak belső alkalmazottak voltak a gyermeki udvartartásban: Csécse azért olyan boldog emlék, mert ott egész sereg igazi rabszolga is volt. A falusiak, nyilván a legszegényebb elem, akik munkára jártak hozzánk, férfiak, nők, de főleg a fiatal lányok, rettenetesen elkényeztettek. Boldogok voltak, ha testi érintéssel érinthettek, és akármit lehetett velük csinálni. Rúgni, csípni, kergetni, fáradhatatlanok voltak a játékban, és hagyták, hogy a hajukat kisedjem is. Azok a csécsi esték - mert mindig az esték a játszás órái, mikor mezei munka után hazajön a munkásság vacsorázni -, azok az esték bámulatos szilajok voltak. Minden este sírva aludtunk el, mert úgy téptek le az áldozatok nyakáról. S azok még könyörögtek, hogy tessék má hagyni na, játszik, nem fáj a...

Hatalmi érzés, vérszomj, tobzódó kegyetlenség volt abban az időben bennem. Egész sereg munkás volt, akik mind fiatalok voltak, s mind kitüntetésnek vette, ha a kis Zsiga rácsimpaszkodott.

Erotika irányában semmire sem bírok visszabányászni, de a tirannizmus gyökereit gazdagon kitenyésztették bennem ezek az alávetettek. Egyszer, húsz évvel később, tudom, még nem voltam házas, ott jártam Csécsén. Az akkori áldozatok legalább tíz évvel lehetnek öregebbek nálam, még akkor is úgy rajzottak körül, szemérmes tolakodással, mint a régi nyári estéken s eldicsekedtek vele, milyen jól eljátszottam velük, vagyis, hogy milyen barbár lehettem hozzájuk. Volt köztük egy harminc körüli fiatal nő, úgy könyörgött, tegezzem. Kérdeztem, van-e gyereke? Volt. „Hát ki az urad?” Laposan nevetett s mindenki körül. „Aratáskor a jég alá halt” - mondta rejtélyesen. Én már egyetemi hallgató voltam, s nem értettem el, meg kellett magyarázniuk, hogy mit jelent. Nem tudom a nevét. De akkor még visszaemlékeztem, hogy fojtott erotika lehetett benne, mint kislányban már, sovány, szőkés, alamuszi, kedves.

Érzem a szagukat. Biztos, hogy a gyerek nem finnyás. A mi hajózható csatornánk a disznóól vöröses vize volt, amelynek meleg s kövér szagú latyakjában legjobban szerettünk babrálni. Az izzadt parasztok, akik jöttek haza a kapálásból, valósággal olyan falatok voltak nekünk gyerekeknek, mint szunyogoknak a kövér emberi test. Bárkinek az ölébe ültem s ülhettem,

mert bármelyik, a legöregebb is kedvébe akart a munkaadónak járni evvel. Egy se merte azt mondani, hogy ne húzzam a bajszát, csak nevetett. Testek vannak a markomban, ha oda visszaérzek, emberek, akiken lovagolok, akiket nyúzok, megfeszítem kis kezeimet, hogy fájdalmat okozzak nekik. Nekik nem fáj? nekem gyönyört adott.

Volt egy nagy bundás kutyánk, a Rontó. Napközben evvel hancúroztam s ma is érzem a jó kutyaszagot. Mikor később - ezt elmondtam édesanyámnak, ő gondolkozva emlékezett vissza a Rontóra, már a nevét is elfelejtette, s mikor dicsekedtem, milyen jó volt ott feküdni s aludni a kutya hasán, undorral hessentett: „Ó, menj már, hallani se jó, úgy utálom a kutyát.”

Bizonyos, hogy nem volt kellő felügyelet rám. Persze, éppen abban az időben, mikor a munkások ott voltak, a legtöbb dolog volt a konyhában, a két asszony el volt foglalva, anyám s nagymamám a tálalással, mert Csécsén a munkások háznál kaptak kosztot, s pedig válogatottan jó kosztot kellett kiadni.

Különös, alig van téli emlékem. Biztos, hogy télen az volt a gyereknevelés, hogy nem engedtek ki bennünket a házból. Talán azért is imádom maig a nyarat, mert oly nagy örömeket hozott: emberhúst, emberszagot, ami a virágnál erősebb ingereket ad.

Végzetlen sok érzés fűződik ahhoz, hogy ott engem mennyire ünnepeltek. Ha egy új ruhát adtak rám, megfogdosták a lányok, tapogatták, s engem is benne, hogy az milyen szép, milyen gyönyörű, ilyen gyönyörű ruhája a faluban senkinek sincs, csapkodták a kezüket és sikoltoztak a kacagástól, ahogy mutogattam magam, csipogás, ölbe kaptak, összecsókolnak, és futottak velem ész nélkül, s én kéjesen szédültem a karjukon. Szép nagylányok a mellükre állítottak mezítlábacskaikkal s úgy futkároztak velem fogócskát, magasan voltam mint az eresz és büszkén felemeltem a kantus alját, nézzék meg belül is milyen szép.

Kéjenc és buja zsarnokot neveltek ki belőlem, de az az érzésem, paraszt voltam. Hozzájuk vonzódtam, s nem az édesanyám-félékhez. A házban mindig szelídnek és csöndesnek és hallgatagnak kellett lenni: mennyivel jobb volt kint a tüdőtágító ordítás, hajkurászás. Különben is édesapám kint volt, odatartozott a világhoz, szinte idegen dolog volt, hogy bejöjjön a házba. Megette az ételt s ment. Nem tudok róla, hogy feltűnt volna nekem, hogy ő a lakásban tartózkodott, ahogy édesanyámat nem látom a házon kívül: a kötője alá tette két kis fázós kezét, s úgy nézett körül - ennyi képem van róla az eresz alatt... S én még ekkor nem akartam hozzá tartozni. Én, az apám után futottam, de csak messziről, mert nem volt tanácsos közel lenni hozzá. Én magam akartam édesapám lenni: szinte kisajátítottam az ő hatalmi körét a magam javára.

A legjobb úton voltam, hogy parasztgazda nőjön belőlem. Már négyéves koromban beideg-zettem a parancsolgatást, a kíméletlenséget, a nyersséget. Azért vagyok én olyan boldog Csécsén ma is, már a gyermekkor emlékeiben, mert a korlátlan bőségek hőse vagyok ott. Mindenkinél erősebb, mindenkinél vitézebb: a legöregebb embert is úgy rángatom, ahogy nekem tetszik - ha hagyja. S hagyja: „komisz kis köjök” - mondták, de nevettek.

Pistát észre sem vették, Pista nem is volt. Ott senki sem törődött mással csak velem. S még azt mondták, milyen vékonyka, milyen gyengécske, milyen szerény vagyok... Ők nem tudták, micsoda erős és komisz kölyök voltam, belül.

De ez az én hatalmi állapotom nem volt egyéb, csak az elkényeztetett parasztgyerek túlzása és önzése. Nem volt ez magasabb igényű, hogy úgy mondjam feudális tartalmú. Azokat a munkásokat én egyáltalán nem éreztem rangban magam alatt állóknak, tökéletesen egy nívón voltam lélekben velük, éppen úgy, mint a nagybátyáimmal, a rokonaimmal, s semmi sejtelmem nem volt, hogy nekem társadalmi *jogom* van velük rendelkezni. Ugyanis az édesapámban nem volt meg ez a jogi elszakadás a régi társaktól, cimboráktól és ismerősöktől. Ő egyenrangúnak

tekintette magát a szegényemberekkel, csak ő már nem kiszakadt, csupán eltávolodott tőlük. Azért nem lett más, ha most már több földje van is, és ha mindennap kávézik is. Azok is csak úgy tegezték és vitatkoztak vele, mint azelőtt. Édesapámban különös módon megvolt az emberi együttérzés mindenféle rangú emberrel, míg csak meg nem éreztették vele, hogy hátrább az agarakkal. Ő ezt soha senkivel nem tette meg, hacsak nem morális szempontból, például részeget nem tűrt, a rongyosok okvetetlenkedő komázását nem viselte el.

Hogy nem tévedek saját magamra nézve, azzal bizonyítom, hogy a csécsi idők utáni korokban egészen másnemű viszonyba kerültem az emberekkel, főleg a faluval s a szegénységgel: de soha, mikor felnőtt korban közéjük kerültem, mint vendég, mint népköltési gyűjtő, soha undort, idegenséget és megvetést nem éreztem. Ellenkezőleg, az első percben a hároméveskori együvértartozást találtam meg, azzal a fölényel, amit akkor éreztem, a szabadsággal felruházott gyermek minden szabadját.

S ez nagyon érdekes azért, mert még ebben a korban édesanyám nem tudott megmenteni ettől az „alacsony” érintkezéstől. Ő is „szerette a népet”, mint paplány, elvi álláspontja volt, hogy „a néphez jónak, jóságosnak” kell lenni, de személyes érintkezésben még kislánykori emlékeiben is ott van a félős távolság. *„A bírónak, Tihor Mátyásnak volt egy világszép kislánya, Tihor Erzsuska. Mert Jándon a paplányok azt csepegették belém, hogy azok parasztok, mikor hazamentem Beregújfaluba, bizony nem mentem én utána. - Te tán nem is köszönsz Erzsuskának - mondta édesanyám -, eredj csókold meg! Hát én olyan fanyalogva mentem. Ezt mindig szégyelltem.”*

De már a négyéveskori emlékeiben is egészen más álomemlékei vannak: „Még arra is emlékszem - mondja a jegyzet szerint szóról szóra -, hogy a szomszédban lakott egy úri család, és Erzsike volt a lányuk... a templomnál volt egy nagy árok s azon deszkapalló, és mindig olyan reszkette mentem át, Erzsike pedig futkosott és integetett, hogy belelök... Fonni mentünk egymáshoz, vesszőre kötöttünk csepűt, s vessző volt az orsó... Ott a legények úgy játszottak, hogy egy sor legény körbe állt, másik sor a vállára s még harmadik sor is...”

Számára a falu népe már négyéves korában látványosság volt csupán - nekem valóság. Ő lányos ösztönnel legelső három-négyéves korában úri kislányokra emlékszik, aki úrilány létere nála is közönségesebb és parasztosabb volt - én érzem, hogy elborított a falu, benne lüktettem s vele fejlődtem. Ebben az időben még az apai hatás teljes mértékben kiegyensúlyozta az anyait. Édesanyám legelső emlékeiben már arra a magasztos és uralkodva elzárkózó életre készítette elő magát, amire később is olyan nagy hajlama lett volna: az én gyermeki indulásom egy zsarnok parasztgazdának az előiskolája lehetett volna. Azokon taposni, akik egy sárban, egy szagban együtt élnek az emberrel. Hiába keresem, nem lelek semmi emelkedett, eltávolodott, úri érzést, még ott sem, ahol a legnagyobb ünneplésben voltam.

Vendégekkel volt teli a ház, úri vendégek voltak, s én türelmetlen voltam, hogy kimehessek már, megmutatni magamat: kifelé sóvárogtam az udvarra, mint a kiskutya, aki udvari állat s nem szobai, s szűkülve vágyik ki a becézés elől az ugató szabadba. A fejemen kis katonacsákó volt, piros volt és fényes aranypapirosos. A kantusomat pedig átkötötte édesanyám szíjascával s azon csillogó veretes kis vásári olcsó kard lógott. Édesapám kiáltotta: „Katona lesz a fiamból.” Édesanyám boldogan akarta leszerelni hősködésemet, ahogy csápoltam a kis karddal, majd kivertem a szemét. Szóval, körülöttem forgott a világ.

De csak akkor kezdődött az igazi, mikor végre kint voltam az udvaron és kitehettem magam a rám ragyogó szemek örömének. Tömeg volt ott, kiabáltak, tapsoltak, éljent mondtak, Pistát ölben vitte édesanyám, én vezettem, kivont karddal, míg fel nem kapott egy aratólány, de én úgy rúgtam, vágtam a sarkantyús kis csizmámmal, mindenki nagy mulatságára és elismerésére.

A malomba vittek, tálán akkor mutatta be édesapám a rokonoknak, ismerős uraknak, anyám barátnőinek a malmot.

Ez már nem volt paraszttünnep. Gazdaember nem tart alapkőletételt, nem ünnepli meg a munka kezdetét. Ez a malomünneplés teljesen kiütött a falu szokásaiból. Nekem emlékezetes volt, mert alighanem ez volt az a nap, amit dicsőségem csúcsának tekintettem. Középre állítottak és úgy kardosan, csákósan verset szavaltattak velem és én szinte hallom kis sejpes hangomat, ahogy büszkén kiabáltam:

*Kis katona vagyok én
honvéd a nevem
van kis kardom aranyos
van kis puskám szuronyos
bátran viselem*

És a kis kardot kihúztam s megvillogtattam, és ennek még az öreg emberek is hallatlanul tudtak örülni. A magyar falu militarista érzelmű.

- Még csak négyéves - mondták - a puja, és mán ilyeneket tud.

Az egészben az a fontos, hogy én éreztem, hogy valami rendkívüli vagyok. Nem azt éreztem, hogy más vagyok, mint a többi gyerek s a többi nép, csak azt, hogy én nagyobb, kiválóbb s elsőbb vagyok mindenkinél. A falu szelleme szerint valónak s elsőnek hittem magam.

Mindig csodálkozunk rajta, hogy miképpen tud megmaradni a falu ugyanabban az állapotban, amiben annyi századon át élt. De hiszen ez valami nagyon kényelmes és megnyugtató dolog, hogy gondolkozás nélkül lehet úgy maradni. A falu népének nincs szüksége gondolkodásra. Nem kell neki semmin sem törni a fejét: azt kell tudni, amit mindenki tud. Ha ezt tudja, akkor már meg is van mentve az élete. Még azon se kell törni a fejét, hogy mikor szántson, vessen: mindenki egyszerre kezdi s hagyja. Se elsietni nem lehet, se elkészni. A világon minden munkát egy ütemben kell végezni. De a szellemi életben is ez a megnyugtató, elringató közös, szinte álomszerű nyugalom. Mindenki ugyanazokat a közmondásokat tudja az időjárásról, a gazdaság dolgairól, a házasságról, a gyereknevelésről, s politikáig pontosan egyet tudnak, mondanak és tesznek. Még az is régen és végzetesen van megszabva, hogy kik a kormánypártiak és kik az ellenzékiek. Akinek ellenzéken kell lennie, az nem mehet be a hűsoszféképártba, vagy kinéz, nem oda való. S fordítva, a kormánypárt szavazói nem maradhatnak ki, de ha az történik, annak rettenetes nagy okai vannak, olyan nagyok, hogy nem maradhatnak bent a kormánypártban.

Én itt, Csécsén, négyéves koromban ellenzéki vezérembrió voltam. Ha semmi nem változik, ha életem simán és zökkenő nélkül fejlődik, nekem ott kellett maradnom a szegények élén, mert Nyilasék engem soha be nem vettek volna rangbelinek, s az az egész szilárd szavazótábor, mely körülöttük állott, mint a szikla, engem be nem fogad. Nekem ott volt a helyem, ahol voltam: nekem mindent jobban kellett tudnom, hogy a rám csodáló szegény tömeget méltóan képviseljem.

Édesanyám azon a malombeli lakodalmon lett rosszul.

- Mi van evvel az Erzsivel? - kérdezte édesapám.

- Hallgass - intette meg édesnagyanyám -, itt van az ideje.

- No, hékám - kacagott fel édesapám -, kettőbe hasadsz megint?

Édesanyámnak pár nap múlva megszületett a harmadik fia, Bálint Dezső nevű, 1883. május 22-én.

Elcsodálkoztam. Most már nemcsak Pista, hanem Bálint is?

Mikor a bölcsőben volt, félve néztem meg, mint egy patkányt. De gyerek formája volt, már megvolt mind az öt ujjja.

A TÜZESGÉP

Apám szuggesztív egyénisége ma is itt él bennem. Csécsi boldog gyermekségemet három hatalmas emberi lény között töltöttem: Apám, anyám, nagymamám. A három közül apám volt az idegen.

Ő volt az, aki mindenben uralkodott, de sohase volt jelen. És mégis, bár egészen anyám s nagymamám levegőjében lélegzettem, mert a kisöcsém alig számítottak, ők csak egy kevés akadályt jelentettek hatalmi köröm kiélésében - mégis apám uralkodott felettem, s csak az ő íze szerint kívántam cselekedni, s csak feléje sugárzott a szemem és a vágyam.

Úgy gondolom, az apám híre eljutott a tügyi rokonokhoz, másképp nem tudom megmagyarázni, hogy ebben az időben meglátogatott bennünket édesanyámnak két atyafia.

Nagyon nagy esemény volt. El se lehet mondani, milyen nagy. Fekete gubában jöttek.

Csécsén, mint az egész Tiszaháton, kurta kis fehér szőrguba volt a vasárnapi viselet. Ez nagyon olcsó ruhadarab volt. Nem hiszem, hogy tíz-húsz forintnál többet kellett adni egyért. Még a kiállításakor viselték, engem Papp György bátyám fehér gubában kísért el, mint legátust, gyalog Milotáig. Azon a hosszú emberen mulatságos volt a kis fehér guba, ami csak a derekáig ért. Hosszú ember, kurta ember, egyforma nagyra szabott gubát viselt. Szegény vidék volt ez, olyanok, mint a Tisza túlsó partján, Beregben a ruténok meg a románok. Meghatottan láttam a [...] Ruszinszko asszonyairól szóló felvételeken, hogy ők ma is fehér gubában járnak. A házak is nagyjából olyan túlságosan nagyszalmatetős kis házacska-kák voltak, de már nem fából építették őket, mert erdő már nem volt ebben az időben. A fafaragás meg Erdélyhez hasonlított, minthogy oda is számítottak hivatalosan századokon keresztül. Még Gyulai Pál azt kérdezte tőlem:

- Hova való, uram? Erdélyi?

- Nem - mondom -, tiszaháti vagyok. Szatmár.

- Nohát... Nem Partium?

Mi már azonban nem tudtunk a Partiumkorról, magyarok voltunk, sőt Erdősi Sylvester óta mi adtuk a magyar nyelv gerincét s színét az irodalomnak. Az iskolában a mi nyelvünket tanulták meg a más dialektust beszélők. S erre igen büszkék voltunk mi Szatmár megyeiek. Rákosi Jenő, mikor első írásomat elvittem hozzá, nagyon dicsérte a nyelvét:

- Hova való, barátom? Szépen ír magyarul!

- Oda, ahol legtisztábban beszéli a nép a magyar nyelvet.

Felragyog a szeme, s felkiált az öregúr:

- Somogyba?

Minden magyar író a saját szülőföldje nyelvét tartja a legszebbnek, ami különben összefüggésben van a magyar nemzeti önérzettel. A falu törvényében az objektív ítéletnek éppen úgy nincs helye, mint a Bibliában. A falu a nemzet, a falu az Isten kiválasztott népe. A falu annyira ránehezedik a benne lakó egyénekre, hogy a falu lelke tökéletes önzőkörkörös a legszélsőségesebb határig.

A faluban aztán csak egy család van, mely tökéletes: a mienk. Ahhoz hasonló még a faluban sincs több.

Most aztán, ha két falubeli rokon összekerül, abból irtóztató nagy örömök és rettenetes nagy összetűzések kerekednek. Itt is, megjött a két sógor, Pallagi sógor meg Hallgató sógor.

Pallagi sógor, az édesanyám apja egy fiútestvérének a gyereke volt, fekete sovány ember, hallgató és gyanakodó. Hallgató sógor meg a Pallagi sógor egyetlen lánytestvérének az ura, vörös, vörhenyegesen szőke, nagy bajuszú, vidám, sokat locsogó és áradozó. Mind a ketten Pthrügyön élnek, valami nagygazdák lehetnek, mert csak úgy árad belőlük a gazdagság bűze.

- Hűj sógor, huj sógor... - harsogott a Hallgató sógor hangja - minek maradsz itt ebbe a ficfás faluba. Asse tuggyák itt, mi az igazi. Itt ficfán terem az alma.

Pedig ebben nagyon tévedtek a sógorok, mert Csécsén híres alma terem ma is, meg szilva, dió, éppen ebben az időben járkált édesapám Szegedre a „lábbón”, tutajon.

- Hőj, nálunk milyen fődek vannak, mint az acél; olyan kövér, mint a zsír; olyan cukorrépa terem ott, hogy a szerencsi gyárat is azér építették oda nekünk...

Hát édesapámnak nem volt soha dicsekvő természete, ő mással nem szokott hencegni, csak avval, ha valakit saját kezűleg kifizetett. Csak hallgatta a nagy biztatásokat.

- Gyertek oda sógor, ott nincs is más, ott mindenki Pallagi meg Zsindely. Mi vagyunk az urak. Ha egy ilyen ember odagyün, hűj, akkor lesz ám istenigazába... Vedd meg azt a tüzesgépet, gyere hozzánk, tied az egész határ... Nem ilyen kis tenyeremnyi határok vannak ám arra, hanem akkorák, hogy emberfia be se járja minden zugát egy emberőtő alatt.

Hallgatta azt minden.

- Meg a Tisza? Ez is Tisza? Hász ez elvisz benneteket. Mitülünk annyira van a Tisza, hőj, hőj, egész Tiszadobnál, soha minket semmi veszedelem nem fenyeget... No, mi lesz avval a tüzesgéppel? Aratásra állítsd be mihozzánk.

Két napig maradtak a sógorok, addig megetették a lovakat s visszaszekereztek a százforintos fekete fürtös gubákkal, meg a pompás jó tüzes lovakkal, amilyen Csécsén nem volt senkinek.

Közben bejárták a határt, megnézték mindent, s nem tetszett nekik semmi. Aztán az asszonyok elbeszéltek a család történetét. Soha nem találkoztak Pallagiakkal, csak nagyanyám egyszer vizitába volt, Beregből, szekéren Pthrügyön, hát így ismerték egymást.

Laci írja, hogy sógor, leltem egy tüzesgépet, egészen jó gép...

Hát a tügyi sógorokkal sokat tanácskoztak ezen a vásárláson. A tüzesgépen.

Nagyon jónak találták a sógorok, mert a tüzesgép csak úgy önti a búzát. Csak tudjátok hova tenni. Nyóc forint egy mázsa búza, és egy tüzesgéppel meg lehet keresni egy nyáron ezer forintot... Ezer forint! Két esztendő alatt kifizeti magát az egész gép, s azután már csak tartani kell a zsákot...

Még ebben az időben egy-egy határon alig volt egy-egy gözcséplőgép. Roppant nagy divat lett erről beszélni.

Az édesapám életében viszont ez volt a természetes fejlődés.

A falu életéből kiszakadt már a házasságával, még sokkal jobban a malomvásárlással. Már falun kívüli élet volt az élete. Míg a Nyilas István özvegye az új urával a legnagyobb csöndben és nyugalomban folytatta a gazdálkodást, addig szemben, ebben a kis házban, örök felfordulás, csodálatos pezsgés és örök vásárlás folyt. A legnagyobb gazdák nem gondoltak arra, hogyha

eladó lett egy földdarab, megvegyenek csak egy vékását is, addig ez a különös ember egyik földet a másik után vette.

Csak egyetlenegy vásárló gazda volt még rajta kívül, a Szabó Kati ura. Kis Lajos. Bizonyos, hogy a verseny miatt. A Szabó Kati urának meg kellett mutatnia, hogy mindig tud annyit, mint a versenytársa...

Viszont bizonyos, hogy a Kis Lajosék kapaszkodása az apámra még nagyobb s ösztökélőbb hatással volt. Már ott tartott, hogy ki kellett lendülnie a falu határaiból.

Ahogy ezt a magyar életet egyre tovább nézem és figyelem, először is konstatalem, hogy mindenki egész társadalmi réteget jelképez. Ha pedig az emberek életét kutatom, kénytelen vagyok elismerni, hogy az emberek élete igen egyszerű gazdasági okok miatt, rendkívül labilis alapokon áll. Senkinek sincs biztosítva a holnapja. Anyagilag nincs biztosítva. Csupán két nagy tőke van, mely meglehetősen nyugalmas életmódot ad azoknak, akik rajta élődnek, egyik a Föld, a másik az Állam.

De a föld is csak akkor s csak annak, aki aláveti magát a falu törvényeinek. Azt is lehetne mondani, hogy akinek ezek a falutörvények eléggé összetörték a gerincét, az aztán holtáig eltengődhetik a meghagyott s megszabott keretek között.

Édesapám családi körülményei miatt egyéniséggé fejlődött, s olyan útra lépett, amit csak erős egyéniség járhat meg: de végzettszerűen sodródott tovább ezen az úton, mely szédületes szakadékokon vezetett.

Könnyű volna vállalkozni erre is, arra is, ha az ember bírna azzal a képességgel, hogy mindent előre lásson. Mivel azonban ezzel nem bír, tehát megelégszik minden vállalkozó azzal, hogy csak a kedvező lehetőségekkel biztatja magát. Már a falutörvény is abból alakult ki, hogy a kollektív gondolkodás kiszámította s eltüntette a nagy eltéréseket: a mezőgazdát az időjárás viszontagságai rendkívüli és kiszámíthatatlan módon sújtják. A falutörvény úgy van megállapítva, hogy mindig bele van kalkulálva a hét szűk esztendő is. Ezt jelenti az, hogy soha nem szabad a falu tagjainak túllépni a közösség által megszabott kereten, se ételben, se italban, se életmódban, sem szenvedélyekben. Valahogy titkos vezérgondolat uralkodik az embereken, ami oly számtalan generáció tapasztalatából fonódott, s ez jelenti, hogy aki csak egy parányit is eltér a megszokottól, és önállósítja magát, azzal szemben rögtön óvatossá és gyanakodóssá kell lenni.

Ugyanez van az államnál. Az állam nem foglalkozik nyerészkedéssel, ennél fogva azoknak, akik az ő funkcióit el akarják végezni, nem nyújthat egy fillérrel sem többet, mint amennyit az előre megszabott költségvetés engedélyez. Le kell tehát szerelni minden váratlan és reményfeletti lehetőséget annak, aki az állam szolgálatába áll, éppen úgy, mint annak, aki meg akar maradni a falu keretében. Annál inkább hasonlít a két szervezet belső lelke egymáshoz, mert hiszen az Állam a Falura van építve elsősorban. Legalábbis nálunk magyarföldön.

És mégis ily szigorú körülmények között, látjuk, hogy a falu évszázadok, sőt évezredek óta áll, s mindig tele van emberekkel, férfiakkal, asszonyokkal, gyerekekkel és mindig többen laknak benne, mint amennyit látszólag el bír tartani. S az Állam soha nem szűkölködik hivatalnokban, akik családot alapíthatnak a szerény fizetésre és ellátásra, mely nekik kijut.

Mind a két közösségnek ugyanaz az egy titka van: az állandóság, a biztosítottság s a halálig való eltartás.

A falu mindig eltartja a maga lakosait, s valamennyit ugyanabban az életkeretben, amelyben a világra hozta őket. Óriási nagy dolog az, hogy a napszámos nyugodtan élhet haláláig, soha egyetlen szabad fillére sincs, mégis tökéletesen megnyugodva alhatik éjszaka, s ugyanígy a

földtulajdonosoknak minden kategóriája. Szenvedni kell, koplalni kell, a képzelőerőt ki kell kapcsolni, a vállalkozókéességet ki kell irtani, minden egyéniségről le kell mondani - de akkor azt a létminimumot, amit a kategória előír, mindenki meg fogja kapni. A falu törvénye még kegyetlenebb, mint az Államé, mert itt van előléptetési lehetőség, ami a mozdulatlan falun nincs, s a legkisebb változás is éppen az életstandardban a legsúlyosabb bonyodalmakat okozhatja.

De hiszen éppen erről van szó: ez a fiatal legény, első tetteivel szembehelyezkedett, mint egyéniség, a falu gondolkodásmódjával, s fokról fokra egyre jobban beleszédülve a vállalkozásba, már ott tart, hogy olyan üzletbe kezd, amely nemcsak hogy messze túlhaladja a kis falu méreteit, de annyira újság, hogy még ítéletet sem formálhat a falu népe.

Mert hogy megvette a malmot, ilyet már hallottunk. Eddig is falubeli gazdáké volt, igaz, nem egyé, hanem háromé.

Malmot vett? elég botrány. Földeket vesz? miből? Házakat a faluban? mi célra?

A falu törvényében, a dzsungel törvényében, benne van, hogy senkinek sem dukál semmi, amit ő maga fizikailag felhasználni már nem tud. Három-négy ház egy ilyen kis faluban egy embernek? Itt nem foglalkozik senki lakáskiadással, itt mindenkinek megvan a maga háza... S ezer forint adósság?... Édesanyám maga mondja, hogy nem volt több adósságuk ezer forintnál... Igaz, hogy mikor ezt mondta, akkor már ő hozzá volt szokva a nagy összegekhez, de adatai általában az igazság erejével bírnak. Lényeges eltérést nem találok.

S ráadásul édesapám soha vagyongyűjtő nem volt. A pénzt soha nem becsülte meg, akár volt, akár nem volt. Ellenben virtuskodó ember volt. Állandóan valami versenyben élt, ha mással nem, önmagával: mindig meg akarta tromfolni a világot. Mikor már hat fia volt, maga mellé vett bennünket, s úgy ment végig velünk Sárospatak főutcáján, hogy elfogtuk az utcát keresztbe: no, kinek van hat ilyen fia? Ha az iskolában nem volt jó bizonyítványom, felhúzta a szemöldökét s rám csudálkozott: „Minek hagyod magad ilyen senkiktől leveretni?” S mikor hatvankilenc éves korában kitört a Károlyi-forradalom, azt mondta: „Énnye fiam, mért nem veszed kezvedbe ezt a kis országot?”

Realitás nélküli ember, aki mindent a fantáziára épít, rendkívül gyorsan halad felfelé a vállalataiban. Ennél már csak nem kell rohamosabb szokellés fölfelé. Öt év alatt az öt holdból negyvenet vagy ötvenet csinált; négy ház a faluban, vízialom, ezer pengő adósság.

Már igazán semmi se volt hátra, csak az a tüzesgép.

Ezt is valósággal maga provokálta ki a sorstól. A sógorát kilódítja a paraszt életből, s az öt év múlva már mint okleveles gépész komendálja neki a nagy tippet, hogy venni kell egy ócska lokomotívot, azt vele kell kireparáltatni, venni hozzá adósságra egy új cséplőgépet s felvállalni az egész Alföldet.

Honnan van joga erre egy csécsi pici kis gazdának?

Az embernek megáll az esze. Ha itt minden sikerül, akkor ez újabb öt esztendő múlva ötezer holdat fog vásárolni. Sajnos... a falu nem hiába hallgatott, morgott, gyanakodott és várta a fordulatot...

Negyven évvel később, visszaemlékezve ezekre a napokra, összeültem egyszer s kikérdeztem édesanyámat, ceruzával a kezemben jegyeztem, a jegyzetek itt vannak előttem: mi volt az a sok tinó, az a sok alma, az a sok földvásár, az a tüzesgép?

- Apádnak akkor úgy ment a dolga, hogy azt el se lehet mondani. Minden arannyá vált a kezében. Mindent összevásárolt Csécsén, amit lehetett. Megvette a Kis Ferenc és a Kis János házát, telkét. A Kis Ferenc háza ott volt szemben Nyilas Kálmánékkal, a Kis Jánosé egy telekkel odább. Édesanyámnak volt tizenhat hold földje, ahhoz vett két holdat, lett tizennyolc. Neki volt négy köblöse, a többi az anyjának hagyta, meg a mostohaapjának, hogy külön meg tudjanak élni. Így volt huszonnégy hold, ehhez még annyit összeszedett abban az időben, hogy valami ötven holdja volt már. Adósok maradtunk valami ezer forinttal. Erre kiadta az összes földet Bogárnak, a kocsmárosnak. A vízi malmot úgy vette, hogy az első részét Győritől, azután mind a három részt megvette, a mienk lett. De a malmot is kiadta bérbe. Bogár tartozott adni pénzen kívül tíz köböl búzát, disznót, a malom pedig részt fizetett, nem is tudtuk hova rakni a sok ételt. Ha összedugja a kezét, jobban megél, mintha bármibe kezd.

Igen ám, de mikor Szegedről hazajött, úgy könyörögtem neki, hogy elég már, ne harcoljon többet, nyugodjon meg.

Nem lehetett vele bírni. Egyre nagyobb vállalatokba fogott. Szegedről azzal jött haza, hogy nem ér semmit ez a kis élet, venni kell egy tüzesgépet, és azzal le kell menni az Alföldre és részbe csépelni.

Laci már akkor kitanult. Előbb Debrecenbe volt kovácsnál, ott felszabadult, és el akarta venni az özvegy kovácsnét, a két gyerekével. Apád utánament, elszakította őket egymástól, s felvitte Lacit Pestre, hogy ne maradjon falusi kovács. Ő maga is ott töltött két hónapot és dolgozott valahol fatelepen. Azt is meg akarta tanulni.

Mikor télen hazajött, eccer csak jön Lacitól egy levél, hogy van ott egy tüzesgép, így hívták a lokomobilos cséplőgépet. Azt ócskán meg lehet venni pár fillérért, ő kijavítja, s olyan lesz, mint az új. Hogy imádkoztunk neki, ne tegye. Még édesanyám is könyörgött, hogy Laci még fiatal ahhoz.

Akkor el is múlt egy esztendőre, mert apád éppen minden pénzét befektette a földekbe, s adóssága is volt s abban az időben nem lehetett pénzt olyan könnyen kapni, úgyhogy mi meg is nyugodtunk és éltünk szépen és boldogan.

Inkább Józsi rendezte el, mert Józsi ebben az időben Szatmáron volt, ott tanult ki, de nagyon sokat kellett neki koplalni. Éhezett, cipőket hordott falukra eladni a sváboknak. Apád érte ment, hazahozta, a szegény fiú le volt soványodva, egész tönkrement. Otthon tartotta, befogta a gazdaságba, itt rendbejött, és akkor elküldte vándorolni. No, Józsi el is vándorolt egész Beregszászig, ott állapodott meg. Ott is valami asszonyhistóriája volt.

1884 őszén hazajött Laci. Már látta, hogy levélben nem tudja a tüzesgépet apádra ráveszíteni, hát éloszóval lelkesítette fel, hogy legjobb a gépet ócskán venni, kijavítani, ő már gépész-kovács.

Tele voltak tervezgetéssel, mi csak féltünk, mi lesz ebből. Már három gyerek volt. Apád meg akarta nyerni a várat. Belement. Akkor télen meg is vettek valami régifajta nagy gépet s Laci hozzáfogott kireparálni. De akkor jött a másik baj, mikor már a gép a nyakunkon volt. Akkor télen nagyon jól ment a malom, annyi őrleni való volt, hogy apád nem engedte, hogy kihúzzák a vízből s ott fagyott. Télen meg a gép után járt, Pestre ment, s ha mondták neki, hogy a malmot ki kellene vágni a jégből, csak mérges volt, hogy messze van még a tavasz. No, aztán jött egy korai olvadás, egyszer csak megindult az ár s elvitte és összetörte a malmot... Ez borzasztó csapás volt, mert nagyon jól jövedelmezett, és igazán áldás volt rajta... és sose lehetett többet megcsinálni...

De apád ezen se búsult, azt mondta, adott már az Isten nagyobb malmot. Laci a gépet elkészítette 1885 nyarára. Igen, de nem volt mindig úgy pénz, ahogy kellett volna, s lassan haladtak, úgyhogy bizony azt hiszem, el is késtek a szállítással. De azért egyszer csak vasútra került. Vettek hozzá egy új cséplőgépet, garnitúrának hívták akkor, és az egészet elszállították Túrkevébe... Csécsén még akkor sarlóval arattak, cséppel verték ki, abban a kis határban nem volt szükség tüzesgépre.

De mikor megvették a gépet, nyolc forint volt a búza ára, mikor meg csépelni kezdtek vele, lement a búza öt forintra. Negyvenkét ember kellett a géphez minden napra. Drága volt a napszám, olcsó volt a búza, nem ért semmit a vállalat.

Ott történt aztán, hogy felrobbant a gép.

És elvitt mindent.

Ez a gépfelrobbanás volt a nagy titok, ami fél életen át elkísért. Már házas ember voltam, még mindig nyugtalanított és kínozott ez az emlék. Mint egy sötét bűn a családon.

Egyszer édesapámmal elmentem Budakalászra, ahol házat akart venni. Ez a háborúban történt. Hosszú utat kellett megtennünk gyalog, s gyaloglás közben az emberek szíve nagyon megnyílik. Sohasem tud olyan őszinte lenni két ember egymáshoz, mintha órák hosszáig együtt mennek az országút porában. Akkor sikerült édesapámmal elmondani a túrkevi robbanás történetét.

- Hát fiam, az úgy vót, hogy megérkezett az állomásra az az istentelen nagy gép. Hú, micsoda állat volt, csak néztem, mi lesz ebből, hé? Tizenkét ökröt kellett belefogni. Vót szerződés, de az isten tudta, milyen messze kell vinni, és eső jött rá, ott ért bennünket egy kegyetlen zápor az úton, és ott olyan világ van, hogy megáll a víz, mint a tekenőben. Mit csináljak, harminc ökröt kellett befogni, hogy valahogy elvontassuk. A búza meg nem olyan volt, mint Csécsén. Csécsén kigyomláztuk, ha egy szál gurdony volt a búzában, mert az aratóknak szúrta a kezét, ha sarlózták. De itt akkora táblák voltak, hogy látni se lehetett a végét. Ki győzte volna azt tisztítani. Olyan is volt a búza, hogy néha egy kévében alig volt kalász. Azt a kemény gazt meg nem bírta még a gép se. Megerőltette Laci a gépet, mondtam neki, tömjed... Ő meg megparancsolta az etetőnek, hogy csak dugja bele... A gép dógozott, az istenadta, de hiába. Nem volt semmi láttatja. Ott voltak azok a fekete óriási emberek körülöttünk, azok is mérgesek voltak, hogy a nyakukba szállott a sok szúrós por, fizetni kellett őket, nem ért semmit az egész istenség... Akkor újra ránk jött az eső, két hétig mind csak esett. Ahogy tisztult, újra nekiláttunk. Zsupsz, az istenit, eltörött egy géprész... Laci ott mesterkedett vele, nem ment. Pestre kell vinni megcsináltatni. Hát én mentem vele Pestre, Laci maradt a gépnél, mert félt, hogy összetörik. Fiam, olyan emberek vannak ott, mint a pogányok. Nagy istentelen fekete emberek. Én annyi voltam köztük, mint egy egér a patkányok közt.

Meghozom a tengelyt, megcsinálva, azok addig ott állottak és ették az én kenyereimet. Laci beállítja a gépet, újra kezdenek dolgozni, eccer csak megint reccs. Újra valami törés.

Má szerettem volna otthagyni. Az emberek, meg kivált a gazdák ordítanak, vasvillára kelnek, agyon akarnak bennünket verni. Itt egye meg az egészet a póti fene. Mondom Lacinak: Te Laci, nem lehetne evvel a géppel valamit csinálni?... Azt mondja, az csak egy pillanat...

De újra kezdtük, újra nem ment. A gép minden percbe megszorult. Hát én egy este azt mondom, nekem be kell menni a városba élelemért. Felültem a szekérre, megvettem az ennivalót, kiküldtem, de nem mentem vissza, hanem írtam Lacinak egy levelet, hogy csináljon valamit a géppel, robbantsa fel. Már én meguntam az egészet.

Ő meg ahelyett, hogy elégette volna a levelet, elvesztette. De a gép felrobbant. Ő azt állította, hogy nem csinált vele semmit, felpukkant az magától. Igen, de a levél a kezükbe került a betyár népnek és azok halálra keresték Lacit. Szegény fiú vagy negyven kilométert szaladt előlük. Ment osztán egyenesen Pestre, én meg haza, Csécsére.

A folytatását édesanyám előadásából írom ki:

„Egyszer egy este jött csengős szekéren két úr a kapura. Ők Turkevéből jönnek. Hamar a tyúkpadra, hozzatok le egy pár csirkét, mondta édesanyám.

- Minket nem lehet megkenyerezni. Nem azért jöttünk, hogy jóllakjunk. Hol a férje?

S felolvasta a levelet, amiben az volt, Móricz Bálintot a csendőrök elfogták, börtönben van. Megrémtünk. Se élők, se halottak nem voltunk. Mondja édesanyám:

- Hogy lehet ezen segíteni?

- Fizessék ki a cséplőgép árát, háromezer forintot.

Én nem tudom mit beszéltek egész éjjel, de én másnap velük mentem Fehérgyarmatra, és másnap mindent lekötöttem, még a gyerekeket is. Édesanyám is velem volt, ő is aláírt mindent.

Mikor hazaérünk Gyarmatról, jön apád haza, jókedvűen, vidáman.

Azt mondja édesanyám:

- Te, ez most agyonüt. Mi most bajt csináltunk.

Apád észreveszi, hogy nagyon le vagyunk törve, kérdi:

- Mi bajuk anyám, hogy ilyen savanyúak?

Hát úgy ment ki a házból, azt hittem, a kútba veti magát. Úgy jött vissza, mint egy örült.”

ÜZLETI SORS

Szüleim sorsa e pillanatban harmadízben érintkezett a magyar glóbuszt súroló világelemmel, a zsidósággal.

Az elsőnek semmi jele, nyoma, híre, emléke nem maradt. Sohase hallottam, s csak most a kikutatott s feltárt telekkönyvi kimutatásból értesülök arról, hogy nagyanyám háza, az a bizonyos keleti pólus, Csécsén, öelötte Izrael Markovits és neje Katz Róza nevén állott.

Valósággal megrémültem, mikor ezt az adatot láttam. A mohamedánizmus politikájának alap-törvénye volt, hogy ahol a Mohamed zászlóját leütötték, s ahol a müezzin egyszer kiáltotta, hogy La illah il Allah, az a hely örökre mohamedán, s az egész mozlim emberiségnek kötelessége azt a helyet most már örök időkre mohamedán östulajdonnak tekinteni s mint ilyen vére kiontásával is minden időre megvédeni. Az egész mohamedán előretörő áramlatnak meg kellett szűnni, hogy ezeket a kötelezettségeket elfelejtsék úgy a hódítók, mint a hódítottak.

Sohasem hallottam ezt a nevet, hogy Izrael Markovits és Katz Róza. Kik lehettek? Kitől vették a telket, mióta volt az övék, mit csináltak s miért adták el? Boltos-korcsmáros család lehetett. A hely a legkitűnőbb alkalmas arra, hogy ott álljon a falu korcsmája s boltja. Önálló és elkülönített fekvésével a legjobb lehetett egy zsidó családnak. A zsidók mindig a főtér legalkalmasabb pontján vetették meg a lábukat, mert csak annak volt üzleti-hely értéke. Már legelső pillanatban szinte ösztönszerűen tapintottak rá, melyik ház alkalmas. Vajon nem azért adták el ezt a telket, mert mégis faluvégi? Oly kicsiny a község, hogy a távolság alig mérhető. És mégis a központ csak központ... Vagy talán tönkrement ez a család? Az első honalapítók nem találták meg számításukat a kis magyar telepen? Tovább kellett vándorolni? Nagyobb faluba? városba? Gazdagabb talajra? Csécse népe nem fogyasztott semmit? Még ebben az időben östermelésben éltek, s minimális szükségletük volt, amit falusi specerájban kerestek; inni pedig nem ittak, még húsz év múlva is azzal dicsekedtek a csécsiek, hogy náluk ötven liter pálinka egy egész esztendőben sem fogy el.

Izrael Markovits nevének feltűnése csak annyit jelentett számomra, hogy tehát már ebben az időben Csécsén is megjelentek a zsidók, s arra gondoltam, hogy a zsidó sors nem tekintette-é mohamedán értelemben hódításnak az első talpalatnyi helyet: ahol egy zsidó megvetette a boltja első ágát.

A telket 1875-ben írták át Pallagi Józsefné Nyilas Katalin s négy gyermeke, Erzsébet, László, József és Gyula nevére. A következő tulajdonos-változás 1885-ben lép fel, mikor ezt az ötszáz négyszögöl telek és ház jelzésű birtokot Csécse község vásárolta meg, s így köztulajdonba került. Ekkor lett a ház községháza. Erre tehát én jól emlékeztem, hogy mikor tizenkét-tizen négy év múlva ott jártam, községháza volt a szülőházam, s fájt, hogy tele volt egérlyukakkal, s hogy annyira elhanyagolt benyomást tett rám.

Mindenesetre ez az első találkozás az üstökössel még simán folyt le, és semmi következménye sem volt.

A zsidóság valóban mint valami üstökös jelent meg a magyar élet felett. 1875-ben a jobbágykor múltának még csak huszonnégy éve volt, s a recepciónak csak nyolc éve. Már a zsidóságnak szabadon lehetett telkeket venni s eladni, s nyugodtan vehettek ekét, boronát s igavonó állatokat, s beleakaszthatták a földbe a sorsukat és életüket.

A család második találkozása a zsidósággal éppen ezen a téren történt. Az apám eltért a falu útjáról, és a földtúró foglalkozásból hirtelen szinte kinőtt: nem volt ideje, nem fizette ki magát neki, a parasztnak, hogy maga művelje a földjét, hanem kiadta a földjeit Bogárnak, a zsidó kocsmárosnak, aki főleg természetbeli bért fizetett neki.

Most itt egy-fejlődési-fokon találok a parasztot és a zsidót. A paraszt, aki kiadja a földjét, s a zsidót, aki kiveszi.

Micsoda fordított világ ez?

A dolog a világon a legtermészetesebb dolog. A kapitalizmus megjelenik Csécsén. A zsidó boltos kiszámítja, hogy földet megművelni nem nagy dolog. Neki azért nem kell ostort venni a kezébe, nem kell elhanyagolni a boltot, ő azokat a földeket igen olcsón meg tudja műveltetni, s ha kifizeti a termés egy részét a tulajdonosnak, neki még mindig marad egy kis különbözet, ami megéri azt a csekély fáradságot, hogy végiggondolja az üzletet. A fejével kell csak dolgoznia, tervet csinálni, végrehajtani, leszámolni. Ezt mind kényelmesen el tudja végezni a boltban, ahol nem kell megerőltetni magát, s van elég ideje, amit avval hasznosít, hogy a bérbe vett földeket s munkájukat megszervezi. Különös, de a parasztban ugyanez a szükségszerű folyamat játszódott le. Mért adta édesapám bérbe a földeket? Azért, hogy ne legyen annyira lefoglalva fizikailag, hogy képes legyen fejmunkára fordítani energiájának többletét. Már annyi minden volt a fejében, a malom és annak rendbentartása, a vásárokon végrehajtott üzletei ökörtinó vásárlás s annak újra eladása, sőt nagyobb kereskedelmi vállalkozások, mint a gyümölcs szállítása a Tiszán, ami tökéletesen kereskedelmi s hosszabb lejáratú munka volt, mert ő vonaton ment Szegedre, ahol bevárta, míg a tutaj leérkezett. Evvel az úttal s várakozással nyilván többet keresett, mintha ugyanazalatt ugarolt volna... Odaadta tehát a földeket Bogárnak, aki még mindig jobban bent volt a faluban zsidó létére mint ő.

Mert a kereskedelemben van valami megrészegető. A különbözet, a vétel és eladás közötti különbségnek minden szenvedélynél mámorítóbb hatása van. Először is kiszámíthatatlan. Aztán a képzeletet óriási mértékben izgatja, oly nagy kilengésekre van remény. S végül igen izgalmas és kellemes testi-lelki mozgással van összekötve.

A paraszt, aki elkezd kupeckedni, a legtöbb esetben elveszett a falu számára. Még a falu szellemében gondolkodik. A paraszt mint kupec még nem foglalkozik mással, csak ami a paraszt élet értékikének számít. Állatokat vesz és elad, terményekre tér aztán át, a marha- és lókupecből búzaügynök lesz valamilyen bevásárló cég részére. A gyümölcs, a káposzta, hagyma, paprika s minden érték és időálló termény, mint a takarmány is, alkalmas foglalkozás neki. De a parasztkereskedő bizonyos cikket teljesen kizárt érdeklődéséből, a nyúlőr, marhabőr, a csont és rongy, aztán a speciális bolti áruk, a ruhanemű és a déligyümölcs, fűszer, vas, ezek nem jutnak el a parasztkereskedelem körébe. Édesapámnak, aki egész gulyát megvett, hogy jutott volna eszébe is, hogy néhány mázsa cukrot vegyen s azt adja el. Sót igen. A só tudniillik, főleg az állatok számára volt értékesítendő; Tiszaújlakon, a szomszéd mezővárosban volt a sókamara s kockasót szoktak venni, ami kevés óvatosság mellett eláll és eladható. Sót édesapám is vett, egész tutajjal, s van egy emlék, hogy egy ízben dugáru volt, amit vett, s éjjel feljelentette valaki a faluból az újlaki fináncoknak, de mire a fináncok megjöttek, akkorára már öneki besúgták a veszedelmet, s a só eltűnt. Csak egy vagy két kút aztán hosszú ideig ihatatlan volt.

A kereskedelem csalásra és a törvények kijátszására vezeti az embereket. A falu élete csak akkor állhat meg, ha az egész lakosságot át- meg áthatja a bibliai becsületesség, s sem a tulajdonos, sem a munkás meg nem csalja a munkát, mert itt a legkisebb csalás a termelvények kárára megy. A kereskedelemben viszont szükségesnek látszik a bibliai csalás, a Jákób szőrös

keze és a tarka vesszők. Jákób az apját, aki vak, azzal vezeti félre, hogy állatbőrrel húzná be a kezeszárát, hogy szőrös legyen, mint bátyjának, Ézsauak a teste. De a dolog megérte a fáradtságot, megkapta az áldást és a végrendelkezést, és Ézsaut kiszorította a szülei örökségből. A tarka vessző is jó üzlet volt: az apa azt mondta, hogy a tarka bárányok legyenek a Jákóbéi. Erre ökelme tarkára metszett fűzfavesszőket rakott a kosok és az anyajuhok válujába a gerjedéskor, s csupa tarka bárányt kapott.

Mind a két csíny még a mezőgazdasági gondolkodás körében van. De azóta az ötezer év alatt a zsidóság mennyi ilyen bibliai értékű kereskedelmi fogást gyakorolt be. A bérlet útján való gazdálkodás, ez is ilyen kereskedelmi fogás. A paraszt nem tud bérelni. A paraszt legfeljebb feles vagy harmados földet tud kivenni, tehát annyit, amennyi munkaereje van neki magának személy szerint, vagy a családjában kitermelhető munkaerők határáig. Paraszt olyan bérletet sohasem csinált, még ma sem, amelyben ő maga nem akar egy kapavágást se tenni. Neki az is már igen magas fejlődési fok, ha a nagy kapálások idején maga mellé napszamosokat vesz fel.

Milyen emberi fejlődés tehát, hogy édesapám kiadja a földjeit *a zsidó kocsmárosnak*, aki neki tíz mázsa búzát, hízott disznót s más egyéb terményt, babot, tököt, effélét ad s ismeretlen mennyiségű pénzt. Neki már biztosítani kellett a szabad idejét, a szabad mozgását s így a gondtalan agyműködését.

Másképp nem tudta előkészíteni harmadik találkozását a zsidósággal: a tüzesgép-vásárlást.

Ha ő maga keféli a lovat és az ökröt minden hajnalban, s saját kezűleg végzi a földművelést minden hajnaltól minden naplementig, akkor egyáltalán képtelen arra, hogy megmozduljon és jövedelmezőbb spekulációkra gondoljon. A testi munka, a könnyörtelen és pihenés nélküli földművelési testi munka, teljesen megakadályozza a nyugodt, gondolkodó agymunkát. A paraszt mikor az eke után megy, nem gondolkozik, mert ha nem jár ott az esze, a ló minden pillanatban kimegy a barázdából. Mikor cséppel veri a kalászt - dehogyis tud ő egyébre gondolni, a szemének szakadatlanul megfeszülten ott kell lenni a csép hadaróján, mert ha csak egy tizedmásodpercre nem figyel oda, már összeüti a csépjét a vele együtt dolgozóéval. Minden mezőgazdasági munka egész embert kíván. És amellet, ha valaki utánaszámít, esetenként oly hihetetlen keveset jövedelmez, hogy pénzben egyáltalán ki sem lehet számítani, mit ér, ha megfeszített munkával - hogy a harminc krajcáros napszámot megspórolja - a gazda maga vágja ki a kukoricaföldben maradt tövet szántás előtt... Egynapi munkával keres meg mondjuk harminc krajcárt s utána oly fáradt, hogy nincs kedve elmenni a vásárra, pedig ott könnyen megkereshetett volna két pengőt vagy ötöt, de esetleg tízet is, ácsorgással: annyival, hogy reggel megveszi az ócsó kis teheneket, bornyúkat s délre ha darabján öt forintot fordít, már meg van elégedve.

Ezt a szellemi függetlenséget és friss agyat kellett megmentenie édesapámnak, mert most akkora vállalkozás járt már az eszébe, hogy ha az „bevág”, akkor az egész csécsi birtok mindentől jelentéktelen semmiség... Édesanyám úgy emlékezett, hogy egy szegedi út után érkezett meg azzal, hogy ez mind nem ér semmit, tüzesgépet kell venni, az az igazi! Szegeden csak zsidóktól kaphatta az ideát. Nagy dolog, hogy ő már ebben az időben, ötévi házassága után ott tartott, akkorára tárgult a szemhatára, hogy cséplőgép-vásárlásra jött meg a gusztusa.

A cséplőgép beletartozik a paraszt érdeklődés körébe. Egy nagyobb lófogat; mert még ebben az időben, ha nem győzték cséppel tavaszig verni a kévét, akkor négy lóval nyomtatták. Persze a legtisztább munka a csép. Szépen föl tapasztott földön, szép kis csépekkel verni ki a sarlóval learatott búzát. Egy szem se megy kárba. Csécsén ebben az időben még istentelen lustaságnak tartották, hogy kaszával arasson valaki. Sarlóval, fogazott élű sarlóval vágják a tisztán nevelt szép búzát. Minden szálát bele lehetett ölelni a sarlóba s a törött szálakat

kiegyenesíteni. Dehogy kellett ezen a tájon cséplőgép. Hatszáz holdas határban. Mikor a kis határ legalább ötven család kezében volt eloszolva. Még a Nyilasék százötven holdján sem volt szabad gépet állítani, hiszen ott is megvoltak az aratók, falubeli családok, akiknek ez éppen olyan biztosított jövedelmi forrásuk volt, mintha a telekkönyvben be lett volna vezetve a szolgálatom.

De hát édesapám már kinőtt Csécséből. A szegedi utak arra voltak jók, hogy mint valami magasabb iskoláztatás, megnyitotta előtte a világot, micsoda lehetőségek vannak. S minél kisebb volt az iskolázottsága, úgy a számolás terén, mint a tapasztalatok terén, annál hamarabb bekapta a horgot, mint a fiatal hal. Ki tudja, nem egy zsidó ügynök kapta-e el s magyarázta meg neki a mérhetetlen kereseteket, amiket egy cséplőgép nyújt. Hiszen a gépgyárak ügynökei valósággal költői lángolással, minden szónokot megszégyenítő odaadással és rábeszéléssel tudják megnyerni a nagy kereset reményének a parasztot.

Pláne édesapámnál egy ilyen remek véletlen is van, hogy ő maga idejében, már öt évvel ezelőtt gépészi pályára adta a fiát. Mert a sógorait mind fiainak tekintette, tehát közös családi érdekbe, saját pater familiasi érdekkörébe tartozónak vette. Mintha ő maga lett volna az a gépész. Tehát Laci megvan ingyen. Lacinak nem kell fizetni. Persze hogy megkapja a magáét, gavallérosan, majd a keresetből, de nem kell fizetett gépésszel számolni, aki a fizetésen felül még meg is lopja az embert, a szemét is kicsalja, mire a géptulajdonos félrenéz.

Az ügynöknek el kellett adni egy garnitúrát. Miskolci törvényszék elé tartozott a per, tehát az eladó, úgy látszik, miskolci ügynökség volt, „főügynökség”. Szegeden éppen úgy találkozhatott az ügynökkel mint Szerencsen. Ezek az ügynökök az egész országot keresztül-kasul bejárták, beáramlották, feldolgozták. Elsősorban a vasútvonalak mellett. Bármilyen furcsán is hangzik, ezek az ügynökök voltak a magyar földművelés szaktanárai. Mikor egy új mezőgazdasági eszközt bevezettek, például a vasekét, nekik olyan szakelőadásokat kellett tartaniuk, hogy a földműves előtt elfogadhatóvá tegyék a pénzkiadást. Terméshozam, terméseredmény, modern gazdálkodás, magasabb kultúra jegyében folytak napról napra s korcsmáról korcsmára és a falvak nagyobb gazdáinak a tiszta szobáiban a tanítások. A kultuszminisztérium még ma sem tudja, mit csináljon a mezőgazdasági oktatással, ahogy a földművelésügyi sem tudta. Ezek az ügynökök tudták. Ezek előtt minden ajtó megnyílt és minden agyvelő kitérült. A nyolcvanas évek voltak a magyar mezőgazdaság gépesítésének nagy korszaka. Ez volt a magyar gyáripár megindulásának nagyszerű, liberális korszaka. Mind ide nyúlnak vissza a nagy vagyonok, s a magyar gyár- és kereskedelmi politika ezzel a csodálatos ügynököléssel hódította meg az ország egész földműves lakosságát, s egyúttal evvel képezte ki magát a zsidóság szervező és vezető elemmé, a frissen kapott szabadságnak valósággal mámoros lendületében.

Igen, nagyon sokan jártak úgy, ahogy az apám: a hitelre, reményre és fantáziára megvett gépek nem hozták meg, amit ígértek.

Amit édesapám mondott nekem, szakszerű agrikulturális megvilágítása a helyzetnek. Hogy abban az időben a Mezőtúr-, Túrkeve-vidéki búzavetések nem olyanok voltak, mint a csécsi. Hanem tele dudvával és mácsónyával, szúrós, tüskés gazok tömegével. Én is láttam ilyen kévéket, amiket nem lehetett megfogni, mert az ember bőre tele lett tüskével. A gépekkel párhuzamosan a kormánynak azonnal akcióba kellett volna állani, hogy jobb földművelést propagáljon. A kormány azonban ebben az időben még csak politizált.

A jobb földművelést is maguk a gépek harcolták ki, mert a munkásság bőre viszkedett a gurdonytól, tehát a gazdák kénytelenek voltak még egy tavaszi munkát adni a földeknek, a tavaszi gurdonyozást. A fiatal lányok, gyerekek hada lepte meg a tavaszszűzát és apró vashegyű botokkal szurkálta ki a szúrós gyomot a búza közt.

De már akkorára az apám gépe fel is pukkant, el is pukkant. Ki tudja, ki volt az a két ügyvéd, aki 1884. nyár végén, ősz elején, megjelent fiákkeren Tiszaújlakról Csécsén. Ügyes fickók voltak. Hirtelen azt sem tudom, hogy állott ebben az időben a távírda Magyarországon. Hopp, mire való a Lexikon. Hát bizony már 1847-ben állították fel az első telegráfot s ezt a kormány már 1848-ban felhasználta Béccsel való tárgyalás közvetítésére. 1884-ben már öt és fél millió táviratot közvetítettek. Hát arra a táviratra bőven volt hely, amely a türkevei gépprobbanásról a miskolci főügynökséget értesítette. Itt aztán azonnal indult a két úr Csap felé, s hadvezéri művelettel előzte meg a géptulajdonost, aki gyalog igyekezett a fészkére, hogy ott kipihenje s kifújja magát, míg ki is fundálja, hogy most mit kell csinálni...

Az üstökös farka végigsepert az Alföldön, a tüzes gépek sorra robbantak, pusztultak, mert nemcsak az apámé; akkor az volt a szokás... A búzaár nyolc forintról leesett ötre... Legolcsóbb volt felrobbantani a gépet...

Igaz, még azt sem értem, miért kellett felrobbantani? valószínűleg a dühödött emberi visszafordulás volt ez, a géppel szemben. A munkás és a gép már az első találkozásnál összevesztek. Nem a tulajdonosok szokták felrobbantani a lokomotívokat, hanem a munkások, akiknek azonnal elvette a kenyerét. És itt, amennyire meg tudtam sejteni, az apámban is a munkás dühe tört ki a gépszörnyeteg ellen, mikor a sógorának azt a tanácsot adta, amit különben a gépésznek nem kellett szó szerint venni, azért volt gépész, s ahogy Laci bátyám, mint gépész mindig a leghatározottabban tiltakozott az ellen a vád ellen, hogy ő felrobbantotta volna... Ki tudja, hogy nem valóban munkás-bosszú volt-e, csak összeesett a megtalált levéllel, amit a fiatal, huszonhárom éves gépész, lehet, hogy könnyelműségből, de az is lehet, hogy azért nem égetett el, hogy neki fedezve legyen a háta, nemszeretem dolgok idején...

Az egészben az a legnagyobb s általános jelentőségű, hogy a csécsi kisparaszt, amint kinőtt a falu törvénye alól, azonnal a zsidókkal találta szemben magát. Zsidók voltak a bérlők, és zsidók az ügynökök, és zsidók az ügyvédek.

Móricz Bálint elvesztette összes birtokát, anyósának a birtokát, és az egész család a robbanással kirobbant a faluból, és más vidékekre szórta szét a magyar sors.

Az üzleti sors.

APOKALIPSZIS

Csupa édes és elbűvölő érzés: az iskola.

Édesapám maga vitt el. Büszke volt, hogy neki már van egy olyan fia, aki a maga lábán végig tud menni az egész Csécsén. Szép őszi napok aranyfényére emlékszem s arra a csodálatos hősi kövér dicsőségre, ahogy engem az iskola fogadott.

Egészen más ember volt az, másat ígért, aki akkor voltam; hova lett, mivé zordult és keseredett? A siker érzése csak ott és akkor tündöklött egész idegzetemben.

Ha már az is nagy dolog volt, hogy aki az udvarunkra belépett, mind felém közeledett csillámló és boldog képpel, s én mint köteles hódolatot fogadtam a hódolókat, milyen csúcsmagasra felfokozott tobzódás volt nekem az iskola, ahol a tanítótól kezdve az összes kisebb-nagyobb gyerekek, mindnek csak az volt az egyetlen öröme, vágya és mulatsága, hogy engem becézzen, mulattasson és dicsőítsen.

Mindentől el voltak ragadtatva. Már attól, hogy betettem a lábam az iskolába. Még nem voltam hatéves, még csak ötéves múltam s az is csak két-három hónappal, mikor először elvittek „szoktatóba”. Sírtam, mikor haza kellett már menni s ha nem vittek minden nap.

Az iskola nekem az udvar volt. Nagy fák, eperfalevélnek kemény zöldje nekem az iskola. A szobára, a tanteremre nem is emlékszem: abban az iskolában mintha nem is lett volna zárt helyiség. A görögök sétáló tanítása, a peripatétikus élet itt az udvar porában s a sövénykerítés tövében játszó, csibét rakó és folyton szelíd napsugárban fürdő boldogság.

Bizonyára csak szép időben, jó időben vittek el, s emiatt számomra az iskola, ez az első iskola-émlék csak a gyönyörű napok emléke. Ha sár volt, nem lehetett olyan kis csizmával kimenni a házból, mert kis csizmám volt, olyan ügyes kis csizmám, mint a felnőtteknek, csak ici-pici. S mint mindenre, a csizmámra is figyelmeztettek s büszkébbé tettek, akik körülöttem voltak, mindenkinek kutya kötelessége volt az én csizmámat énekelni.

Sőt jobb volt az iskolában lenni, mint otthon. Már otthon nagyon elszaporodott a gyerek, s egyre több zavart okozott az öcsém követelése. Már volt ezen a télen a házban egy olyan Kis Ember, aki mérhetetlen sok bosszúságot tudott szerezni. Folyton ringatni s csak ringatni, megunná azt még az ördög is. Állandóan tele voltam nagy dolgokkal, amit mind nekem kellett megoldani, s valahogy egyre féktelenebb s követelőbb lettem.

Oly furcsa dolgokat bányászik ki ebből a végtelenül homályos korból: legnagyobb ambícióm az volt, hogy szakadatlanul észrevétessem magamat az emberekkel. Mint valami részeges az italt, úgy lestem s hörpöltem a dicséretet. Soha édesnagyanymon kívül senki sem korlátozta ezt a szenvedélyt. De én tudtam, hogy nagyanyám is csak azért, mert irigy volt rám. Határozottan azt a salakot találom meg ebben a rétegben, hogy rám mindenki irigy volt a házban: a nagyanyám, az anyám, a két kicsi testvérem. Senki nem volt rám büszke otthon, csak az apám. Nekem ki kellett törekedni a házból, mások, idegenek után, mert csak azoktól kaphattam tisztán és pezsgő bőségben a legédesebb italt: a dicsőítés részegítő borát.

Milyen nagy embernek kellett lenni 1884 őszén az édesapámnak Csécsén, ha ennyire leborult körülötte a falu s engem, a csúnya kis beteg kényest, így tudott ünnepelni. Mert ez persze hogy mind neki szólt, s én még azt is érzem, hogy ő milyen úri, nagyúri, vezéri fölényel s természetességgel fogadta el ezt a tömjénezést, amit nekem nyújtottak, s ami nyilván csak kis része volt annak, amit ő kapott.

Valami királyi volt ebben, s én a legjobb úton voltam, hogy zsarnok fejlődjön belőlem. Nem kellett hozzá semmi, csak az, hogy édesapám abban az arányban haladjon felfelé, ahogy eddig fejlődött. Már csak az kellett, hogy megvegye az egész Csécsét, aztán az egész vármegyét, aztán az egész országot s végül az egész világot: már csak a tündérmese kellett, ahogy nekem nem a tudás, nem a koncepció, csak az egyre mohóbb és követelőbb imádatvágyam fejlődött.

Ezen az őszön volt, csak 1884 őszén lehetett, hogy nagyanyám befogott komoly munkára:

- Gyere csak, kisfiam, nézzél a fejembe.

Néha az eresz alatt, vagy az udvaron álló nagy eperfa alatt guggolt le s nekem szálánként kellett az egész szép kis fejét végig-végig szántani apró kis fekete körmeimmel. Úgy emlékszem fehér fejbőrére a sötétbarna hajszálak alatt, amint rendekre s barázdákra osztottam szét ezeket a hajszálakat, s iszonyúan untam a megkötöttséget, hogy mikor oly sürgős a dolgom, ott kellett rostokolni s kaparászni a tetvek után. Ha sikerült egy kis fehér állatot elcsípni, azt nagyanyám maga roppantotta meg a két körme közt, de a serkét szabad volt nekem is megpattintani.

Édesanyám soha nem engedte az ilyet. Ő szakadatlanul fésülködött, rá mindig úgy emlékszem, hogy minden szabad idejében csak fésülködött, sárga ökörszaru fésűkkel, amiknek mindig ki volt törve néhány foga s tépett.

Szegénykék most nagyon haragudnának, amért ezt elmondom, mert később már ők is odáig civilizálódtak, hogy átvették a nyilvánosságnak azt a felfogását, hogy ez az egész művelet nem valami dicsőség, de abban az időben, nekem legalább úgy tűnik fel, mindennapos foglalkozás volt. De soha később tetűt nem láttam életemben, csak csupán Csécsén. Vajon nem az volt ennek az oka, hogy Csécse még ebben a korban olyan kultúrában élt, mint a rutén falvak? S mért nem lehetett ez ellen védekezni? Mert a tisztaság ebben az időben valami más volt, mint ma. Akkor még a falu népe inkább vászonruhában járt, amit maguk szapultak, s emlékszem a szapulókád hamvas szagára. Ez sem volt másutt többe soha a házban, csak Csécsén. Már maga a fehér guba elég lehetett ilyen telepeknek, mert éppen olyan szennyes fehér színű volt, mint ezek az atkák. S a férfiak hosszú haja. Fülükre fésült csigásan kondoruló fürttel, ahogy a negyvennyolcas szabadsághősök frizuráját ismerjük. A mai magyar falvakon már éppen úgy ki van pusztítva a tetű, mint a farkas, de még valami tizenöt év múlva édesanyám figyelmeztetett Imregen, Zemplén megyében, hogy a kurátor úr milyen finoman vakarja meg egy ujjának körmeivel a templomban a haja közt s aztán hogy simítja el a feje tetejét laposra és zsírosan simára. Édesapám érthetetlenül kényes volt a tisztaságra, most már valószínűnek tartom, hogy különös, géppel nyírott fejet is azért viselt. Én viszont mindig a hosszú haj varázslatában éltem, s már Csécsén sírás- és veréssel járt a nyiratkozás. Nem akartam engedni, hogy levágják a hajamat. Lehet, hogy ezt is valahogy glóriának tartottam.

Mert itt minden erre ment ki. Egész csécsi életem egy dicsőségmámor volt. Mintha az élet végén lettem volna, s nekem jutott volna ki az eredmények szürcsölése és az aratás bezsebelése. Nem tudok olyan mozzanatra visszaemlékezni, ami ne a „boldogság” habzsolása lett volna. Folyton csak azt látom, ahogy mindenkinek az a kötelessége, hogy reggeltől estig engem dicsérjen. S már dühös voltam, ha ezt a dicsőítést abbahagyták. Úgy utáltam azokat a néniket, akik jöttek ismeretlen világból, s beléptek hozzánk, s pár szóval elintézték ezt a köteles adófizetést, s mingyárt volt maguknak való beszédjük. Ilyenkor szakadatlanul mesterkedtem, hogy a figyelmet újra s újra magamra vonjam. Odavittem nekik a játékaikat, s azt is megdicsértettem, az anyám új kendőjét, azt is meg kellett dicsérni. Sőt odavittem a kisebb testvéreimet, akik ebben a pillanatban nem voltak versenytársak, hanem eszközök az öndics

munkájában, meg kellett dicsérni azt is, hogy én olyan hihetetlen erős voltam, hogy fel bírtam emelni őket a földről.

- Ne alkalmatlankodj már. Nézd csak - kiáltott rám nagyanyám, s édesanyám édesen selymes hangon simogatott meg:

- Ugyan tessék hagyni, gyerek.

Pedig én nem voltam gyerek, semmi jogom nem volt, hogy ezt a rút hiúságot és követelő szereplési vágyat a gyerekség rovására írják: én magam mindenestül tele voltam vágygal, hogy mindenkinél többre tartsanak s ezt folyton meg is mondják. Mert ez a legjobb érzés a világon, egyértékű az anyatejjel, s én ebből nem engedtem, csak vesszővel kergethettek el.

De a vessző csak mutogatás volt. Nem tudok róla, hogy engem valaha valaki megütött volna Csécsén. Talán meghaltam volna. De édesanyám még hamarabb, ha „azt a gyenge gyereket” az apja vagy a nagyanyja igazán megcsapja. Hihetetlen segítségemre volt az öngyöngeségem. Én tudom, hogy már beteg voltam tőle, ha egy kicsit javult az állapotom s nem beszéltek róla. Kitaláltam betegségeket, csak hogy tüntethesek vele. Olyan dolgokat, ami soha nem volt, azt állítottam a végén, hogy fáj a ruhám. S mikor ezen nevettek, toporzékoltam és földhöz vertem magam, és megmaradt az emléke, hogy oly beteg voltam gyerekkoromban, hogy még a ruhám is fájt. A ruha abban az időben még nem volt részekre osztva, úgy hívták, hogy kantus, és egybe volt szabva; azt hiszem, a törökkor kaftánjainak a késői gyerekruha-maradványa volt. Még az iskolába is ebben az egyszál ruhában vittek el, de ezen külön senki sem csodálkozott, mert ott mindenki ebben járt. Már csak ha nagyobbra nőttek a gyerekek, akkor kapták meg a felnőtt ruhát, fiúknál az inget-gatyát, lányokak, akik inkább csak egy szál ingben jártak, nehéz, anyjuk szötte vászoningben, erre kaptak egy kis szoknyát, azt már valami kis színes kartonból.

Micsoda szegénység volt abban az időben a falun. Ma azt már el sem lehet képzelni. Hiszen én is láttam Szentesen családokat, ahol tizenkét gyerek volt a háznál, és egy szál szalma sem volt az ágyban, de a tizenkét gyerek mind úgy volt öltöztetve, mint a budapesti korzón játszó kis úrigyerekek. Ha valakitől ruhát kap a szegény gyermek, már csak úri ruhát kaphat, s a karácsonyi s más akció is csak az angol gyermekholmikat. De a kantust, meg az egy szál pendelyt, amiben ebben az időben az ország millió gyereke járt, a gyárilap tőkéletesen megszüntette. Evvel azonban a szennynek, mocsoknak és sárnak, bűznek véghetetlen tengere is lemosódott az apró gyermektestekről.

Csécsén én nem emlékszem betegségre, varra, sömörre s kiütésekre. Én azt még akkor nem ismertem fel. Szóval Csécsé ebben is valóságos tündérország számomra, ott nem volt semmi más, csak ámulatos, gyönyörűletes istenülés. Ott nem is a földön jártam, hanem állandóan a felső égben. Ott még többet vittek karon, mint amennyit magam tapostam a földet. Úton felkérezkedtem. „Karon vitték az iskolába” - emlegették. Igen, mert az unalmas és fárasztó, az embernek azon a hihetetlen hosszú úton, húsz ház hosszán, a saját talpaim totyogni. S az én előkelőségemhez az tartozott hozzá, hogy engem karon vigyenek s ne háton. A parasztok háton vitték a bocsait. Csécsén történt az az eset, hogy két fiú az iskolában összeverekedett s úgy helybehagyták egymást, hogy a sérültebbiket az apja felvette a hátára s elvitte a bíróhoz. A gyerek nagyon büszke volt az apja hátán. Hogyne, azt megértem, ki volt csavarva a lába! Mit nem adtam volna egy ilyen országos bajért én is. No, ahogy mennek-mendegélnek, a csécsi nagy utcán, megszólal az apja hátán a gyerek, ahogy meglátja a másik *puját*, aki kitörte a lábát s kiált neki

- Visz édesapám a bíróhoz. - Aztán ahogy eleget tett árulkodó vágyának, még egyet kiáltott: - Azután majd jövők játszani, várj meg.

Az apa mérgeskedett s:

- Eriggy, az anyád büdös teremtsit, nem is cipellek én a bíróhoz!

Evvel lelökte a hátáról a fiát, s az csakugyan odasántikált a pajtásához, s tovább játszottak. Csak ő most már előnyben volt, mert neki „ki volt törve a lába”.

Eszeveszett szilajságok élnek bennem. Úgy voltam, hogy rögtön elvesztettem a fejem, mint az alkoholista, akinek már egy pohár bortól a fejébe száll a mámor.

Soha annyi rúgást, csípést, harapást, amit én kiosztottam jobbra-balra. Már nem is azért, hogy harcoljak evvel, vagy valami célt szolgáljon, burkoltan, egyszerűen féktelenségemben, mert lehetett, mert szabad volt s senki sem torolta meg.

Őrjöngő zsarnok. Már valami ilyen voltam. Akkor haraptam meg Erzsit, valami kis rokonlányt, akivel alkonyatban kosár répát cipeltünk. Nekiugrottam és kiharaptam húst a kis kezéből. Éreztem a vért.

- Vesztit érzi - mondta nagyanyám, ha a gyerek túl hevűlten szeleskedett. Hát én vesztet éreztem. Bizonyos, hogy az utolsó nyár külön elvadított, mert a szüleimnek már akkor megbomlott a falusi nagy nyugalma élete. Mikor olyan nagy dolgok vonták el a gyerekekről a figyelmet, hogy a malom odaveszett, elvitte a Tisza, aztán a gépvásárlás, hát ezek tökéletesen lekötötték a szüleim belső figyelmét, s én mint a legnagyobb gyerek, visszaélhettem a helyzettel. Ezért nem is vettem észre, mi van a felnőttek körül, engem ötéves hatalmamban semmi sem korlátozott. Egészen elvadultam. Határozottan vérszomjas lettem. Akkor volt az is, éspedig az utolsó nyáron, már nyolcvanötben, mikor már nagy fiú voltam, s tudtam, hogy tilos és szörnyű dolgot csinállok, amit nem volna jó, ha valaki meglátná s megtudná - mikor megszoptam a tehenet.

Este volt, fejes előtt. A tehén hazajött a csordáról, s minden lépésnél elcsöppentett egy kövér cseppet. Édesanyám is szoptatott eleget, láttam, s nekem hirtelen mohó és vad kívánságom volt, meg akartam harapni a tehén tejét. Tisztán él bennem ahogy vadul és dühödötten beszőktem utána az ólba, még meg se volt kötve s alábújtam és azt a nagy kövér rügyet a számba vettem s megszívtam. Olyan erősen jött a tej, hogy előntötte a ruhámat s a torkomra futott és prüszkölve, köhögve kellett kiugranom alóla. Meg is ijesztett, mert a nagy marhafejét visszafordította rám, s kiöltötte azt a lilás, érdes, roppant nyelvét, mire megrettenve elfutottam.

Soha senkinek meg nem vallottam, de azután sokáig érzéki rokonságban éreztem magam a tehénnel, a bornyúval, a szarvasmarhával, s ez az érzés egészen más volt, mint a lóval, vagy bármi más állattal való viszonyom. A tehén még ma is valahogy anyai lény nekem. Ez az egy mozdulat örökre hozzáköt az állati léthez, sőt erotikailag érdekelt vagyok.

Végeredményben úgy tűnik fel, hogy ebben a kis csécsi életben eljutottam az emberi önérzet legmagasabb fokára, az emberi gög tökéletes eléréséig.

Mintha kicsi tudóm fel tudta volna szippantani a fellegeket s kicsi szívem ki tudta volna zsákmányolni a mindenséget. Mintha az egész apokalipszis azért jött volna rám, mert már nem volt tovább fokozható ebben az életben semmi.

Fordulatra volt szükség, a boldogságnak ez a teljessége már csak megronthatta, elrothaszthatta volna az emberben az istenit. Az emberi lény nem bírja el a szélsőségeket, a legnagyobb magasságokat. Különös, a mélységeket jobban bírja.

De hogy mennyire nem tudtam, mi történik a szüleimmel - érthetetlen apróságokra tudok emlékezni életem e pillanataiból, ami azt mutatja, hogy ezek mennyire fontosak voltak nekem - ellenben semmire sem emlékszem a szüleim sorsfordulatából.

Az egész gépügyet csak sokkal később ismertem fel s értettem meg a pört és a roppant harcot, izgalmat és szörnyűséget, ami a szemem előtt játszódott le, nem vettem tudomásul. Talán inkább zavart, hogy a szüleim most egy percet sem foglalkoznak velem s az is lehet, hogy éppen a szabadság terelte el figyelmemet.

Az apokalipszis csak a biblikus költő fantáziájában játszott le olyan világok-összeszakadnak viharokat. A föld és ég egybehorpadása is igen rövid pillanatig volna látványosság az élő szervezetek számára. A halál gyors és jótékony. A többi ismét csak a költőre tartozik, akinek nem is kell, hogy valaha is lefolyt legyen, vagy megvalósuljon látomása.

Szüleim s velük a magam sorsának ekkor történt változását apokaliptikus jelentőségűnek érzem. Meghasadoztak akkor az ég kárpitjai s a templom boltozata beroppant, mint a homokvár. Villámok cikáztak és dörgött az ég, csak fül nem volt meghallására s szem megértésére. Abban a pillanatban ugyanolyan apokalipszis folyt le, mint a kémiai csőben, mikor elemek találhatnak egymásra s a H₂O vízzé csapódik le.

Nyugodtan vállalom, hogy abban a pillanatban megtörtént a magyar falu felbomlása egy új s másnemű elemmé.

Apám és anyám egyesülése ekkor vált azzá, amivé szánta a sors: új társadalmi fajta jött létre bennük. Mind a ketten elvesztették régi valójukat örökre, s lett a magyar föld bolygótípusa belőlük, amely többet meg nem állapodhatott. Már csak egyetlen rendeltetés maradt számukra: gyermekek nemzése és felnevelése.

Apámból egyszer s mindenkorra kihullott a föld hivatása. Soha többet ásót és kapát kezébe nem vett. Anyámból eltűnt, ami még a szilárd társadalmi rétegződéshez kötötte és maradt egy úszó fészkek gyenge pihéi között vakoskodó anyamadár. A két idegen lény, akik úgy csapódtak össze, hogy nemiségükön kívül semmi egymáshoz irányuló bennük nem volt: most magára maradt, s vészben, viharban, fergetegben együtt élő-haló új emberi fajjá váltak. Semmi szilárdságféle többé alattuk nem volt, a feneketlen mélység fölött egy deszkaszál tartotta őket: a házasság tutaja.

Hogy mit veszítettek, talán soha életükben fel sem mérték, fel nem értékelték. Oly roppant fájdalom volt, hogy nem lehetett a legtávolabbi célzást se tenni rá még az élet alkonyán is alig: mit kell arról beszélni - mondta édesapám s édesanyám, aki hajlandó lett volna keseregni, erőt vett magán és ezzel valóban erőt is nyert a maga számára s mindnyájunk, a család számára.

De hogy is mehetett volna vissza édesapám csak egyszer is arra a Csécsére, ahol apáinak kis földjét úgy elveszítette, s ahol feleségének minden földjét, házát Szabó Kati vette meg.

Ezt soha egész életükben ki nem ejtették. Én csak most tudtam meg azokból a hiányos telekkönyvi kivonatokból, hogy az anyáim törzsbirtoka:

Gyümölcsös,	Máléskert	340 öl
Szántó,	Kismező	1050 öl
Szántó,	Nagymező	900 öl
Szántó,	Nagymező	1200 öl
Szántó,	Méhes	300 öl
		<hr/> 3790 öl

271/1885, 200 fjt vételárért Kiss Lajos és Szabó Katalin nevére vétel jogcímén telekkönyvileg átíratott.

Milyen különös, hogy az adatkutató ivadék számára csak ezt az egy adatot őrizte meg a [...] szétszórt telekkönyv. Csak ezt az egy adatot, a legnagyobb görög tragikusok ítélete szerint is tiszta tragikumként ható adatot. Hogy a Mórucz Bálint első szeretője, akivel még tavaly is megölelték egymást egy lakodalomban; a Pallagi Erzszi szeme láttára, s „eredj haza feleség, sír a gyerek”, ... hogy *ez a Szabó Kati vette meg a Pallagi Erzszi földjét...* Más földeket mások vettek; kit Magos József és neje, Pap Erzsébet, kit Medvés Sándor és neje, Paládi Zsuzsanna, de a Pallagi Erzszi földjét Szabó Kati vette! Ebbe a faluba többet a lábát be nem tehetette, s nem is tette be az az ember, aki itt így végigjátszotta a maga sorstragédiáját.

Aki még a nevét is elvesztette ekkor. Mert egész biztos, hogy bár néha Móritznak is írták a régi anyakönyvek a nevét, de a gépszerződés hozta végleg divatba a Móricz-írásmódot, s többet soha a Mórucz elő nem fordul, hacsak a múltból visszaszikrázó gúnyképpen nem.

Ó, szegény atyám, álneven bujdosott tovább e földi téreken, áléletben, amit már soha örökösnek s véglegesnek nem tekintett, amelyen annyiszor akart javítani és sohase sikerült, minden helyen, ahova költözött, első dolga volt partot fogni s abba cölöpöt verni: házat vett s újra házat vett, és soha meg nem tarthatott egyet sem. Hét ház vételét számoltam most gondolatban össze. Minden gyerekének hagyhatott volna egyet, s egyet sem tudott megtartani aggkorára.

S ezt mind csak most látom. Akkor semmit. „Gyerek még, boldog.” Így mondták rám.

De nem így volt: én az apokalipszist súlyosabban éreztem s szenvedtem át, mint a szüleim.

APOSTOLOK OSZLÁSA

- Milyen furcsa - mondta egyszer édesanyám, mikor 1923-ban ezek felől vallatgattam, s ő drótkeretű pápaszemét furcsa kis orra bütykére eresztette, s hunyorítva nézett a messzibe -, milyen furcsa... hogy is lehettünk olyan csacsik... meg voltunk ijedve... Olyan kevés volt az az adósság, s azt a temérdek földet mind elkótyavetyéltük, csakhogy ne kerüljön árverésre... mert az volt a legnagyobb szégyen: árverés...

Aztán tovább varrogatott, ráhajlott a varrására, „nem is tudom, fiam, mit varrok, főtőzök”. Az édesapám ingeit foldozta - s akkor már négy éve meghalt az apám...

Így foldozom én most a régen s teljesen és minden rezdülésben elmúlt életüket... De vajon elmúlt-e?... Nem ugyanez a rezdülés bontatta szét velem is már néhányszor az élet templomát... Apám azt mondta: „ha lúd, legyen kövér” s dobálta szét, mindet, menjen. „Ha anyámék aláírták, akkor hadd menjen...”

Borzalmas tél lehetett. Tele izgalommal, hajszával, pörrel, szégyennel.

Tavasza bekövetkezett a csőd. Tarthatatlan volt a helyzet. A falu kiköpte magából az alkalmatlanokat.

Árverés nem lett a dologból, szabadkézből potyázták el a vagyont.

Mindent a világon, mindent eladtak. Még a bútorból sem hagytak meg, csak ami két kis parasztszekérre elfért. A szép diófabútort, azt elvitték, azzal még találkoztam... S a nagy feketesötét sifonért, komótot s a fura kis kedves fiókos tükröt, amit össze lehetett csukni, mint egy dobozt, az is ott élt aztán velem, pedig az még Beregújfaluból jött, a papi házból... Édesanyám boldog volt, hogy mentek, csak ki, ki ebből a faluból, szégyenvallás földjéből, szolgálatnak házából... Ó, de boldog volt, ha egyszál ingben is, csak elvinni a szegénységet oda, ahol nem lát senki... Hadd legyen az ő földje a Szabó Katié, csak az ura maradjon az övé... Édesanyám, mint tűzvész után a macska, cipelte a kölykeit s a párját.

Ekkor született meg édesanyám...

Ekkor lett önálló. Ő, a legkisebb, a leggyengébb, a legtehetetlenebb, a soha számba nem vett, meg nem kérdezett, a jelentéktelen, a korcs, a gyenge, akinek még a saját gyerekeibe sem volt beleszólása, annyira elnéztek felette: Mit akar Erzsi?

Most a nagy erősek kicsik lettek s összeomlottak. A két hatalom, az anyós és a vő, a világ-bírók, hogy tudnak most hallgatni. Jó volna nekik meghalni, elmúlni és kibújni a felelősség alól, nem lehet, már három gyerek sír s követeli a holnapot s a mai falatot és a negyedik is hasban. Igen, ez hivatalos kifejezés volt a régi anyakönyvekben.

S az én pici édesanyám, aki akkor még csak egy olyan kis okos volt, hacsak a kis csücskét látta a dolgoknak, rögtön a nagy ítéletet formálta meg s aki evvel annyi ingerültséget és dühöt váltott ki a felsőbb hatóságokból, az anyjából, meg az urából, egyre sűrűbben szólalt meg.

A pakoláskor megérkezett Laci, s nagy büszkén mondta, őrajta ne aggódjanak, ő már gondoskodott magáról:

Énnekem sohase lesz semmi bajom, okleveles gépész mindig kap kenyeret. Ha tudni akarjátok, már van is szerződése, már alá is írtam Kende Zsigával: uradalmi gépész.

Nagy csuda lett és nagy bámulás. Mintha Laci maga alakult volna át Kende Zsigává, aki a fél megye legnagyobb földbirtokosa volt, s neve fogalom, ezer holdak. Minden betűjén ezer hold csüngött: K e n d e. Ötezer hold. Istvándiban volt a törzskastélya, s nézzétek, ez a Laci pont Istvándiban fog lakni. Az egész család felvillanyozódott, mintha a Kende-kastély, ahova családi vonatkozások fonódtak, Kölcsey Ida, édesanyám ideálja, s zűrzavaros álomemlékek, már nem is tudják, ki hogy, mi, mért?

Hát Laci terjegeti nagy széles mozdulatokkal, ahogy szokta, öblös kezeit, hogy lakás, műhely a falu közepén; s ennyi meg ennyi a kommenció: tizenöt mázsa búzát, két hold kukoricaföldet, két tehenet, malacot, amennyit akar, meg a falu kovácsa is! jogos! Annak dolgozik, akinek akar. S megszólal édesanyám:

- De Bálint, akkor ne vigyük édesanyámat arra a nehéz szekérútra. Hadd menjen ő Istvándiba Lacival.

- No, kotty belé, éppen ezt vártuk, hogy te meg belekottyanj.

Korty belé, kotty belé, de ez nem is volt bolondság. Ha Lacinak lakása van, s nekik még nincs. Mit cipeljük a szegény öregasszonyt magukkal egy hétig tartó szekerezésre.

- Hát énnálam édesanyám mindig ellehet! Énnálam mindig meleg otthont találhat! Anyám! Tisztelettel és szeretettel tekintek reá, mint édesanyára.

Édesnagymam, aki rendkívül finom érzéssel bírt a gyöngédség és a gyöngédtelenség felé, összeszorította a száját, vékony kis száját gyűszűnyire becsukta s úgy összegubbaszkodott, mint egy öregedő macska. Mindenki vesztett a csécsi katalízissel, de ő valósággal megszűnt. Annyira elvesztette magas méltóságát, mint mikor az államtitkárt nyugdíjba kergeti az új miniszter, s a portásnak előre köszön. Ettől kezdve csak tűnődve nézett maga elé, s ha eddig hallgatag volt s csak döntő szavakban beszélt, ezentúl néma lett és csak fojtott tiltakozások szótagjaival élt.

Ez maga borzasztó büntetés volt, hogy Erzsi vette át a vezéri pozíciót.

Erzsi volt az egyetlen *büntelen*. Az egyetlen tiszta áldozat. Az egész dolgot az ő rovására mások csinálták, őt itt egyszerűen anyává tették, s cseléddé nyomták le, s elnyomatásában most szinte diadalmas lett, hogy ő annyira miről sem tud. Hiszen még az ügyvédekkel is az anyja tárgyalt s „reggelig beszéltek, én nem tudom mit”. Még ennek alig két hónapja, vagy három. Még nagy nyár volt, s most tavaszi dér van a réten... Ki kérdezte meg őt, vagy mibe engedték csak, hogy bele is lásson! Az ura meg az anyja intézték, s most ez a kettő olyan, mint a megszenesedett bálványok. Valakinek kell valamit csinálni. Itt a három gyerek.

Édesapám is csetlett-botlott, szédült, morgott, szitkozódott, s türelmetlen volt, mikor jönnek már a tügyi szekerek? Elképzelhető, hogy már egy óráig sem érezte jól magát Csécsén. A szánakodók még jobban sértették, mint a kárörvendők. Nagymamának volt kedves szava, hogy „Inkább legyen száz irigyem, mint egy szánakodóm.” Az erősek, a nagy akaratúak s nagy álmúak nem bírják a gyászos letörést, amit éppen ők szoktak bekapni.

- Édesanyám elvihetne egy gyereket magával.

A nagymamám zsibbadt csüggedtségében felriadt:

- Mondasz valamit, te Erzsi.

- Nem is tudom, hova tegyem szegényeket. Elég nekem a pólyással kínlódni, vigye el édesanyám Pistát.

De édesnagyanyámnak nem nagyon tetszett így a gondolat, mert Pista még nagyon nyűgös volt, kicsi. Inkább Zsigát gondolta, avval már nincs annyi baj, s édesanyám ebbe is örömmel beleegyezett, talán más levegőn meg is gyógyul a kis nyafka.

- Majd szólok Lacinak.

Laci kényelmetlenül volt meglepve, de nagy hangon kijelentette:

- Énfelőlem akár mind a hármat hozhatja édesanyám. Én nem kínlódom velek. Ő kínlódik. Ha neki kedve van velük bajmólódni.

De nemigen szólhatott ellene semminek, hiszen ő volt alapjában véve felelős az egész balesetért. Ő hozta a gépet, ő forszírozta s végül ő puskázta el. Itt mindenki ludas volt, csak édesanyám nem, aki vissza is élt evvel a helyzeti előnyével s lassan, mint valami ártatlanság angyla, vasvesszővel kezdett uralkodni a bűnösök felett.

Persze, óvatosan kellett ezt az uralkodást kezelnie, mert ha a tényt el is fogadták, hogy van valaki, aki még bír ezekben a nehéz napokban a lábán állani és tiszta fejjel gondolkozni, azt, hogy éppen Erzsi legyen ez, még nehezebb volt elviselni. Erzsi? aki eddig annyira nem számított, mint egy jegykendő: most, mikor rohannak, menekülnek, vágnak ki a kisházból, csak édesanyám emlékszik még arra, hogy az elé a kis ablak elé valamikor az ura egy egész virágba borult fiatal fát ültetett, május hajnalára, hogy mikor ő kinéz, arra nyíljon a szeme. S most ő, az egyetlen, aki a kis csécsi háztól sírva búcsúzkodik, most neki kell a távozást végrehajtani. Még az is neki jut eszébe, hogy az útra nagy vasfazék töltött káposztát főzzön.

Laci az anyjával egy nappal hamarabb utazott el Istvándiba, ők a megérkezett sógorokkal, a nyalka kis szekereken csak másnap reggel mentek tovább Pthrügyre. Még volt idő, hogy egy éjjelen át ott szédüljenek a halott házban, ahonnan az öreg tiszteletesasszony kilépett. Még az idegenek is mély megrendültséggel néztek be az udvarra. Egész Csécse ki volt fordulva a sarkaiból, hogy az özvegy papnénak ez lett a sorsa. Komáromy Julcsa ezekben a napokban nagyon jó volt, mindent elfelejtett, s mindenben oly szeretettel volt segítségére, hogy most szerezte meg a családot magának egész életére. Édesanyám sohasem felejtette el ezt a szerencsétlen májusi napot Julcsának, akitől oly jólesett heves zokogással s forró csókokkal búcsúzni, s csak most értette meg a két asszony, hogy bizony másképp is élhettek volna egymás közelében.

Julcsa néni, aki kilenc évvel volt idősebb édesanyámnál, ez falun nagy idő, szinte lányává s egyben barátnőjévé fogadta az egyetlen ártatlant, s édesanyám ebből a barátságból további erőtartalékot nyert, mert ha hangosan nem is merte kimondani senki, ő érezte, hogy egész másképp kezelik őt, akinek semmi része a szerencsétlenség felidőzésében, mint a többit. Még egy nagyon parányi árnyalatban azért is elégtételt nyert, hogy ebbe a házasságba ugyanilyen erőszakos módon gyömöszölte bele az a két hatalmas, akik most oly hallgatagok és boldogtalanok.

Hát itt voltak a tügyi sógorok, Pallagi meg Hallgató, akkor is Julcsa néném volt valósággal a diktátor. Ott volt az első perctől az utolsóig, s ő diktálta, mit hogy pakoljanak, ő látta vendégül s micsoda vendégséget csapott a távoli rokonoknak, akik utóvégre első férje után neki is rokonai voltak, s úgy kitett a falu becsületéért is, hogy csakugyan mindig nagy emlék maradt édesanyám lelkében s emlékében ez a szép magaviselete ennek a Julcsának, „talán mintha érezte volna már fiam, hogy az ura, Kis Gyula is halálra van szánva, mert csak pár hónapig élt még ezután a fiatal ura. Isten tudja mi baja volt, az a szegény Julcsa az olyan pórul járt, hogy az első ura is, Pista bátyám, sorvadásban halt meg, s a második is valami ilyen bajban s oly hamar, 1886-ban s többet aztán nem is ment férjhez, hát a fiai is már megnőttek... harminchat éves kora óta özvegyen élt szegény... pedig be úgy látszott, hogy már ez az asszony csak a

boldogságra született, gondold meg fiam, akkora vagyon maradt rá; szép is volt, erős is volt, okos is volt, elsőrangú férjet kapott: mért teszi azt az Isten, hogy némelyiknek mindent megad s mindent el is vesz tőle... csak úgy megmutatja, hogy te, ez lehetne, de nem kapod...”

Ilyeneket mondott róla édesanyám, s én ha Csécsére mentem, mindig úgy mentem s vonzódtam ehhez a Julcsa nénémhez, mintha valóságos vér szerinti nagynéném lett volna s ő is oly melegen nézett rám és olvadt hozzánk, mintha úgy lenne. Pedig az egész forróság csak ezeknek az utolsó napoknak a jóságából származott, s ez is csak édesanyám iránt, mert nagyanyám hideg volt, nem akarta elfogadni, hogy ő letört senki, hogy most már meg kell alázkodnia s elfogadni a sógornéja tányér levesét, édesapám pedig helyzeti okainál fogva legfeljebb egy-két hangos szót, s végül egy alig érintett nehézkes kézfogást tudott adni s venni a nagygazdánétól, akivel az utolsó hat esztendőben egyetlen emberséges hangot sem váltottak. Ők ketten nem érintkezhetek, elszakadt a huzal, megszűnt az áram, már ők csak két drótvég voltak, amelyeken nem indulhat meg többet az áramkör... A falu ebben a két lényben távolodott el végérvényesen, a távozó hadd menjen, a maradó hadd maradjon. S ha a sors úgy hozta volna is, hogy valaha még egyszer találkozzanak, akkor sem lehetett soha, hogy ez a két lény rangbeli módra találkozzék össze, vagy édesapám ennek a Julcsának a fiaival. Közöttük maradt az első reggeli kurjantás óta az egész élet minden napja, ahogy az apám a Nyilas-elvvel szembeszállt. Arra, hogy ő megbánjon valamit, sem ok, sem lehetőség nem volt. Sikere ezen a téren változatlan volt, mert akárhogy van is, ha a Pallagi-fiúk itt volnának ma is a faluban, az bizony elképzelhetetlenül rosszabb volna, hogy három szegény kapás maradjon itt utánuk, mint ez ami volt, hogy három úrféle vár rájuk erre, meg arra, a világban... Ezt Julcsa nem feledhette s nem bocsáthatta meg, mert ez az ő számukra bizony erkölcsi hátrány volt. Ők bármennyire is megtartották vagyoni függetlenségüket s a falutörvényt, annál jobban kellett érezni, hogy ez a törvény őket valósággal rabságban tartja, míg azokat a rendetleneket kieresztette a markából s még az sem bizonyos, hogy Móricz Bálint és családja nem fog-e boldogabban élni, mintha tovább is itt maradt volna a faluban...

Hiszen éppen erről volt szó. Hogy érdemes-e és lehet-e az, hogy egy mezítlábas kis legény ott rúgja a szent és kikövült falut mindenestül s avval kerülhessen felibe az egész faluszellemnek, hogy otthagya a megsérthetetlen törvényt. Ha ez lehet, akkor igazán mindennek vége. Mindennek, amiben eddig bízott a falu, mindennek, ami fenntartotta a szárazon maradt jobbágységet, mindennek, ami állandóság s megbízhatóság a magyar falvak életében, amit a politika oly nagyra becsül s amit a nemzeti élet alapjának tekintenek.

Itt van az eleven példa. Mert a falut a Móricz Bálint bukásában egyrészt megvigasztalja, hogy így jár az, aki megszegi a törvényt, másfelől szorítja az aggodalom, hogy vajon ez a bukás nem egy fellendülésnek a kezdete-e?

- Hát mi lesz most belőled, Bálint? - kérdezték a Kis Áronok, Magosok, Bakosok őszinte vagy külsőleges részvétellel.

- Mi lesz? - s az apám szokott káromkodó szavával hívta segítségül az Istent - ács leszek!

Ettől meghalt mindenki.

Ács lesz! S egy szóra el is hitték. Hiszen ott áll a Farkas papó telkén a ház, s abban ott él az apám öccse, már huszonegy éves. Károly - számomra a rejtélyes titok, aki még ezekben a napokban sem kerül felszínre: mintha nem is lett volna. - Édesanyám számára nem létezett, nem sértően, nem határozott tudattal, de kiesett a szeme köréből, Farkas Károly nem számított... Farkas Károlynak nem kellett kollégiumba menni, őt nem kellett mesterségre adni, nem volt probléma, hogy tanul-e vagy nem, hogy van-e földje vagy nincs? az csak egy névtelen, jeltelen parasztleányke volt, s valószínűleg sohasem fogom megtudni, hogy egyáltalán

hogy élt ebben a három évben, mióta az anyja meghalt, s már az obsitos is elment tavaly a nagy káromkodásokat letörleszteni... hogy ki főzött neki, ki mosott rá?... azt én sohasem hallottam... három év múlva megházasodott, elvette Kósa Borbálát, ahogy az anyakönyvi kimutatásban látom... egyelőre biztosítva volt az élete: a falu törvénye alatt élőknek biztos az élete; meg van az szabva, hogy nem halhat éhen s nincs rászorulva a felfelé emelkedő rokonokra...

Mert éppen az rettentette meg a falu nagygazdáit, hogy ezek az összeomlottak, ezek az elárverezettek, ezek a semmivé váltak, mintha csak azért rázták volna le a lábukról a sarat, mint a méh, eső után, hogy fölrepülhessenek.

Hát ez lehetséges? Ha öközülők valamelyik elvesztené a telkét s örökségét, abból más nem lehetne, mint amit a falu törvénye kijelölt neki: koldus vagy cseléd. Móricz Bálint pedig nemhiába vett el kisasszonyt, lám jönnek érte a rokonok, csengős szekérrel, a legnagyobb gyereket viszi egy gépész úr, akit ő szabadított ki a falu terhe alól s ő maga milyen hetykén veti: *Ács!*

- Nem hallották kendtek, mi a fejsze? Jobban beprédikálja az a jó kenyeret, mint a papi szék.

S erről az emberről fel is lehet tenni. Ez tud. Ez mer. Ennek olyan kutya szerencséje van, hogy még meg is tudja csinálni!...

Egészen úgy hatott, mintha kacagó szabadulás lenne. Mint mikor a mocsár fenekéről felszabadul a légbuborék, és fel fel a magasba, s ott vidáman elpukkan. Most már aztán igazán szabad ember lesz ez a Móricz Bálint. Kirepül, mint a madár. A költöző madár. A fecske. Az összes fiaival. Tojásban viszi már a fiait.

Hát van Isten? hogy ezt engedi! Hogy ennek az embernek minden lehet. Más itt születik, megnő, elkorhad és megdöglik, és még Szatmárra is csak a sorozásra kerül el, de hogy ez mi mindent csinált már ebben a rövid hat esztendőben?... még ha rágondol is a falu, el kell szédülni: nem istentől való, az bizonyos. Nézzétek, nem is tartózkodott ez itthon. Alig volt itthon, folyton csatangolt! Vásáron, városban, még Budapesten is volt, meg Szegeden meg Szatmáron, Debrecenben, meg az isten tudná hol. Senki rajta kívül az egész faluban. Itt egy lélek ki nem mozdult a helyéről, de hogy is mehetne, mikor mindenkinek minden órában megvan a halaszthatatlan munkája, s ez meg csak jön-megy, hipp-hopp.

S a falu megnémulva és borzongva ácsorgott a tűzvész körül, s mindenki leste, mit menthetne a kótyavetyén.

- Ha lúd, legyen kövér - mondta édesapám, s nesztek! dobálta szét a gazdasági szerszámokat. Most vehettek olcsón. S ment a vaseke, amit csak most vett pár éve - tizedáron. Ment a borona - nesze itt az ösztöke, s dobta a kis tárgyakat ingyen, kit ennek, kit annak, aki valamiért megtetszett neki. De kapták is, még a feneketlen szakasztó kosár is kellett, jó lesz tyúkültetőnek... A falu minden legkisebb tárgynak hasznát veszi, s nem tud megválni a kidobott holmitól sem. Amin rajta van annak a nyoma, hogy valaha szerszám volt, a falusi ember azt el nem tudja tüzelni. Sokszor a pallás megtelik már megunt, kiselejtezett s hasznavehetetlen tárgyakkal, aztán „milyen jó az”, ha kell valami, csak fel lehet menni: „ereggy, a kémény mellett van egy régi lábos, hozd le”.

Mindent a világon, mindent elszórtak. Már semmi sem maradt, csak maga a bútor. Az új bútor, a diófából csak most pár éve csináltatott bútor, a bécsi asztalos egy évig lakott a családjával a méhesben, míg elkészült vele. Nem volt sürgős. Most sürgős.

Édesapám ezen a bútoron tanulta meg, hogy keresztvágófűrészszel hogy kell a rönköket szántalpnak s deszkának vékonyra elfűrészelni...

Még az utolsó napon a méheket is kifüstölte s kiszedte a lépesmézet. Volt néhány gyékénykas méh. Már télire visszahúzódtak szegények. Most ként kaptak s: „hozd csak feleség azt a tálat, azt a fazekat...” Édesanyám meg mérges volt, hogy mikor annyi dolog van, még evvel van kedve bíbelődni, adta volna oda azt a három kas méhet valakinek... az öccsének... annak való... Hát Károly is kapott, ha ott volt, mindent kapott. Az apai földekből is kapott, amit nem lehetett eladni, mert közös néven van... Csak Károly olyan szemérmes, kis piros arcú legény, hallgatag, csak néz-néz az ibolyakék nyílt szemeivel, s nem ért semmit abból, ami itt történik, s amit nem is kötnek az orrára...

Utolsó nap megérkezett Pap György sógor is Magosligetről. Jött a rettenetes hosszú ember, a nagy lom, a kurta fehér gubájában. Jött és csak bámult s bólogatott, a Borca ura, az apám testvérnénjének a férje, aki el-el szokott jönni minden télen lisztért, zsírért. Hát látta, hogy többet itt nem ismétlődik meg a sonka esete, mikor elébe tették s „szeljen sógor, szeljen György bácsi”. Leült hozzá, szétvetette rettenetes hosszú lábait, kivette a bicskáját s szelt. Egy idő múlva kért még egy kis kenyeret ahhoz a faláshoz, ami a kezében van, akkor a kenyérmaradékhoz szelt még egy harapás sonkát, akkor ami sonka maradt, ahhoz újra egy kis kenyeret, s így, míg csak azon nem vették észre, hogy elfogyott a kenyér, s elfogyott a sonka. Jóételű ember vót szegény.

Most egyszer, még az egyszer jóllakott, mert ha már itt volt, őneki is jutott egy tál Julcsa nénéméknél. Különben nem jutott volna oda be, mert bár nemesember volt, s a kutyabőrét is elhozta megmutatni vagy háromszor, de olyan tehetetlen halom ember volt, hogy már lassan minden tönkrement a keze alatt, csak a gyerekek szaporodtak nála is.

Még bort is hoztak Bogártól. A tügyiek meg se ették volna a paprikáscsirkét bor nélkül. Tort tartottak Julcsáéknál. Ittak, daloltak és sírtak. Az asszonyok sírtak. A férfiak meg kinevették érte az asszonyokat.

Édesanyám. Istenem, csak most jutott hozzá, először életében, hogy *családanya volt*. Az anyja már elutazott, s most ő volt az első személy. Ő ült az asztalfőn, őrá hallgattak s mondhatta: „Bizony, ha rám hallgattak volna...”

Valósággal ez volt az ő felavatása. Ez az este volt az ő „szabadulása”, ahogy felszabadul mesterré a legény, s már ezentúl őneki kell dirigálni...

- Csak ne hagyd magad, Erzsi - biztatták a nők, a kedves Sípos Juliska is ott volt, s éppen Juliska tudott legtöbbet mesélni arról, hogy mindent Erzsinek kellett volna eddig is intézni. De hát ez olyan áldott lélek, ez az Erzsi, nincs neki epéje, tiszta angyal, angyali szív, angyali lélek... „Az a te anyád, az nem is tud haragudni”, mondta nekem tizenöt év múlva is még...

Édesapám pedig, aki azt hiszem, először ült a Nyilas-portán, a Nyilasok asztalánál s utoljára: most mint egyenrangú fél tárgyalt.

Igen, az a tény, hogy eltávozik Csécséről s ezzel megszűnt a falu lépcsőzetén helyet foglalni, egyszerre megtört minden vetélkedést, harcot és rangkülönbséget. Ő már kilépett ennek a társadalomnak a szervezetéből, s egy más, mindenestre ismeretlen társadalomban fog helyet találni. Javára volt, hogy az új falunak két vezető nagygazdája jött érte személyesen, s ha a levegőben ott lappangott is a gyanú, hogy anyagi eszközök hiányában bizonytalan s meg nem állapítható az új falu színterén való helye - ez ma csak a háttérben lappangott: az asztal mellett ő csak a sógor volt, egy népes család feje, s isten tudja, valami nagy jövőnek letéteményese.

Ez a helyzet emelte szimbolikus magasságba ezt az utolsó estét.

Két egyenrangú falu képviselői voltak jelen, Csécséről a háziak, egyúttal a községnek aránytalanul legnagyobb birtokosai, a bekopogtató faluból a két sógor, szintén községüknek legtekintélyesebb vezető polgárai. Ez a két elem teljesen tisztában volt egymással. Egyik sem szorult a másikra. Mind a kettő ugyanolyan helyzeti s életkörülmények közt élt a maga falujában. S egyik sem függött sem a múltban, sem a jövőben egymástól. Mint két indifferens nagyhatalom legfeljebb összemérték erejüket s életük szilárdságát. S meg voltak nyugodva. Semmi aggodalomkeltő nem volt a magyar életben, ahogy ők ezt látták. Mindkettőjük felett ugyanaz a nap s ugyanaz a kormány tűzött. A termésárak egyformák. Az adók egyenlő nehezek. A politika mezején is csak a legteljesebb megértés: valamennyien negyvennyolcas érzelmű mamelukok. Vagyoni viszonyaik miatt kénytelenek a kormányra szavazni, de fenntartják a véleményüket. Azontúl mind a két fél igaz kálvinista fajzat. Mind a két falu tiszta kis község: nincs benne idegen, vagyis katolikus.

Amennyire megértették egymást ezek az elbocsátók és azok a befogadók - annyira zavaros, tisztázatlan és siralmas volt az „ünnepeltek” dolga. Akik kieresztik őket, éppoly kevésbé értik őket, mint akik elviszik. Ha négy szemközt maradnak, a háziak s a vendégek csak egymásra néznek: Mi ez? s nem tudnak semmit se mondani. A háziak nem tudják megmagyarázni mi történt ily rövid idő alatt, s a jövevények nem bírják megvallani, miért jöttek, mit akarnak ezekkel a kódussá lett rokonokkal?

De a házbeliek annál szívesebbek. Evvel a szívéllyességgel lekötelezik a távozó családot, s egyben a távoli atyafiaknak megmutatják, hogy ők önzetlenül gavallérok. Urak. Az atyafiak is szívéllyesek, sőt gögösen szívéllyesek: ne gondolják az itteni „bikkfagatyások”, hogy őket a golya költötte s hogy nekik érdekük, hogy ezt a lehetetlen falamiát innen elragadják. Köll a patvarnak. Ők nem tehetnek róla. De ha már benne vannak, megteszik, elviszik, de aztán vége legyék...

Elmúlt azóta ötven esztendő: s ma éppen, mikor e sorokat írom, mind a két család ugyanolyan felbomlás állapotában van, mint akkor a Móricz Bálint családja. A Nyilasok vagyona még megvan, de a szétaprózódás előtt áll. A százötven hold, ami akkor egy kézben volt, ma várja a pillanatot, hogy tizenhárom részre oszoljon. Nyilvánvaló, hogy a tizenhárom közül egy sem viselheti többé a százötven holdhoz járó méltóságos törzsfőnöki tekintélyt s gondolkodást. A másik magyar faluban a Pallagi- és Hallgató-családoknál még szintén megvannak a földek, de az ivadékok már át is mentek az első átalakuláson, mely még a faluban folyik le, ahogy a báb abban a mocsárban fejlődik, ahova a petét rakta az anyarovar. Már a Hallgató-lányok gyerekei egészen modernnek, a lányok pesti kisasszonyoknak öltöznek és a vők autóban kérik ki a hozományt és Pestre jönnek sofőrködni, odahaza pedig kitörték az utcai falat és boltajtót iktattak bele s nem zsidónak adják ki a földet, hanem ők maguk kezdenek fűszer- és csemegekereskedéssel foglalkozni az ősi házban.

De azért áll még ma is mind a két falu, Csécse is és Pthrügy is, avatatlan szem azt mondja rá, milyen maradiak s ötven év alatt semmi sem változott.

Pedig az apostolok oszlása megindítja a község oszlását. Csak a község lassan bomlik fel. Nézzétek meg száz év múlva a helyét. Sőt kétezer év múlva.

ISTVÁNDI
FÖLDRENGÉS UTÁN

ISTVÁNDI

Istvándi kisközség Szatmár vármegyében. Ugyanabban a járásban, ahol Csécse van, de két faluval errébb. Nem a Tisza partján, hanem az ország felé, a kis Túr vize mellett.

„Gyerek, játszik, semmit se tud, be jó, be boldog, hogy gyerek.”

A gyerek én voltam. Ottani tájszóval, a *puja*.

De a gyerek olyan, mint a kiskutya: míg otthon van, vitézül csahol ki a kerítésen, majd megszakad bele a gégéje. De ha vásárba viszik, úgy behúzza a farkát a szekér kerekei közt, csakúgy lapul és les kifelé. Há, há, itt olyan gubákat lát, hogy még a szaga se jó.

Tisztán emlékszem az első pillanatra, mikor az istvándi gépészházból kinéztem: rettenetesen össze voltam zúzva, meg voltam ijedve, félttem és bámultam.

Már a legelső percben éreztem, hogy én valami iszonyú szégyenbe kerültem.

A gépészház egy nagyon pici, magános rideg skatulyaépület volt az útfélen, a keresztúton, háta megett a Túr. Olyan elhagyott, rideg, üres, kerítéstelen házacskva volt, mint a révházak szoktak lenni. Nem volt kert sem előtte, se mögötte; fehérre volt taposva körülötte az úttest. Nem is lehetett megérteni, kik laktak ebben, hogy egy kapavágást nem szántak rá, hogy megmutassák, ember jár erre.

Úgy állott ott az a kicsi hajlék, mintha egy almát elveszítenek az útfélen, s az ott marad, míg el nem tapossa egy kocsikerék.

Nagyon kicsi is volt lakásnak. Egyetlenegy kis szoba, annak is oly magasan az ablaka az utca felé, hogy még a felnőtt is aligha látott ki rajta. Parányi konyhán át lehetett bemenni ebbe a szobába, setétből setétbe s úgy kellett a szoba küszöbén felfelé lépni, hogy az ember annyiszor esett az orrára, ahányszor bement.

A ház másik fele pedig a pokol volt, maga a fekete pokol.

A kovácsműhely volt ez. Itt minden kormos volt és ijesztő. Már messziről látni, mint a cigánysátraknál, ahogy a füst belepte a tetőt, az oszlopokat, az ajtókat, a félszeri és a patkoló karámot. De ha aztán az ember a műhely ajtaján benézett, ott mi volt! Füst, füst, füst. S milyen mély volt a földje, s milyen tágas a mélye, és mennyi titokzatos szerszám a falakon, ahogy ott lógtak a nagy s még nagyobb kalapácsok s a nagy és még nagyobb fogók. Középen egy nagy üllő nagy fekete tőkén, odább még egy üllő s óriási hosszú nyelvű kalapácsok a földön az üllőkhöz álogatva, s a sarkok tele rettenetes sok vasdarabbal, félig kész és nyers állapotban. S a fűvő. Ez a legfurcsább, ha lábbal le- és felnyomintják, kidagasztja tátozó, harmonikás hasát és fűj, fűj. És szuszog. S mikor ég a tűz, ott fűjja a tüzet, tele orral, s az szikrázik és perceg s szanaszét szórja a szikrákat, és benne ott sistereg a vas, még csak tejfehérre nem tisztul, s akkor lant alakú fogók szája markol bele, futva viszik az üllőre, s csitt-csatt, megindulnak a nagy kalapácsok s verik, verik, és a vas kezd ellaposodni, kinyúlni, nyelvét kiölti, s mikor már a veres nyelv feketére avul, akkor elunják a kopácsolást a mocskos kovácsok, és ledobják az egészet földre, de vigyázz, ne higgy a színének, az még akkor is harap, egyszer ráléptem, s átégette a cipőm, szerencse, hogy a lábam ott nem sült.

Nem jó hely volt. Én már az első percben éreztem, hogy itt nem vagyok jó helyen.

Hova lett a mi csudálatos nagy deszkakapunk, amin két ökör úgy ballagott be, hogy csakúgy párázott a hátuk az örömtől, hogy már hazajöhetnek, s a tehén, a tehén... És hol vannak a mi kedveseink, a válú a friss vízzel, amiben zöld moha emelgette a haját s oly szépségesen szép volt. S milyen jó volt benne bürökszárakat sündörgetni, a behasogatott vége úgy felkunkorodott, mint a kisbárány gyapja. S hol vannak barátaim, a Rontó, a kedves öreg kutya? kinek a hasán fogok én már olyan jókat aludni? s a tyúkok és csirkék és a háztetőn a cirmos macska, a Pista tigrise. És hol van Pista? Hogy lehet az, hogy így magamban kell maradni, és nem jön Pista, hogy „enyém, enyém”, és nem kell ringatni Bálintot a rengőben? Megfoghatatlan, megérthetetlen. S tudtam, hogy ezt soha kérdezni nem szabad, érinteni nem lehet, szóba hozni tilos.

Ha be kellett menni, otthagytam a leső sarkot, a házvéget, ahonnan csak úgy leskelődtem, s fáztam, ekkor már derek jártak s hideg volt, nem lehetett mezítláb futkosni, s én azt hittem, ez mind ennek a falunak a szokása, itt hideg van és fehér fagy a füvek hegyin. S ha be kellett menni enni, a szoba milyen üres volt. Nem volt abban semmi bútor, s nagyon látszott, hogy nincs. Otthon az a kedves ház hogy tele volt rakva, de hogy tele mindennel. Nem fért már be egy szék, egy szeg. Itt? itt semmi. Ásítás és hideg. Otthon egy jó kemence volt s annak a karjába be lehetett pakolni a kis öcsöket, s azok ott elvoltak, itt egy hideg fekete vaskályha, s annak a bőrére ráragasztva egy emberi alak vasból, s az egész mintegy kürtő s kész. Valami idegen bútor, amit sose láttam, félni kellett tőlük, hogy az asztal a hegyes kemény lábával egyszer csak rám toppant, a sifon a kalapját rám hajítja, a tükörke nyelvet nyújt, s a kályhacső meglő. Bá!... Ilyen volt az egész. Én pedig akartam azt, ami otthon volt... Engem csak kiraboltak s elloptak, és ki fog ezután nekem örülni?

Ki biz a? Szomszéd nem is volt, s micsoda csúf deszkapalánk valahol messze, odáig el se lehet gyalogolni, addig megeszik az embert a farkasok.

Én azonban nem sírtam, nem követeltem, csak fáztam. Nagyanyám többet sírt, mint én, s kitől követeljek, mikor édesanyám nincs itt. Magamba vagyok, magamtól mit várjak. Laci bátyám, az mintha nem is lenne, rám se köp. De nem is merek arra menni. Se arra, se édesnagyanyám felé, s nincs egy bokor nincs egy dézsa, egy szeglet, ahova meg lehessen húzódni. Úgy bújtam el, hogy megöleltem a ház hátulsó sarkát, egyik karommal az egyik oldalt, a másikkal a másikat: hogy mindig lássam, merre kell szaladni... Ez a sarok volt a legbarátságosabb... ott el tudtam álldogálni sokáig s hol egyik oldalra nézelődtem, hol a másikra... Ha a házból kijött valaki, hátrahúzódtam, ha az úton jött valaki, akkor meg előrehúzódtam.

De legjobban édesnagyanyámtól féltem, soha úgy sírástól nem lehetett félni. Úgy sírt, mintha nem sírna, csak a szeme volt piros és ha beszélt is mindig kis fehér zsebkendő volt a kezében, azt egy pillanatra le nem tette, vagy ha dolgozott is, ott volt a zsebében, vagy oldalt valamin mellette, s folyton hozzányúlt s a szeméhez emelte, megtörölgette a szemét, és tovább szólott, mintha a kettő nem tartoznék össze, s a szeme magától csak nedvezne, mint a fa oldalán a gyantás forrás.

Nem volt beszédes, nem. Egész nap elvoltunk úgy, hogy se ő nem szólott énhozzám, sem én őhozzá. Nem lehetett neki szólni, mert ha megszólítottam, úgy meg volt lepve, mintha akkor látott volna meg, s előbb azon gondolkodnék, ki vagyok, hogy is kerültem ide, mit is akarok tőle? aztán meg nem válaszolt: „hallgass már, az isten áldjon meg”, „de sokat tud járni a szád”. Folyton tele volt a feje gondolatokkal, s kurta parancsokat adott, azt oly halkán, alig lehetett meghallani: „Ülj egyenesen... ne szeleskedj... ne bosszants. Mondtam már, hogy ne bosszants?” Igen, mondta, kedves szava volt, folyton csak ezt mondta, ha megmozdultam, vagy pláne, ha a szék körül körülcsúsztam, vagy legpláne, ha a széket felborítottam de olyan borulós szék volt,

vékony és görbülő lába volt, s a feneke szalmából volt fonva, s az a szalma messze lelógott, egész a földig, mint a fecskefészek, igen, mert lyukas volt, kivált az egyik szék.

S legjobban szerette, ha nem is megyek ki a szobából. „Maradj itt. Megfázol. Meghúlsz. Beteg leszel. Most is olyan keshedt vagy! Beteg ne légy nekem, mert agyonütlek. Hol mászkálsz már, te kutya.” De én nem is mentem ki szívesen. A műhely előtt irtóztató nagy lovak szoktak megállni, rúgós lovak, de el is bántak velük, felemelték a hátulsó lábát s dá-dá, tüzes vasat vertek bele. Leszel még rossz, s a buta ló túrta, hogy mind a négy lábát megszőgezzék. Bennem csak úgy visított a rémület, ahogy a rossz ló lábát égették s az füstölt: ha az én talpamra raknának ilyet, s erre úgy lehet, mint a karóra. S a szaga bűdös volt, s a ló mégse szólt egy szót se. Ez igazán nagyon jó állat, hogy ilyen némán tűri a büntetést.

Gondoltam, ez igazán Istvándi. Ez nem Csécse, ott nincsen kovács, ott csak ökrök vannak és tyúkok, s itt minden más. Még a templom is össze van ragadva a toronnyal, az embernek el kell tátani a száját, hogy lehet az. Mi ez? Minálunk Csécsén olyan szépen állanak egymás mellett, itt a templom s ott a torony, mint egy kisfiú meg egy kislány, szinte fogják egymás kezét, ha mennek az iskolába az utcán.

Itt mindenki idegen. Ha a gatyás messze jön, az ember azt hiszi ismeri, s ha közel van, kisló, hogy idegen. Mind idegen. Akkor honnan tudják, hogy kell öltözni? Voltak ezek Csécsén s megtanulták?

- Zsiga. Gyere be. Hol csavarogsz megint? Ül a fenekedre. Nézd csak.

De a szobában mit csináljak? Csak azért hogy meg ne fázzak? Hiszen itt is hideg van, ez a vas mindig hideg.

Kilopózkodtam sokára a konyhába, ahol édesnagymam főzött. Nem volt neki semmi edénye. Se segítsége. Csak vagy két kis fazék. „Nincs pénz.”

Mindenre ez volt a felelet, nincs pénz. Ezzel a fogalommal itt ismerkedtem meg, hogy nincs pénz. Csécsén ez elképzelhetetlen szó volt. Ott soha nem került szóba, mióta élek, az, hogy van pénz vagy nincs pénz. Mire a pénz? Ott minden volt. Annyi búza volt, hogy a zsákokat keresztbe rakták a kisházban, s a szuszék is tele volt, minden színig volt, s milyen jó volt a búzában játszani, mikor rostálták vagy mosták, s ki volt terítve nagy ponyvára. A tyúk is tudja: mi a jó, az is ott kapart velünk és Pista teletömte a búzával a saját szemét-száját, még az orrába is rakott, majd megfűt, nem szabad az orrába rakni az embernek, se a szemébe, se a fülébe. Hát a szájába? Oda se. És Pista azt mondta: Már tudok ugrani, édesanyám, már tudok ugrani, s én irigyen vártam, tud-e, mert ugrani csak én tudtam. S Pista úgy ugrott, hogy a két kis kezét a derekához szorította, akkor úgy csinált, mintha lendítene magán, s ez volt neki az ugrás, de a talpát nem választotta el a földtől, s az ugye, így nem is igaz? Nem ugrás.

- Ugye, édesnagymam?

- Ne beszélj olyan sok butaságot. Hallgass.

Hogy lehet ezt megszokni Csécse után? Szerencse, hogy olyan beteges voltam, s ha beteg voltam, azt szabad volt megmondani, mert akkor muszáj volt velem foglalkozni, s ha beteg voltam, legalább el tudtam üldögdélni az édesnagymam nagykendőjébe belepakolva sokáig. „Ne ülj a földre, felfázol, most is nyavalyás vagy, elvisz a szél. Kelj fel már, ha mondom, kutyateringette, ne bosszants.”

Felkeltem. Hova üljek? A szék magas volt. Édesnagymam berakott az ágy végébe: Ül itt, de le ne mássz.

Igen, de játszani csak kellett, kitaláltam, hogy a dunnán s párnán gombok vannak. Azokat egyenként lerágtam a fogammal. Így gyűjtöttem magamnak egy kis vagyont, s édesnagymam helyett, hogy örült volna a spórolásomnak, még meg is rakott. „Úgy megraklak, mint a kétfenekű dobot.”

Mi is lett az életem Csécse után.

Egyszer aztán eljött Jakó Gyula, a pap unokája és akkor mingyár jobb lett, fiú volt és játszottunk, rögtön egymás hátán lovagoltunk. Persze felváltva, előbb én vittem őtet, akkor ő engem, s mikor ő vitt, elesett és egy cserép behasította a homlokom. A helyét tudom, de most kerestem, nem lelem a kis sebet a homlokomon a jobb szemöldök felett, már még ez is elmúlt.

KOVÁCS: KALAPÁCS

A falu szemében a kovácsműhely egy kicsit hasonlít a templomhoz. Mindenik önálló, különálló, egészen másfajta épület, mint a paraszt gazdasági vagy lakóépületek. S mindenikben hangos csattogások folynak, melyek hasonlóan érintik a lelket. A kovácsműhelyben is van ünnepélyesség. A kohó, a fűjtatóval felszított tűz, a vörösen izzó s fehérén szikrázó vas, mely félelmesen megérinthetetlen s amellyel ezek a komor színű vidám emberek úgy játszadoznak; a ménkő nagy kalapácsok, a falu számára az egyetlen elem, amihez nem tud hozzányúlni: a vas s az ebből játszva előállított szerszámok. Ez mind már távoli, magasabb rendű s elkülönített. De ezenfelül a kovácsot mester úrnak kell szólítani s maguknál feljebbvalónak kell tekinteni, s ami azt illeti, ők el sem tudják képzelni, hogy a kovács mennyivel magasabb rangú embernek tekinti magát annál, amilyennek őt nézik a parasztok: a kovács már majdnem *úr*.

Laci bátyám, az bizonyos, határtalanul felsőbbrendű lénynek érezte magát az egész falunál. Ezek a szántóvető igás népek az ő szájában tulkok, barmok, istenökrei voltak. Persze csak ha nyilatkozott róluk. Szemtől szemben is gúnyosan fölényes volt, „no markolja meg kend azt a kis vasat, ne féljen tőle, mit reszket, fogja kézbe! ejnye, de gyáva szent! hiszen az már hideg”... s felkapta a vasat a földről, mert tényleg hideg volt, csak ugratta a parasztot.

Sok oka volt Laci bátyámnak, hogy lenézze a parasztot. Először is még nem régen, csak hat éve, hat-hét, hogy ő maga is majdnem beleragadt a parasztsors sarába. Csak az Isten mentette meg, hogy ma nem kapát húz Csécsén s gatyaszárban szánt-vet, mint a nagy Nyilasok. Még benne volt a rémület, s kinevette, mint gyerek az elmúlt veszélyt. Másik oka, hogy hiszen ő úr volt, úrnak tartotta magát, s megkövetelte, hogy más is annak tartsa. Az, hogy pénze nem volt hozzá? az nem számít. Olyan vastag fejű, kevély tartású, kemény nyakú fiatal férfi volt, a feje mindig az üllőre emlékeztetett, lapos volt és zömök, azon is lehetett volna vasat verni. De a legfőbb oka a nagyralátásra, hogy a paraszt fölött díszelegjen, az, hogy elégtételt kellett vennie az élettől, amiért a gonosz sors kisemmizte s mint egy arkangyalt az Úr trónja mellől letaszította az aljas tömeg szomszédságába. Semmibe sem vette, ha még annyit hencegett is vele, a gépészkovácsi oklevelét, ő református papnak született, lelkipásztornak, s ebből nem is engedett.

S milyen jó is lett volna annak.

Ha eléri ezt a foglalkozást, milyen tökéletesen megfelelt volna ez minden testi-lelki igényének. Laci bátyám nem volt telhetetlen, kielégíthető volt. Az ő szellemi képességei s az ő társadalmi vágyai meg a testi közérzése, mind a kálvinista pap ruhájába volt beleszabva. Ezt persze nem a mai kálvinista papokról kell lemérni, mert a mai pap annyira el van foglalva mindenféle hivatali kötelességgel, társadalmi s egyházi belmisszióval, hogy már nem is pap, hanem egy hatalmasan befogott hivatalnok, akinek a püspöktől le a legkisebb hitoktatóig, jóformán egy perc szabad ideje sincs, inkább túlhalmozott hajsza az életük. Más volt ez „a mi időnkben”. Még az én időmben is, mikor Debrecenben magam is kezdtem teológus lenni, s mikor éppen az rendített el a pályától, hogy a tehetetlen dologtalanság vergődése volt még akkor a falusi papság élete s ezt tragikus konfliktusnak kaptam. Ezt írtam meg a Fáklyában s az egész átalakulás valóban a Fáklya megjelenése óta történt, az utolsó húsz évben.

A Laci bátyám papja az ideális sine cura lett volna. Ez a pap a világon semmi testi munkát nem végez. Egy fűszálat fel nem emel, egy gyomot ki nem húz, egy gallyat ketté nem tör. Hogy ásót, kapát, pláne kaszát vegyen a kezébe, az nonszensz. Vannak igen, gazdapapok, de azok ritkák. „Amelyik pap sokat rusztikál, abból rusztikus lesz”, - mondta Pallagi nagyapámnak egy

paptársa Rákoson, Munkács mellett, mikor legátus voltam nála: paraszt lesz a pap maga is, ha gazdálkodik. Hát Laci bátyám nem lett volna. Az ő papja reggel kényelmesen fölkel, gondosan felöltözik, s feketébe, mindig csak feketébe, amelyen egy szem pornak sem szabad lenni, az asztalon már ott várja a szép teríték, hogy mikor a templomból, a reggeli könyörgésről jó, csak leteszi a palástot s beleül a kövér székbe s tejhabos kávé, friss kalács, vaj, cukor, méz meg egy kis paprikás- és füstöltszalonna s szárazkolbász meg ódalas várja, hogy abból falatozzon, ami neki legjobban esik. Délig az ember elmotyog, elsétálgat, akkor jön a jó ebéd, haj, azok a pompás magyaros ételek a kövér levesek, jó marhahúsleves, vagy jó tejes- vagy rántottlevesek, mert leves nélkül az ebéd nem ebéd...

Micsoda gusztussal szokta az evéseket részletezni Laci bátyám. Nem volt egyéni ízlése: azt szerette, ami akkor a közvélemény szerint a legfajább úri koszt volt. S ahogy az első számlákat be tudta hajtani, rögtön hozzá is fogott az emberséges táplálkozáshoz. „No gazduram, akasszon csak le egy sonkát a pallásrul, meg egy-két rőf kolbászt, nem bánom mibe kerül, de lássa, nem halhatunk éhen.” S a számláarakban vette át. A hasától, szegény, sose sajnálta a pénzt. Mivel pedig édesnagymamának az már sok volt, annyi mindent főzni, amit a kedves fia követelt, tehát hamarosan szolgáló jött a házhoz, no mert segéd is kellett, nemsokára kettő is.

A papi életnek abban az időben még volt egy dolga, ami Laci bátyámnak rettenetesen megfelelt volna. A pap volt a nép felett a tisztességnak a gyeplőszár vezetője, a becsületesség kortese és ellenőre. A kerek kis magyar kálvinista falvak nem voltak kitéve külső behatásoknak. Még valahogy az ősi patriarkális életben éltek a saját falutörvényük értelmében: hát ennek a törvénykönyvnek értelmében a kálomista pap járt elől jó példával, s ő tartotta számon, ki hogy követi az ő példáját. Laci bátyám szorosan meg tudta volna tartani a külszínt. Be jól állott volna a vállán a habos selyempalást, kezében az aranyvágású imakönyv, s mikor bent a templomban elvégezte, ami az Istenre tartozik, ő, be tudott volna a templom előtt megállani s a nagygazdákkal elbeszélgetni erről-arról, mit ír az Egyetértés a héten, mi van Tisza Kálmán szegre akasztott elveivel, meg a terményárak hogy állanak. S aztán: „no atyafiak, ha ilyen jól elintéztük a világ dolgát, hát gondoljunk arra a jó tyúkhúslevesre is, ami azóta elázott s az asszonyok megpirongatnak érte”. Mire az atyafiak nevetnek, igazat adnak és hazaballagnak avval a megnyugtató érzéssel, hogy egy héttel megint tovább éltünk. S Laci bátyám kezét fog a legnagyobb gazdákkal, de azoknak a szegénybelieknek is int távolról, akik odább húzódva lesik, mit is hántorgatnak itt elől a nagyfejük... Mert a jóisten úgy rendezte a világ dolgát még Istvándiban is, hogy nemcsak minden ujjunk másforma, de minden parasztnak is más mennyi birtoka van, s a nagy sokaságnak meg a jóisten kifürkészhetetlen akarata egyáltalán semmit se juttatott.

Így Laci bátyám igen megnyugodva és egészségesen tudott volna élni haláláig.

De azt nem szerette, hogy minden reggel, de kivétel nélkül minden hétköznapi reggel, hajnalban felkelni, s ki a műhelybe, és ott kézbe venni a szerszámot, és ugyancsak verni azt a vasat! Még a vén pap, a szemközt kicsit odább álló házban, az ágyban szuszog, s a párnák közé viszik neki a reggeli kávé, s neki már egy egész szekérvasalást meg kellett csinálnia, a guta üsse meg ahon egy szekér van a világon...

Lehetetlenséget kívánt? Hiszen mindenkinek joga van azzá lenni, ami az apja volt. Az ő apja pap volt. Ő még annyit se kívánt volna, ami az apjának jutott. Mert ő nem fárasztotta volna magát spórolással, vagyongyűjtéssel. Nem kell neki semmi. Kicsi kell neki. Csak éppen hogy mindennapra meglegyen, dolog nélkül, az a három tál étel, de jól elkészítve és bőségesen. Hiába, az édesapja, az még parasztgyerek volt, s benne volt a parasztkapzsiság, azt még Tügyről hozta szegény. A ménkö törné a fejét valamin, mi állattartás, földet vetése, aratása s adósságfizetés... „Csak élni, barátom, élni, és a munkát vigye el a kánya.”

Milyen jó, öblös, kicsit már ekkor is rekedtes hangja volt s micsoda hajlama a szónoklásra. Olyanokat tudott mondani, hogy „az én lelkem temploma”, vagy „maga volt a megtestesült jóság”, s hogy „a borgőz leigázva tartja a szabad akaratot” s be meg tudott dicsérni egy-egy „galamblelkű szelíd asszonyt” s ennél kisebbet alig mondott arra, akit jóakarattal említett, hogy „kicsordul belőle a jóság”. Csak úgy ömlött belőle a szép kifejezés, amit frázisnak is szabad, de nem illik nevezni: „aki vet az ő testének, az a testből arat veszedelmet”. És nem is volt fals, amikor az ő szájából egy-egy ilyen frázis kihullott. Hitte, hogy ez szép. S akármikor felállott politikai szépeket szavalni: „a nemzet oly setétségben él, hogy az Isten az ő orcáját elfordítja róla”, „atyámfiái”... Az emberek csak csóválták a fejüket: ez a Pallagi úr...

S ez a név, hogy Pallagi, az ő nyelvén három l-lel, öt l-lel volt írva. Csak úgy dalolta a szót, palllllgi lászló, - mint a nemzeti zászló, skálát énekelt bele az l-ekbe.

Mivel azonban a papság kiesett s nem is jöhetett meg soha - a szelídség ingerültségekbe, a jámborság dühös dorbézolásokba fordult.

Ő nem volt iparos. Ezt nem fogadta el soha. Ha ő abba belenyugszik, hogy ő iparos, akkor örökre lemondott volna az életről. Ő Pallagi úr volt, s okleveles gépészkovács. Gumibélyegzőt csináltatott, s ahova csak lehetett, mindenüvé odanyomta az ovális keretbe övezett „Pallagi László okleveles gépész-kovács”-ot. Nekem is tetszett, s ha hozzájuthattam, a falra, a székekre, a biblia minden oldalára odabiggyesztettem a bélyegzőt. Nem méltányolták, hogy milyen büszke vagyok Laci bátyámra.

Megkaptam az új ideált. Ahogy Csécsén édesapám volt a hős és mintakép, most Laci bátyám kezdett azzá válni. S itt is egy olyan álmokép után futottam, aki nem is törődött velem.

Hogy összezavarodott a két életszemlélet.

Itt egyszerre a falun kívül leltem magam. Többet paraszttal nem érintkeztem. Két évig éltem Laci bátyáméknál Istvándiban, egyetlenegyszer sem történt meg, hogy parasztember vagy asszony vagy lány szót szólott volna hozzám. Úgy tiltottak el tőlük, mint a rühes kutyáktól. Kutya egyáltalán nem is volt a háznál. Édesnagyanyám nem szerette a kutyát, Laci bátyám meg a macskát. Csak enni kell adni neki és hízeleg, mint egy nő. Semmi állat sem volt. Teljesen megszűnt a régi keret. Úrigyerek lett belőlem.

Úr. Itt az volt a reggeli, déli és esteli ima, hogy úr. S a Laci bátyám szájában az a szó, hogy úr, azt jelentette: *semmi fizikai munkát nem végezni, sokat enni és mindenkit lenézni, aki nem úr.*

Körülbelül fedte is ebben az időben a közfelfogást. Még ekkor a sport sem volt kitalálva. Úriember, úrigyerek úgy kellett viselje magát, mintha a ruhája üvegből lenne s a legkisebb mozdulatra porrá törne, tehát vigyázni kell a mozdulatokkal.

Az evés azonban, nem kell félni, nem volt annyira demoralizáló. A sódar meg a kolbász, az kizárólag a Laci bátyám számára termett. Édesnagyanyám alig evett egyebet, mint tejeskávét. Én egyiküknek az ételéből sem kaptam, tehát azt ettem, ami a konyhán főtt. Mivel pedig ebben a korban a cselédeknek külön főztek, a segédeknek is, s ez azt jelentette, hogy például kukoricakását, semmi mást, vagy törtkrumplit egy nagy lábossal, s kész. Vagy azt a rengeteg ciberét... Szilvacibere, aszaltszilvából, vagy alma-, körte-, meggycibere, mind aszalványból vagy korpacibere - ezt még édesnagyanyám is szerette. Én bizony azt hiszem, az én örökké beteg, hideglelős kis testem nem kapta meg a kellő táplálást ebben az úri világban. Még a katonapirító volt a kedvencem. Ez pedig azt jelentette, hogy a tüzes kályhán megégettük hamar a kemény fekete kenyeret s gyorsan belemártani hideg vízbe és megsózni. Így csinálták a katonák, s nekem, azt hiszem, a neve miatt tetszett annyira. Meg sok szilvalekvárt ettünk. És

rengeteg főtt kukoricát. Ez mindig volt. Egy fazék málé mindig ott párolgott a tűzhelyen, mert a segédek meg a cselédek szakadatlanul, de egész nap, tele marokkal morzsolták.

Ennek az életnek harmadik jellemzője, az emberek közötti válogatás: hogy kit kell tisztelni és kit kell lenézni.

Ez olyan fontos dolog volt, mint egy tantárgy a magasabb iskolákban. Természetesen elmélet nélkül, csak a gyakorlatban való magatartás alapján lehetett megtanulni, mint az anyanyelvet.

Ó, régen megszűnt, hogy ha munkás jött a házba, annak a nyakába ugorjak s a bajuszát cibáljam. Ez egyszerűen lehetetlen volt. Ahogy az utcán járó befogott lovaknak nem szaladtam neki, hogy összecsókoljam, hanem félve kellett messzire kikerülni, hogy meg ne rúgjon, úgy megtanultam óvakodni a falusiaktól. Hiszen a kovácműhely előtt mindig ácsorgott egy-két gazdaember s néha nagyon is sok, és azok diskuráltak, pletykáltak és politizáltak. Énnekem azoktól harminc lépés távolságba kellett maradnom, sőt nem illett még oda se nézni rájuk. Hogy megkezdődött az iskola, nappal nem is igen voltam otthon. De féltem is az istvándiaktól. Mások voltak, mint a csécseiek. Sohase hallották hírét az én édesapámnak, s mind olyan gögös gazda volt, még a szegénye is rátartí, menekültem előlük, mintha igazán haraptak és rúgtak volna. Lehet, hogy én nagyon is el voltam vágva tőlük, hiszen egyetlenegyszer sem vittek el parasztházba, és ők hozzánk már csak azért sem jöhettek, mert nem volt udvar, így nem láthattam, hogy folyik náluk a téli szövés-fonás, a kukoricamorzsolás, a házi mulatások, a tavaszi, nyári, őszi együttlétek. A gépészház a falu legközepén volt, a templom mellett, a kalapálás behallott a reggeli imához, s mégis annyira elválva állt a községtől, mintha nem is tartozott volna bele. És nem is tartozott, mert uradalmi épület volt.

Itt megint valami új fogalommal találkoztam, s érdekes, hogy anélkül, hogy valaki csak egy szóval is megmagyarázta volna, úgy meg is értettem a helyzetet, hogy mai napig ezen az alapon tudom felmérni az ezerholdasok társadalmi és gazdasági szerepét a magyar életben.

- Ki az a Kendezsiga? - jött be Laci bátyám a szobába, ebédelni, s míg lemosdott, törülközött, dörögve ömlött a szájából a felháborodás. Mi az a Kendezsiga? én is tudnék lenni kendezsiga, ha annyi földem vóna. Nekem ne hánytorgassák, nekem ne hetvenkedjenek, az én nagyanyám is bárókisasszony volt. Báró Bánhidó Mária, meg báró Bánffy Katalin neve előtt száz Kende Zsiga is leveheti a kalapját. De meg is mondom egyszer neki, ha kihordat is a határba! Az a különbség csak, hogy Kendezsiganak nem kell dolgozni, csak lovagol egyik tanyájáról a másikra, én meg patkolom a lovát.

De az egészet valahogy úgy s oly durván bőfögte ki, hogy édesnagyanyámnak még pirosabb lett a szeme, s a kis fehér zsebkendő még sűrűbben s egyre tovább volt odaszorítva a szeméhez.

- Gyerek nem felelős. Én nem tehetek róla, hogy meghalt az édesatyám. Én akkor sírtam és könnyörgtem, hogy vigyenek vissza Patakra, tanulni akarok. De senki se törődött az én sírással, mert gyerek voltam. Beletaszítottak a legnagyobb nyomorba. Most itt kell nekem a kendezsigák lába alatt nyögni, mikor minden ősöm nemes volt, úr volt... úr... - s verte ököllel az asztalt, míg a törülköző lógott a kezéből, s meztelen felső testén dagadtak a pompás izmok.

- Azt nem vehetik el tőlem, a báró nagyanyáimat, ha megdagad is a kevélységtől Kende Zsiga.

- Mit hánytorgatod, jó fiú - szólt szigorúan édesnagyanyám. - Inkább hallgass. Nem válik előnyödre. Aki valamit vállalt, tegyen eleget neki.

Laci bátyám alább hagyta. Fűjt. Kifűjta a dűhének egy részét. Én reszketve vártam a kályha mellett a sarokban, mi lesz még itt.

- Mindenkinnek a maga emberségéből kell megélni. Az ősanyáid sose jönnek segíteni. Csak bepizskítod magad, ha őket dobálod...

Laci bátyám helyett én húztam össze magamat: tehát *nem illik emlegetni a bárónő nagyanyákat...* Laci bátyám maga is elhallgatott, megfésülködött; elől hosszú hajat viselt, hátul egész apróra volt nyírva.

- No, jöhet az ebéd, édesanyám, ha van mit... - mondta szelídebben. S még ilyeneket tett hozzá:

- Úgyse tudom, meddig tart! Kilökhethetnek akármék nap! lám áskálódik az egész világ! Mindenki csak engem mar! Mér küldi az ispán olyan későn a munkát. Többet nem tehetek, felkelek a nappal, lefekszek a nappal. Hogy most már ilyen későn kél a nap, meg korán fekszik... Aggyák hamarább a munkát. Mi a? már megint cibereleves? hmm... még a kanalam se szeretem bemocskolni vele... ugyan üssön oda már édesanyám vagy nyolc tojást, vágjon bele egy kis kolbászt, nekem erő kell, én dógozok...

Aztán nagyot nyögött:

- Haj, ez a kutyaélet. Ez kellett nekem! Így befogva! S ez nem akar változni. Ez így tart halálomig! Amennyit én dolgoztam má! Mit ugatnak a parasztok? Jöjjön ide a marha, emelje meg az én kalapácsomat, akkor járjon a szája... Paraszt csak sétál az ökre után, de a kovács az vágja a vasat... Kende Zsiga meg jár a pej lován, mint egy pandúrkáplár, csak azt lesi, kinek törheti ki a nyakát...

De hiába mondott keserű szavakat Kende Zsigára, a hangjában tisztelet volt és félelem. Annyira, hogy ezekből a négyszemközti kesergőkből tanultam meg respektálni a földbirtokosokat, akik a Laci bátyám házában elérhetetlen, megközelíthetetlen földöntúli lények voltak, akiknek a kezében ott az élet és a halál. Én csak egyetlenegyszer láttam, tudtommal, Kende Zsigát. Könnyű fiatal ember volt. Karcsú és elég magas, s engem a fiatalsága lepett meg legjobban. Világosbarna lovaglóruhában volt, s a kalapja is más, mint amit eddig láttam; kishű vadászkalap volt sörtevel. Ott állott a lópatkoló ráma mellett, s egyik lábát feltette a gerendára s úgy beszélt. Alig néhány percig tartott ez a jelenléte, s én ma annyira tisztán látom, hogy nemcsak hogy megismerném, de folytatni tudnám a pillanatot.

Mennyire föl lehetett verve előttem s bennem a tisztelet s mennyire felséges hatalomnak, teremtőnek és rontónak kellett látnom hatéves fővel ezt a fiatal földbirtokost, hogy egyáltalán tudomásul vettem, hogy ez a Kendezsiga, s hogy maig, ötvenkét éven át, elkísért akármerre jártam, hogy soha el nem felejtettem.

Ebből az egy pillanatból táplálkozott a feudális hatalom tisztelete bennem. Mert az ember mindent csak személyén keresztül érez meg s mér meg. Nekem a nagyúri mindenhatóság örökké ott van, mint fókuszban az istvándi gépészház lópatkolójánál egy őszi korai reggelben, amint fesztelen és közönyösen, nyugalommal áll s mozdul az *uraság* s körülötte, előtte, megnémulva és plasztikonná dermedve van mindenki.

Laci bátyám is igen tisztességes volt. Nem mondott semmit sem abból, amit a szobában. De nem is volt olyan alázatos, mint mások, a parasztok és segédek. A hangja muzsikált, dúdolt, behízelt volt, de meg voltam vele elégedve, elég férfias volt.

Általában senki sem remegett ott, csak én. Nem tudom, ki világosíthatott fel, hogy ez a kendezsiga, talán saját ösztönömből jöttem rá? De én, a sovány, hidegrázós kisfiú úgy néztem, ahogy az óriáskígyót nézhettem volna, hogy mikor les ide s melyik pillanatban kap be. S igazán nem költői túlzás, hogy körös-körül némán állottak a fák, a házak, a templom, tornyostul s a fellegek az égen.

Aztán a kendezsiga megmozdult, nem nevetett, pedig azt vártam, hogy ránevet legalább szegény áldozataira, akikről tudhatja, mennyire félnek tőle. Valami száraz komolyság volt a hangjában, egy szót sem értettem meg, de bennem maradt a félsz: valamivel nem volt megelégedve. A nagyurak soha sincsenek mindennel megelégedve. A nagyurak sohasem elégszenek meg a szolgálattal s a hódolattal.

Ha akkor Kendezsiga kedves és mosolyog és enyhe örömet hagy maga után, akkor az a kisfiú, az a hatéves remegés meg tudta volna szeretni, hiszen folyton azon vitatkozott magában, hogy kedves ember ez a valami harmincéves ifjú úrilény. S ha megszereti, rajongani tudott volna érte, s abból milyen nagy bajok származtak volna, ha én Istvándiból a mágnesok iránti szerelmet hozom magammal. Milyen áldás, hogy Kende Zsiga akkor megijesztett, s ez az ijedtség egy hosszú életen át elég volt, hogy pillanatra se felejtsem, hogy itt áthidalhatatlan távolság van. Hogy ők az urak, a nagyurak. S hogy ez nem jó.

KASZTOK KÜSZÖBÉN

De viszont volt is egy furcsa mozzanat, mely felszabadított a tökéletes lealázottság, a gyógyíthatatlan félelem és a kigyalogolhatatlan távolság érzéséből. Egyszer az ebédnél azt mondta Laci bátyám s közben letette a leveses kanalat:

- Na édesanyám... Hát most aztán sajnálhatja, hogy nem taníttatott ki!

- Ugyan ne beszélj már örökké bolondokat.

S édesnagyanyám belepirosodott a haragba, s kiment a másik ételért. Milyen karcsú s finom alak volt fekete testhez álló ruhájában. Gyula bátyám hasonlított hozzá, ő is oly pompás sportember volt, karcsú és hajlékony. De azt hiszem, nagyanyám nála is úribb lény volt, az úriasságot kiválasztottságnak, kitenyésztettségnek véve, ahogy a lovat lehet karcsúra és sportcélokra kitenyészteni. Még most is érzem, hogy már akkor méltatlannak találtam, hogy édesnagyanyámnak dolgozni kell a konyhában... Olyan finom bárónő tudott lenni, aki okosan néz az emberekre, s akinek mindenki kedvében jár. Volt benne valami, ami elsőséget biztosított számára, s anélkül, hogy valaha is panaszkodott volna, állandóan tiszteletteljes részvétet termelt ki neki.

Laci bátyám hozzá képest egészen alpári volt. Hangos, nem elég ízléses, teleszájú: az ő respektust keltő egyéniségét csak Gyula bátyám örökölte. Édesanyám apjalánya volt, a tudós; Laci valami keverék, olyan apró dzsentrí; Józsi, a második fiú meg valami elkényeztetett szalonfigurának lett volna jó, aki tele van nevetéssel, kedvességgel, figyelemmel és sejtelve sincs a munkakötelezettségről, ami Laciban megvolt. De a négy testvér közt egyikben sem volt egyetlen vonás sem, ami a parasztságra emlékeztetett volna. Mind a négy már olyan üvegházi növény volt, amely nem bír a szabadban megbirkózni az időjárás viszontagságaival.

A millió hihetetlen gyorsan okoz öröklési értékeket. Ha az egész öröklést tíz pontban állapítom meg, akkor ebből négy pontot az ellenkező nemű szülő, tehát fiúknál az anya származtat le, hármát az egyenemű, tehát az apa. Egy pontot az apai, egyet az anyai ősökre szoktam venni, s a milliónek s más külső és ellenőrizhetetlen befolyásnak egy egész pontot nyitva hagyok.

Laci bátyám esetében egy származási ponttal egyenértékű, hogy kilencéves koráig papi házban és kollégiumokban nőtt. Tökéletesen át volt itatva a papi élet és az iskolai pszichózis úrráválás ambíciójával. Ami azután történt vele, hogy az iskolából kivették, az csak incidensnek tűnt fel előtte, mindennek el kell múlnia, s ő előbb-utóbb követheti az indítás vonalát, s tovább haladhat azokon a síneken, amelyekre még az apja, tehát az élet állította. S tizenhárom évvel később, 1898-ban, mikor már megházasodott, három gyermeke volt és látszólag jómódú s nyugodt polgári módot ért el: egyszerre csak otthagyta a kovácműhelyt, s Gyula öccsének a nyakára beállott diáknak, hogy leérettségizzen s pap legyen. Sajnos, késő volt, negyvenéves fejjel többet nem tudott megtanulni, csak éppen levizsgázott a negyedik gimnáziumi osztályból, s írnok lett a telekkönyvnél. Ezzel is meg volt elégedve, s majdnem oly boldog lett, mintha pappá lett volna. Nem kellett többet kalapácsot emelnie, hanem rajzolhatta pompás nagy kövér magyar betűit, s együtt politizálhatott a többi kisurakkal: de urakkal.

Apjának apja még földműves volt. Igaz, romantikus mesék voltak, hogy egy nemes ős valami szerelmi vagy családi összezapás miatt szakadt ki az ősi familiából - anyai ágon viszont oly messze kellett volna paraszt ősök után kutatni, hogy nem is sikerült. Ez aztán nemcsak a gondolkodásmód, a világnézet s életérzés miatt zárta el a falu paraszt lehetőségeitől, hanem

bizonyosra veszem, hogy a fizikumukban már benne volt az alkalmatlanság a szántó-vető életre, s lelki összetételben a falu törvényei szerint való berendezkedésre.

Valamikor mindenki a faluból szakadt ki. De ez a kiszakadás vegyi átalakulással volt mindig egyenlő. Aki egyszer kiszakadt a faluból, soha többet oda visszahullani nem tud. Mintha valami színeződést kapna az egyén a kultúrában, messzire meglátszik, aki kultúrfertőzést kapott. Ha egy parasztleányt találok, akinek a szeme tisztább, a gondolkodása logikusabb, intelligenciája megértőbb, ott legalább néhány gimnáziumot lehet kinyomozni.

Ebből már következtetni lehet arra, hogy ha a falunak van belső társadalomformáló s egybentartó törvénye, akkor ennek az úrivilágnak is kell hogy legyen s van is: és ez a *gentleman-törvény*. Úri törvény. Úri felfogás. Úri ember. Úr.

Az urakat végtelenül finom és szigorú törvénykönyv szabályozza életük minden pillanatában.

Laci bátyám ezt a törvénykönyvet úgy ismerte, úgy a kisujjában, az idegeiben volt az, hogy egyszerűen lehetetlen lett volna, hogy vétsen ellene. De mind a négy testvér: a négy közt Gyula volt a legtisztábban kikristályosodott gentleman. Ő olyan jelenség volt, aki, természetesen a legnemesebb értelemben, legelőkelőbb kaszinótaggá fejlett ki. Laci viszont kicsit visszaélt azzal, hogy az élet úrhoz nem illően bánt el vele, mikor egy kovácsműhelybe vágta be, tehát feljogosítva érezte magát számos bárdolatlanságra, szinte parasztos, de azért mindig úri hetvenkedésre és inkább olyan kurtanemesi kasztvitézkedésekre. De nemtelenségre, aljasságra, úriemberhez nem illő dologra képtelen volt. Minden felháborító tettének, amivel annyi keserűséget okozott édesanyámnak s különösen nekem, meg lehetett az úrijogban gyökerező alapját találni. Ő megengedhetett magának sok mindent, ami másnak fájdalmat okozott, mert egészen képtelen lett volna kvalifikálatlan becstelenségre, illetőleg olyan parasztságra, ami például édesapámat csöppet sem zavarta, ha megtehetette.

S hogy az úri lét mennyire s mily tökéletesen át- meg átjárja, abszorbeálja és végzetesen uralja az embert, az itt az istvándi kis gépészházban sokkal tisztábban megvilágosodik előttem, mint ha a kaszinók keretében levőket analizálom. Könnyű egy magas vagyoni és társadalmi keretben élő embernek úrnak lenni s maradni: ott legyen úr valaki, ahol az úri miliőnek egyáltalán semmi lehetősége nincs.

De nem korrekt, amit mondok: az úr a pokolban is úr - Laci bátyámnak az időből bennem maradt kedves szava -, s valóban úgy is van. Aki úr, az nem tud más lenni, csak úr.

Laci bátyámnál ez a korlátozottság belső és külső magatartásban nyilvánult, kifelé: rangtartás. Éppen úgy nem tudott elkeveredni a paraszttal, mint az olaj a vízzel. Bármilyen jó viszonyba került is a falu legnagyobb gazdájával, lehetetlen volt, hogy magától ne érződjön meg rajtuk, hogy nem rangbeliek, hogy ő az úr s az a paraszt. Mint ahogy nem lehetett olyan nagy úr, akivel szemben ő ne érezze magát egyenrangúnak, csak éppen az ő öntudata s önmérséklése győzi le, hogy ezt nem érezteti. Mikor Kossuth Ferenc Szatmáron járt, Laci bátyám vele egy asztalnál ült s korteskedett neki, s hallani kellett az ő öntelt nyakas előadását Kossuth apánk fiáról, akit nem fogadott el magyarnak, mert nem tudott magyarul s nem fogadott el úrnak, mert nem értette a magyar urak nyelvét. Neki Kossuth Ferenc egy sült talián hivatalnok volt, egy magas állású gyárigazgató, de mi keresnivalója van a szatmári piacon és a magyar hordók tetején. „Nekem kellett, öcsém felállni, hogy egy kicsit kiköszörüljem a hangulatot, mert Kossuth apánk lelke hamarabb volt az én számban, mint annak a szegény fiának a műfogai közt.” „Minek jött az haza, aj de kár volt neki hazajönni. Többet ront Kossuth Lajoson, mint Zimándy páter, mert azt mondják a népek, hogy Kossuth Lajos csak ilyen magyarnak tudta nevelni a fiát?”

Itt felismerhetjük, hogy úr és úr közt is különbség van a magyar földön. A magyar úr típusa az alispán. A nagybirtokos, a Kende Zsiga! Az már messze van a közfelfogás számára, hogy ezek a legnagyobb helyi birtokos nagyságok az udvar, már a királyi udvar szelleméből sarjadzanak - mert bizonyos tekintetben, magyarságukban rebellisek, szemben állanak az aulikus felfogással, még Kende Zsiga is, aki pedig megkérte az aranykulcsos királyi kamarásságot. A magyar úr a vagyoniilag önálló, senkire rá nem szoruló, senkinek engedelmisséggel nem tartozó - csak a törvénynek - az abszolút és rendíthetetlen függetlenség maga. Laci bátyám mint gépész, azt szokta mondani: „Ha kötelességemnek eleget tettem, éppen olyan magamura vagyok, mint akárki.”

Laci bátyám vidéki kis magyar úr volt. Kicsit elkovácsosodott, de azért azt is szívesebben csinálta, mint a földet túrta vóna. Számára mindennél lehetetlenebb volt, hogy ő egy darab földet megszántasson, bevetessen, learattasson. Már inkább kalapált s számlát csinált. Ez mégis csak úribb foglalkozás volt. Mint gépészt egyenrangúnak érezte magát, mint ispán szolga lett volna.

Mikor édesnagyanyám bejött a konyhából, azt mondja Laci bátyám:

- Bizony édesanyám, ha én most pap vagyok, a Krisztusát, megismételném a nagyapám virtusát.

Édesnagyanyám bizonyára nagyot nézett.

- Tudja, édesanyám, itt van most ennek a Kende Zsigának egy kis unokahúga. Ha én most pap volnék, és nem kovács!... Ha én most nem ebbe a rozzant vityillóba vagyok bezárva, hanem egy házzal odább, a templomon túl lakok... a parókián!... megkérném...

- Mit beszélsz már megint! nem szégyelled magad!

S édesnagyanyám megtörülte a szemét.

- Mért? Ha az én nagyapám elvehette Isaák Erzsébetet, én se ijednék meg ettől a Kende Juliskától.

Édesnagyanyám lángvörös lett és igen mérges. Felpattant.

- Fogd be a szád, számár. Isaák Erzsébetnek semmije se volt, összesen húsz holdat öröklött Csetfalván. Ezek meg ezerholdasok. Ennek gróf lesz az ura, azt se tudja, mi a falusi pap.

- Ej, én csak azt mondom, édes jó anyám, hogy ebből a Juliskából olyan aranyos kis papné tudna lenni, de olyan, hogy olyan még nem is vót.

- Ostoba - mondta édesnagyanyám s kiment.

Nem felejtettem el ezt a dolgot, mert aztán ahogy nőttem, évről évre egyre nagyobb hullámokat vert bennem. Laci bátyám ezzel parírozta ki bennem a főúri renddel szemben való rémületet s félelmet. Mikor már kisdíák voltam, elalvás előtti fantazmagóriáimban egyre nagyobb szerepet játszott, hogy mi lenne most, ha Laci bátyám elveszi Kende Juliskát? Egyszer életemben benéztem a kastély udvarára az utcáról, Istvándi oly hosszú falu volt, Csécse után elképzelhetetlen hosszú és félelmes útvonala nyúlik messzire a templomtól távol, távol, s valahol ennek a hosszú útnak a végén volt a kastély. Valahogy, mint iskolás, a gyerekekkel jártam egyszer arra; nyár volt, kora nyár, s nyitott kapun benéztem az „udvarba”. Nagy fák voltak és zöld fű, kavicsos tér s földszintes öreg kúria... Sose láttam azóta, szeretném tudni, olyan-e? Igazán valami görcsös vágy van bennem ötvenkét év óta, hogy azon az utcán még egyszer végigmenjek és abba az udvarba benézzek... Már akkor bennem volt, hogy Laci bátyám ide akar házasodni, s megértettem az édesnagyanyám indulatát, éreztem hatéves fővel,

hogy az a lány, aki itt él, nem fog eljönni a gépészházba, mert ott nincs kert és székek és padok... mégis talán páva is volt... Csak én remegtem, egész testem reszketett, s a szemem kitágult, és mint álomban, mikor az ember nem bír megmozdulni, úgy maradtam kővé válva, s a gyerekek már vígan elszaladtak, s én még mindig ott állottam, megdermedve, s még benézni se mertem: nem mertem nézni, csak éppen nyitott szemmel láttam, de mintha már az is lopás lett volna, hogy látom, s szégyelltem, hogy Laci bátyám olyat mert mondani...

1910-ben a Sári bíró után, finom levelet kaptam, nagyon öregasszonyos kis betűkkel írva, Kende Juliskától, hogy a legközelebbi vasárnapra délután ötórai teára meghív.

A levél utánam jött Barsendrédre, ahol egy nagyon kedves sógoromnál, a jegyzőnél voltam a feleségemmel... Roppant láz, amit bennem a levél keltett... Rögtön mondtam, hogy vasárnap reggel utazom Pestre... Janka nagyon felháborodott s meg volt sértve:

- És maga elmegy egy asszonyhoz, aki magát a felesége nélkül hívja meg?

Istvándi rémülettel néztem rá.

- Nem engem hív meg - mondtam mentegetőzve -, nem a maga urát hívja meg... a Sári bíró szerzőjét... a hirtelen divatba jött fiatal író...

- S ez nem az én uram?

- Véletlenül összeesik a kettő - tréfáltam s ezzel végképp felgyújtottam a házat.

Hogy én okvetlen elmegyek, abban semmi kétség nem volt, de hogy a feleségemet mivel győzőm meg, úgy gondoltam, erre nem is kell gondolni: ő éppen úgy tudja, mint én, hogy a magas társaságbelieknek megvan az az előjoguk, hogy a hírneves embereket saját szolgálóiknak, vagy mondjuk barátjaiknak használhatják, s eszükbe sem jut, hogy a feleségtől viszonzást várjanak, ami a legtöbb esetben nagyon meg is nehezítené a dolgot, mert kétszoba-konyhás lakásban elég kényelmetlen egy palota úrnőjét viszontfogadni. Janka ugyan egy pillanatig sem érezte volna magát kényelmetlenül, mert benne különösképpen megvolt az életharmónia.

Nekem el kellett menni. Bár ez nem volt könnyű. Ha 1886 nyarán valaki int nekem az istvándi kastély udvaráról, hogy menjek be, valószínűleg úgy elszaladtam volna, mint a nyúl, s most sem volt könnyű magamat beleképzelni abba, hogy a legelső grófné, aki életemben meghív, éppen a legelső nagyúri asszony, akivel valami távoli értesülésbeli találkozásom volt. Jankának nem magyarázhattam meg, hogy miről van szó, ő ugyanis nagyon érzékeny volt az én „hencegéseimmel” szemben. Nem bírta elviselni a bárónő-nagyanyákat. Ezt oly illetlen s alaptalan szennynek tekintette, ha ezek szóba kerültek - egész házasságunk alatt, húsz év alatt legfeljebb kétszer-háromszor -, hogy azt hittem, szívesebben vette volna, ha tetvesen kap az anyám kezéből, mint ezekkel a „flekkekkel”. A tetüből kitisztíthat, de hogy irtsa ki a fejemből a bárónőket? Én nem is mondom, hogy nem volt veszedelem az ő számára ez a probléma nálam: én ez ösanyák miatt magasan felette éreztem magamat a „polgári életnek”, mindig ott volt az a lehelet, hogy mosolyba fullaszthatom türelmetlenségemet az ismerős rokon és baráti nőtársaság között. Hirtelen nem is vagyok bizonyos benne, hogy Barsendréden ért-e utol a grófné levele, vagy már Zólyomban voltunk, ahol a feleségem egyik unokanővére gyári előmunkás felesége volt, s hihetetlen spórolással, de a viszonyokhoz képest jómódban élt. Ebben a miliőben a grófnők világa távolabb volt, mint a mennyország. A paradicsomba érényes és egyházilag előírt élet után mindenki eljuthatott, de oda? Legfeljebb cselédnek. Én tehát avval mulattam magamat, hogy a bárónő-ösanyák következtében éppen olyan jogot érzek rá, hogy abban a világban otthon legyek, mint feleségem atyafisága révén ebben. Dehogysis nem megyek én el Kende Juliskához.

Csak azt nem tudtam, meg fogom-e neki mondani, hogy Laci bátyám, ha pap lett volna, papnévá tette volna?

Az attól függ, hogy milyen fesztelenséggel fogadnak.

Itt érzem az idegeimben azt a kényelmetlen érzést, amellyel elutaztam; árulónak éreztem magam. A feleségem fájdalmasan hideg volt, s szürke és elfakult. Úgy nézett, mintha utoljára látta: most engem elkap a nagyvilág, s már ezután lenézem azt, amelyben élünk, együtt... Nem mutattam meg neki, csak említettem, hogy táviratoztam, hogy ott leszek. Nem örült volna a távirat fogalmazásának. Dzsentri nyelven volt valahogy: „kegyelmes asszony parancsára örömmel jelentkezik...” Ezt a Janka nyugodt, tárgyilagos ízlése konfidenciának mondta volna s illetlennek az én polgári méltóságomhoz. De engemet hihetetlenül mulattatott ez a sorsszerű véletlen, hogy vasárnap délután nem Pucsekéknél leszek haboskávén, hanem Telekiéknél teán. Nem voltam már fiatal ember, harmincegy éves voltam, de az, hogy pontosan huszonöt éve volt annak, mikor Istvándiban bekukucsáltam a Kende Juliskáék udvarába, s most „meg vagyok híjva irodalmi teára”, valósággal gyermekké tett. Még a kovácsműhely szagát is éreztem, s a Laci bátyám dudorászó hangját... Szerettem volna neki is táviratozni - még élt -, de először is meg kell várni, míg lefolyik a dolog s aztán Laci bátyám már öregember, s ki tudja, Emma néném, a felesége mit mondana. Sőt az is lehet, hogy már Laci se igen emlékszik arra, ami nekem oly hosszú időn át annyira megfeküdte a gyomromat.

Pontban öt órakor csöngettem be a Múzeum körúton egy öreg házban, a Nemzeti Múzeummal szemben, egy elnyűtt, emeleti öreg folyosón, a lakásába. Nem volt valami grófias az épület, csak a hely. Ma már új palota van a helyén.

Nem érkeztem korán s ez megnyugtató, öten-hatan voltak jelen, írófélék, írójellegűek, de nem emlékszem másra, csak Pekár Gyulára: ő volt hozzám a legkedvesebb, egészen úgy viselte magát, mintha ő is író lett volna. A házigazda szobája földrajzi könyvtár volt, az összes falterület polcokkal borítva s számtalan nyelven, a mennyezetig, csupa szakkönyv. Tetszett nekem s megcsodáltam, hogy ilyen gróf is van a világon.

A grófné rövidlátó volt s lornyonnal nézett meg. Kicsit hervadásnak indult, kicsit komikus komolyság volt, sietve beszélt, s egyéni humora kizárta, hogy más is humorosan beszéljen vele. Ha más viccelt, meg volt ütődve s azt kérdezte: Igen? De ő nevetett azon, amit mondott, s nem volt benne semmi póz, azonkívül, hogy sokat adott arra, amit mondott. Szellemi életet élő embernek látszott, aki azonban szünet nélkül vigyázott rá, hogy élénk tudatban tartsa azt, hogy ő maga egy más világban él, s csak magához engedi a plebejusokat, nem egyenrangú barátkozásra, hanem hogy megnézze őket, sőt, hogy valamit profitírozzon tőlük. Mégpedig az irodalom, illetve az irodalmi érvényesülés terén. Elvárta, hogy mindenki referáljon neki, de ő kedves közvetlenséggel élet vette a hivatalos stílusnak, amit azonban a szembenállónak nem kellett komolyan venni s mindenki kissé feszes állásban játszott a „pihenj” katonai jelszót.

Én ezen nevettem, s egyáltalán egész idő alatt a legfesztelenebben éreztem magam, mint aki hazajött, s ezt senki se tudja. Inkognitóban otthon.

Lornyonnal nézett meg s már ez mulatságos volt:

- Mondja, Móricz - s nem a bemutatkozáskor szólított meg, hanem jóval később s váratlanul fordulva hozzám. A bemutatkozáskor úgy tett, mintha már régi ismerősök volnánk, akivel nem kell különösebben foglalkozni, az ember csak észreveszi, hogy ez is itt van. De megkereste a pillanatot, mikor valakivel beszélgetve, a beszélgetést megszakítja s odafordult, mintha csak éppen valami ötletet akarna közölni: - Mondja, Móricz, magáról senki se tud semmit, magát senki sem ismeri?

Nevettem.

Erre kicsit kutatva s rossz hunyorítással nézett belém, mintha azt keresné, mit nevetek?

- Azt mondják, maga újpesti.

- Én? - nevettem.

- Azt hallottam, újpesti mérnök.

Nem várta ki a nevetésem végét, kicsit gügyögve mondta, nagyon gyorsan.

- Én mondtam, hogy maga az én vidékemre való, az írásaiban egészen szatmári szavakat találok - s hirtelen a társasághoz fordult. - Tudják, kérem, az ököritói tűzvészt a főszolgabíró ostobasága idézte elő, részeg volt, s megengedte, hogy a csűr kapuját beszegezzék a parasztok...

Logikus volt, hogy Szatmár megyéről az ököritói tűzvész jutott eszébe. Pár nappal azelőtt volt a borzalmas szerencsétlenség, háromszáznál többen égtek oda a beszegezett csűrbe egy táncmulatságon.

- Az alispán is ilyen marhaságokat csinál, ott vonaglanak a szegény nyomorultak az utcán, és ő lemondja a Mentőegyesület ajánlközását, hogy itt már nincsen szükség csak temetésre...

A legnagyobb elégtétellel hallgattam. Úgy beszélt, mint aki nem olvas újságot, de minden fontos dolgot a szereplőktől tud. A döntő hatóságoktól. Talán a belügyminiszter volt nála az este vacsorán, s az mondta. Az egész előadása valóban olyan volt, mint a saját körében egy falusi papnéé. Válogatatlan szavakkal, az érzés és indulat rohamában idegessé válva s kapkodva és bugyborékolva. Az összes hatóságokat leszamarazza, részegek, ostobák. Mint akinek joga van ezen a nyelven beszélni, ahogy a papnénak joga van a kurátort és kisbírót, főleg távollétükben lehordani. Megmondja neki akkor is a véleményét, ha jelen van, de akkor mégis megadja a formáját, nem szidalmaz, hanem oktat.

Elővettem a noteszemet s jegyezni kezdtem.

- Mit ír?

- Ezt az ököritói tüzet. Írni fogok erről az Ököritőről. A Nyugat legközelebbi számába még talán be lehet szorítani.

A grófnő mintha kissé megdöbbenve nézne rám.

- Maga talán ököritói?

- Nem - nevettem fel -, nem vagyok az. Nem is voltam ott, pedig sok községet bejártam azon a tájon.

- Hát hova való?

Újra nevettem. Folyton nevetni kellett. Oly furcsa volt, ami most jön:

- Gyermekkorom egy részét Istvándiban töltöttem.

A grófnő óriási módon elbámult. Úgy nézett rám, mint az eleven csodára.

- Kinek a fia? Nem tudok Móriczokról.

- 1885 és 1886-ban ott volt egy nagybátyám, gépész volt. Nála laktam abban a két évben, mint kisgyerek. A Kende Zsiga gépésznél.

A grófnő elhallgatott, másfelé nézett, akkor azt mondta:

- A bátyám mindig jó volt a néphez. Igen?

Muszáj volt nevetni. Laci bátyám „*a nép*”...

De milyen mentegetőzés volt ebben a szóban: „jó volt a néphez. Igen?” Ebben az időben - most huszonöt éve - izzó volt a két réteg közötti légkör. A grófné hangjában első pillanatban a kasztigazolás jelentkezett a szanszkülotl szembn.

Jó volt a néphez.

S én ismét láttam a karcsú fiatal urat, ahogy fél lábát feltette a patkoló gerendára s lovagvesszőjével könnyedén, de idegesen csapott a csizmája szárára, s nem veszekedett, nem lármázott: jó volt a néphez. De kemény volt és szigorú és nem nevetett. Ura volt a népnek, s jó volt hozzá, mint a gazda az alárendeltekhez. Jó volt, de ez a jóság pedagógiai értékű volt.

Á, nem ült le közékük, s nem koccintott velük, nem adomázott és nem nevetett össze: elszánt, felsőbbbséges gazda-céllal egyszerűen jó volt a néphez.

A nép is jó volt hozzá. Nem gyűlöltek, nem átkozták, nem gyűjtötták fel az asztagját, s nem ütötték agyon. Ez a „jóság” a két fél között valami szerződést jelentett.

De a grófnő elidegenedett tőlem. Ennek semmi más jelét nem adta, csak hogy tovább nem beszélt velem.

Egyáltalán sajátságos helyzetbe kerültem a szalonban. Amint kiderült, minden külön megállapítás nélkül, hogy nem vagyok szórakoztató ember, nem hoztam adomákat, a szalon levegőjének megfelelő humort és cinikus jólétesültséget, s nem hoztam feltörlészkedő vágyat a feltörlészkedők után - azonnal kiestem a társalgásból, s senki sem zavart meg abban, hogy megdöbbenve s rossz érzéssel kritizáljam a nagy darab író gondos és körülményes előadását arról, hogy ő hogy szokta beszerezni a legjobb eredeti kínai teáját, s hogy ezt egy londoni követségi tanácsos küldi neki a hivatalos futárral s így *vám nélkül*.

Egyszerre úgy éreztem magam, mint valamikor Istvándiban, ahol a puszta ház sarkát öleltem a két kis karommal, hogy mindig lássam, melyik oldalról jön a veszedelem?

Még egy nagy katasztrófa is ért. Egy asztalon levél volt a könyvek közt s azon Méltóságosnak volt címezve a házigazda. Ezen aztán igen elszégyelltem magam, hogy én ezt nem tudtam, s folyton kegyelmesnek tituláltam a grófnőt. Félre fogja magyarázni, azt hiszi, hízeltés... hogy „bevándorló” vagyok.

Mi a fenének jöttem én ide. Milyen igaza volt Jankának. Inkább mentem volna el a csetneki papékhoz, ott egy írónak megfelelő fogadtatásban és bizalomban lett volna részem.

Láttam, hogy innen búcsú nélkül szokás eltűnni, „angolosan?”, s én is egyszerűen felállottam s elmentem. Nem illett, hogy valakinek a távozását észrevegyék. A házigazda nem jött utánam. A gróf egyáltalán egyetlenegy szót sem szólott hozzám, s csak egy egyszerű és kellemes kézfogást kaptam tőle.

Az ököritói tűzről azonnal megírtam a cikket s másnap át is adtam a Nyugatnak. A cikk végéről egy részlet:

„És mi történt a tűz óta?

A nép, mint minden félcivilizált és erősen vallástalan nép, rettenetes apátiába süllyedt. Az égett emberek elbújtak és elmenekültek, mert jól ismerik orvosait, akik barbár módra henteskednek, s követelik az őket nagyon megillető s valóban igen kicsiny díjakat. De a parasztnak minden krajcár igen nagy pénz, még akkor is, ha vásárol, hát még mikor csak az egészségét kell vele megfizetni. Nem is lehetett összeérni, hányan sebesültek meg, míg végre egy hét múlva híre ment, hogy most valóban ingyen gyógyítanak s ingyen adják az orvosságot is. Az államnak valóban ingyen kellene adni a népnek tanítót, orvost és ügyvédet. Azonban nemcsak a nép viselte magát paraszti állapotához illően, az urak is nagyon úri módon fogták fel a dolgukat. Csak az alispán és a főispán szerepét látni tisztán a lapok közlései alapján. Nagyon keményen kellene megtámadni a magyar közigazgatást ennek a két úrnak a magaviseletét általánosítva. Az alispán lesürgönyzi a budapesti Mentőegyesületet, mely felajánlotta segítségét: »Szíves készségükért köszönetet mondván értesítem, hogy Ökörítón egyéb munkálat nincsen, mint háromszázon felüli hulla eltemetése.« Ebben a pár sorban benne van a magyar úr gavallériája, hetvenkedése, oktalansága s a hivatalra, a nép atyjának szerepére nem termett ember minden lelketlensége. Míg az alispán ezt a táviratot írta, minden bizonnyal, ünnep után katzenjammerétől többet szenvedve (ezt s így hallottam a grófnétól szó szerint, s ezen az alapon írtam bele a cikkbe, mert az alispánt nem ismertem és nevét ma sem tudom), mint a szíve fájdalmától, azalatt száznál több ember ordított és nyögött halálverítéssel kiverve, égett testtel... S az alispán csak egy hét múlva jőzanodott ki annyira, hogy a Mentőegyesület újabb ajánlkozására elfogadta segítségüket.”

A cikkben a megyei autonómia alapján állok, mert úgy látom még akkor, hogy ez ad valóban szabad kezdet a humanitásra s a nép nevelésére. Örültem, hogy ilyen közvetlen információkat kaptam, s az volt a felfogásom, hogy vállalkoznom kellene arra a munkára, hogy a vezető réteggel érintkezve, azonnal síkraszálljak az incidentaliter feltűnő hibák nyílt feltárására. Meg voltam győződve felőle, hogy cikkem után, mely csak kis részletében ilyen személy szerint támadó, például a főispánról is ezt írja... „ez az úr két nevezetes dolgot jelentett ki: »addig nem megy le Ökörítőra, míg el nem temetik a halottakat, mert azt a látványt nem bírják ki az idegei« s hogy: »Ökörítón nincsen szükség segélyre, csak egy díszes emlékoszlopra.« Az ökörítői tűz világa mellett csak szomorú látnivalók tűnnek a szemünkbe.”

Szóval meg voltam győződve, hogy cikkem után az alispán ellen vizsgálatot fognak indítani.

Természetesen naiv gondolat volt. Éppen úgy, mint ahogy naiv várakozás lett volna, hogy pör esetén a grófnő megismételje szavait, amelyeket saját otthonában, akárhány ember előtt is, de nem a nyilvánosság számára mondott. Bár én szemeláttára jegyeztem le szavait.

De a cikk úgy látszik, komoly hatást tett, mert az, hogy nem jött rá semmi reflexió, csak azzal magyarázható, hogy az érdekeltek sem látták célszerűnek a nyers és igazolható igazság bolygatását.

A grófnőnek megírtam, hogy a cikkem megjelent. Nem voltam benne bizonyos, hogy jár-e neki a Nyugat, bár kellett hogy olvassa, mert abban az időben még nemigen írtam másra. Soha egy szóval sem reflektált rá, s nem is hívott meg magához többet.

Pontosan huszonöt év múlva, 1935-ben találkoztam vele egy kiadónál. Igen gyorsan, suttogva és különös, kellemesen maliciózus modorában, de keserűen elpanaszolta, hogy milyen komiszak hozzá a magyar kiadók. Kedves és komikus volt, folyton nevetni kellett, holott ő

halálos komolyan beszélt. A huszonöt év alatt néhányszor összetalálkoztunk az élet csataterén, hol színházban, hol estélyen, egyszer egy premieremen becipelt egy páholyba s bemutatott a Kende Zsiga gyerekeinek. Pompás nép volt, örültem, egészségesek, szépek. Rokoni szemmel néztem őket, s nevettem. Én tudtam mit.

A kiadónál történt találkozás után néhány napra meghívót kaptam a grófnétól. Elmentem, féltem, félreért, ha nem megyek. Most is írók voltak jelen, s most is azok szerepeltek, akiknek nem volt istvándi múltjuk s nem vonultak vissza a társaságban hallgatásba, hanem csécsi elbizakodottsággal mertek szerepelni...

A grófnéval egy szót sem beszéltem. Köszöntés után többet nem nézett felém, ha közeledtem sem. Igaz, már az aggkori tünetek igen erősen kiütözköztek rajta, sértés nem volt magatartásában, szegény, ő várt volna mindenkitől szórakoztatást, özvegyi bánatában, anyagi ügyeiben elég rendezetlenül, ahogy elmondta volt. Azóta meghalt.

Így sohasem volt alkalmam mulattatni azzal, hogy Laci bátyám szegény, papnét csinált volna belőle, ha... ha ő is pap lett volna, s ha...

Számomra az a legelső vizit nagyon súlyos következményekkel járt: beláttam, hogy a grófokkal sohase találkozhatom. Nem miattam, mert én őket ugyanazon szemmel néztem, mint a tanyai szegény embereket: az író megfigyelő szemével, s bajaikban éppen olyan résztvevő érzéssel. Ők azonban mást várnak, a századok óta beidegzett szolgálatot. Azt várnák.

Az emberek közt más alapvető különbség nincs, csak a társadalmi helyzeti energiapont következtében történt elferdülések. A magaslati levegő éppen úgy átalakítja a szervezetet, mint a mélytengerek fenekén élő nyomás, úgy tudjuk, a halak ott lent attól laposak és színtelenek.

NIL DE ME

Az iskola sem segített rajtam Istvándiban. Az iskola ott volt a szomszédban, s tele volt gyerekekkel, de ha én beléptem, még jobban magamban maradtam, mint otthon édesnagyanyámmal.

Nem lehetett az ellentétet kiheverni. A csécsi iskoláról csak a nyár és a vidámság árad bennem, az istvándi mindig tél volt, hideg volt, fázós és savanyú szagú. Alig emlékszem valami másra, csak, hogy fát kellett vinni a hónom alatt az iskolába. Édesnagyanyám mindig sokallta, amit vittem: Nem bírod, ne cipelj annyit.

Fát azért kellett vinni, mert ez volt az iskolafűtés megoldása. Voltak erős fiúk, akik kiszedték a sövénykerítéseket s azt hordták el, mert a szüleik nem adtak nekik fát az iskolafűtésre. Hogy vágytam rá, csak már rám kerüljön a sor, s csakugyan volt eset, hogy sötétben kellett felkelni, s az iskolában megraktuk ketten a tüzet. Hogy az iskolai tanítás az életben mily kevés eredménnyel jár, mutatja, hogy máig sem tudok tüzet rakni, se latinul olvasni. Pedig az a tűzrakás volt a legelső és a latin a legtöbb időtrabló foglalkozás egész iskolai pályámon.

Istvándi megtanított a szerénységre. Szerénység: ha valaki nem mer az emberek előtt fellépni.

Senki sem érdeklődött irántam. Oly magánosság szakadt rám, eleven halott lett belőlem: még meg sem születtem, már elfeledték. Amint beléptem a tanterembe s ott voltam a nyüzsgő, zsivajgó, bűdös és szuszogó gyerektömegben, úgy magamban maradtam, betegen, sértődötten, szédülten. Pedig de szerettem volna első lenni; ha ujjonganak felém, mint még nemrég a csécsi nyári iskolaudvaron. Nem lehet leírni, elmondani, érzékeltetni azt a meglepetést, azt a fájdalmat, ámulatot, ami bennem volt. Pirultam a szégyentől, a magánosság szégyenétől. Mintha nem is azon a nyelven beszélne, amin én, nem az a fajta emberek volnának, hogy soha annyi gyerek közt hozzám egy se szólt egy szót sem. Legalább ez maradt bennem.

Minél nagyobb volt a csécsi hencegés, annál nagyobb lett az istvándi letörtség. Mai napig tart: mihelyt tömegbe kerülök, pontosan ugyanaz a rémültség, félős várakozás, leskelődő óvakodás fog el, amit Istvándiban éreztem meg s tanultam meg. Ugyanaz a lélegzetvesztett kisfiú vagyok. Megbénul a hangom, nincs se vágyam, se képességem, hogy megszólaljak, megmutassam magam, kellemetlen, hogy észrevesznek. Rám ne nézzen senki.

Az a gyerek ott, aki voltam, nem tudja mi baja: az a baja, hogy várja, míg mindenki ránéz és tapsol és nevet és csak őt becézi. Egy tapsoló termen ma is vígan tudok végigmasírozni, de ahol nem ismernek, borzasztó. Nem volt szerencsés sorrend, hogy Csécsén oly jó dolgom volt s utána Istvándiban annyira rossz. Minden gyereket úgy nevel az élet, hogy míg pályában van, szemek ragyognak rá és hangok gügyögnek felé, és meleg szívek repesnek körülötte, mint csecsemő anygalka körül: aztán kihűl a lég, és elsötétedik a világ, magára marad s neki magának kell megkeresni a fényeket, mint kiscsirkének a szemet. De nálam az a boldog gyermekkor túl sokáig tartott, hatéves koromig csak tapsoltak és ujjongtak, idegenek, ismeretlen arcok, hangok és szívek is. Akkor egy pillanat alatt, egy rövid szekérút végén beledobtak egy nagy semmibe, üres és szürke pincébe, kietlenségbe. Kitértam karom a közösség után, s fecskendővel locsoltak le. A kép ugyanaz volt, a gyerektömeg ugyanolyan s más, mint Csécsén, nem család, ismeretlen s idegen: akkor mért nem szeretnek? Csécsén sem tettem én semmit a szeretetért, most mért kívánnak valamit, amiről nem tudom mi? Nem volt átmenet. Tanács-talanul állottam szemben a változott viszonyokkal.

Súlyosbította a helyzetet, hogy még mindig beteges voltam, nyafka, s ennek nem volt semmi oka, ellenben az a következménye volt, hogy mindenkinek terhére voltam. Legjobban saját magamnak, mert gyöngé voltam, mint a levél, melyet elfúj a forgószél. Én nem birkóztam senkivel, se futni, se verekedni, se hancúrozni nem lehetett, fájt... Kis kidobott fereg, csak néztem, állva a sarokban, a többiek életét. A tűzrakás az iskolában azért volt oly nagy dolog, mert nem mertem remélni sem, hogy valaha rám bízna ilyen felelősséget, s hogy édesnagymam elenged. Laci bátyám szólt ránk: Fiú a, hadd menjen, hagy szenvedjen a hazáért!

Hiába keresem, ebben az iskolában semmire sem emlékszem, se jóra, se rosszra, ezen az egy örömről, a tűzrakáson kívül. Szinte össze tudnám hasonlítani minden tűzrakási reggel hangulatát. Sötét volt olykor, és nyirkos hideg vagy csikorgó hó, érzem a talpam csiklandozását a cipőtalonon át, ahogy sirregett a hó. Fázásra azonban nem emlékszem, túl közel volt az iskola, hogy megfázzak. Gyertyát is vittem, büszkén, s azt odaragasztottuk, úgy égett... De hova ragasztottam, azt már nem tudom; mintha kívülről kellett volna fűteni az iskolát a konyhaszerű előszobából... Most már összezavarodik, mintha az ember reggel az álmoképet akarja konstruálni, minél többet foglalkozik vele, annál jobban széthull, eltorzul s megmásul a kép.

Micsoda primitív iskolaélet volt az akkor. Gúnyképe az iskolának. Az első két év hogy múlhatott el ennyire bennem? Tudom, írni-olvasni már tudtam, még édesanyám tanított meg Csécsén, ötéves koromban, most is itt zümmög a fülemben a hihetetlen édes ének:

*ábé cédé éefgé
háí jéká ellemenópé*

Milyen öröm volt, hogy egyszer egy lemezt kaptam, s a gramofónban Galli Curci ugyanezen a dallamon énekelt, Mozart muzsika... Hogy jutott el Csécsére gyermekdalnak ez a dúd?

*ikszet ipszilont mondok még
így tudom az ábécét
gyermek mondom jól vigyázz
egy betűt is nehogy elhibázz
mert ha elhibázzátok
megkeserüli a hátatok...
bizúgy, bizúgy, bizúgy...*

Édesanyám folyton dúdolt, igazán, mintha a dallamhoz a hang is hozzátartozott volna, édesanyámnak ugyanaz a vékony csengő és édes üveghangocskája volt, mint a lemez énekesnőjének. Az élet legkisebb mozdulataihoz mindig énekhang csendül, az ő hangja... Ó, soha parasztnóta, mindig valami magas kultúrából való műdal: éppen az, amit később elvből úgy lenéztem.

Életem mindvégig úgy van összerakva, hogy a legnagyobb ellentétek nyiladoznak, bomladoznak s zavarognak benne. Boldog csak abban a nyílt, egyszerű napsütéses csécsi világban voltam, de szintén boldogsággal merültem bele, mint valami langyos tóba az édesanyám és a nagymamám, sőt a Laci bátyám zenéjébe, ahol semmi sem volt egészen igaz, egészen őszinte és egészen becsületes. De finom volt, nem sértő, kíméletes és veszélytelen. Csak egy veszély lehetett, az, hogy nem örültem nekik. Nem is tudom, nem merem azt mondani, hogy nem szerettem őket, csak úgy hiányzott az eddigi kövér, erős, nyers öröm, s nem tudom, beleütköztem-e valaha az ő ellentmondásába - valószínűleg nagyon is, csak az is finoman jelentkezett -, azt tudom, hogy nagy vigyázással őriztem meg gondolataimnak titkát, hogy ne vegyék észre, hogy lenézem őket.

Az is túl erős kifejezés, hogy lenézem őket. Nem tudtam, mi a lenézés, de a tény az volt, hogy magamban elgondolkodtam, s örültem, hogy nem tudják, mit gondolok, s így az az enyém, és nem szidhatnak meg érte. De ez az én kincsem a kályhasuton többet ér, mint ők... Én nagyon tiszteltem édesnagyanyámat, de bizonyos, hogy türelmetlen voltam vele szemben, nem becsültem, amit mondott: hamuval bepiszkítottam a ruhámat, hogy ne legyek olyan úrifü, ahogy ő kívánta.

De hát persze ezek inkább csak villanások voltak, mert mihelyt volt alkalom egy kis vidámságra s öröme, rögtön hagytam elcsábíttatni magamat. Estékre emlékszem, hogy a magas lábú asztal körül ültünk. Édesnagyanyám olvasott, néha Laci bátyám is. Én meg forgattam a Clayton-Shuttleworth képes gépárjegyzékét, és átrajzoltam a lehajtott kéményű gépeket, rostákat és ekéket. Laci bátyám néha igen ügyesen és roppant egyszerűen hintót rajzolt, s azt én utánoztam, de sose tudtam olyan pompásan megcsinálni.

A széken csak térdelve tudtam lenni, ha az asztalon írni vagy rajzolni akartam. S így üldögélünk nagy csöndben mi hárman vagy mi ketten estéről estére. Édesnagyanyám szakadatlanul olvasott, vastag könyveket, pihenés nélkül, egyiket a másik után, elolvashatatlan nevű emberek laktak azokban a könyvekben, s én ámulva néztem a sárgult és piszkos oldalakat, amelyekhez még a mutatóujjammal se volt szabad hozzáérni. Ebben az időben már bemenekült a regényolvasásba, mely neki, mint valami mámor pótolta az életet. Én, aki még nem tudtam, mi a könyv, ismeretlen kéjjel s borzadva néztem az érthetetlen varázslatot, hogy ezekbe a pontokkal teletömött, vékony papírlapokból álló játékszerbe, amiket úgy szerettem forgatni, főleg mert nem volt szabad, bűvöletes emberi csodák laknak. A könyv még el volt ekkor válva az írás-olvasástól, még saját olvasásom nem hozott számomra meglepetést: a nagy megütődést Laci bátyám hozta, aki rendkívül szeretett felolvasni, s órák és órák hosszáig szokott olvasni ilyen könyvekből folyamatosan, s én nem értettem, vagy alig, a francia regényeket. Magyarul beszéltek ott, de nyakatekert nevű népek, s ez annál titokzatosabbá tette a dolgot. Dumas-t nagyon szerette nagyanyám, s valószínűleg Montépin Xavért. A legelső könyv, amit megértettem valamennyire, vagy legalábbis, ami valódi bűvölettel hatott rám, a *Zarándok útja* volt a papéknál. S a legelső igazi tűzrakás, egész képzeletem s minden csepp vérem felgyújtása Jókai dolga volt. *A csodálatos kastély* című elbeszélése, melyet szintén Laci bátyám olvasott fel egy téli este.

Laci bátyám jobban szeretett felolvasni, mint olvasni. Én pedig jobban szerettem hallgatni, mint meghallgatni. Míg a kukoricacsutkákkal játszottam a kályhasarokban, mindenféle csodálatos emberekkel éltem együtt. Akik bejöttek Laci bátyámhoz, azok mind gázt leheltek, s féltem, hogy felrobbannak, ha pipára gyútanak s valósággal hallottam a tündérkisasszony énekét a kéményen át.

Ebből a csodálatos magánosságból született meg a jellem. Istvándi jellemképző iskola volt nekem. Hogy nem volt kivel beszélnem, el is zártam magam a beszédűtől, és megrettentem, ha valaki kérdezett. Hogy nem volt senki, akitől valami jót és kedvezőt kaptam volna, valósággal emberkerülő lettem. Megrezzentem, ha valaki rám nézett. Menekültem, ha úgy vettem észre, hogy valaki felém közeledik.

Tíz évvel később már rájöttem, hogy az emberek utálatosan csak saját magukról szeretnek beszélni. Megfigyeltem a csöndben, amely Istvándi óta mindig kísért s azóta soha el nem hagyott, hogy aki kinyitja a száját, az azért teszi, mert valamit közben meg akar mondani saját magáról. Összeszorítottam a fogam, hogy én nem mondok magamról semmit. Senki sem kíváncsi arra, amit én magamról mondanék, tehát nem is mondom: *Nil de me*, csináltam meg a jelmondatomat, s további tíz év múlva ezt ismét felállítottam a magam számára szabályul, s

még további tíz év múlva megint. Talán még most is megvan az a mappapótló diósgyőri papírtömeg, amely az íróasztalomon állott, erre mindig fel volt írva tollal, hogy *Nil de me...*

Most alaposan megtörtem a magam szabta varázst, s kibeszélem az egészet.

PISTA ÚJRA

Milyen furcsa és terhes, hogy az élet úgy folyik, hogy hihetetlen türelemmel jön egyik perc a másik után. S míg az ember a percek kategóriájában áll, mintha soha változás nem következhetne. Minden áll, de a felnőtt már tudja, hogy föltétlen bizonyossággal jönnek, mégis jönnek változások s olyan életsíkok, amelyek mintha nem is volnának összeköttetésben az előbb valami egészen más síkon folyó percállásokkal.

Csécse után Istvándi. Hogy lehet ezt megérteni egy gyermeknek? Mind a kettő a nagyok oltalmában, a valóság nyugalmaiban. S ott minden jó volt, itt minden rossz. Mikor börtönbe viszik az embert, ilyen ámulattal néz körül. Az elébb még a tornácomon ültem, gyönyörű napsütésben, minden virágzott s boldog volt, s most egy szenespincében állok megrettenve s a dolgok értelmét keresve, s a percek az előbbi nyugalommal állanak, az óra a zsebemben mily közömbös: mindenhez asszisztál. S egyszerre csak Pista újra mellettem van, és kinyújtja a kezét az után a játék után, amit éppen kitaláltam s nevet.

Valahogy a második év közepén, éppen, mikor már kezdtem beleszokni a magánosságba, Pistát elhozták Istvándiba. Nem tudom, ki hozta el. Nincs semmi emlékem az érkezésről. Mondták, hogy édesanyámnak valahol a távolban, ahol én soha nem is voltam, új fia született, Gyula nevű, s azért küldte el Pistát, hogy könnyebb legyen a két gyerekkel a dolga. A kis Bálint már kétéves volt s Gyula semmi. Én már hétéves voltam, de még nem tűnődtem édesanyámnak ezen a furcsa szokásán, hogy folyton új fiút tesz a bölcsőbe, valahogy természetesen vettem, a szülők így szokták, én is folyton új játékot kezdek, s tán azért küldték el Pistát, mert el akarta venni az édesanyám játékát, hiszen én is elküldtem volna, mert nekem most volt egy olyan játékom, amihez hasonló nem volt, de ezt nem volt szabad tudni se Pistának, se édesnagyanak, szóval senkinek a világon. Talán a Pista érkezését is azért nem vettem észre, mert éppen ebben a játékban voltam elfoglalva.

Tavaszi végén lehetett. Nem mertem többé a Zsuzsika közelében állani.

Jobbról ültek az iskolában a lányok, balról ültünk mi, a fiúk. Én a harmadik padban ülhettem, Zsuzsika a másodikban, szélén. Mindig azon vettem észre, hogy ha az írásból a palatábláról felnézek, őt nézem. Megszoktam, hogy folyton néztem. A tanító urat meg se ismertem, mit nézjek rajta, a fiúkat összetévesztettem, mindig Zsuzsikát néztem. Csak éppen rajta volt a szemem, ahogy az ember a lámpába bámul. Észre se veszi, egyszer csak megvakul, káprázik a szeme és hunyorog.

Ez a Zsuzsika kivételes lány volt. Éppen úgy, ahogy a többi lány is mind lány volt azon az oldalon. Zsuzsikát, azt hiszem, azért vettem észre, mert szoknyája volt. A többi kislány tudniillik itt elől még mind éppen úgy kantusban járt, mint a fiúk. Nekem is kantusom volt és cipőm. Zsuzsika azonban mezítláb járt, és kurta kis bő szoknyát viselt. A nagyobb lányok már mind szoknyások voltak, de Zsuzsika elsős volt, mint én. Mért foglalkoztatott a szoknyája annyit? Ma is élénk kép az emlékemben - hányszor leírtam: mint a harangvirág, reng-ring a szárán; - s olyan kép, amiről sose mertem beszélni, mert rögtön megszűnt emlék lenni, azonnal érzéssé alakult át, s az ember az érzéseit nem leplezheti le, legfeljebb, ha már csak érzésemlekek. Semmi életemben annyira nem tudott melegíteni, mint a Zsuzsika szoknyája, s nagyon sokáig nem értettem, tehát szégyelltem. Még egy hónap híja lehetett annak, hogy jött a Péter-Pál, tehát hatéves lehettem.

Tévedek, a húsvéti locsoláskor már megvolt a baj, mert húsvétkor szöktem el.

Istvándiban olyan húsvéti locsolódások voltak, mint valami háború. Olyankor a férfiak halálra üldözték a nőket, s én ámulva állottam és néztem, hogy a mi legényeink is ütötték-vágták a hosszú szoknyás nőket, akik sikítottak és kacagtak. Ott lent folyt a Túr, lucskos volt a lejáró, ahol a lovakat lehajtották, az ember elcsúszott s a legények lekergették a lányokat a Túrba, és ők is rohantak velük s odalent belenyomták a vízbe és megtaposták, s ez nekem tetszett... Ez majdnem olyan szép volt, mint Csécse. Eznap nekem is szabad volt visítanom torkomszakadtából s éreztem, hogy most valami magas helyen állok, a gépész úr öccse vagyok, s csak én vagyok a gépész úré, és nekem is szabad a nagylányokat megijeszteni, rájuk visítani és csúnya szavakat kiabálni. S ettől nagyon melegem lett és elszaladtam, otthagytam az egész társaságot és szaladtam, szaladtam, egyedül s egyre gyávábban, végig azon a hosszú istvándi utcán, és hiába szaladtam, sehol sem leltem meg a Zsuzsika házát, pedig mikor nem volt húsvét, akkor tudtam hol van s én csak őriöngtem és vágtattam, kifulladtam, már egész a kastély felé közeledtem, onnan megretiráltam, visszafordultam s szaladtam vissza a templomig, mikor a templom kapuját megismertem, újra visszafordultam, vissza a kastély felé, s ez így ment, és én úgy rohantam, mintha kengyelfutó lettem volna, akinek az a mestersége, hogy szaladjon, már ismertem egy mesét, hogy egy kengyelfutó nagy súlyokat kötött a lábára, mert olyan nagyon tudott szaladni, hogy nem tudott megállni. Én így szaladoztam, a fejemet előreszegezve, se jobbra nem nézve, se balra nem ügyelve, tisztára örült, s még tán most is szaladnék, ha egy kovácslegény értem nem jön s el nem kap s ölben haza nem cipel. Rúgtam, vágtam és sírtam, és nem értették mi történt velem: akkor kellett volna meghalni, akkor semmi baj se lett volna azóta a szerelem miatt.

Ha én akkor megállok s gondolkozom, akkor én a Zsuzsika házát megismerem, mert én ismertem a kapujukat, a házat nem, de a kaput igen, mert olyan kapu volt, hogy egy igen hosszú s nagyon vastag végű fa volt rajta a sarkán és a kapu, ha nyitva volt, az a fa kiállott az utcára; olyan volt ez a fa, mint a kútgém boldogabbik vége, hogy könnyebb legyen az ostort húzni... Én ezt a kaput mindig láttam, mert este, ha hazamentünk, én is arra mentem, úgy tettem, mintha nekem szabad volna arra járni, amerre akarok, mint Csécsén... de nem ismertem meg, mert nem mertem ráismerni, mert az súlyos következményekkel járt volna, be kellett volna menni és meglocsolni Zsuzsikát... Már kezdtem otthonos lenni Istvándiban, már igyekeztem a fiúkkal tartani, de ezt világért sem mertem volna megtenni... Én sokszor mentem Zsuzsika után, de sohase Zsuzsika mellett; én nem úgy mentem, mintha azért mennék, mert Zsuzsika is arra ment, én csak úgy mentem, mintha csak arra mennék. S mikor láttam, hogy Zsuzsika befordult az udvarra, akkor már nem mentem tovább: igazában én soha egyszer se értem el a Zsuzsikáék kapujáig, de egyszer Zsuzsika rám nézett, s én ettől megfordultam és ész nélkül rohantam haza, s otthon azonnal elbújtam a hideg kályha mellett, belől a zugba. S reszkettem, hogy édesnagyanym megkérdi, mi bajom?

Milyen jó, hogy neki annyi baja volt, s nem is vett észre. Kijött, bejött, leült, fúvogatta az orrát, törülgette a szemét, aztán megint kijött, bejött, leült.

Én pedig lassan megnyugodtam, és hozzáfogtam várni a holnapi napot. Másnap előreláthatóan rengeteg esemény volt. Az iskolábamenés már új értelmet kapott, már szerettem iskolába menni, és nagyon jó fiú voltam, folyton ott ültem a helyemen és néztem Zsuzsikát. Délben nem mentem utána soha, mert sietni kellett az ebédhez, mert Laci bátyám éhes volt. De este, iskola után sokszor elcsámborogtam, s azt oly ügyesen tudtam csinálni, mintha figyelnék a fiúkra, mit beszélnek, szóval, csak mentem velük, s mikor a Zsuzsika kapujok már látszott, addig vártam, visszanéz-e vagy nem. Ha visszanézett, eszeveszett boldogság fogott el, és belesápadva rohantam haza; ha nem nézett vissza rám, akkor elmúlt a meleg, s lehullott kezem-lábam, s nem bírt hazavonszolni, de ha egy kutya megjelent, akkor egyszerre felébredt minden vérem és hűhaj, akkor tudtam szaladni.

Most már gazdag lett nekem Istváandi, az egész életem ki volt töltve, zsúfolt volt, és még az éjszakáim is tüzesek voltak, s nem bírtam aludni, mintha a kemence tetején lett volna a vánkos.

És Pistát azért is nem akarta elhozni édesnagyanyám, mert Pista, mikor kicsi volt, a kövérségtől – indokolták - sokszor nem szállott le az ágyról, mikor kellett volna: én jó fiú voltam, én mindig leszállottam, és nagyon tudtam vigyázni, s ezért mindig nyilvánosan megdicsérték, s ez igen lelkesített, s nekem nagyon jó is volt, hogy Pista ilyen, ezért szabad volt lenézni s ezt akármikor a szemébe lehetett vágni... Igen, de egyszer arra ébredtem fel, hogy no most nagyon szégyellni kell magamat, s majd el is sülyedtem a szégyentől, azt hittem, meg kell halni, ha édesnagyanyám észreveszi, szerencse, hogy csak nagyon picit.

A szerelem jelent meg Istváandiban.

A magánosságra ítélt kisfiú, aki végképpen el volt zárva az élettől, s nem bírt megnyugodni ok nélküli gyászában, szabadulást keresett magának. Ott volt az emberek közt, a kis kortársak közt, és senkit sem volt szabad szeretnie, senkivel sem lehetett bizalmas, senkin se csapolhatta le azt a gyorsan felforró érzéki lázat, ami a gyermekben oly hirtelen fel-felpezsdül. Ez volt az oka bizonyára, hogy valósággal egy szabályszerű szerelem tört ki rajtam.

Mi a szerelem? A gyengébbiknek a vágya az erősebb után. Ha én oly egészséges vagyok s annyi kielégülésem van, mint Csécsén volt, akkor nem kellett volna szerelembe menekülni. Akkor éltem volna, vigadtam volna, tomboltam volna, és fizikai kielégülésben lett volna részem. De folyton csak visszahúzódni, senkit meg nem fogni, meg nem markolni, tiporni, birkózni, verekedni, az izmokat jóllakatni: én egy lefojtott szellemke lettem ebben a szerencsétlen Istváandiban. Ilyen állapotban meg lehet örülni. Még a nagyanyámat sem ölelhettem meg, nem engedte, hogy zavarjam: „hagyj békét, bepiszkítod a ruhámat, meg vagy bolondulva, mit kapaszkodsz rám, ilyen illetlenség”! De éppen az hiányzott, hogy senkire se kapaszkodhattam: az embernek kell egy másik ember, akivel fizikailag érintkezzék, vagy beszárad a szív.

S csak most látom, hogy aztán egész életemben ugyanilyen módon voltam szerelmes. Most valósággal szégyellem magamat: nálam a szerelem mindig az volt, hogy nagyon lebecsültem magam és rettenetesen túlbecsültem a nőt, akit szerelemre kiválasztottam. Az elébb leírtam, hogy szakadatlanul néztem Zsuzsikát. A szememmel ettem, faltam, rágtam. De ugyanígy voltam mindenikkel később. Mentem az utcán, s a szemem Jankára volt függesztve s így mentünk végig az egész hosszú Üllei úton, folyton az arcán égett a pillantásom, s lestem, ahogy kipirult ettől a törvényes bujálkodástól. S én büszke voltam erre a nevetséges dologra, hogy az „egyetlen nő a világon” az enyém és én nézhetem, mindig nézhetem, mert az enyém. Zsuzsika esetében még nem volt ez a jogcím, s mégis szakadatlanul rajta legeltettem a szemem. Nem tudom, szebb volt-e a többi kislánynál, nem hasonlítottam össze, valahogy kiválasztódott, s én csak néztem, mintha egyetlen dolgom az volna, hogy nézzem és nézzem. Ez az első szerelem még csak ennyiből állott. Nem tudok arról, hogy valaha beszélgettünk volna. Szólt hozzám az bizonyos, az itt van valahogy az emlékemben, de én nem valószínű, hogy tudtam volna beszélni az elfogultság miatt, amiben benne voltam. Ha az egész falutól csak rettegнем kellett és senkihez se szólhattam, hogy mertem volna ehhez az egyhez... Főleg az arcát... Arcfétisizmus?... Így emlékszem az alakjára is, olyan volt, mint a világon minden kis parasztlány a kurta kis szoknyáiban, mint egy pici nagy. Az anyja kicsikében. És bizonyos, hogy mai napig érzéki hatással van rám minden kis parasztlány. Nem kell rosszat gondolni, csak annyit akarok mondani, hogy megdobban a szívem, ha ilyen kis Zsuzsika-típus kerül eléem... S most már tudom, honnan van az írásaimban a paraszt naiva. Én ezt nagyon szeretem és rendkívül könnyen tudom írni. Azok a bájos butaságok, azok a bölcs bambaságok, az a különös parasztnyelvi virágbaborulás, ami mindig elragad, ha ezt a falut írom, ez mind onnan jön: Istváandiból és Zsuzsikából... Már nem tudom emlékezet alapján visszaidézni, hogy ő hogy beszélt? de

föltétlenül, már abban a hatéves kislányban benne volt a bátorságnak, a naivságnak és a tréfás szófordulatoknak az a varázsa, amely engem egész életemre megtöltött, mintha a kis méh, akit Zsuzsikaméhnek lehetne mondani, valami kis sejtet az agyamban színig megtöltött volna mézecskevel, s ez a méz azóta egyre s magától gyarapodott volna. Mert már kerestem, hogy hol a csudában vettem én ezt a lánytípust, aki mindenfelé felbukkan, az Úri muriban, a Sári bíróban, egyfelvonásosokban, novellákban: nekem soha életemben viszonyom parasztlánnyal nem volt, s ennek ifjúkori behatásnak kell lenni. Sőt visszafordul a dolog: annyira szeretem ezt a nyelvészeti édes csodabogarat, hogyha egy falusi lányban megérezem, hogy ért ehhez a nyelvhez, akkor már oda vagyok az örömtől. Nem fantasztikus, hogy hatéveskori benyomás a hatvanéves korig eltartott, s most már nyilván tartani fog mindhalálig.

De ha ezt az egy vonást így vissza tudom vinni a hatéves korra, akkor a többi karaktervonást is oda kell visszacipelnem, s ott kell megkeresnem az eredetét.

Például nem tudom hová tenni a parasztleány alakját. Dehogynem? - most hangosan gondolkodom, ugye? - hát az édesapám! Soha senkit se hallottam oly frissen felülről és könnyedén beszélni menyecskevel, ahogy édesapám beszélt. Igen, még odahaza is, s akárkivel, mindig megvolt benne ez a hetyke, dacos és fordultatos stílus, de különösen, ha parasztféle nőkkel találkozott. Abban a pillanatban ismerték egymást s oly könnyedén diskuráltak, mintha együtt őrizték volna a libát gyerekkorukban. Általában férfialakjaimnak egy nagy galériáját édesapám inspirálta, főleg természetesen a falu levegőjében levőket. De édesapám lányokkal sohase állott szóba. Ez nála férfi-szemérem volt.

A lány csak legénynek való. Házas ember nem alázza magát odáig, hogy csitri lányokkal évődjön. Édesapám nagyon is kurtán utasította rendre, ha nyelves volt egy lány. A menyecske az egészen más. Az ő és a falu saját külön morális felfogása szerint a menyecske, akinek be van kötve a feje, az szabad ember. Házas embernek menyecskevel eljárászatni, még ha vastagon megy is a szövés, az jogos és szabad; s ilyenkor a férj, nemcsak hogy nem sértődik meg, hanem megragadja az alkalmat, hogy a saját feleségének egyszer ő is odamondogasson. Én például jól emlékszem egy igen komoly esetre, ami még Csécsén történt. Két fiatal gazda beborozott, s egymás feleségét elcserélték, s az egész falu rettenetes soká egyébről sem beszélt, csak arról, hogy az egyik menyecskénél sikerült a dolog, de a másik megismerte az éjjeli betörőt és kilúgozta. Nem volt ebből se pör, se párbaj, se elhidegülés a házások közt: nagyszerű farsangi tréfa volt, amiből rettenetes sok példabeszéd és szójáték faragódott.

Szóval csak ott akarok maradni, hogy az első szerelemnek bennem irodalmi kincstári jelentősége van. Vajon él-e még ez a drága kis Zsuzsika? A kapujokat meg tudnám ma is mutatni, ha arra járnék. De ha él, a Deák Ferenc adomájával: „milyen öreg feleségem volna”. Nem is beszélve arról, hogy ő valószínűleg akkor ment férjhez, mikor én a negyedik gimnáziumba jártam. Ugyanis volt egy unokatestvérem, Pallagi Erzs, akinek a lakodalma akkor volt, mikor még Debrecenben voltam diák, tehát harmadik gimnazista koromban, s pontosan egyidős volt velem. Tizennégy éves korában ment férjhez s rettenetes nagy lakodalma volt.

Istvándi volt az én jellemformáló kohóm. Lám, még a szerelem szomorú csapása is innen származott.

Szomorú csapásnak mondom, mert - ha már benne vagyunk, essünk túl rajta, hogy is áll az én életemben a szerelem vonala? - én a szerelemben mindig gyáva voltam, a kielégületlen, a felfelé reménykedő, a saját magát végtelenül lebecsülő fél. Ez mind Istvándi. A hatéves gyereket mesterséges eljárással el lehetne vadítani a természeti képekben való gyönyörködéstől is. Nem kell hozzá semmi más, csak annyi, hogy mutassák meg a gyereknek a legszebb kilátást, s ugyanakkor másszon rá a béka, kígyó vagy valami, amitől irtózik. Ha ezt következetesen

csinálják két évig, soha életében nem fog tudni gyönyörködni a szép természetben. Velem ezt tették: két évig úgy meg volt mérgezve az életem, hogy nem mertem megmutatni magamat, mert mihelyt a legszebb bakugrásomat produkáltam, mihelyt egy parasztra örömmel néztem, vagy elfeledkeztem magamról, tehát boldog voltam, azonnal jött a hideg zuhany, s a „nem illik”-nek ebben a világban sokkal súlyosabb a tiltása, mint a magasabb és gazdagabb gyerekeknél. Hogy nem illik az asztalnál csúnyán enni? a gazdag gyereknél azt is jelenti, hogy nagy élvezet, ha szépen eszik. De nálam, ha csúnyán ettem, irtóztató megszégyenítésben részesültem s ha szépen ettem - lehet szépen enni a puliszkát? s érdemes? A szemem mindig ott volt Laci bátyámon, aki húst evett, csámcsogott, neki szabad volt, rá nem mert rászólni nagymamám és nem adott belőle, én meg rághattam a sülttököt, bár különben szerettem.

Én tehát egész istvándi életemben nyomorultul éreztem magam, de Zsuzsikával kapcsolatban soha a legkisebb zavar sem lépett fel. Ki gondolt volna arra, hogy egy hatéves gyerek szerelmes? Én tehát szívemre szívtam a Zsuzsika arcának csodálatát, szakadatlan rajta tartottam szememet s az ezzel együttjáró nagyon-nagyon boldog érzést s különösen azt a paraszti tökéletes, sőt művészi öltözképet, amiben járt... s később is ez volt nekem mindig az igazi szerelem: én nem szerettem a pongyolát, a megbontott rendet, nekem a nőnek mindig teljesen korrektnek és minél szebben öltözöttnek kellett lenni, hogy zavartalanul gyönyörködhessen benne. Janka sokat pukkadózott amiatt, hogy egy pillanatra sem tűrtem bizonyos, számomra nagyon szegényes és ízléstelen ruháját. „Nem lehetek a konyhában estélyi ruhában!” Nem kívántam, hogy abban legyen, de nem is lett volna ellene semmi kifogásom. Janka aztán a másik végletbe ment. Már lánykorában megtette, hogy direkt abban a bordóvörös blúzban fogadott, amit már annyira nem szerettem, hogy megmondtam neki... A dacossága imponált, mint jellem, de nagyon elkeserített, hogy ennyire szembeszáll... „Ha nem tetszik, nem muszáj látni” - mondta... Nem tetszett s beadtam a derekam, mert valami sajtószerű alapvonásom volt, hogy azt tartottam, hogy a szerelemben nincs gyávaság, a nőért minden aljasság szabad...

Milyen furcsa, a szüleim házassága egészen más volt. Hogy lehet azt elképzelni, hogy édesapámat a felesége ne a legrabszolgáibb serénységgel szolgálja ki, minden kívánságát isteni parancsnak véve... Szegény apám, mikor látta a házasságomat, el is volt nagyon keseredve. Köpött: Fi!... De én elég kemény voltam ahhoz a szüleimmel szemben is, hogy megvédtem a saját módszeremet, mint valami felséges találmányt, és szolgáltam tovább, mint egy sipszi... Viharokban ennek szeretett nevezni szegénykém...

Különben pedig, ha a dolognak gyökere Istvándi volt is - azért nem dicsekedhetem vele, hogy az én találmányom a feleségnek zsarnokká való nevelése. Ez a középosztály legfőbb eljárása volt abban az időben. Lehet, hogy már kezdték érezni a nőemancipáció közeledtét, s az úriemberek evvel akarták megelőzni, hogy a feleségüknek annyi jogot adtak, hogy saját magukat valósággal alacsonyabbrendű állatfajjává tették. A napokban egy villanyosmegállónál egy tekintélyes megjelenésű úriasszonyt látok, aki jó hivatalnokforma urára rászólt: „Aztán vigyázzon, fiam!” Szerettem volna neki azt mondani: „A maga ura, az egy beszámíthatatlan gyerek? Minek él vele, ha ez az ember még a villanyos előtt se tud keresztülmenni?” Persze nem szólottam bele, hadd szekírozza s féltse szegény az urát, szegényt. Mind a ketten szegények. A modern házasságban, azt hiszem, ez a téboly már meg is szűnt: cél, hogy a két nembeli fél normális nyugalomban élhessen együtt. Egyenrangúak, egygondúak, egycélúak. S legyenek egyerejűek is. De hisztériára nincs szükség.

Én, sajnos, a feleségemet mindig úgy neveltem, hogy nem volt jelző elég szép az ő szépségét dicsérni, nem volt engedelmesség elég alázatos, az ő istenségét imádni. Borzasztó. S nem volt elég pénz, hogy a mennyei angyal szolgálatára álljak vele. Igazán, ha visszagondolok, valósággal megmérgeztem akit szerettem: én kemény s kritikus ember vagyok mindenkivel

szemben. Sose voltam senkihez más, mint természetes, de a szerelemmel valami hamis és kietlen önmegalázás járt együtt, ami annyira elviselhetetlenné vált már, hogy orvoshoz fordultam, győzze meg a feleségemet, hogy nem okos, amit csinál... S nem lehetett szegénnyel semmire se menni, mert sajátságos módon azonnal öngyilkossággal fenyegetett. Vita, az volt, de érvelés soha. Most már, ha egy oly asszony, mint Janka, aki valóban rendkívüli lény volt, magas kultúra és jellem és élethez s emberekhez értő s zseniális szellemiség, ha egy ilyen nő is képes volt kikényszeríteni magának a férjnek ilyen fokú megalázkodását, akkor egy kisebb kapacitású nő még sokkal könnyebben beleszédülhet ugyanebbe a kábítószernél kellemesebb férjkinzásba. Ez nem éppen a *papucs*, ez egy még annál is rosszabb *kölcsönös önkínzás*. Mesterséges megnehezítése az együttélésnek; a féltékenységek súlyos állapota: csak az a fél szenved benne, aki úgy érzi, hogy a másiknak elvesztését ő nem tudná megakadályozni, mert nem veheti fel a versenyt a nagyon könnyen elképzelhető versenytársakkal - tehát be akarja zárni könyörtelen bűvkörébe a házastársát. Tíz percet nem bír ki, hogy ne tudjon róla: ha már tíz percig kiesett a szeme elől, hogy hol van ő s mit csinál, remegés tör ki rajta, hogy többet nem kap tőle pénzt. Már mást szeret, már másnak adja, jaj, de szerencsétlen vagyok, de én tudtam előre, hogy el fogom veszíteni. Meg kell halni... De ha jön egy egészséges válás, s az élete biztosítva van, akkor felőle addig a pontig eltűnhet a férj az éj sötétségében, míg a tartásdíj nincs kockáztatva. Vagyis nem fiziológiai okai vannak az önkínzó féltékenységnek, hanem jogi és anyagi.

No jó, de ezért most felelőssé kell tenni a nőket, mint valami alacsonyabbrendű lényeket, akik képtelenek felismerni, hogy kell nekik magukat a teremtés uraival, a férjükkel szemben viselni?

Nem. Az egész különös viszony abból a társadalmi és gazdasági helyzetből következik, amely a nőkre egyre nagyobb súllyal nehezedik: abból, hogy a feleség elvesztette a régi házassági állapotban értelmezett s fennállott egyenjogúságát s valóságos eltartottá lett. Édesanyámnak világéletében rettenetes sok baja volt, a szegénység, a sok gyerek, társadalmi lehetetlenülés, szellemi érdeklődésének abszolút korlátozása, családi felelősség, anyja, testvérei, férjének rokonsága és az alkalmazottak hiányából származó fizikai túlterheltsége, el sem lehet mondani, mennyi fajta bajtömeget zúdított rá az élet: de egy, egyetlenegy pontban soha gond, aggodalom, kétség fel nem merült: soha életében nem is vetődött fel egész életsorsában az a gondolat, hogy azt a férfiút, akije volt s azt az eltartást, már amilyen volt, el is veszíthetné.

Édesanyám nemcsak a saját személyében volt ilyen immunis, sehol az ő életéig válás elő nem fordult a család történetében, sem keletre, sem nyugatra.

Ma igazán mélyen el kell gondolkozni azon, mi is volt az a régi házassági állapot. Nem is mondom, hogy érzés, mert hiszen nem merném azt állítani, hogy tisztán az érzés tartotta össze a házastársakat. Nem, egy sziklaszilárd állapotba kerültek. Válás a falvak törvénye alatt elképzelhetetlen valami volt, de a középosztályban talán még inkább. Úgy látszik, a váláshoz magasabb kultúra kell, mint a családi lét másik kilendüléséhez, az „egykéhez” is. Édesanyám életében az a gondolat sem fordult elő, hogy sok a gyerek, akiket az Isten adott. Úgy viselte el, mint a természet parancsát és ajándékát. Soha nem fordult elő, hogy valaha is zúgolódott volna érte. Kilenc gyermeke volt, ezek közül kettő erőszakos halállal halt meg. Egyik tejhiány miatt, valósággal elsorvadt s elmúlt, a másik szintén fiú, gztettnek áldozata lett, meggyújtotta rajta a ruhát egy szomszédbeli kisfiú. De a többi hét gyereket fölnevelte, hat fiút s egy lányt. Ebben nem volt a falu álláspontján: a falu nem volt tudós ugyan abban, amit oly jól értenek a mai egykés vidékek, de a gyerektúlszaporodást meg tudták gátolni azzal, hogy nem állottak útjába a kaszásnak, amely betlehemi gyermekirtásra indult el minden ősszel s minden tavasszal, mikor az esős idők beállottak. Még száz évvel ezelőtt, amint hallom, nyolcvanszázalékos volt a

gyermekhalandóság. Ez nemcsak a higiénia s más kulturális hiánynak volt a következménye, hanem elsősorban annak, hogy a gyermek élete a falu törvényében nem volt megvédve.

A közélet megállapodása tehát a biztos házassági állapot és a kevés gyermek megmentése volt.

Hogy édesanyám milyen nyugodt házasságot élt morálisan, az mutatja, hogy egyetlen gyermeke sem halt meg az ő kezelése következtében. Bármilyen nagy volt is a pillanatnyi pénzhiány, az erkölcsi tőke mindig teljes és tökéletesen tárolt aranyvalutában állott készen.

Ehhez azonban kellett, hogy mind a két házastárs egygondolkodású legyen. A földolgról, az egymás iránti viszonyról azonos nézetük kellett, hogy örködjön az élet felett. Édesapám soha egy pillanatra sem csüggedt el, hogy valóban, mint a fecske behordja a család és életpárja számára az élelmet; s édesanyám egy pillanatra sem fáradt bele s a legnagyobb fáradtság idején sem hagyta abba azt a képzelhetetlenül nagy munkát, hogy hét gyereket minden segítség nélkül maga gondozzon és neveljen fel. Mivel mind a ketten állották a tudattalanul vállalt feladatot, mind a ketten büszkék tudtak lenni egymás teljesítményére.

A mai házasságban a férj lassan átalakul eltartóvá, a feleség eltartottá. Teljesen megváltozott a viszony alapja. Különösen ott, ahol gyermek sincs. Illetve, abban a pillanatban, mikor nyilvánvalóvá lett, hogy a házasság nem gyermektermő céllal alakult. A régi házasság, amelyet én oly boldogan éltem, mint tartalom, valóban boldogsági keret volt: az én házasságom már nem is hasonlított ehhez. Én az apám s anyám alapérzését és lendületét akartam belevinni a házasságba, s legnagyobb megdöbbenésemre egyáltalán nem kaptam harmonikus viszonzást. Kiderült, hogy én egy elavult alföldi vagyok, aki divatból kiment erkölcsöket hozott a szerelmi szövetségbe, ellenben Janka olyan új gondolatokkal jött, ami ellenkezett az én primitív családisággommal. Az ő vágya a biztosított élet volt, s a nyugdíjjal örökös nyugalommá változtatott anyagi szilárdságból világért sem engedett, inkább a fészek keretét volt hajlandó kisebbre, még kisebbre s minél kisebbre szűkíteni, csak tudja, hogy „mi a határ”, hogy beoszthassa az életét és a filléreket. Az ő szüzi gondolataiban már benne volt, hogy isten őrizzen minden bűtől, bajtól, csapástól s három gyereknél többtől. Mekkora erő, energiát és zsenialitást fordított arra, hogy velem megértesse, hogy az életben semmi sem fontos, csak ez: a fix fizetés, a szabályozott nyugdíj és a három gyerek. Ő olyan ember volt, aki ennek érdekében kész volt aztán mindenről lemondani, ami ezt kockáztatta.

Nyilvánvaló, hogy az ő felfogása is még átmeneti állapot volt, mert a mai generáció még tovább ment: mikor a fix fizetés és a nyugdíj állami életi csökkentésének ellensúlyozására és a saját életüknek kényelmére beállítják a korlátozást a szerelem kezdeti stádiumában, mikor a régebbi nemzedékek önfeledtek voltak; be tudják osztani életüket a magános életre, a kettes idillre, a farkaskutya, vagy a kávéházi pótlásokra. A mai házasságot egyáltalán nem lehet össze sem hasonlítani a szüleinkével. Azok a faj, az emberiség, a kozmosz katonái voltak, a mi kettes párharcunk után a legújabb generáció már eljutott a teljes egocentrikus boldogság keresésére.

A csökevényes alakok s jellemek kerülnek aztán bele abba a kölcsönös önkínzás állapotába, amiről beszélek. A nők, akik még szüleiknél a család termőföldjén nőttek, de akik már mestersegesen meddőkké tették magukat, azok olvadnak bele a férjimádat és férjre támaszkodás bűvöletébe. Kijük van? Senkijük. Ha még a férj is megszűnik, hova legyenek? Életüknek semmi más alapja nincs, csak a kereső férj. S ezt lehetetlen egyéni bájakkal egy életen át lekötni. Még a család, a gyermekek tömege is nehezen bírja lekapcsolni a fészek horgonyához, hát még ha nincs a fészekben más, csak egy otthon ülő, rá váró és rettegetésében egyre elviselhetetlenebb hisztériájú feleség. A jogokra hivatkozó ősz feleség, aki az utcán hangsúlyozottan kiáltja a deresedő urának: „Ha feleséged vagyok, tessék megbecsülni, ahogy az egy feleségnek kijár! Nem tehetek róla, hogy megvénültem, te még nagyon fiatal vagy: az én ifjúságomat neked

ajándékoztam, és megmentettem a te fiatalságodat másoknak? Barátom, ebbe nem egyezem bele.”

Ez a házasság menthetetlenül torkollik be a jogi és az anyagi csődbe.

S mondom, ez társadalmi jelenség, amiről azonban senki sem beszél. Még arról sem tudok, hogy ideg orvosok nyíltan letárgyalták volna. Csak olyan házasságban nem léphet fel, ahol a férj nem érzelmi lény. Az apámnál efféle nem lehetett. Hogy nálam hogyan lépett fel ez a boldogtalan állapot, arra van egy magyarázatom: édesanyám annyira bensőségesen és kezére nevelt, hogy mikor megházasodtam, a feleségemet az anyám helyébe állítottam - ugyanazt a hódolatot juttattam neki, amiben édesanyámat részesítettem odáig. Nagyon fájdalmas volt, hogy a feleségem aztán felnyitotta a szememet, hogy az édesanyám a legrosszabb gazdasszony a világon, hogy pénzzel bánni nem tud, hogy minden munkája dilettáns, és hogy csak sajnálni lehet... Ha mármost én egy ilyen anyát akkora imádattal tudtam körülvenni: mekkorát kellett nyújtanom annak a feleségnek, aki annnyival különb: mert tényleg sokkal jobb gazdasszony volt, az én akkori kis bevételemből nagyszerű háztartást vitt, s még félre is tett, és mindenben a legelső volt, az iskolában, kézimunkában, az életben... Biztos vagyok benne, hogy azért Istvándi nélkül ez nem lett volna így. Ha én a csécsi önállóságot és elkényeztetést kapom továbbra is, akkor föltétlenül más ember fejlődött volna belőlem... Akkor az egészséges nőt szerettem volna: de mindig volt valami egészségügyi hiány abban a nőben, aki rám hatást gyakorolt. Istvándiban a beteg nagyanyám mellett, úgy látszik mégis jó dolgom volt.

Milyen jó volna azt is tudni, hogy az a kis Zsuzsika milyen típus volt?... Ha a nyelvi, stílusbeli bizonyosságom nem lenne, akkor most meggyanúsíthatnám, hogy ez is beteg volt. Bár lehetett a nyelve felől, hiszen a lány annál vagdalkozóbb és kényesebb, ha beteg, tehát ha el van kényeztetve. Már az is, hogy már az első osztályban szép kis szoknyácskában járatták, azt mutatja, hogy jó módúak voltak és túlbecézték.

Én mindenesetre tökéletesen el voltam vele foglalva, s Pista megjelenése csak zavart. De annyira zavart, hogy valaha meg is szűnt miatta az egész szerelem. Pista olyan izgékony volt, mint valami lány. Körülötte állandóan zaj, vígság, zürzavar és hemzsegetés volt. Az én szerelmemnek hajszálfinom szövete úgy szétszilálódott, mintha a pókhálóba valami kemény bogár mászik s az egészet szétmarcangolja. Pista mellett mindig dolgom volt, s hogy lehet annak szerelemben élni, akinek dolga van, ahogy édesanyám szakadatlanul mondta, hogy a szerelmet csak a gazdagoknak találták ki a regények. Legyen szerelmes az, akinek annyi pelenkát kell mosnia, mint neki.

Szóval Pista megjelent, s attól kezdve jelen volt. Már még ugrani is tudott. Éppen olyan kövér volt, mint azelőtt és éppolyan lusta, de igazán ugrott. Már ötödik éves volt. Még azzal is fenyegetett a sors, hogy nemsokára ő is iskolába fog járni, de a legnagyobb örömömre, ezt nem kívánta. Így valamim mégis volt, amit megtarthattam magamnak. S ő is az enyém volt. Azon a címen, hogy már az előző életemben is ismertem, kisajátítottam és parancsoltam neki. Ebben nem is kételkedhetett senki, hogy Pista az én tulajdonom, ha kutya nem volt, volt egy Pista. És csakugyan megcsináltam azt is, hogy a hasán aludtam.

Hát Pista nem járt jól avval, hogy Istvándiba jött, mert már nem voltam olyan gyáva vele szemben, mint Csécsén. Édesnagyanyám most ugyanis mindig Pistát szidta, a lármáért.

- Te kutya - mondta neki -, míg nem voltál itt, csend volt.

Evvel én nagyon visszaéltem, s ha próbált visítani, már mondtam neki:

- Te kutya, ne visíts, ha nem visítanál, most is csend volna.

Szegény kis Pista, milyen szerencse, hogy olyan hatalmas életkedv és életerő volt benne, hogy őt nem lehetett elhallgattatni, megfélemlíteni. Ő visított, csak azért is, nem volt semmi oka, de ha túl jó kedve volt, megállott, a hasára tette a két kis gödrös öklét és visított, mint egy fűtató: iiiii... iiiii...

- Ne visíts!... hiii, ne visiiiiíts...

Így elszórakoztattuk aztán egymást egy évig.

Egészen a betegségig.

Mikor tél volt, Pista beteg lett. Isten tudja, hol szedte, nem én kaptam meg a vereshimlőt, hanem ő, pedig én jártam az iskolába, de nem én kaptam meg, az biztos, mert ezt sokszor megállapítottuk, hogy nem én voltam bűnös a betegségben, hanem Pista. És ott feküdt az ágyon, s nem volt szabad hozzámenni és megérinteni, ezt mindennél jobban tiltotta édesnagymam. S azt hiszem, ez volt minden orvossága, meg a bodzavirágtea. Igen, ő mindenre a bodzavirágot használta, de különben mikor én is beteg lettem, egy ágyba fektetett Pistával.

Mi ugyanis Pistával ketten egy ágyban aludtunk: mikor ő megbetegedett, átvett saját ágyába; de ha én is megkaptam a betegséget, logikus volt, hogy újra összefeküdtünk, már nem árthatunk egymásnak.

Volt még egy ágy a szobában, a Laci bátyámé, de az a Laci bátyámé volt!

Egyelőre én még csak a gőzös szobától voltam kipirosodva.

Fülledten forró volt a szoba, mint a kemence, a betegség szagával és a bodzavirág párájával volt tele minden legkisebb zuga. Pista piros volt, mint a pipacs, s engem is borzongatott valami. Úgy látszik, a régi örökös betegségem nem járt lázzal, mert csak ekkor ismertem meg a borzongást, amit a forróház okoz. Furcsa, de később szinte úgy emlékeztem vissza rá, mint valami büszkeségre, hogy fájdalmat nem adott, inkább kéjes borzadásnak tűnt fel előttem, s szinte kívántam, hogy újra érezzem. Laci bátyámat nem láttuk, édesnagymam járkált körülöttünk nesztelen lépteivel, előre görbedve, az élő reménytelenség, negyvenhét éves korában síri lény. S Laci bátyám, ha megjött, mert nem is aludt otthon, valahol barátjánál, a tanítónál vagy a jegyzőéknél? nem tudom hol, de ha néha éccaka, mikor még égett a lámpa, bejött, tele volt borral. Mérgeskedett vagy nevetett, oly furcsa volt, mintha a levegőben járna gólyalábakon, mint a fiúk az istvándi utcán. Ha visszagondolok erre a szegény Lacira, micsoda értelmetlen élet is volt, amit akkor élt. Falun egy fiatal kovács számára semmi sincs, csak a bor: ez az élet értelme és célja. Annak örüljön, hogy az elnyűtt patkókat leszedi a ló lábáról s újat ver rá, vagy a rossz fejszét újra élezi? a vasat nádolja? Úgy látszik a parasztelek sokkal több belső megnyugvást és lelki örömet tud adni. A paraszt télen pihen, ül és beszélget s készül a nyárra. De a kovács? Annak nyáron is hiányzik a mesterségbeli nagy eredmény, az csak ellógi az életet, teng-leng, csak akkor nyer értelmet az egész, mikor megházasodik s gyereke lesz, s most már tudja, mért él? azért, hogy a gyerekeket felnevelje s bennük öröme lesz.

Öröme lesz? mint az anyjának a gyerekeiben? Édesnagymam mint valami sorsüldözött nézett a gyermekeire. Laci itt van a szeme előtt, s látja, hogy az ő nagyszerű ereje is megtörik rajta, mint a nagyszerű tenger habja a sziklán. Hiába adna neki parancsot, ha nincs, ki megfogadja.

- Eccer élünk, édesanyám - ha rápörölt s ha sírt: - Ne sírjon, lelkem anyám, avval úgyse segít, attól úgyse lesz belőlem még csak káplán se.

S a többi fia! A másik, Józsi? azon is folyton csak sírnia kell, hónapok telnek, évek telnek, még csak azt sem tudja, hol jár? Ki tudja megmondani, egészséges-e vagy beteg, s ha beteg, ki ápolja? nem került-e rossz társaságba; hogy olyan mulatós volt, ettől kellett mindig félni

legjobban... az is iparos, tehát értelmetlen életet él: a suszter a legháládatlanabb mesterség, mert csak addig látja a munkáját, míg az ölében van, s ha fél nap elkészül egy cipővel, az már repül előle, és nem találkozik többet vele; úgy tűnik fel neki, hogy az ő térde csak átmeneti hely a véghetetlen számú cipők számára... Még a kovácsnak vannak örömei, az a ló, azt megpatkolni, egy kicsit virtus és magasabb tudomány, mert ha nem ért a bonctanhoz, úgy megnyilazza, hogy a szegény ló arról koldul a gazdájával együtt, s vannak esetek, mikor igazán hőstett, ha vad a ló, fiatal, most jött a ménesből, azt megfogni, legyőzni, megszelídíteni, ez nagy lelki izgalmakkal jár, erről el lehet beszélgetni: de mit csinál a szegény suszter? S mit sír a szegény suszterlegény anyja, aki folyton csak attól reszket hogy az a kedves fia, az oly gyenge jellem, azt akármikor elkaphatja a szél, s azon veszi észre magát, egy nő lehorgonyozta.

Míg ő ilyenekkel volt tele, meg hogy a lánya, a szegény a gyerekekkel? hogy vannak, s a legkisebb fia, a kollégiumban: van egy polgári anyának egy perce, mikor szabad lehet a gondolata? Azért voltam én ott annyira rossz, mert most mindig én voltam a rossz folyton én kaptam ki, azokkal a pici legyintésekkel és a sok sűrű szidalmazó szavakkal. „Na, te haszon-talan, te istenátka, mit csináltál már megint annak a szegény öcsédnek, ha semmit se csináltál volna, nem ordítana, mint a fába szorult fereg. No, az a szegény anyátok, meg is bolondulna veletek. Mit fog az csinálni, ha ezek a nekiszilajodott vadállatok elkeserítik az életét. Csak az isten megszabadítana már.”

Ilyenkor én elhatároztam, hogy én is beteg leszek. Mért csak Pista? Eddig az én jogom volt beteg lenni, és az is voltam, de Pista olyan szemtelen gyalázatos, hogy még le is fekszik. Ha ez nekem eszembe jut, akkor én is lefeküdtem volna és akkor édesnagymam engem is ápolta volna.

Egy este Laci bátyám hatalmas nagy széles jókedvvel beállított:

- No, anyám, holnap vásárra megyek. Adjon ki tisztát, átviszem, majd ott öltözök fel.

Én csudálkozva néztem rá: vásárra megy. Édesapám járt vásárra. El nem tudtam képzelni, mit keres Laci bátyám vásárba. Úgy felújult bennem a sok emlék. Én is voltam már vásárba, engem édesapám már elvitt az újlaki vásárra.

- No, gyerekek, mit hozzak nektek vásárfiának?

Pista nem kérte magát, azt mondta:

- Lovat.

Laci bátyám nagyot nevetett, mondom, boros volt.

- Lovat?... A ménköbe. Lovat!... Hát neked, Zsiga?

Én meg azt mondtam, hogy:

- Könyvet.

Laci bátyám ezen még sokkal jobban elbámult:

- Könyvet?... Könyvet?!... - s tapsolt, összecsapta a két tenyerét. - Könyveet? No, jó hát hozok neked könyvet, annak a veres kis vitéznek meg lovat.

Már szerettem volna, ha nekem is hoz lovat, mert én voltam a vitéz, én a Kiskatonavagyok én, honvédanevem... De ha könyvet mondtam, akkor könyvet és semmi mást, viszont rosszkedvű lettem, s nem tetszett, hogy Laci bátyám lenézi az én könyvemet, és egyre többet lármáz, hogy Pistát felvidítsa a lovával.

Mikor Laci bátyám a vásárból megjött, már én is beteg voltam. Sikerült. Olyan melegem volt, mintha nem a kályhában lett volna a tűz, hanem bennem valahol a karomban, lábamban, s most tanultam meg, mi a borzongás. A betegség nagyon új és igen nagy érzéseket adott, nagyon imponált nekem, hogy én még sokkal betegebb voltam, mint Pista. Nem is lehetett ehhez hasonlítani a Pista betegségét, kisebb is volt nálam, még csak ötéves, és ő akar beteg lenni.

Meghozta az ajándékokat. Pistának hozott egy kis falovat. Mi azt hittük ugyan, hogy igazi nagy lovat hoz, és beszélünk Pistával, az ágy két végéből egymással, hogy hova tesszük. Ő a szobába akarta; azt mondta, kidobja az asztalt és a lámpához köti a lovat, de én azt gondoltam, az asztalt nem lehet, az édesnagyanyám ágyát lehet, de az asztalt nem, mert te mit képzelsz, akkor hol eszünk? de ha a ló lesz az édesnagyanyám ágyába, akkor ő nem fog éccaka folyton betakarni.

Ebbe Pista is megnyugodott, de azért a falónak még jobban örült, s én a könyvnek. A könyv gyönyörű szép új könyv volt. Egészen olyan, ahogy én szerettem, piros volt, remek szép piros, és a neve is az volt: „Piros könyvek”, és én igen hamar elolvastam, s ez megint új tündérvilágot szerzett nekem: kastélyban játszott, és Karolina volt az egyik kislány. Karolina, ilyen nevet még nem is hallott senki e világon. Karolina, s olyan ruhában járt és mindenki, ahogy el sem lehetett képzelni: már az egész könyvből csak arra emlékszem, hogy Karolina és hogy kuglóf. Ezt sem hallottam addig, de a könyvből megtudtam, hogy az valami igen finom étel lehet, mert nagyon ízlett a kislányoknak, s én magamban ezentúl mindent kuglófnak hívtam, ami ízlett. Még az aszalt szilvát is meg a pattogatott tengerit.

Az első percben azonban annak örültem oly igen, hogy a könyv olyan csudálatos piros. Úgy öleltem magamhoz, ahogy bírtam, s szerettem volna elvenni a Pista falovát, de a könyvet nem adni neki egy percre se. Nem is lehetett, mert ő nem kívánt könyvet, nem is tud olvasni semmit, egy betűt se. De a lovat én találtam ki, igaz, nem mondtam neki, de azért én kívántam, a lovat én szerettem, hamarabb láttam azt is, hogy patkolják. Pista semmit sem tud és nem akarja ideadni a lovat.

- Édesnagyanyám, Pista nem akarja ideadni a lovat. Édesnagyanyám, Pista nem akarja ideadni a lovat. Édesnagyanyám...

- Hallottam már, ne mondd százszor! mit akarsz?

- Pista nem akarja ideadni a lovat.

Nem is akarta, ráfeküdt, és a párnát is rátette, és úgy elbújtatta a lovat, hogy Laci bátyám ugratott bennünket s uszította:

- Ne is add oda, vagy könyv vagy ló... Hát nem tetszik neked a könyv? már megbántad?

- Neeem.

- Nahát akkor...

- De a lovat is nagyon szeretném egy kicsit.

- Nohát egy kicsit megkapod, add csak oda, Pista fiam, hadd rúgja meg.

A lónak olyan szaga volt, hogy el lehetett ájulni a gyönyörűségtől. Még most is, a nyáron a váci vásárban felemeltem egy ilyen kis falovat, ami négy pici fakeréken húzható egy kis asztal-forma alapon s megszagoltam. Ma is ugyanaz a szaga van, mint ötvenkét évvel ezelőtt Istvándiban, akárki megpróbálhatja.

ÉDESAPÁM

Mikor elaludnak az emberek, akkor többet nem szabad meggyújtani a lámpát. De én nem tudtam elaludni a betegségben, és sötét volt. A könyv ott volt az arcom alatt, a párnára ráfektettem s arra az arcomat és a könnyeim folytak és feláztatták a piros könyvet, s az nekem jó volt, olyan volt, mintha lágyabb lenne, nagyon szerettem a könyvet és nagyon boldog voltam, de sírtam, mert édesanyám nem volt ott. Ha édesanyám itt volna, egészen másképp volna. Neki szabad volna betakarni is.

Az ember nem is tudja, mi mindenre képes a teste, olyan zsibongásra és zsibbadtságra, akármi van, mindig az egész teste van tele vele. Zsuzsikával is, a piros könyvvel is, a tűzrakással is, kendezsigával is: mindig valami olyat érez az ember a testében, amit nem lehet többet elfelejteni. De különösen a láz. Nem az, hogy az ember szája kicserepesedik és nem adnak enni, hanem valami bizsergés végig-végig az egész nyakamban, s hajamban és le a hátamon, az ujjaimban, a beleimben és a forró szájamban.

Egyszer csak azt hallom, hogy *édesapám kiált*.

Ez is a betegség, milyen jó, hogy a betegségemben hallom édesapám hangját:

- Anyám, köjjenek már fel, ne aludjanak, mint a dög.

Édesnagyanyám felül. A setétben. Én már régen ülök. Nem hittem, hogy igazában édesapám szól, csak azt, hogy beteg vagyok.

- Ki az?

- Ki az, ki az, ne aludjanak már olyan mélyen, nyissa ki az ajtót, anyám.

- Bálint?

- Még úgy híjnak.

- Bálint, te vagy? Jóságos teremtmőm.

S leszáll az ágyról, motoz, jaj, de soká megy. Minek gyújt elébb lámpát.

- Édesapám, édesapám - és számtalanszor -, édesapám, édesapám.

Az én édesapám ez, hogy kinyitja az ajtót, jaj, még a falat is kidönti, de látom, ahogy belép, hangtalanul mosolyogva, hetykén és vidáman, félrekapott süveggel, s kék szemei nevetnek mint az ibolya.

- Édesapám! - és sírunk.

- No, mi az, Gazsi? Mi van itt? lázáret? Mit ez, anyám, egész kórház.

- Jaj, ne vedd a karodra, még te is megkapod, ne csókold.

- Micsoda, hogy én az én nagy fiamat meg ne csókoljam?... Hallássam milyen nagy vagy? Hűj, anyám, ennek maga kirángatta a töviből kezét-lábát, hogy ez ilyen hosszú lett. Na, milyen erős vagy? Le tudod már fülelni a bikát?... Mi baja van ennek, összevágta magát?

Édesnagyanyám ijedten jön közelebb. Piros a félarcom.

- A könyve. Benyálazta s ráragadt.

- Micsoda könyve?

- Laci hozza neki a vásárból. Könyvet kért.

- Hahó, könyvet! Pap lesz. Fenét pap, fiskális... A pap csak hever, de a fiskális visszapereli a csécsi birtokot. Hát hogy vannak, anyám?

- Erzsí hogy van?

- Hát mán megint két darabba. Megvan. Megvagyunk. Még élünk.

- No, vetkezz le. Tedd le azt a kabátot. Új?

- Új, valami rossz. Mit gondol, gubába nem járhatok.

Letette a kurta bekecsét. Odaült mellém az ágyra.

- Nem jó lesz az, fiam, még hazaviszed a nyavalyát. Minek jöttél éppen most.

- Írta Laci, hogy most jöjnek, vigyem a pujákat.

- A, micsoda beszéd, télen, fagyban, lázasbetegen. Lehetett volna annyi eszed, most csak nem viheted el...

- Hát, anyám... Hol van Laci?

- Mingyán érte küldök, nem hál most itthon.

- Fél a gyerekektől. Hogy megkapja. Jól van.

- Tudod, nehéz munkát végez, nem tud itthon aludni. Ott meg, ahol van, van elég hely és nincs gyerek.

Felőlem beszélhettek, én ott bújtam az édesapám ölében. Ez milyen jó, nem tudtam eléggé bebújni, belehelyezkedni, az én édesapám karjai közé. Mer ez az én apám, ilyen csak egy van a világon, ez a kis törpe bajusz, a meleg szája, a nagy roppant homloka és az a nevető két kék szeme s a kemény keze, ahogy magához kap...

Akkor felül Pista s csak néz. Most ébredt fel, soká csak néz, aztán elkezd kacagni...

- No, mókus, te is kidugod az orrod a dunna alól?... No gyeride...

Soha senki úgy nem tudta befogni a száját s előreajtani a fejét a gyerekei felé s kitárni a két kezét s bekapni, mint a legyet, a gyereket, mint édesapám.

- Jaj, fiam, de félek én ettől, ragályos betegség ez. És felnőltre még veszedelmesebb, mint a gyerekekre.

- Hát akkor meghalunk, anyám. Olyan nagy dolog? Kell attul félni? Nem kell attul félni.

S megrántotta vállát, fejét.

- Mit mond az orvos?... Vót náluk orvos?

- Orvos még nem volt.

- Még nem vót?... Itt hever a sok uradalmi kocsi?... Mért nem szól Laci az ispánnak, hogy küldjön orvosért? Tél van, nincs más dolguk!

- Fog szólani.

- Fog szólani. Mikor fog szólani, ha már el is temette őket. Meg is büntetik, ha orvos nélkül halatja meg a gyerekeimet... Nem így bántam én véle, mikor ő feküdt betegen a kovácsnál... Rögtön vittem orvoshoz... Meg Pesten! Micsoda dolog ez. Nem ilyen betegségből kúráltam én ki. Azért maradtam Pesten két hónapig, hogy rá keressek. Beteg volt... Mit firkál nekem, hogy vigyem a pujáimat... Az istenit, ha megharagít. Rögtön összeszedem ezeket és viszem, ahogy vannak. Ha megfágnak, megfágnak. Nekem ne hánnya-vesse.

- Nem tudtam, hogy írt... - könnyezett édesnagyanyám - de megbánta, azért kedvezett a gyerekeknek, azért kérdezte, mit hozzon vásárfiának, Pista lovat kért, Zsiga meg könyvet.

Édesapám ahogy szokott, összeomolva ült, csak simogatott bennünket.

- Szóval, pakolja össze őket. Viszem még a hajnali vonattal - s kiabálva tette hozzá: - Nem fogja nekem senki a szememre hányni, hogy sógor, az én házam nem lazarét, vidd a pujaídat, az istenit, valahol egy sógor kibújt a tojásból. Mi vagyok én, ilyeneket ír nekem?

A könny elfojtotta a hangját:

- De hát az én rossz, rothadt feleségem talál ki ilyeneket; hogy odaadja a gyerekeit, másoknak... Kínlódjon velek otthon... ha meghalnak, meghalnak... otthon hal meg. Mindenütt van pap, aki keres a temetésen.

- De Bálint, fiam, ne add oda magad a keserűségnek... Fiatal az is, most van a legrosszabb korban... Most lett nagykorú s...

Mint egy ijedt egér kuksoltam az édesapám ölében. Csak Pista igyekezett a hátára mászni, de nemigen bírt, beteg volt.

- Nagykorú - vetekedett édesapám -, nagykorú! Még most is most lett nagykorú? Mikor gépet vettem, akkor is azt mondták, most lett nagykorú... most már hótig most lett nagykorú?... s még hogy az a mentsége, hogy nagykorú lett?

- Jó lakásokat van? van fűtőanyag? ennivalótok van?

- Má mondtam, hogy még élünk...

S velem kezdett játszani:

- Bezony, jobb lesz nektek otthon. Hüühö, iskola lesz... Játsszotok egymással... Na? szerettek egymással játszani?...

- Nem.

- Neem?

- Pista mindent elvesz.

Édesapám nagyot nézett:

- Pista?... Mit vesz el? e még csak egy darab, egy darab hasas karalábé... mit vesz el ez tetőled?... Akkor mit fogsz szólni a másik öcsédhez, Bálint, az igen: ksz, ksz, még nem mond egyebet a világért se a betyár, csak nyújtja a két pracliját, és az igen, az mindent elvesz: ksz, ksz...

S jóízűen nevetett. Ennyit is ritkán beszélt a gyerekeiről. Aztán édesnagyanyámhoz fordult:

- Nem házasodik még?... Nem onnan fúj a szél?

- Á, mit gondolsz. Hogy házasodna. Mire?

- Mire? mire? Hát bizony most két éve nagyon cudarul állott a szénája. De azt hiszem, most már házasodhatik...

- Ne beszélj nekem ilyeneket.

- Jól van, anyám, csak mondom - nevetett fel édesapám -, én csak mondom. Úr, úrfi, mindent meg kellett neki próbálni. Ha otthon maradt volna Csécsén, nem lett volna efféle baja... Még a végén anyám fog hamarabb férhez menni...

- Ne bosszants már.

Megjött Laci. Nem tudom értesítették, vagy csak meghallotta, de nagyon hamar beállított.

És ezt a csodát. Úgy jött be, mint valami ragyogó csillag.

- Sógor, Bálint sógor, nahát ilyen csudát, ebbe a kutya télbe ilyen utat? Hogy jöttél be az állomásról?

S nem volt vége-hossza a széles nagy kurjantó örömöknek.

- Jól van - mondta édesapám. - Viszem a gyerekeket. Azér jöttem.

- Viszed a patvarba! édesanyám, ilyet még hallani is! Ebbe a télbe lázas gyerekeket. Majd elviszed nyáron. Felőlem itt is maradhatnak, míg édesanyám marad, csak hát már én se igen leszek itt a jövő télen. Nem, sógor, énnekem ehhez nincs gyomrom... Inkább koplalok, vagy akármit, de engem nem kunéroznak... Nem vagyok urak bocskora, ami azt illeti, nekem ezt nem veszi be a természetem...

Erre édesapám nagyot nézett s megbékélt. Elborult. Lacinak is gondja van? Akkor lehet ideges. Míg ők beszéltek, édesnagyanyám friss bodzateát adott nekünk. Édesapámnak vacsorát csinált, ott bent melegítette meg a vasasemberes kályhán, s jó kolompérszag töltötte be a szobát.

Aztán annyi beszéd lett, s úgy összevidámodtak, hogy már egyik kacagás a másikat verte agyon.

Egyszer csak édesapám valamit fűr-farag, bicskáz s hopp, készen van egy oly csuda ügyes játék, amelyet addig nem is láttam: brúgattyút csinált dióból.

Kifűrt egy nagy diót a két végén és közepén s beleillesztett egy erre a célra faragott fejes pálcát, arra spárgát kötött, a pálca végére meg egy burgonyát szúrt, s akkor meg lehetett a zsinórnál fogva pörgetni a krumplit. Rácsavarodott a vékony spárga a dió belsejében s azt úgy lehetett húzni, hagyni, mint a harmonikát. Csak úgy brúgott, mint májusban a cserebogár, s mint a cserebogárból csinált brúgattyú.

Még most is érzem azt az ámulatot, csodálatot és elismerést, amit akkor éreztem az édesapám tudományával szemben. Soha többet nem kaptam ilyen játékot tőle, se én, se a testvéreim: mikor lett volna neki arra ideje?

És oly meleg, boldog, édes álom, ami akkor jött rám... Mert akármilyen sokáig voltunk is ébren, mégiscsak elaludtunk... A búgódíót azonban Pista elcsikarta, én viszont a könyvvel együtt megszereztem az ő lovát, így valahogy sikerült elaludnom...

Még egyszer fel kellett ébredni, édesapám megcsókolt és elbúcsúzott tőlünk; Pista nem bírt felébredni, nem tudtak bele lelket verni, oly álmos volt, de én annyira felébredtem, hogy még azt is megértettem, hogy édesapám most elmegy és kétségbeesetten sírtam...

PISTA MINDIG PISTA

Istvándi, amit Pistvándinak is mondtak ott gyerekkoromban, nevében viselte csakugyan életem egyik legnagyobb problémáját, s ez Pista, az öcsém.

Nagyon kedvesen el lehet tréfálni az embernek a testvérével való viszonyán, de alapjában véve ez a társadalmi élet alapja: én és a testvérem. Vagyis két idegen embernek első összeköttetése, ami alól nincs menekvés.

Én és Pista annyira két különböző egyéniség voltunk, amennyire egy angolszász meg egy zulu-kaffer lehet: ez a kettő is közös az összes emberi külső és belső karakterizáló tulajdonságban s mégis idegen. Mi is idegenek voltunk. Most megvallom, hogy én Pistát annyira szeretem, amennyire csak megszereti az ember azt, aki vele töltötte élete első és benyomásra legérzékenyebb részét, a testvériség közös börtönében. Nagyon szeretem őt ma is - tizenkilenc éve halott -, szeretem, mert elviselhetővé tette számomra a viszonyt, melyet fel nem bonthattunk. Ritka szeretetreméltó egyénisége volt, annyi humora, amiből egy korszak humoristáit ki lehetne stafírozni és oly tiszta ártatlansága, hogy ő maga vált szakadatlanul humor tárgyává.

Ő is ugyanazokat az ősoket örökölte meg, akiket én. Sőt felteszem, hogy pontok arányában ugyanúgy osztozott az ősi örökségen, apáin s anyain, ahogy én. De egészen elbámító, hogy mindent másat örökölt apánktól-anyánktól s az ősök végtelen áradatától, mint én.

Nem is tudom jellemezni, ki volt ő, ahogy azt sem, hogy én ki vagyok. Először is Pista az összes egészségi géneket behabzsolta. Soha életében beteg nem volt s valószínű, hogy ha világháború nem jön, az emberi kor legvégső határáig él, mert nemcsak a fizikai egészségnek örvendett, hanem kedélye, észjárása is veszélytelen volt s ha hosszú életre született, meg is volt benne minden, ami ezt a célt szolgálhatta volna.

Én viszont sárga voltam és sovány és mindig rosszkedvű, s ha nevettem, az mindig valami olyan volt, hogy ugyanakkor Pista nem nevetett, hanem csodálkozott. Ez a piros, kicsattanóan piros arcú és sajátságosan korlátolt testvér, hiába volt tele humorról s élccel és váratlan kapcsolatokkal, a könyvet nem kívánta, absztrakciókra semmi hajlama nem volt, mindig csak a legrosszabb tanulókkal barátkozott, mikor nekem a legjobbak is keveselltek voltak. Aztán nem volt ám sportember sem, nem voltak virtusai, soha nem vetélkedett, s nem akart semmiben kitűnni. Mindenesetre, ha valamit meg akartam beszélni, nem hozzá fordultam.

De az a furcsa, hogy ez a mindig jóakarató s szolgálatkész fiú egy olyan képességgel bírt, amellyel pokollá tudta tenni nekem az életet: tudott heccelni, felhúzni, robbanásig bosszantani. Kaján volt, rettenetesen tudott nevetni, ha másvalakit baleset ért: „Hogy tud nevetni a rosszon.” Szinte ez volt az ő humora. S ez annál furcsább volt, mert soha életében senkiről rosszat nem mondott s pláne senkinek kárt nem tett, vagy hogy ő valaki ellen intrikált volna? Soha. Az ő apró s résen álló csipkelődései is talán senkinek úgy nem fájtak, mint nekem, mert én komolyan akartam venni a dolgokat s különösen őt.

Most tessék összeláncolni a családi kalitkában ezt a két gyereket: állandóan úgy volt, hogy megesszük egymást. De Pista mindig kacagott, s én mindig dühöngtem. Minél jobban kacagott, engem annál jobban tört a frász. Mire ő nem bírt kijózanodni:

- Te Pista, én soha életemben senkit meg nem öltem, de téged megöllek.

Ezen oldalnyilallást kapott a kacagástól.

Ez olyan dolog, hogy hálót kötni nagyon bonyolult, hosszadalmas és komoly dolog: az egyik köti a hálót, a másik felbontja, eltépi, összezavarja, s azon kacag, hogy a bűsz bűszül ezen. Pista soha életében hálót nem kötött: soha semmi távoli célt maga elé ki nem tűzött, örökre az a kis kövér maradt, aki pici korában volt. S nekem ez volt a legközvetlenebbül mellém rendelt testvérem, az adjutánsom. Mit csinál egy király, ha az adjutánsa azon mulat, hogy parádén kihúzza az ő gatyamadzagát, s folyton kacag, hogy mi lesz, ha a tömeg észreveszi, hogy őfelségének lóg a függönyzsínorja. Nagyban ez voltunk mi ketten. S erre volt ám fantáziája, a percek tört részeit ki tudta tölteni ilyen ötletekkel.

De nem volt ebben semmi rossz szándék, csak az, hogy neki semmit sem jelentettek az én játékaim. Nem azért kérte el, add ide, hogy ő tovább játsszon vele, hanem azért, hogy eldobja, otthagyja, elrontsa. Egyetlenegyszer hatott meg avval, hogy megőrzött egy eldobott kéziratomat, egy egész regényt. Örömet még az sem csökkentette, hogy ezt a kiadatlant többre becsülte, mint a belőle írt későbbi regényemet.

Az ember kétéves korában az, aki ötéves korában s ötvenévesen ugyanaz, mint huszonöt évvel s így nyilvánvalóan a teljes élet harmonikus folyamat, s nem lehet felosztani másképp, csak fejlődési korszakokra. Átváltozás, mint az ebihálnál, a születésen túl már nincs. Pista, mikor megházasodtam, azon a napon tökéletesen úgy viselte magát, ahogy az istvádi Pista alapján ezt el lehetett várni.

Első reggel megjelent nálunk, korán reggel, vidáman, kemény piros arccal, szinte kékespiros volt az arca így téli reggel. Kacagott rajtunk, a nyakán nem volt gallér s beszéd közben odament a ruhaszekrényhez, kinyitotta, kivett a gallérjaim közül egyet, s kezdte felgombolni a nyakára.

- Te, mit csinálsz? - kérdi Janka megütődve.

- Nem vitték el a mosodába ezek a cudar gyerekek a gallérokat, egy gallérunk sincs otthon.

Én nevettem, s lapulva vártam, Janka mit szól ehhez.

- De hát ez a Zsigáé! - mondta ő elbámulva.

- Az mindegy - szólt Pista könnyedén, s már a nyakkendőt kötötte a gallérra.

- Mi ezt így szoktuk.

- No de hát ezután nem mehet így, hogy gondolod?

- Mért? Nálunk az szent elv, hogy akinek van, azét a másik is használhatja.

- Ennek pedig vége.

- Nem látom be, mért lenne vége - s kuncogva kacagott.

Én is nevettem. Ez aztán Jankát végképp kihozta a sodrából.

- De én ezt kikérem magamnak.

- Te is viseled talán a Zsiga gallérjait?

Láttam, hogy az egynapos asszonyosság nem bír szóhoz jutni a felindulástól, s egyszerre igazat adtam neki.

- Nézd, Pista, én most már elköltöztem hazulról, ez azt jelenti, hogy két sejt különvált, s egyiknek a másikhoz tovább semmi közössége nincs... Szóval, tedd le a gallért s tedd vissza helyére.

Pista eltátotta a száját, s úgy nézett, mint a kétségbeesés maga:

- Hát akkor én most mit csináljak?

- Vegyél magadnak.

- Nincs pénzem.

- Egy gallérravalót még adok.

- Még mit nem - szólt Janka felindulva. - Dehogyan ad! Nincs olyan sok kidobálni való pénzünk.

- Már még a pénze is a tied? - kiáltott fel Pista, aki már régen megtegeződött Jankával, ki velem sohasem lépett ilyen bizalmas hangba, s egyúttal vademberi ártatlansággal nézett ránk, még miféle lehetetlen játékszabályokat nem akarnánk rászózni?

- Ne viccelj, hanem tedd vissza a gallért.

- Vasárnap van - kiáltott fel Pista diadalmasan -, ma nincs is bolt.

- Nagyon sajnálom, a gallért nem adom, s megvan.

- Zsiga adja.

- Adhatja, de akkor engem is kiadott a házból. Ha a gallért le nem teszed, megyek. S éljetez itt, ahogy akartok.

- Az volna a legjobb - s Pista dühében megragadta a nyakán a gallért, hogy letépi.

Erre nekem is fel kellett bőszülni. A helyzet kritikus volt. Én azt a gallért mire se becsültem, s szívesen adtam volna Pistának, de éppen súlyos vitában ébredtünk a feleséggel!... Este érkezünk a lakodalomról a Keleti pályaudvarra. Onnan villanyossal mentünk először haza a szüleimhez, aztán gyalog a közelben levő saját lakásunkig. Janka a nagyrőcei állomáson, legnagyobb sajnálatomra észrevette, hogy én váltottam meg a vasúti jegyet édesapámnak s Dezső öcsémnek, akiket magammal vittem a lakodalomra. Ebből egy hosszú úton tartó fojtott rosszkedv és magyarázkodás származott, s Jankának az a megdöbbenés volt az első benyomása az én családomról, hogy apám, öcsém az *ő pénzén* voltak jelen az *ő* lakodalmán. Ez neki szinte elképzelhetetlen volt, hogy a szüleimnek még vasúti jegyrevalója sem volt. Valósággal beleszédült a reménytelenségbe: mi van akkor itt?... Az aztán még egy fokozottabb kérdés, hogy ilyen körülmények közt mért váltottam másodosztályra jegyet?... „Nem vihetem magát harmadikon... most... haza...” De mért vett másodikat az apjának? meg az öccsének? „Ha együtt megyünk, nem vehetek nekik alacsonyabb rendűt, mint magamnak.” De, hogy lehet, hogy ők azt elfogadják?...

Ezt az életet nem volt elég ismerni, ahogy mi éltünk: abban benne kellett élni, hogy valaki magáévá tegye a mi „elveinket”.

Janka tehát igen rossz kedvvel érkezett; annyit kivitt, hogy nem engedte, hogy kocsiba üljünk: villanyoson kellett a Keletitől a Ludovikáig menni, ott lakott mindenki... Az ő nagyanyja s a szüleim egy házban laktak. Előbb az ő lakásukban viziteltünk, aztán nálunk... Itt megint fatális dolog történt... Édesanyám fekvő beteg volt, s megsúgta, hogy: „te se vagy már, fiam... és egy fillér nem sok, annyi sincs a házban...” S Janka abban a pillanatban lépett be, mikor éppen kiürítettem a zsebem s minden pénzem odaadtam édesanyámnak, aki kínos zavarba jött, hogy éppen most kellett belépni az új „lányának”. Janka valóban jégszoborrá dermedt, s nem is bírt magán uralkodni. Nem szólt, csak meg volt fagyva.

Szerencsétlenségre annyira odaadtam mindent, hogy még kapupénzre valóm sem maradt. Egyetlen fillérem sem volt, mikor hazavittem a menyecskét. Már a kapupénzre tőle kellett elvennem pénzt, s ő tíz fillért adott összesen egy-egy kapusnak. Igaz, még csak negyedórával múlt tíz óra.

Éjjel még egy szerencsétlenség történt: az egész napi izgalmak következtében ideggörcsöt kapott, s én kétségbeesésemben - pénzhányban orvoshoz nem szaladhatván - a legközelebbi kávéházba futottam, hogy egy korty konyakot szerezzek. Mikor megállottam a kaszírő előtt, aki ezt mérte, akkor villant eszembe, hogy egy fillérem sincs. Végigkutattam a zsebeimet s szerencse, egy húszfillérest találtam. Húsz fillér ára konyakot kértem, s azt a kölcsönként pohárban vittem el - s a „kisasszony” gyanakodva hitelezte a poharat, amiből még ki is locsoltam az úton a becses folyadék egy részét...

Ilyen előzmények után jelent meg Pista, egész ártatlanul, mert az egészből semmit sem tudott, gallérexpedícióra.

Szegény aztán erkölcsi felháborodásba esett, hogy az új asszony, ami még nem volt a familiában, mióta élünk - mert úgy esett, hogy gyermekkorunk óta se halál, se házasság nem történt a családban -, tehát Pista tökéletesen feljogosítva érezte magát tréfára és felzúdulásra az ilyen „kicsinyesség” ellen...

A gallért ugyan eldobta, sőt laskára szaggatta, hogy „nektek se legyen benne örömtők”, de aztán oly felindulással rohant el, hogy engem is ugyanolyanban hagyott. Janka egész nap nem mozdult ki a lakásból, végső kétségbeesésbe került, s megállás nélkül fejtegette a két család közötti különbséget: az ő családja mindennel elhalmozott bennünket, „szegénységükhöz képest” - a dúsgazdag nagybátyja például egy papír húszkoronást adott lakodalmi ajándécul, amin én úgy meg voltam sértve... „Ó, nyavalyás - mondta Janka -, de büszke, s most éhen halna, ha nem volna ez a húsz korona: ebből ebédel... az ételt megeszi, de a húsz koronát lenézi... Kevés.”

Pista odahaza nagy kravált csinált, sírt, jajgatott és kétségbeejtette édesanyámat, hogy mi lesz velem egy ilyen áspisnak a kezében, aki még egy gallért sem ad... s édesanyám gyöngédségből nem mondta meg, hogy én az este odaadtam, ami kis pénzem maradt a lakodalmazás után...

Ellenben Janka estére odáig jutott, hogy fél tízkor otthagyt; igen, elvált. Otthagyt és elment a nagyanyjához, hogy soha többet nem jön vissza. „Éljen meg, nyomorult, ahogy tud; menjen haza, vigye haza a pénzét a szent családnak; hiszen maga csak a családjának akar élni, hát énmiattam ne haljon éhen a család...” Elment, én dühöngtem és sírtam. Nem tudtam mit csinálni, mert valóban egy fillérem sem volt, s még csak hatodika volt, január hat, 1905, s én csak február elsején kaptam legközelebb pénzt, száz koronát; annyi volt a fizetésem a szerkesztőségben... Csak egy év múlva lett száztíz.

Nem is akartam megházasodni, de egyrészt a szerelem, másrészt Janka azt mondta, hogy száz korona az nagy pénz! Ő abból fényesen ki tud jönni! az ő apjának csak nyolcvanöt korona fizetése volt, s három gyereket neveltek fel belőle, hát micsoda szégyen volna az, ha ő száz koronából ki nem jönne.

Mindenesetre a gyönyörű kis alkóvos lakásban, amit Zsani néni rendezett be, meglepetésül egy olyan altgótikus modern bútorral, hogy Jankát a hideglelés érte utol, mikor meglátta az ajándékot, hogy még meg is kell köszönni a rettenetességet, pedig Zsani néni, nagyanyjának, Pepi néninek, a jóságos fillértelen özvegynek gazdag nővére, külön büszke volt, hogy azt az ebédlőt ócskán igen olcsón meg tudta venni. 180 korona volt az egész és majdnem új... Az ebédlőből nyílt egy alkóv, s abban meg az én bútorom volt, amit Kispesten vettem hatvan koronáért. Már negyvenért lehetett ilyen politúr-ablakos szekrényt s ágyat venni, tehát ez az

„erősebb” kivitelben készült. Nem elég, hogy én már megtettem ezt az ostobaságot, hogy ronda bútort vettem, még Zsani néni is, ez sok volt. Hiszen Janka szülei 2000 koronát vettek fel a jolsvai házukra, hogy a lányukat kistafirozzák. Most ezt a pénzt el fogják költeni haszontalanságra... Már meg is volt, hogy mire: a lakodalmon megalkudott az anyósom - aki a gyermekkérdésben nem tudott az apámmal megegyezni, reverzálist akart az apám, amire ő, mint egy hitvalló luterána mártírnő a kassai piacon, úgy emelte fel a két kezét s átkozta meg a lányát, ha valaha is megteszi, hogy anyja hitét elhagyja - az ő ura tudniillik katolikus volt, s mi reformátusok: háromszorosan komplikálva a fiatalok közt s a családok közt anélkül is véghetetlen sok ellentét. De másnap abban megegyeztek, hogy az apám a jolsvai házat újjáépíti abból a pénzből, ami megmaradt a lány stafirungjából... Hogyne lett volna Janka akkor éjjel idegbajos, s nem a legokosabb gondolat volt-e, hogy el akart hagyni?...

Hát ő szegény elment este fél tízkor, és én megvettem az alkóvban az egyik ágyat. Ha nagy indulat jön rám, azonnal le kell feküdnöm. Az még helyes volt, hogy nem mentem utána. Egy férfinak így kell tenni, ha az asszony megy, menjen... ha a szív megszakad is... De az volt a baj, hogy a jobb oldali ágyat vettem meg magamnak... evvel rontottam el a dolgot örökre: ez tudniillik az ő ágya volt. Huszonnégy óra óta.

S alig fekszem le, kopogtatnak az ablakon. Ki az? - kérdem mérgesen. „Nyissa ki” - mondja ő.

Visszajött a drágám. Kapucsukás előtt visszajött.

Igen, mert Zsani néni nem adott neki szállást. Azt mondta: nála egyszer se hál meg. Bizony, csak eredj vissza az uracskádhoz...

Most ha én „okos ember” vagyok, kihasználhattam volna az ő megszegyenülését, de én szerelmes voltam s boldog, hogy nem nekem kellett másnap megalázni előtte magamat... Még én támadtam meg másnap Zsani nénit, hogy egy éccakai szállást se ad az én feleségemnek?

Janka nagyon jó volt, hozzánk is bejött és édesanyámmal sírva csókolóztak össze. Janka nem érthette meg, hogy micsoda élet az, ahol öt fiú meg egy lány van, s csak az egy apa keres, és az is mit keres, és mindenkinek igénye van...

Aztán Pistával ő jobb viszonyba került, mint velem, mert nem is lehetett vele másképp lenni, olyan aranyos volt: még kölcsönt is adott Pistának, s bár sohasem tudta megadni, „beláthatod, hogy most nem tehetem” - több ízben is kiegészítette azt a kölcsönt...

HONFIBÚ

A legelső szó, amit a politikából megtanultam, ez volt:

- Abcúg!

A második pedig hasonlatos ehhez:

- Abcúg Tisza Kálmán!

Tulajdonképp ennyi volt a politikai iskolám. Ott, ahol én nevelkedtem, valósággal pásztor-idillekben élt a politika. Senki ott a politikáról semmit nem tudott: mit jelent abban a korban ez az „abcúgtiszakálmán”?

Most itt, írás közben, eszembe jutott, hogy ugyan mi is történt azalatt, míg én a kis magyar, falvak porában nyeltem a gyermekkor édes emlékeit, s felhoztam a szerkesztőség pincéjéből az 1885. és 1886. évi Pesti Naplót. A lap még nagy alakú volt, s ahogy kinyitom, már süvölt belőle a csontvázak hideg lehelete. Hetek óta szakadatlanul olvasom s borzongva, az országgyűlési tudósításokat. Miniszterelnök Tisza Kálmán. Már tíz éve. Január elsején azt írja a vezércikk:

„Mit hozhat nekünk ez a kormány, valami jót? Csak egyet, a lemondását.”

Kétheti olvasás után szédülve és fáradtan nézek fel: ebben a magas nyilvános életben, amelyet egy fővárosi napilap jelent, semmi, de semmi sincs, ami az én világomra, az istvándi életre vonatkoznék. Ha a tenger mélyén élő faunát s flórát fölemelnék a tenger felszínére - el kellene pusztulnia ebben a mélynyomás nélküli s gyilkos napfénnel telített atmoszférában. Ugyanígy semmi kapcsolat a mélyfalusi élet s a magas politika között. Más csillag, más élet, más dimenziók.

S libabőrös borzongás. Muszáj kimondani: ez a Tisza Kálmán, aki tizenöt évig uralkodott korlátlan teljhatalommal ebben az országban, ez oly súlyos csapás a magyar sorsra, hogy nem érheti a magyar fajt semmiféle tektonikus rázkódtatás, amely ennél nagyobb szerencsétlenséget hozzon.

Kétségbeejtő az a teljhatalom, amely ennek a miniszterelnöknek rendelkezésére áll. A kor politikai elvei még csak kialakulóban vannak. Tisza Kálmán nem a mai értelemben vett miniszterelnök: ő minden, politikai főhatóság, akinek a közigazgatás gépezetén kívül, a közbiztonság szervein, a pandúrság, zsandárság, városi rendőrségek összes karhatalmán túl, a katonai erő is rendelkezésére áll, ha nem közvetlen parancsnoksága alatt is, de minden pillanatban készenlétben. Ezt a végtelen hatalmat tudattal kezeli. S ennek a hatalomnak az árnyékában gyakorolja a gazdasági, a morális és a „húsosfazék” előnyeit a vezetők s a számba jövők számára. Mindene van, s csak neki van mindene; ő az egyetlen, aki az összes magyar pénz és vagyon fölött áll. S ez a kormányzás csak azért nem válik rémuralommá, mert ahhoz kényelmes és mégis van benne annyi jóság, hogy nem gyönyörködik a fölösleges bajokozásban, s mert nem is kell valósággal gyakorolnia a hatalmat: magától megy minden, mint a karika-csapás.

Ez azt jelenti, hogy ebben az országban jóformán semmi sem mozdul meg, amit ő nem engedélyez. Ő pedig mindent enged, csak egyet nem: politizálni nem szabad... Szabad fehérasztal mellett eldiskurálni, szabad a honfibút kisírni, szabad megkönnyebbülni némi káromkodásban: de nem szabad szociális vagy nemzetiségi jelszót kiejteni, nem szabad kelletén túl kiabálni. A falu maradjon csendben s dolgozzon hűségesen. Mi dolog volna az, hogy még a paraszt is

politizáljon. A munkás dolgozzék s hallgasson. Örüljön, hogy semmi baja. Ő nem ellensége a népnek, inkább jóakarója s a nép ezzel érje be. Gyűlések, népkörök, szónoklatok, szervezések: mire az? A jó becsületes magyar népet Blaha Lujza képviseli, s a falu tanulja meg a nemzet csalóányától, hogy milyennek kell lennie. A nemzetiségek meg pláne: köszönik meg, hogy olyan jó dolguk van, hogy az anyjuk kötőjében se volt olyan.

1867-től kezdve béke van az egész világon, s ha nincs, az csak színesítheti egy kicsit az életet. Magyarországon semmi baj sincs. Volt egy kis orosz-török háború, volt egy kis boszniai okkupáció, ez nem számít, bandaszóval folyt. Itthon jött a télre a tavasz, a parasztok, mint a méhek, kirajzottak a mezőre s dolgoztak becsülettel, s mikor ősszel behordták a termést, megint letehettek a fejüket a gubára s átaludhatták a telet, mint a medve. Nem szólt hozzájuk senki a kerek ég alatt, s ha jól viselték magukat, és ők nem szólottak senkihez, és nem avatkoztak semmibe, csak nekik volt jó: mindig legjobb, ha a csendőrök ingyen kapják a kenyeret, s nem kell megszolgálniuk érte.

Minél többet olvasom ezeket az újságokat, annál jobban meg-megráz a hideg. A miniszterek milyen kedélyesen tudnak csevegni a tárcájuk vitájánál, s milyen mindig nekik van igazuk. Mulatságos, mikor Herman Ottó felpanaszolja, hogy az egyetemi leckepező mekkora különbséggel fut be a tanárok zsebébe, van, aki hatvan forintot kap egy évben, s van, akinek tizenhatezer forint is jut... „Hja, ez így van Angliában is - feleli Tisza Kálmán -, s ezt úgy híjják, ha a képviselő úr nem tudná, hogy tanszabadság.” De mikor meg azon panaszkodik az öreg „bogarász”, hogy hatszáz tanár van alkalmazva a középiskoláknál diploma nélkül, arra már nem is válaszol semmi miniszter. Beszéljen az ilyen ember a pókokról! Azokról könyvet írt.

A kultusztárca évi vitája mai szemmel nézve valósággal megrendítő. Technikai kérdéseket vitatnak meg és soha fel nem vetődik olyan szempont, aminek áldásos hatását *a mai generációban* kellene éreznünk. Ha olvasom a nemes szónoklatokat, ott ásít rám a falusi iskola, a mesterral s pedig az asztalosmesterrel az élén, aki a csécsi iskolában ellátta harminc éven át a népet tudománnyal.

Igen, ez egy Eldorádó volt, ez a Tisza Kálmán Magyarországa. Itt nem volt soha semmi baj. Itt soha nem volt lázadás, nem volt egy hangos szó, itt az embereken behajtották az adót s elárverezték a földeket. Itt az örökségek lassacskán porladoztak, nadrágszj-szeletekre hasogatták fel őket, s a nagybirtokosoknak soha e világon olyan jó dolguk nem volt. Tessék a Nemzeti Múzeum körül azokat a szép palotákat megnézni, mind akkor épült. Csodálatosak. Olyan dísztermekkel, hogy nyolcszáz vendégnek lehet bennük zsöllyét állítani fel egy-egy hangversenyre; mikor a király 1885. január 7-én udvari bálon jelent meg feleségével, Sziszivel, nekünk: a tündéri szép Erzsébet királynéval; fiával, a szeretett Rudolf királyfival s lányával, a drága Mária Valéria királykisasszonnyal - pár nap múlva gróf Andrássy Manó január 9-én akkora bált rendezett, hogy az egész ország beszélt róla.

Áhítattal olvasták a grófok hosszú névsorát s hogy az estély kilenc órakor „vette kezdetét s fél tízkor már teljes volt a meghívottak létszáma. A palota első emeleti nagy kék terme volt táncteremmé átalakítva, s Berkes zenéje mellett harminc-negyven pár táncolt az egzotikus növényekkel gazdagon díszített szalonban. A vacsorára a társaság a gróf nagy képtárában gyűlt össze, mely a második emelet hátulsó részét foglalja el...” Nekem erre eszembe jut, hogy nem mindenkinek ment ilyen jól ebben az országban. Nekünk mindenesetre ez a kor volt Magyarország történetében a legrosszabb korszak. De úgy értem, hogy nemcsak nekünk, egyénileg, a Móricz Bálint-családnak, hanem abban a nagy rétegben, ahol milliók osztoztak hasonló sorsban, mindenkinek. Ott, ahol a cibereleves ünnepi étel volt, ott ahol ma is csak kétszer esznek naponta. Éppen ott a gróf Andrássy Manó vidékén, mert éppen a szomszéd faluban lakott ez a gróf, akiről a legnagyobb meglepetéssel olvasom, hogy 1885-ben ilyen

fényes bálat adott, mert két-három évvel később már eleget hallottam róla, hogy milyen cinikus volt s milyen durva örömei voltak.

De a kornak épp az volt a jellemvonása, hogy szélsőségekben hanyódott az egész tömeg. Elszakadva a nemzeti céloktól és eszméktől, minden magasabb morális, etikai s ideális vágy nélkül, valósággal rőfögött az ember.

De ezt mind csak ma lehet meglátni, hogy mi is volt az a Tisza Kálmán-világ? Ma, amikor a magyar földművestömeg ugyanabban a jobbágygazdálkodásban él, amiben ottfelejtették, s a főúri paloták itt vannak üresen, semmire sem lehet őket használni, mert többbe kerülne az átalakításuk bérházakká, mint újat építeni... Ellenben a főurak éppen úgy, mint a parasztok, elproletarizálódtak.

Bekiáltani az 1885-ös parlamentbe! urak, gondolkozzatok! nem tart örökké az a mai világ, építsétek a jövőt, mentsétek meg a magyart! Adjatok iskolát ennek a népnek, tanítsátok meg gazdálkodni, az asszonyaikat főzni, mosni, higiéniaira. Az istenért, adjatok szabadságot nekik a gondolkodásra. Nézzétek, mi van odaát Ausztriában, építik a gyárakat, iparosítják a lakosságot, civilizálódnak és felemelt fejjel járnak. Ti ezt a magyar népet nomádnak hagyjátok és belekényszerítitek a magánosságba és a tunya hallgatásba! Nem lesz ez mindig így: az istenért, tanítsátok meg arra, hogy magyarok, s hogy mit jelent az! Tisza Kálmán, az Isten azért állított arra a helyre, s azért adott időt, hogy megnyisd a lelkeket, s megnyisd a holnapot ez előtt a szegény magyar nép előtt. Jókai Mór, ne ülj össze olyan boldogan Rudolf trónörökössel, ne írj vele könyveket, vagy ha igen, vásárolj a népnek valami kis szabadságot, valami kis igazságra és tudományra.

Jókai, ugyanebben a lapban olvasom, hogy megy Szegedre az Aranyember előadására, ahol „nagy ovációkban fog részesíttetni. A színházban a szegedi hölgyek nagy fénnel fogják a nagy író iránti hódolatukat kifejezni. Egyik felvonás közben a színpadon a hátsófüggöny felemelkedik, és kis gyermek-lánykák fogják a meseírónak a koszorút átnyújtani, ezután a serdülő lánykák csoportja az ifjúsági írónak, aztán a fiatal asszonyok küldöttsége a ragyogó tollú regényírónak nyújtják át hódolatukat s egyszersmind fiúk, diákok, férfiak és aggok deputációja...” Mit mondjak erre: Blaha Lujza a kor egész népiségét, Jókai a kor egész szellemiségét és Kossuth Lajos a kor egész mesevilágát jelenti.

De hol van az a nemzeti, az az emberi szellem, mely idesugároz *a mába*? Itt a rémületes ma, szirénákat és légvédelmi lámpákat szerelnek fel Budapest utcáin. De hol van a nemzet szíve, mely lángban égve izzik? Az Ormánság beszüntette a magyar fajt. Ma délután egy háztulajdonossal beszéltem, aki Erdélyből jött, s ezért elképed, hogy tizenhat lakója van és egyetlenegy gyermek sincs az egész házban.

De Tisza Kálmán ragyogó fényben él, s fenntart egy ragyogó fényben élő úri világot, s ezt másképpen nem teheti, csak ha arra szoktatja a millió koldusokat, hogy békésen hallgassanak. A mozdulatlanság minisztere idemutat száraz ujjával: ma mozdulatlan az egész magyarság.

Ne ide nézzetek a budai várra, ahol most készültök új királyi palotát rakni, reneszánsz palotát a hegy tetején - nézzétek, odalent a falvakon a líceum kicsírázik a szobákban, és a libák benéznek az ablakon, ha ugyan lehet, mert az is mind be van tapasztva sárral.

Nem kell nekem, az országnak, a nemzetnek, az embernek és emberiségnek díszmagyaros pompás ragyogó miniszteri galéria: nekem elég egy hivatalnok-minisztérium, mely a legegyszerűbben és a legeredményesebben intézi el az én gazdasági és életbeli ügyeim.

Ha hallaná, szentségtörésnek tekintené ezt a polgári kívánságot még az ellenzék is ebben a korban, mert ezek nem látnak semmit, nem tudnak semmit. Az uraknak, akik bent ülnek a Házban, saját halálukig biztosítva van a jó életük, s aki hátul marad, tegye be az ajtót.

Igaz, aranyosak, kedvesek, eredetiek! de csókolnivalók! Mint a fehérasztalnál, csak még édesebbek. Ilyen remekeket is hallunk: „Mi nem ismerünk külön dzsentritársadalmat, külön polgári társadalmat, mink csak a negyvennyolcban megteremtett társadalmat ismerjük.” Csak ez a társadalom ne volna kitéve efféléknek, mint ez a *nyitrai eset*. Nyitrán a Birly-váltók hirtelen rémesen leleplezik ezt a társadalmat. „Azt firtatja a Pester Lloyd, hogy ez a Birly nem volt-e dzsentri? 160 000 forint ára váltót hamisított, ilyen nevekre, mint herceg Odessalchy Gyula, meg gróf Eszterházy István...” A váltókra tönkremennek a nyitrai bankok, de még Bécs is el van árasztva velük... De megvédik ám egymást: „Hogy nem dzsentri-é? Hát persze hogy dzsentri, de ebből semmi sem következik, *mindenki csak magáért felelős*. Különben is a váltóhamisítás a kiválóbb nem kereskedelmi osztálybeliek közt szokott előfordulni, mert e társaságban divatos a *befogadottak között pazarolni* a bizalmat. Ahogy a hamisbukás viszont kereskedőknél szokott előfordulni... Hogy a katolikus körök a *liberalizmust* teszik felelőssé érte? s ilyenformán a kormányt? Hát hiszen ez a kormány olyan távol van a liberalizmustól, mint Makó Jeruzsálemtől, ennek a kormánynak annyi köze van a liberalizmushoz, hogy éppen hangoztatja. A dzsentrinek meg pláne semmi köze sincs a liberalizmushoz. Már abba bele kell nyugodni, hogy az osztrák pénzügyi körökben a meggazdagodás vágya, nálunk meg a *koldusuraskodás* csillogása az ok. Meg aztán nézzük csak: hiszen az uzsorások viszik bele a szegény dzsentrit a váltóhamisításba, egyik bankár százezreket lop a bankban, a másik meg százezreket *hamisítat a szegény dzsentrivel*... Hanem ami azt illeti, a kormányrendszer azért valamiért mégis felelős: éspedig abban, hogy a korrupció Magyarországon csak ez alatt a kormány alatt nőtt meg. Nem mondjuk, akadt ezelőtt is ez-az, de most aztán burjánzik. Hosszú őszön az egerek szaporodnak el, hosszú kormány alatt meg a korrupció. Mert ez a kormány mást nem csinál, csak lekenyerez, mert nem elvekre s politikai célokra fekteti a súlyt, hanem csak arra, hogy minél tovább uralkodhassék, tehát elszántan korrumpál.”

S ezt híják úgy, hogy *Tisza Kálmán és kora*.

Míg ezekkel a szédítő és fájdalom sugárzó újságokkal foglalkozom s a csontvelőmben érzem, hogy vész el az idő és semmi sem történik a mai válságos napokra, s átkozom a sorsot, amely éppen ezt a Tisza Kálmánt állította az ország élére és tartotta ott oly hosszú ideig - közben fantasztikus véletlen történik velem. Egy bús délután a klubban találkozom egy történésszel, aki egyszer csak mondja, hogy ő évekig búvárkodott a bécsi udvari titkos levéltárban, és Ferenc József sokezernyi levele ment át a kezén, sőt ki is adott ezekből a levelekből egy kötetnyit.

Megdöbbenve bámulok rá. Ferenc József sajátkezűleg írt levelei?

Éppen itt van a titok kulcsa! Ennek a kornak, ennek a hatvan esztendőnek ő volt a központja, az ő kezébe futott össze minden, az ő szelleme lebeg a rónákon és a kor romjain, s jóformán semmit sem tudunk róla. Most egy éve jártam olyan kis nyaralókban, Alsó-Ausztriában, ahol ő éldegélt, s magyar ámulattal néztem, hogy a király is ember volt?... Mert aki az életben meg nem tanulta, az soha megérteni nem fogja, ki volt Ferenc József a magyar nemzetnek. Az élő mese, a tündéri népmese: a király! A legszentebb személy. A megközelíthetetlen. A méltóság és Hatalom. A nem emberi, a szivárvány-jelenség, akiből azonban csak villámok csattognak e gyáva földre.

Kölcsön kértem a könyvet. Magyarul nem jelent meg. Megjelent németül, angolul, svédül, dánul, belgául, minden nyugati európai nyelven: magyarul nem. Nem csodálkozom. A magyar politikai szellem még ma sem bírná el, hogy a Király levelezése proli-szedésben a kirakatba kerüljön. Nem lehet a királyt profánálni. Hogy lehet a királyt kompromittálni? Ófelsége arcképe hat évtizeden át, de sok helyen még ma is ott függ a törvényszéki tárgyalótermek falán: hogy lehet a királyt esetleg embernek látni.

Egy éccaka végigolvastam az egész könyvet.

Életemben soha ilyen izgalmam könyvolvasás közben nem volt. Csak az a kár, hogy még nem teljesebb. A magyar szempontok el vannak hanyagolva, a kiegyezés koráról egy szó, egy távirat sincs. S mégis, ez is tanulságos. Ferenc József mániákus táviratozó volt, mindent táviratban intézett el: a saját lakásában, a szomszéd szobában ülő hivatalnoknak is táviratozott. Valamennyi táviratát olvasni szerettem volna. Nem fáradtam volna bele, hogy betűről betűre elolvassak minden szót, amit leírt. A Ferenc József ceruzája az én életemet döntötte el. Mindnyájunk életét befolyásolta. Én nem a stílusában gyönyörködöm: én öt hatvan évig akarom látni, amint a szemem előtt megnőtt hivatalnok-Mount Everestté.

Mekkora megdöbbenések értek utol, micsoda véralászállások s szédülő megértések.

Az első döbrent megállásom akkor volt, mikor a Ferenc József sajátkezű levelében - nagyon sok facsimile van a könyvben - megértettem, hogy Magyarország az ő szemében mekkora jelentőséggel bírt! *a birodalom másik fele*.

A húszmilliós Magyarország a huszonötmilliós Ausztriával szemben valóban jelentékeny fele volt a monarchiának. Szinte megnőtt bennem a magyar probléma, császárivá lett.

A másik megdöbbenésem pedig az volt, hogy Ferenc Józsefnek mennyi baja volt Ausztriával. Éppen most olvasom, hogy 1885, az egész év micsoda zavarokkal volt tele. Állandóan nemzetiségi harcok, német és szláv súrlódások. A császár kénytelen volt szétkergetni a Reichsratot. Tavasszal oszlatta fel s csak őszre hívta össze, új választás után, s az új képviselőválasztások *erősen csökkentették az ellenzéket*. El lehet képzelni, micsoda atrocitásokról számolnak be a lapok. De ezek nem a királyt, csak a helyi hatóságokat terhelik.

S ha már csak megdöbbenésekben beszélek, a harmadik az volt, hogy ugyanakkor Magyarországon még a gyenge falevél se mozdult meg az ágakon, itt semmi baj se volt in politicis.

De mekkora szükség is volt arra, hogy Magyarországon ne legyen semmiféle politikai zavar. Hogy lehetett volna azt királyi idegekkel bírni, ha még itt is van. Hogy kellett ennek a Tisza Kálmánnak ébren aludni, hogy a legtávolabbi moraj se korduljon fel a szűkre húzott nadrágszíjak megöl.

Mert ezek a levelek valami csodálatos élességgel mutatják meg, hogy Ferenc József valódi, elszánt és fáradhatatlan uralkodó volt. Nem szalmabáb ült a trónon, hanem férfi, aki egy életet tett rá erre a hivatásra. Igazi született uralkodózseni. A tragédia abból származik, ha az ember abszolút hittel veti bele magát valamibe. Ferenc József a meg nem alkuvó uralkodó volt, acélember, akit a rozsdá sem fogott. Kitűnő szimbólum az a jelző, hogy „ruganyos léptekkel” jelent meg. Tökéletes ruganyosság volt benne, mihelyt kormányténykedésről volt szó.

S egy olyan sajátságos egyéni módszere volt, hogy ahhoz rajta kívül senki sem értett, s ezért soha nem is engedett beleszólni senkit a munkájába. Az öccsének, Miksának, ki kellett vándorolni abba a zilált Mexikóba, hogy felakasszák, a fiának sajátmagának kellett belerohanni a halálba, s családjának szinte minden tagja boldogtalan házasságot kötött, vagy mésalliance-ba menekült, hogy a hideg uralkodói magaslati levegőt életté változtathassa: ez őt mind nem érintette, ő rendületlenül és „népei boldogságáért” *uralkodott*. Nem kormányzott: uralkodott.

Micsoda rendőr-császár volt. Soha pihenője nem volt. Mint a művész, éjjel-nappal ott volt a szeme a dolgán. Itt egy táviratváltása:

Windischgrätz herceg miniszterelnök, Bécs.

Remélem, hogy Bianchininak a Szerbia elleni mozgósítási hírekről szóló interpellációjára a válasz éles lesz, és hogy a „kroatische Truppen” kifejezés nem marad megrovatlanul.

Fj

A táviratot délben tizennégy óra negyven perckor továbbították Cap Martinból a császári jachtról, a Griffről. Már este hét órakor megjött a válasz:

Legalázatosabban jelentem, hogy az interpellációra a reggeli ülésen válaszolok és a megfelelő kifejezések éles megrovást fognak jelenteni

Windischgrätz

„Bianchini nem szégyellt - mondta másnap a miniszterelnök a parlamenti beszédében - egy olyan kérdést szőnyegre hozni, amely már minden irányban s tökéletesen dementálva volt, s mely már senkinek nyugtalanságot nem okozott az interpelláló képviselő úron kívül. (Derűltség.)” A horvát csapatokra vonatkozólag pedig fölénnyel és gúnnyal s mindenekfelett dinasztikus lelkesedéssel jelentette ki, hogy a k . u . k . Heer-ben nincsenek sem horvát, sem másfajta csapatok, csak a Legfelső Hadúr parancsára készen álló haderő, *melynek semmi más rendeltetése nincs, csak a legmagasabb parancsnak engedelmeskedni. (Élénk és megújuló tetszés.)*

A császár - mondja Ernst dr., a történész - jachtján, a Riviérán, tűzijáték és cigánymuzsika mellett nyugodtan időzhetett: Bécs parírozott, a kormány, a parlament, a sajtó, minden.

Szinte megborzad az ember ezen a legalázatosabb hódolaton. Micsoda világ volt ez. S ha Bécs így szolgált, hogy kellett rendelkezésre állani Budapestnek.

1883. októberben, legnagyobb bámulatomra, Budapesten szocialista zavargások voltak. Három napig tartottak, s hol itt, hol ott ütötte fel a fejét a tüntetés, s a rendőrség folyton *lekésett*. Persze, el lehet képzelni, milyen kevesen voltak akkor szocialisták, s mennyire nem is tudott róluk a rendőrség.

A császár a következő táviratot írta:

A császár Tisza miniszterelnöknek, Budapest, siffrírozva.

Remélem, a már három este ismétlődő excessusok határozottan meg lesznek gátolva. Kérem a Korpskommandóhoz fordulni, kiadós és áttörő csapatok igénybevétele végett.

Fj

Egyszerre lezuhant előttem a Tisza Kálmán felelősségének kérdése. A Végzetnél súlyosabb és keményebb parancs alatt állottak ezek a miniszterelnökök s rajtuk keresztül a népek.

Micsoda jól kellett nekem Istvándiban viselnem magamat hatéves koromban a kis gépész-lakásban s velem ennek az egész országnak keresztül-kasul, az utolsó emberig.

Itt megmoccanásra semmi lehetőség nem volt.

No igen, mindenkinek joga volt enni, inni, ha volt mit; dalolni is, ha kedve volt rá s tudott s a feleségével is veszekedhetett, aki olyan természetű volt: de politikai, vagy szociális legkisebb megmoccanás, de egyetlen lépés sem történhetett, ami a rendőrségre tartozott.

S a Tisza Kálmán felelőssége?

Megszűnik a személy: ebben az uralmi állapotban nem Tisza Kálmán kellett, itt olyan miniszterelnök kellett, aki garantálja a csöndet, a nyugalmat és a vidám nemzetet. Ha Tisza Kálmán nem tudja adni, jöjjön a jobb: az aki hozza.

S ha így áll a dolog, akkor már inkább Tisza Kálmán, mint valaki, aki nem ilyen jó bihari magyar.

Az angol királynőt, Viktoriát, ezekben a napokban ünneplik az angolok valamilyen jubileum alkalmából s megállapítják róla, hogy a királynőjük tökéletesen alkotmányos, sőt, hogy ez a királynő Angliának „az első tökéletesen alkotmányos” uralkodója.

Az alkotmányosság azonban ekkor még csak annyit jelentett, mint a cikkből kiderül, hogy a királynő elfogadta az elvet, hogy *csak miniszterei által* kormányoz.

Ebben az értelemben *Fj* is alkotmányos uralkodó volt, mert soha a legkisebb rendeletet sem adta ki miniszteri ellenjegyzés nélkül. Míg azonban Viktoriát az angolok dicsérik, hogy gyermekeinek valósággal iskolát tart az alkotmányos kormányzásból, és sorra beosztja őket s végigvezeti a birodalom ügyeinek egész labirintusán, hogy tökéletesen beletanuljanak a kormányzás titkaiba, addig Ferenc József magánügyének tekinti az uralkodást, és egyetlen családtagnak sem ad semmi beleszólást. Éppen ezzel leplezi le a tökéletes abszolutizmust, mert személyes döntése kiterjed, még a felesége útjaira is, táviratban tiltja meg, hogy kiszálljon Smyrnában:

Kann leider weder Fahrt durch die Dardanellen, noch Landung in Smyrna zugeben.

F

Viszont a Taaffe miniszterelnökének ugyanilyen kurtán adja ki a parancsot:

Bitte für rasche und strenge Bestrafung der Verhafteten zu sorgen.

Fj

Ezek a letartóztatottak szocialisták, akik Ischlben rendeztek tüntetést. Senki oly gyorsan fel nem ismerte a szocializmus jelentőségét a kettős birodalomban, mint az uralkodó: a veszélyt érezte meg ösztönösen.

Császári szó, parancs: a miniszterek aztán mindent jobban hajtottak végre, mint ő maga tehette volna.

Ferenc József a legnagyobb ör volt, akit a világhistória felmutat. Családjában ez a típus volt különben a hagyomány. De ő tökéletesebb volt még I. Ferdinándnál és I. Lipótnál is. Mindenkinél tovább is uralkodott. 1848-1916, hatvannyolc év. Nem véletlen, ha egy uralkodó soká uralkodik.

A mai ember valahogy úgy néz vissza erre a korra, mintha az egész idő alatt kényszerképzetek alatt állott volna: megdermedve a helyén minden élőlény. Egy tökéletes kormányrendszer s tökéletes társadalmi berendezkedés. A legszebben felépült gúla, a csúcson a királlyal, akinek hatalom adatott élők és gondolkodások felett, s ezt a hatalmat a népek maguk szolgáltatják a pénz és véradó formájában.

De a magyar sors szemével nézve valami mély rendeltetése is volt ennek a dermedt nyugalomnak: a magyar élet megrémült a negyvennyolcas forradalom következményeitől, s a jobbágyszabadság következményeit hatvan éven át igyekezett tudomásul nem venni.

Valósággal áldásnak és szerencsének számította a „nemzet”, hogy az uralkodó ily kitűnő segítségére jön. A politikai jogokat bíró politikai rétegek az új gazdasági világversenyben hamar elvesztették volna a csatát, ha nincs ez a rendszer, amely életüket félszázaddal meghosszabbította.

Ferenc Józsefnél nagyon magas, sorsszerű rendeltetés volt, amire vállalkozott. Nem egyszerűen az öreg embernek az új eszméktől való féltelme volt ez, hanem az a meggyőződés, hogy kötelessége s népeinek érdeke, hogy ő napról napra ily bámulatos intenzitással és agresszivitással ellenőrizze a világ folyását. Magára öltötte az örök nyugalom képét s tökéletes hivatalnokaként a síri nyugalomnak, amely lassan mindent megőrzött. A Ferenc József uralkodását úgy kell megérteni, ahogy a parádés ötösfogat kocsisát.

A kocsis fent ül a bakon, díszruhában, struccollas kalap, s egész figyelmével azon van, hogy a lovak pontosan repüljenek. Most nem tartozik rá, hogy a lovak származási táblája milyen, hogy jól vannak-e abrakolva s hogy egyénileg hogy tűrik egymást. Elég nehéz kézben tartani őket, három osztrák s kettő magyar ló.

A kocsis érzi idegeiben, egész fizikumában a fogatát, az az ő teste: neki ezzel a fogattal el kell hajtania ez európai versenyben, s benne nem lehet semmi könnyörület a személyi kérdésekben, hajtania kell.

Egy olyan államformátumban, ahol sok a széthúzó elem - hajdan a valláskülönbségek, most a nemzetiségi tagozódások, a jövőben a vertikális kategóriák - az az uralkodó feladata, hogy az állam *szerkezeti egységét, területi integritását, belső harmonikus nyugalomát és külső védelmi biztonságát* fenntartsa.

Ferenc József mind a négy szempontot, ott fenn a bakon, állandóan tökéletes uralkodói higgadsággal tartotta számon.

Magyarország végtelen egyszerű probléma volt számára; itt volt egy uralkodó nemzetiség, ez volt a nemzet, s erre rá volt bízva, hogy az összes többi nemzettel, akik csak nemzetiségek voltak, bánjon.

Ausztriában ez a probléma sokkal nehezebben volt megoldható, mert ott egynyelvű népek is kerültek tartományi alacsonyabb helyzetetésbe. Itt tehát alkudozások és politikai manővrizások pótolták a közigazgatási és katonai fegyelem árnyékában a nacionalista főlényt. Amiből az lett, hogy az osztrák nép rétegeinek sokkal több alkalma volt előnyöket szerezni, könnyebben jutottak pénzhez és kultúrához és a jövőt építhették az uralkodóház előrelátható megszűnése idejére. Itt a császári ház jelen volt, s embereknek számított s valósággal elkeveredett a lakosság legfelsőbb rétegeivel s így torkon lehetett őket fogni és hol sírással, hol hízelgéssel, hol erővel ki lehetett becses engedményeket belőlük csikarni.

Szegény Magyarország nem tehetett egyebet, a távolban élő uralkodóházat imádhatta, s közben megfúlhatott a saját zsírjában, vagy elsorvadhatott a maga szegénységében. Magyarországot túl nagy szerencse érte a kiegyezéssel: az az önállóság, amit kapott, csak arra kötelezte,

hogy mozdulatlan maradjon. Ausztria népei élhették a maguk saját külön ambíciójuk szerint az életüket - Magyarországon elviselhetetlen súly volt az a morális kötelezettség, hogy vele semmi baj sem lesz, de nemcsak vele, hanem a saját nemzetiségeikkel sem, s hogy ez a birodalomfél tökéletesen mentesíti az uralkodót a kormányzás feladataitól.

Mert egész más dolog, *uralkodni* s más *kormányozni*. Uralkodik: a kocsis a lovain hajtás közben, kormányoz az ispán, akinek elő kell állítani a jó lovakat s a fogat alapjául a tökéletes és fejlődő birtokot.

A mi uralkodónk az ország lemérsékelt belső fejlődési forrását, pezsgését, mert ha még úgy meg is volt bénítva minden valami csak volt: soha másképpen nem nézte, csak avval a szemmel, hogy mennyiben veszélyeztetik az előterjesztett tervek az összm monarchia nyugalma.

S ez hatvannyolc éven át azt jelentette, hogy az élő és harcoló Ausztria - hiszen ennek sem volt rózsás az élete, de mégis az Élet útján baktathatott előre - mint valami élőhalottal volt összekötözve Magyarországgal, s hurcolta magával, mint valami terhet. Kihasználni ha lehet, de még az sem lehet... Ezek a kis örökös tartományok éltek a saját rendeltetésüknek megfelelő életet s az óriási nagy Magyarország mozdulatlanul asszisztált, mintha meg volna babonázva, mintha ki volna lopva ereiből az erő és agyából az akarat.

Milyen más volt egy osztrák faluban a gépész kisfiának a helyzete, mint Istvádban. Károlyi Sándor ha elutazott külföldre, a búcsúzáson díszben jelent meg tisztikara s az állomáson rideg haptákban szalutáltak neki. Mikor Tirolba ért, már ott fesztelenül diskurált el a jó öreg fiákeressel. Kérdezte tőle udvari káplánja, mért tesz ilyen különbséget? Mért nem szól bizalmas hangon otthon még az uradalmi igazgatójához sem? A gróf azt felelte:

- Az más. Azokat odahaza úgy kell kezelni.

Uralkodott. Az egész országban mindenki uralkodott. Csak egy ilyen uralkodói láncolat hozhatta meg a kiegyezés pontos végrehajtását, az abszolút csöndet és nyugalma.

A Károlyiaknak akkor csak Szatmár megyében 160 000 katasztrális hold birtokuk volt. Ma semmi nincs. S ezt ennek a tökéletes uralkodói módszernek köszönhetik.

Ugyanúgy, ahogy a Habsburgok is azért vesztették el kedvelt népeik szeretetét.

A leghűbb népnek sincs szüksége bizonyos kultúrfokon többé uralkodóra. Minek? Mindenki tud uralkodni magán. Kormányra szükség van. A kormány a népek szolgálja. A kormány az élet teljességét munkálja. A kormánynak kell elvégezni azt, amit a tömeg számára végezni kell: a közdolgok intézését, a célok kitűzését, a mindenki boldogulását.

A kormányok azóta óriási átalakuláson mentek át, de még mindig túl sok bennük az uralkodói allűr. Ám ez csak idő kérdése. Mihelyt a kormányok ráeszmélnek, hogy a polgári kormány is értéktelen a népek számára, ha a régi módszerekkel, csendőrral, katonasággal, parancsal és végre nem hajtott ígérekkel akar *féken tartani*, majd csak átcsúsznak a valóságos kormányrudakhoz, a csónak közepén emelt trónusról - hogy izzadva szolgálják a hajó irányát a kormány *kezelésével*.

Az én gyermeki koromban így folyt, az élet, már a gyermek lelki ébredésében is. Nem az a fontos, hogy katonásdit játszottunk, de az, hogy dinasztia volt minden család és az embert tökéletesen belenevelték abba, hogy az Isten azt akarja, hogy egyik ember a másikon uralkodjék. Ez a lényeg: ez az átmeneti kor nem tudta másképp a közrendet fenntartani, csak azzal, hogy vérébe iktatta az embereknek, hogy vannak uralkodó emberek s vannak szolgálásra születettek.

Föl, egészen a fajok harcéig. A gyermek, aki tudta, hogy ő úr vagy szolga, egyáltalán nem csodálkozott, hogy vannak fajok, melyek más fajoknak urai.

Az az elv, hogy egy faj által fel kell falatni a többit, most bukott meg, éppen ma, Csehország katasztrófájával. A monarchia szétbomlásakor a cseh államférfiaknak sikerült elérni, hogy önálló állami vágyukat kielégítsék. Állítólag ezt azzal a demokratikus állásfoglalással érték el, hogy Genfben arra vállalkoztak, hogy egy ideális nemzetiségi szerkezetet hoznak létre, olyan államformát, amelyben minden faj jól fogja érezni magát. Ha ezt meg is teszik, akkor vezéreszmének képviselői lehettek volna. De nem számoltak azzal, hogy a tömeg, a nép, ki nem élt álmoknak varázslatába fog esni, s velük ők is, a vezetők. Minden államdemokrácia nélkül tisztára az egyeduralmi elvet vitték tovább, folytatták, ahol a monarchikus kormányok abbahagyták. Benes úr valósággal a Bach úr ágyába feküdt, álmodni. Jogosultnak tartotta magát arra, hogy a népjogokat úgy értelmezze, ahogy a Ferenc József kormánya: van - a nemzet s ez a cseh, és vannak nemzetiségek, akik a vezető nemzet kegyelmétől függenek. A gyűlölt és általuk szétrobbantott monarchia összes kormányzási bűnébe beleestek.

Ha azonban most sikerül a Mussolini szózata szerint lokalizálni a tisztulási folyamatot, a kisebbségeknek minden uralom alól való felszabadítását, akkor azonnal megvalósul az egyesült Európa. Nem lesz többet szükség fegyverkezésre, ha kiküszöbölik a nemzetek azt az elvet, hogy egyik faj elfoglalhatja a másiknak a birtokát s rabbá ejtheti őt magát. Ahogy Anglia és Franciaország között öt század óta nincs háború, éppen úgy nem kell többet hogy legyen a többi népek és fajok között sem. Így aztán igazán megvalósítható lesz a Népszövetség, ha az csak tárgyaló területe lesz az összes nemzeteknek, de nem kell hogy hadsereg álljon parancsaik végrehajtására készen. Mert az a Népszövetség baja, hogy fegyvertelen, s nem tudja „szentesíteni” - mert csak gyilkolással lehet olyan „törvényeket” végrehajtani, amelyeknek a felek nem örülnek -, nem bízta szentesíteni jószándékait. Nyilvánvaló, hogy ha Chamberlain egy népszövetségi parancs által lecsillapíthatta volna a hullámokat, Genfben repül. De a hatalom- és bírvágnak csak a fegyver állhat útjába.

Hogy lehet az, hogy nem látják, hogy a kor jelszava az „önrendelkezési jog”, az autonómia. Valóban legelőször is az egymás melletti elhelyezkedés, a területi rend és az emberi életlehetőség, aztán jön az autonómia-elv más területen is. A mai élet lebontja a gúlákat minden vonalon.

Azt kértem egy öreg embertől, a gúlák fenekén, egy öreg magyar paraszttól:

- Mikor lesz jobb, András bátya?

- Mikor, uram? majha király lesz!

Majha király lesz. Majd ha a népmese újra kivirágzik.

- De mikor lesz újra király? Bátyám!

- Majha jó világ lesz.

PTHRÜGY
A FELEDHETETLEN SZENVEDÉSEK

PTHRÜGY

Amit eddig írtam, mind csak azért kellett megírnom, hogy eljussak oda, hogy megírhasam a feledhetetlen szenvedések könyvét.

Voltaképpen egész életemben erre készültem. Mintha csak azért lettem volna íróvá, hogy megmutassam azokat a sebeket, amelyeket hétéves koromtól tízéves korig Pthrügön át kellett élnem. S most megdöbbenve állok a feladat előtt: lehetséges az, *hogy már nem haragszom* Tügyre? a tügyiekre? a tügyi rokonokra? hogy már begyógyultak a sebek, és nem sajganak, mint a testen az égés sebe, a legfájóbb fájás? Későn fogtam hozzá a megíráshoz? Öreg lettem, s már minden jól van és mindent meg tudok bocsátani?

Édesanyám egyszer azt mondta, a Judit és Eszter után: s érdesen és mérgesen mondta: „Én nem tudom, mi bajod van neked ezzel a Tüggyel? Én csak szép és jó emlékeket hoztam onnan.”

Megállott a szemem, s meghűlt bennem a vér. Minden szenvedésem édesanyám miatt volt. Utóvégre én csak egy kisgyerek voltam, s azt hiszem, nekem magamnak még nem is volt volna képességem önmagam miatt annyira felbőszülni: de anyám miatt meg tudtam ismerni a felháborodást, a méltatlankodást és a bosszúálló gyűlöletet. Engem ott nem bántott meg senki, én még nem voltam megbántható, de édesanyám mellett állottam, szorosan hozzáfonódva, inkább benne élve, mint magamban, s az ő könnyei bennem alvadt vért és be nem forradható sebeket hagytak. Én már akkor emberi méreteken felüli fájdalmak közt szenvedtem miatta, s azóta valósággal ápoltam ezeket a régi sebeket, hogy be ne gyógyuljanak, s mikor már életfilozófia érett ki bennem, még mindig úgy tartottam számon a múltat, hogy ezek a kínok és zúzott, vágott, mart sebek az én legnagyobb kincseim: ha én ezeket feltárom, meg fogják látni az emberek, az emberiség, hogy nem érdemes élni, nem érdemes emberek között élni, mert az ember szelídhíhetetlen vadállat.

És most, rettenve látom, hogy már nem tudok haragudni. Már megszűnt bennem a böszültség. Ha, ez a harag el tudott múlni, akkor nem vagyok ember, ha az ő állati kegyetlenségüket immár derűvel és felülről tudom látni, akkor állat vagyok csak, amelyben elmúlik az éhség a jóllakás percében, el a beteglázaknak minden gyötrődése a gyógyulással, az erkölcsi sértődöttség a jámbor megvénüléssel. *A Hét krajcár*, a *Judit és Eszter*, írói korom első szikrái, ennek a tügyi fájdalomzónának alig kieresztett csöppjei: még nem akartam akkor megírni, oly roppant robbanást vártam, túl nagyot, az irodalmi határokat szétvetőt...

Most, itt írás közben is folyton az volt bennem, hogy Istvándi fájdalomkert, de mi lesz, ha Pthrüggyre érek?

S most írás közben már tisztába jött bennem, hogy életem igazi jellemformáló kohója Istvándi volt, s a tügyi élmények csak azért voltak olyan nagyok és szörnyűségesek, mert Istvándiban már kialakult bennem a visszafojtott gyűlölnitudás, s ezt Tüggyön már képes voltam gyakorolni. Míg könyveimben eleddig, ha a falu életéről fekete színeket vettem, mindig s kizárólag Pthrüggyről hoztam azokat, s még a télen is, mikor az ormánsági egyke-kérdés annyira megrázott és szembefordított a falu törvényével és a falu erkölcsével: a gyermekkori szabolcsi falu, a tügyi parasztok komor világa volt az, ami ellen Kákics néven felhőrdültem. De még akkor sem akartam mindent kiontani magamból, s mivel még akkor nem tudtam, hogy ily hamarosan úgy fordul, hogy megírom ezeket a gyermekkori rázkódtatásokat, még akkor is a régi mód és elszántság szerint visszatartottam magamat az igazi támadás és felordítás elől. Majd ha megírom Pthrüggyöt!

S most azon vagyok megdöbbenve, hogy rányitottam az agyvelő érthetetlen kamarájában a legelső tügyi szekérre, a legelső tügyi emberre s mintha a nap kisütött volna az istvándi sötétség után: hát lehet az, hogy nekem valami jó és kedves emlékem is van erről a faluról?

1887 nyarán, nyár végén lehetett az, hogy én megérkeztem Tarcakra, az állomásra. Nyolcéves voltam. Hogy lehet az, hogy egyedül érkeztem?

Az, hogy egyedül, bizonyos. Ha behunyom a szemem, tisztán látom, hogy az állomás mögött volt egy gőzmalom, fekete vaskéménye volt, én a malomba mentem, és ott megkérdeztem, hol vannak a tügyi szekerek? Így voltam betanítva. És egy vidám, bajszos, meglelt paraszt nevetett rám, s azt mondta, várjak, mingyán készen lesz a liszt.

És én hallgatva vártam, s a liszt szagát ma is megismerem, s látom a szekereket a malom udvarán: az egész oly furcsa volt, szokatlan, zavaros és mégis nem volt idegen; a Laci bátyám udvarán a patkoló előtt is ilyenformán állottak meg falusi szekerek, falusi emberek, hogy rögtön tovább mennek, ha elkészül... Én csak állottam a malom belsejében, az ajtó közelében - nem kínált meg senki üléssel, de még ekkor nem volt bennem sértődés, és oly változatos volt a látvány, lefoglalt.

Aztán ment a szekér és én hátul ültem, a zsákok felett keresztbetett deszkaülésen.

Jól meg kellett fogódzni, a szekér rázott, de én úgy örültem, s oly büszke voltam, különben is a szekérrázás nálunk családi hit volt édesnagyanyám sokszor mondta: „fiam, ha már úgy látjátok, végem van, tegyetek szekérre s járjatok nagy utat velem, a szekérrázás meggyógyít”. Aztán emelte önérzetemet, hogy egyedül ültem a hátulsó ülésen, mint Kende Zsiga. S mindenekfelett a nagy érzés, hogy megyek haza.

Már ott voltunk kint a szabad mezőn. Ez is annyira meglepett, hogy máig emlékszem rá. Még eddig sohase láttam ily óriási fátlan sík mezőt. Szatmár, azon a tájon, ahonnan jöttem, tele volt fával. Gyümölcsösök, sőt erdők s igazi tölgyerdők voltak és Istvándi alatt irtás. A kivágott erdő helyén oly sűrű bozót nőtt, hogy be se lehetett menni. Ez nekem félős volt, mert vadállatok, kígyók és mindenféle képeskönyv-szörnyetegek lappangtak a sűrűben, de viszont bizalmas is volt a táj, a szép ligetes szabad területekkel, mintha szobák volnának a mezőségen. Ilyenféle volt a csécsi határ is, s ha én még akkor nem is figyeltem meg, már emlékeim voltak, s buzgón örvendeztem a kedves, otthonias tájnak. Dombok, hegyek nem voltak, de szelíd kis homokos futók s tölgyfák roppant gyökerei között makkeső pergett, s a disznókat ott makkoltatták az erdőkön, s ennek külön íze és illata volt, s a szénégetők is ott rakták a máglyáikat valahol bent az erdő sűrűjében, s én voltam kint a szénégetőknél, és ez oly regényes emlékem volt, mint az egyetlen Jókai-novella.

De itt mintha kinyitották volna a kapukat, lerombolták a kerítéseket és elhordták, ami útban állott a szemnek. Jobbról, a hátam megett ott emelkedett a tokaji hegy, s ez oly nagy púp volt, hogy csak álmélkodtam, mi történt itt a világgal, hogy így kinőtt a háta? Ellenben tovább semmi sem volt, csak síkság, síkság és kukorica meg búza a síkon, a búza is keresztben, s a kereszttek végtelen sorokban és valami zöld levéllel volt tele akkor a mező, hogy nem lehetett a végét látni. Meg is kérdeztem, mi az?

A paraszt hátra pislantott, barátságos volt.

- Micsoda?

- Az.

- Mi az az az?

- Hát csak az.

Nézett, nézelődött, nevetett, újra rám nézett s megértette, hogy nem ismerem a cukorrépát.

- Mingyán megkóstolod - mondta.

Nem értettem.

De az ember csakugyan megállította a szekeret, valamit megigazított a hátulsó keréknél, soká piszmogott, emelgette. Mikor elkészült, akkor odalépett az út szélén az árokpartra, alacsony, fekete, repedezett töltés volt, látom, azon belül a rémséges hosszú és széles kövér mező. Kihúzott két darab szép fehér répát.

Úgy nevetett, mikor látta rajtam, hogy nem ismerem, s nem értem, mintha valami jó tréfát csinált volna velem.

- No harabbele.

Kivette a bicskáját, meghámozta az egyik répát, levágott belőle egy szeletet s adta, hogy egyem meg.

Nem volt jó. Édes volt nagyon, de valami szájjösszehúzó fanyarság is volt benne.

- Nem jó?

- Nem.

- Maj jó lesz. Cúkor lesz.

Ezzel felült a helyére. Úgy mondta cúkor, s én ezen elbámultam. Cúkor? Mi úgy mondtuk cukor. A másfél kis cukorrépát gondosan beletette egy kosárba, ami a lábánál volt. Nem voltam kíváncsi, hogy mi van a kosárban, de önkéntelenül néztem a mozgását, s láttam, hogy a kosárban alma van.

Nem voltam éhes, mert a vonatban megettem, amit édesnagyanyám nekem bepakolt, megettem mind, pedig alig bírtam, de nem akartam, hogy beszéd legyen belőle, hogy ilyen meg olyan, meg hogy csak ennyi, szóval nem tudom, hogy történt, de én lassan mind megeszegettem, ami ennivaló volt. De egy alma még befért volna. Istvándiban volt alma, még arra is emlékszem, hogy édesnagyanyám a késsel kapargatta, úgy ette, mert a fogai már kihullottak s ami volt, úgy lengett-lógott a szájában, nem lehetett vele harapni.

- Alma - mondtam csendesen, s néztem a kosárban az almát.

De a gazda nem szólott semmit. Egyáltalán nem volt beszédes ember. Nem volt komor, mérges, de hallgatag volt. Mint aki tudna jókedvű is leni, ha volna kedve hozzá. Hajtani kezdte a lovakat. Már zörgött a szekér, mikor visszafordult:

- Almáho nem lehessen nyúlni. A pízir adódik ee.

Azzal újra a lovaira figyelt.

Bennem, természetesen el volt intézve, hogy ha az almához nem szabad nyúlni, akkor nem szabad. Amit a felnőttek mondanak, az biztos, abban sohase lehet kételkedni. De az érdekelt, hogy mikor lesz a répából cúkor?

Többször is megkérdeztem; nem felelt. Egyszer csak meggondolta magát, mintha valamit akarna, intett, hogy üljek oda mellé.

Ennek úgy megörültem, majd kiestem a szekérből. Odamásztam a zörgő szekeren s mellé ültem balról. Csak egy deszkán ült, s a deszka mozgott alattunk. De én egyszerre otthon éreztem magam: megéreztem a parasztszagot és ez jó volt. Csécse óta most először beszéltem paraszttal:

- Mikor lesz jó? - és egész hozzá bújtam.

- Majd a gyárba. Minek a szerencsi cukorgyár? Ott maj megcsinálják, hogy jó legyék.

De én nem értettem. Még addig nem is hallottam, hogy répából csinálják a cukrot, s hogy Szerencs is van, meg cukorgyár. Szerencse talán, gondoltam. De a gazda csak gyígette a lovait, mert folyton meglassúdtak.

Komor nyugtalanság áradt belőle. Szerettem volna tudni, mi baja. Sokáig nem szólt, végre azt mondta:

- Torom!... - s az ostornyéllel maga elé mutatott.

De én nem láttam semmit. Már szégyelltem, hogy semmit se értek meg, amit mond, se a répát, se a toromt. Torom, azt se tudtam, mi a torom. Toronyra gondoltam, de torony sehol se volt. Vártam s néztem rá.

Újra felemelte az ostorát s arrafelé bökött, de mintha csak az árokparton lett volna valami virág. Lenéztem az útra s feltűnt, micsoda fényes és fekete föld van itt. Mint a korom. S oly kemény, hogy a szekér kereke úgy zötyögött rajta, mint a sziklákon. Mifelénk otthon kedves barna föld volt, puha és poros, de ez itt, mint a kovácsszurok.

- Tügyi torom.

- Mi az?

Rám nézett, mintha azt mondaná s mondta is:

- Te is afféle vagy; mint a zecceri szabólegény. Az is nagyba dicsekedett vélle, hogy ő a torom tetejibe megláti a tűt... Nohát fogadjunk. Fogaggyunk. Nohát? láti-i? Hát felvittek egy tűt a torom tetejibe, osztán jól kiszúrták kívül, hogy hát hallássa a szabólegén... Nohát kérdik tülle: Látod-i a tűt? Hát aszondi a szabólegén: Hun van?... Aszondik neki, a torom tetejibe... látod?... Látom, aszongya a szabólegén, látom a tűt látom, de a toromt nem látom, hun van?

Borzasztó boldog voltam, hogy ilyen sokat mondott nekem. Igazán nagy megbecsülésnek vettem, hogy ennyire méltatott s oly hangosan kacagtam a szabólegényen, ahogy csak bírtam.

Mikor a szabólegényen jól kikacagtam magamat, azt mondja:

- Van pízéd?

- Van.

- No, keresd elő.

Azonnal belenyúltam a kiszsebembe s belemarkoltam a pénzembe. Volt ott nekem egy csomó aprópénzem, egy egész forint, amit azért adott édesnagyanyám, hogy ha az úton valami baj történne velem, megmagyarázta, hogy a pénzzel segít az ember magán.

A gazda megnézte, mennyi pénz van a kezemben s azt mondta:

- Mennyit akarsz?

- Mit?

- Almát.

- Egyet - mondtam szemérmesen s raktam el a pénzem.

- Egy alma egy garas - mondta az ember.

Megijedtem. Tudtam, hogy egy garas az két krajcár, de nagyon megrettentem, mert azt is tudtam, hogy nekem nem szabad elkölteni, mert édesnagymam megmondta, hogy a pénzt adjam édesanyámnak. Igen, de a kemény ember szeméből láttam, hogy ez azt akarja, hogy adjak neki pénzt, s féltem, hogy ha megharagítom, abból valami nagy baj lesz.

- Egy alma egy garas - ismételte a paraszt s erősen nézett rám.

- Tessék szíves lenni adni.

Az ember vígan mozdult s nagyot nevetett.

- Ej, huncut úrfiak.

Lehajlott a kosárhoz, énnekem pedig égett az arcom s nem tudtam most mit csináltam, csak úgy tűnt fel nekem, mintha valami lopás lenne, amit teszek. De majd hazaviszem.

De mikor a gazda ideadott egy görbe kis almát, csodálkozva néztem, még ilyen nyomorult almát nem is láttam életembe. Odaadtam reszkető kézzel a két krajcárt s tartottam kezembe az almát.

A gazda eltette a krajcárt.

- Ahun e! ott a torom.

Végre észrevettem, hogy igen messze, rettenetes távolban van egy fehérés valami, de nem torony, mert nincs neki hegyes teteje.

- Csonkatorom - magyarázta a bácsi. - Leígett.

Ezen azután eltűnődtem. Leégett. Nem csinálták meg, úgy maradt csonkán. Nagyon különös volt, hogy én idemegyek, és közlőrl fogom látni a tőgyi csonkatornyot, ami leégett.

- De még akkor megvót a teteje, mikor a rígi paphon elgyűtt a világhíres vaskalapos - és biztatóan sunyított rám.

Én már fűleltem; már mesél; tyű, boldog lettem, de jó volt, mesél a zörgő szekéren a paraszt, jaj de jó, hogy itt vagyok, és hogy fűj a kedves nyári hűs esti szél a tágas nagy szabadban. Az alma se fájtt többet.

- De a zojan vaskalapozs vót - mesélt tovább a gazda -, hogy a zasz mondta, hogy aki neki ujan tanálóást tud mondani, hogy ű nem tuggya megfejteni, akkor ű annak egy tallért fizet.

Már én ezen is éppen elég jót nevettem. Milyen más ország ez, ahol ilyeneket lehet hallani, s milyen jó, hogy én itt űlhetek a székéren a gazda mellett és hallhatom ezt a gyönyörűséges találós mesét. Ha édesnagymam meglátná, mingyár elparancsolna innen hátra, s akkor nem hallanám... Az egész istvándi szenvedést egy perc alatt kiráztam magamból, s ott folytattam az életet, ahol Csécsén elszakadt. De ez még szebb és jobb, mint Csécsén, mert ez a nagy felnőt, kedves ember, ez a bácsi úgy beszélt velem, mintha én is valami felnőt volnék. Csak oly furcsán beszél, alig lehet kitalálni, mit mond: nem beszél olyan tisztán, mint Csécsén, ahol azt mondják, hogy szépen beszél, ha szekervel megy a zembér. Ez úgy ejti, „szípem beszíl”, nagyon csúnya...

Úgy nevettem a történeten, s még mindig ott tartottam a kezemben az almát. Most, hogy így fel voltam villanyozódva, azt gondoltam, hogy nagy szégyen lenne, ha egy ilyen rossz kis almát vinnék haza, mit mondana édesanyam, még megkérdezné, hol vettem, ki adta ezt a rossz almát. Beleharaptam. Legokosabb lesz, ha megeszem. Bizony, nem jó alma volt. Fanyar volt, olyan rossz almát nem is ettem még. Nem volt volna érdemes hazavinni.

A szekér lassan dőcögött az acélkemény kocsiúton, már esteledett lassan s közben a csonkatorom is közelebb ért.

Az ember rám néz.

- Mektunná-e még egyet enni?

- Mit?

- Ómát.

Megijedtem.

- Meg - nyögtem, és a hideg verejték ütött ki a homlokomon.

- No, egyé.

Rémülten hallgattam.

Elővett a kosárból egy almát. Szebbet, mint az első volt, s ideadta a kezembe.

Gyámoltalanul elvettem, s félve lestem rá, kér-e pénzt.

Nem szólt, csak görbe ujjával intett. Értettem, s kétségbeesve kerestem elő s adtam oda a másik két krajcárt.

De az ember szinte szigorúan szólt rám:

- No. Mi lesz. Edd meg.

Haza akartam vinni az almát édesanyámnak, de erre a határozott felszólításra kötelességemnek tartottam, hogy beleharapjak. Nevetett rajtam, s én lángvörös lettem, mert éreztem, hogy az engem egy gonosz, torkos fiúnak néz, aki nyaláncságokra költi a pénzt, pedig én igazán csak azért vettem almát, mert féltem tőle, s azért ettem meg, mert rám mordult.

De ahogy enni kezdtem az almát, újra nevetni kezdett és mesélni.

- Van itt egy Manó gróf - mondta s maga elé nézett. Nem nézett rám egyszer sem, ha beszélt, nekem kellett hegyezni a fülem, hogy el ne szalasszak egy szót se.

Mindent elfelejtettem, megbocsátottam az első almát, a második almát. Rettenetes nagy volt, hogy nekem egy grófról ilyen pompás nevetnivaló dógot mesél valaki.

Befaltam az almának a csutkáját is.

Akkor rám sunyít az ember:

- No, eszünk-i még egy ómát?

- Nem kérek! - kiáltottam rettenve.

Később másat is mesélt a grófról, hogy szokott elbánni a cigányokkal, ha úton-útfélen látta őket. Puskát fogott rájuk, és olyanokat csináltatott velük, amiket csak tíz esztendő múlva értettem meg, ha eszembe jutott.

De nagy emlék. De nagyszerű iskola. De belevilágítottak ezek az adomák az életbe, ami jött.

Felébredt bennem a csécsi gőg és a csécsi szabadság. Mikorára beértünk a faluba, már úgy ültem a szekéren, mint egy ostorosgyerek. Útközben valami cigányokkal is találkoztunk, egy cigányasszony három-négy purgyével. Nagyon könyörögtek már messziről, hogy, vegyük fel őket, de a gazda mintha nem is látta volna őket, csak mikor a purgyék fel akartak kapaszkodni, akkor az ostorhegygel odacsípett nekik.

S én ezen nevettem.

Igen, benne voltam a harmadik dimenzióban. Csécse jelentette az irány hosszúságát, Istvándi a szélességét, vagy inkább a keskenységét, s most, ha tudtam volna, azt gondoltam volna, hogy megkapom a mélységet.

Hát aztán kaptam mélységet eleget, a szenvedések mélységét.

Pthrügyöt.

OTTHON

Arra is emlékszem, hogy akkor hol laktunk. Bátoriek voltak, a szomszédok. Szőkék szemben laktak, de lejjebb, mi a faluhoz közelebb, nagy lendületes utca volt, kifelé az országúton végig, mindig úgy tűnt fel nekem, mintha az az út a világ vége felé indulna. Libák, kacsák lustálkodtak az út közepén. A kocsmá felé, Kutyavacok felé jártunk, ha a piacra vagy iskolába vagy a templomba kellett menni, Zsindelyékhez is arra mentünk, mindenüvé felfelé kellett menni, mert ez már olyan faluvég, hogy már azontúl más rokon nem lakott, csak Julcsa néném. Pallagi Julcsa, egy szelíd jó asszony, sovány, beesett hasú, s annak volt egy rettenetes komisz ura, Szőke. Egyszerre feltorlódik minden, ami emlék ehhez a lakáshoz fűz, mert olyan furcsa volt ott nekem minden, csak néztem, ez a Tügy? Akkor úgy írták a falu nevét: Pthrügy és úgy mondták: Tügy. Már ez is furcsa volt s érthetetlen. Nem tetszett nekem, hogy emlékeztetett az utca az istvándi hosszú utcára, már láttam, hogy ez sem Csécse.

Még arra is emlékszem, hogy gyenge setétedő nyári este volt, ahogy a szekér megállott a vastag oszlopos ócska kapu előtt. Vizsgáltam, hogy elég jó házban lakunk-e? A kapu elég jó volt, de az udvaron nagyon sok volt a gyerek s mind idegen. Mikor a gyerekek odafutottak a szekérszöregre, a kapuhoz, ni, egy ismerős! Pista visítani kezdett, hogy édesanyám zsigá!

Akkor mindenki rám ugrott és letéptek rólam mindent, a kis holmit is, csak édesanyám mentett meg, mert már messziről hallottam azt az édes hangját, amit úgy szerettem s amin rögtön sírni kellett, oly kedves volt.

- Zsiga, Zsiga, fiam, kisfiam...

Sírva kúsztam fel a nyakába, s a szívem majd kettéhasadt a gyönyörűségtől, hogy itthon vagyok ebben az idegenben, a sok gyerekből nem ismertem csak Pistát. Az a kis fekete szemű követelő, tudtam, hogy Bálint, s csak nagyon megnőtt, már az első este is ksz, ksz, mindent el akart szedni, de beszélni még most sem tudott, pedig már hároméves volt.

Édesanyám, csak söpört, söpört befelé a házba, mert volt ott egy rakás egészen idegen puja, aki nem a miénk volt, hanem vadak, s édesanyám mindig csak mentett tőlük, hogy ne barátkozzunk velük, így amint bementem a setét szobába, az elsőbe, az utca felől, nem égett lámpa, de volt ott még egy darab gyerek az ágyba, az ágy meg volt bontva s az ágy végében feküdt egy pondró.

- Ez a kicsi Miklós, ez a pici Miklós, csókold meg! nem sír, a te kis testvéred ő.

Én az édesanyám hangjára a sárkefét is megcsókoltam volna, ha azt mondja, hogy az az én testvérem, de roppant nyugtalanság volt bennem, hogy itt valami baj van, itt valami történt az én tudtomon kívül, s mire ez a sok testvér? Améket Miklósnak mondtak, az éppen az ágy legsetétebb végében feküdt s olyan kis fekete volt, alig lehetett meglátni, de nem szólt semmit, igaz, még csak egy olyan kilenchónaposféle volt.

Ó, ez a szegény édesanyám, csak úgy néztem rá, ahogy sűrög-forog, s folyton visítanak ezek a testvérek, mind tőle akar valamit, s valamennyi azt kiabálja, hogy: Zsiga, Zsiga, meg éhesvagyok, éhesvagyok.

- Jól van, jól van, ne kiabáljatok már, mingyán kaptok.

S újra csak engem ölelt és csókolt, és éreztem, hogy ömlenek a könnyei az arcomra s erre újra hozzáfogtam én is sírni.

- Beszélj mán, kisfiam, mit izen édesnagyanyád? Hát Laci bátyád? Hogy voltál ez alatt a hosszú idő alatt? Tudsz már írni? Jól viselted magad? Mitől nyúltál ilyen hosszúra, nézzétek már, gyerekek, milyen hosszú lába, hosszú karja van Zsigának, ő lesz a király első katonája.

S egy pillanatra meg nem állott, csak így mizserált szegény. S tapogatott, és újra meg újra sírt és egyre keserűbben és keservesebben.

- Mi lesz belőletek, édes kis bogaram, mi lesz belőletek, itt halunk rakásra - mondta és sírt, s egész tehetetlen lett, úgy elalélt. – Azt nem is láttad, a kis Gyulát, meghalt.

- Éhes vagyok, éhes vagyok - trombitált a két kis öcsém.

- Ne öljetek má meg, mit adjak, a testemet akarjátok megenni. Mingyán jön apátok, hoz pénzt.

Én megijedtem, bármi kicsi voltam is még, megijedtem: otthon nincs ennivaló?

Ez valami olyan ijedtség volt, hogy idáig elér a rezgése.

- Éhes vagy, kisfiam? rögtön csinállok valamit.

- Én nem vagyok éhes, ettem almát.

- Mit? - és elkezdett nevetni. - Almát? Hol vetted? - s két gyenge tenyere közé fogta az arcomat.

- Vettem.

Aztán most már félve, hogy valami rosszat tettem, elnyefegtem, hogy a szekéren a paraszt két krajcárért egy almát adott, de én nem akartam venni, ő mondta, hogy muszáj.

- Hát van pénzed?

- Amit édesnagymam tett a zsebembe.

- No; mutasd már, no nézd csak, halljátok, gyerekek, Zsigának pénze van, Zsiga pénzt hozott.

S a gyerekek úgy táncoltak, tomboltak, visítottak, Pista is meg Bálint is ksz, ksz.

Édesanyám meg kiszedegette a pénzecskéket a zsebemből, s egy pillanat alatt eltűnt. Jó érzés volt. Azóta is jólesik, ha a pénzt odaadhatom. Csak rettegettem, hogy megolvassa édesanyám, észreveszi, hogy két almát vettem... De megkönnyebbültem, hogy nem olvasta meg.

Már aztán csak azt tudom, hogy meggyúlt a lámpa, s égett a tűz, és édesanyám hazajött és mindenféle papírstanciklikat hozott és aztán tálalt nekünk kis fehér tányérokra olyan jó pépet, de olyan jót, s úgy mesélt hozzá, hogy mi meg táncolva pofáztuk a kis kanalakkal. Hát hiába, csak otthon jó. Hol volt emellett az az édesnagymam csöndje, szótlanúsága meg a Laci bátyám handabandája, s nekem meg se lehetett szólalni. És első este úgy meglöktem Pistát, hogy csak úgy gurult, meg is ijedtem, s én is utánagurultam. Nincs annál szebb muzsika, mint ha a gyerekek együtt viháncolnak.

Édesapám csak akkor jött, mikor már mind aludt s éppen úgy ébredtem fel, mint mikor a betegségben meglepett.

- Na, éltek még?

- Hoztál?

- Hoztál. Neked ez az első kérdésed. Hoztál! Hoztam hát, magamat hoztam, ne féljete, míg engem láttok. Kint van egy zsák krumplic. Már nem haltok meg éhen.

Ki tudja, milyen messziről hozta, s a vállán, nem is szekéren, a harmadik faluból. De hozta szegény, hogy a kis csemetéi meg ne haljanak éhen.

- Gondold már el - mondta édesanyám, mikor valami ennivalót adott édesapámnak -, az a bitang ember elvett két krajcárt a gyerektől egy rossz almáért.

- No és mennyit hagyott neki?

- Édesanyám egy forintot tett a zsebébe.

- S mi hibádzik?

- Csak az a két krajcár.

- Ezen sírsz? Két krajcárt csak fizethetsz, amért hazahozta a pujádat.

S nevetett. Úgy meg volt könnyebbedve, hogy kilencvennyolc krajcár került a házba.

- No - nevetett nagyot s felkapott az ölébe. - Nem ér ez meg két krajcárt?... Mi?... Annya... Odaadnád két krajcárért?... Ugye nem, egy forinton alól nem adnád el a vásáron?

Megcsókolta a két arcomat, s letett a földre.

- Ereggy aludni.

De én nem mentem, dehogyis mentem. Újra csak odabújtam az ölébe, s meztelenkedve kuporogtam. Nem tudott tőlem enni.

- Nem tudsz tőle enni.

- Nem tudok. Aki a tele tál előtt meghal éhen, az haljon meg.

Nekem nem volt soha több apám, csak egy. Én soha életemben más férfinak az ölében nem ültem. S még most is benne van az a gyerekkori érzés, hogy lehet több apa is a világon? Lehetséges az, hogy más gyerek is olyan jól érzi magát az apja ölében? Furcsa, de az édesanyám ölében talán sose ültem életemben. Lehet, ha beteg voltam. De azt, ahogy édesapámnak azonnal a térdére telepedtem, amint hazajött s leült az asztal mellett, ezt nem éreztem édesanyámnál. Micsoda bátorság és biztonság s erő volt az, apám térdére telepedni. Olyan jó meleg teste volt, s oly kemény, mint a fa, a karja, ahogy ölelve feküdt s a térde, ahogy megringatott, s a hangja, az is olyan egyéni volt, mind a kettejüknek igen kellemes hangjuk volt s édesapám is nagyon tudott dalolni. Ha meg kellene mondani, hol éreztem legjobban magamat, azt kellene mondanom: az édesapám térdén.

- Hát az a lingár mit csinál? Laci bátyád? Hát a nagymama, megvan még az a két foga? Meg? Hahaha, mind a kettő? Nem tört ki a híg kásában?

- Ugyan ne beszélj így édesanyámról a gyereked előtt - szólt rá édesanyám.

- Ne beszéljek? Mér ne beszéljek? Lóg a foga.

Ezen muszáj volt tiszteletlenül nevetni, éppen úgy, ahogy ma a szekéren nevettem, a papot kinevettem.

- Ugyan már - utasította rendre édesanyám.

- Hát nem lóg? Majd kiesik a szájából! így áll ni.

S visítottam, úgy megutánozta.

- Könnyű annak beszélni, akinek olyan foga van, mint a vas - mondta édesanyám.

- Neked is ki fog hullani. Bizony ki, úgy fogod majsolni az ételt, mint a nyúl. Már most is úgy eszel.

Lehetett nevetni, de röstelltem; édesanyámat nem szabad.

De akármilyen jókedvűk volt is, én tudom, hogy mikor megérkeztem, nem volt pénz a házban egy fillér se, és édesanyám abból hozott petróleumot, amit én adtam.

GYÖKEREK

Érzés és fájdalom: tügyi életem, kivált az első két év oly remegő indulatok közt tengődött, fájdalom és érzés. A gyermeknek nem szabad, hogy érzése legyen. Ha élete nyugalomban folyik, nem is tudja, mi az, érezni. Oly mohón törekszik a vidámságra, hogy ha csak enyhén normális az élete, tobzódó vidámságba tudja felolvasztani. Én az első este megrémültem, s ez a rémült feszültség aztán állandó figyelemmé alakult.

Szakadatlan résen állottam, hogy megvédjem édesanyámat.

Hogy mitől, azt nem tudtam, s ez tette éppen heroikus önfeláldozássá csekély létemet, láthatatlan rémek fenyegették, s én mást nem tehetvén, vele szenvedtem, még fokozottabban, mint ő maga. Utóvégre ő tudta, mi az oka ennek a csodálatos ínségnek, amiben éltünk, én nem is álmodtam. Édesapám megbukott a tügyi rokonok szemében, abban a pillanatban, mikor kiderült, hogy semmi vagyona sincs többé. Azok a nagygazdák, akik érte mentek Csécsére, azért mentek el, mert ezt a messzividéki atyafit meg akarták hódítani a falu számára. Ha tudták volna, hogy az alvadt szegénységért mennek, dehogy mentek volna, semmi pénzért nem mentek volna el Csécsére értük. Nem ingyen.

Dehogy tudták volna azt elképzelni, hogy az a biztos és hatalmasan fejlődő vagyonszagú cselekvő élet, amit még egy évvel ezelőtt tisztelve néztek meg, ennyire semmibe hullott azóta. Ők vették ki még a házat is édesapámnak, az a ház nagy ház volt, amibe én érkeztem, volt hozzá nagy udvar, istállók, első és hátulsó szoba, kert s minden, ami egy falu rendje szerint való házban lenni kell. S mikor én megjöttem, ebből már semmi sem tartozott hozzánk, csak az utcai szoba és az udvarnak a kapuhoz közel eső első része, ahol mi gyerekek játszottunk, de állandóan figyelni kellett arra, hogy hátrább ne menjen valamelyik a kicsik közül, mert megverték őket a hátulsó lakásban lakók gyerekei, s ezt valószínűleg azért tették, mert édesanyám úgy féltett bennünket attól, hogy velük csak szóba is álljunk, mintha rühesek lettek volna. Éppen úgy védett a parasztgyerekek fertőzésétől, mint Istvándiban édesnagyanyám. Itt azonban ez úgy tűnt fel nekem, hogy ez más. Istvándiban egyszerűen azt éreztem, hogy meggátolnak a jóban, most viszont azonosítottam magam édesanyám akaratával, s én lettem a legnagyobb csendőr, hogy a kicsi testvéreim valamiképpen be ne piszkítsák magukat avval, hogy azokkal a „rossz gyerekekkel” játszanak.

Így egy-kettőre ismét kiközösített életet kaptam. Most, ha visszanézek, bármi természetes is volt, mégis félelmes édesanyámnak ez a kétségbeesett iszonyodása „az erkölcsi szennyről”. Azt hiszem, ebben meg lehet találni a kor kasztosodásának gyökerét. Édesanyám a testi szennyet azonosította az erkölcsivel és a műveletlenséget a gonoszúsággal. Pedig mikor megakadályozott bennünket abban, hogy vidáman eljátszogassunk a nálunk még szegényebbek gyerekeivel, megfosztott a társasélet örömeitől. „Vagytok ti elegenden, játsszatok egymással”, szokta mondani, ha sóvárogva néztük az idegen gyerekek vidám játékát.

Senki sem felelős semmiért: édesanyám ebben családi és társadalmi parancsot hajtott végre. Ebben az egész világban a gyermekszoba irtózata nőtt a serdüléssel, a szennyes munkásvilággal szemben. S gondolom, ebben a különös áradatban a cserkészlet törte át először a jeget és a határt. Ott esett meg, hogy iparosfiúkat is bevettek a csapatokba, s ott talált egymásra az ifjúság, mely még a tantermeken belől is kínai fallal volt egymástól elkülönítve.

Az elemi iskolában ez a különítés még nemigen sikerült, mert ott a többség győzött, s a finnyás és rövid úrfiakat a tömeg kigúnyolta s csak a tanító fegyelme tudta megvédeni őket a népszerűtlenségben. Én is odazuhantam, ahová a jegyző fia s különösen egy-két rövidnadrágos

zsidó fiú, utánam is kiabáltak, hogy: „Zsidó megyen dombódalba, istennyila vágd ódalba”; zengett az egész falu minden gyerekének a száján ilyen s ehhez hasonló gúnyszó. Félve húzódtam, mert rám is sokszor vágták a göringyet, mert kurta nadrágom miatt, zsidónak mondtak. Osztotam azért a zsidóság egyiptomi szenvedésében.

Hogy lehet lemérni egy nőnek erkölcsi erejét? Édesanyám soha ebben a torkot szorongató mélységben egy pillanatra sem felejtette el, hogy ki ő és mivel tartozik neki az élet, s ő a családi tradícióknak. Szegényebb volt talán az egész falunál, a kondásnál szegényebb volt, mert annak komenciója volt, s a világon minden segítség nélkül gondozott hat embert: ketten szülők s négy gyerek. S úgy tudta magát tartani, hogy mindenki úriasszonynak tekintette, akire föl-néztek, s akitől kértek: nemcsak tanácsot, de még alamizsnát is. A kultúra magaslata fizikailag is felismerhető.

Pedig ő is ott bukkott meg a nagygazdák előtt, abban a pillanatban, ahogy kijött Csécséről. Mesélte szegény, hogy mikor az első csárdánál megállottak, mikor hurcolták őket Csécséről Tügyre, a sógorok mint tügyiek, nemigen rendeltek semmit, csak vártak, apátoknak meg nem volt pénze, hát csak egy fél liter bort rendelt. De én mondom: nem ennétek, lelkem, van töött káposzta? Lett nagy öröm. Ez az ő kedvenc ételük. Míngyár szedték elő a penecilusokat, mert a tügyiek már nem bugylibicskát, hanem gyöngyháznyelű zsebkéseket használtak s készültek nagy étvágygal az evéshez. De ahogy beleszúrták a kést az első töltelékbe s beleharaptak, csak kifordult a szájukból. Ezt ők nem tudják megenni... Tudod, fiam, én bizony csécsi módra *kukoricakásával* csináltam, s bizony hús is kevés volt benne... Dehogy ették meg ezek a nagygazdák... No hiszen nem is volt nekem többet becsülem még a faluban sem. Csak később láttam, hogy főzik itt a tööttkáposztát; rizzsel, de úgy, hogy több benne a hús, mint a rizs, és a töltelék is úszik a kövér zsírban, s még külön húsdarabokat is főznek bele. Mikor ilyenrel kínáltak, mindig eszembe jutott a csécsi kukoricakása s pirultam.

Ilyen dolgokon fordul meg az élet. Mert az élet folyton az előnyt keresi: excelsior. Ez azt jelenti, hogy a sejtnek szakadatlanul előbbre kell jutnia, úgy anyagi, mint szellemi területen.

Pthrügy magasabban volt, mint Csécse s mint Istvádi, pedig Istvádi is magasabb nívót jelentett már Csécsénél. Csécse ebben az időben a tiszta, érintetlen s le nem tört jobbágyközség. Mivel a földesúrtól távol volt, már igen régen, talán századok óta önálló életet élt, magára maradva, ez bensőségesse tette az életfelfogást is köztük. Istvádi már földesúr kastélya körül terült el, így több alkalma volt kicsit civilizálódni, de egyúttal ellenszegülni is a földesúri szellemnek. Pthrügy piachoz közelebb eső falu volt, Tokaj, Tarcál és Szerencs egyforma távolban volt tőle. Mind a három piacot folyton járták, s ez kicsit közelebb hozta őket a kisvárosi szemlélethez. Én csak most tudtam meg pár éve, hogy Pthrügy olyan hatalmas határu, amilyenel eddig nem találkoztam, 5473 katasztrális hold s Csécse határa csak 600 hold. Ebben az időben úgy 1100 lélek lakott benne. Istvádi a Túr mellett 2900 holdnyi határon 600 lelket számlált. Pthrügy tehát olyanformán volt, hogy kétszer akkorának tűnt fel, mint Istvádi, s ez kétszer akkorának, mint Csécse. De a titok, amit Pthrügyről megtudtam, az volt, hogy a határának kétharmad része uradalom volt. Erről én négy-öt év alatt, míg ott laktam, hétéves koromtól tizenkét éves koromig, semmit sem tudtam. Én nem tudtam azt, hogy azok az óriási répamezők, amiket nem lehetett végiggyalogolni, ha az ember valamelyik város felé haladt, hogy ezek még mind a faluhoz tartoznak. Pedig odatartoztak közigazgatásilag. A falu házai körül apró szeletekben porlott szét itt is a föld, oly parányiakban, hogy közvetlen a falu alsó utcája előtt a régi „hasznavehetetlen” feküdt, ahol bérelni lehetett tíz lépés széles és harminc lépés hosszú darabokat, konyhakertnek vagy dinnyének. Mint a kínaiak, úgy osztozott a falu népe a csekély kis határon s túrtá és kitermelt belőle, amit csak lehetett. De a méretlen és megmérhetetlen nagy táblák ott a belsőségeken túl, azok mind grófi birtokok voltak. De oly

messze feküdtek, hogy hozzánk, a falu belsejéig, soha még hírük sem hatott le. Éppen úgy nem tudtunk róluk, mint a Kárpátokról. Még annyit se, mert a Kárpátokról végül csak tanítottak valamit az iskolában, de a Szirmay- és Szécsényi-Wolkenstein-uradalmaknak még a nevét is csak a birtokstatisztikából tudtam meg, immár öregkoromban.

Sokat eltűnődtem ezen, hogy lehetett. Nyilvánvaló az az oka, hogy semmiféle kastély vagy uradalmi épület a faluban nem volt. Ott sohasem lakott egy birtokos sem. Ebben az időben meg már nem is volt birtokos. Az egész területet, valami négyezer holdat, mind a szerencsi cukorgyár bérelte, s nem tudom honnan, Szerencsről vagy talán tanyákról igazgatta s műveltette. Az bizonyos, hogy tügyi ember soha egyetlen fillért sem keresett ezen a négyezer holdon. Még fuvarra sem volt alkalmuk. Sem szántás, vagy kapálás. Most már emlékszem, hogy a gyár summásokkal dolgoztatott, akik ismeretlen világból jöttek, s csak annyit láttam belőlük, hogy a mezőkön hosszú sorokban harmincan vagy százan ott hajlottak a barázdákon, mintha ott nőttek volna ki, mint a mezei virág. De én bizony életemben sem kérdeztem meg, kik azok, s mit akarnak ezen a földgömbön.

Nem volt azért ellentét, tudtommal, a falu és a nagybirtok között. Nem tudtak egymásról. Még ebben a korban nem „nyílt fel a paraszt szeme”, hogy az ezerholdasokra meressze pillantását. A gyár oly nyugodtan bérelhette a névről sem ismert birtokostól a földet, s úgy gazdálkodott rajta, mintha indiai cukornádültetvények lettek volna. Mikor az én szekeresem két répát kihúzott s ebből másfelet gondosan eltett a kosarába, akkor megkárosította a gyárat, s ha valami őr meglátja, bizonyosan nagyon jól keresett volna a gyár ezen a két répán. A gyárnak még arra is joga volt, hogy megbüntesse, aki két szálat kihúzott négyezer hold területű répavetésből.

Éhes szúnyog jobban csíp. Bizonyára azért fejlődött ki Tügyön az önzés olyan magaslatra, hogy az minden lépésén jellemezte a tügyi embert, mert ilyen rettenetesen magukra voltak hagyva s végtelenül érezték elnyomottságukat.

Ha nem is tudtam akkor elbírálni, sőt fel sem fogni, mit jelentett az, hogy a szekeres, aki engem hazavitt, s aki ezért megkérte s meg is kapta a szabályos fuvardíjat - már beszámítva az enyhítő körülményeket, hogy alkalmi fuvar, hogy gyerek és hogy nem pénzben, hanem mondjuk, munkában kapta meg, tehát a készpénzösszegeknél aránytalanul nagyobb értékben - ez a gazember nemcsak, hogy nem adott nekem egy almát a kosarából, de elvett két krajcárt a kiválasztott legrosszabb hullott és férges almáért. Ez az eljárás általános és szakadatlan volt velünk szemben. „A szegényt az ág is húzza.” A szegényt rettenetesen megnyűzza az, aki hozzá tud jutni.

Már ebben a korban megéreztem azt a nihilt, amit a szegény érez, aki, ha egy kis pénzt kap a kezéhez, tétován néz rá, mire is kell ezt fordítani: annyi helye van, hogy azt se tudom, mit kezdjek vele. Ez az érzés végigkísért az egész életemben, ma is így nézek körül: az ember semmit sem fordít saját magára, s minden pénzt elszív tőle a töméntelen és meggyőzőhetetlen szükséglet. Mint valami áldozat a szűnyogsereg közepén, úgy állott édesanyám a konyha közepén s megremegő kézzel vette át a krajcárt, ami már annyira kellett, hogy már alig bírta kivárni, míg a boltból elhozom... Ki tudja, mire kellett? talán napszámosnak?... Édesanyám maga kapált, amennyit bírt, de nem bírt, nem is volt mindenre ideje, s jaj, azok a napszámosok. Mert a szegény ember másik baja, hogy a szegény a szegénynek semmit sem csinál. Édesanyám sirvafakadt, ha kiment a földcskére, s látta, hogy egy nap alatt mire sem jutott a napszámos. „Van lelke kilopni a zsebemből a pénzt.” A napszámos ugyanis nem fogadta el, hogy ilyen szegény ember vele dolgoztat. Kapálja be magának. Nem szakítom meg neki magamat. Így édesanyám csak maga szökött ki hajnalban, míg a gyerekek aludtak, vagy egy-egy órát ellopva a munkától, hogy a kis hasznavehetetlent, vagy a házi kertet megművelje. Sietve, felszínesen, s

csodálkozott, hogy hiába dolgozott, semmi sem terem... Szegény embernek a szerencséje is szegény. Az éhes föld soha trágyát nem kap, a dudva előli, rossz vetőmag, rossz palántálás, rossz művelés, nem nőtt meg a káposzta, görcs maradt, s azt is megette a féreg.

A reggel indult fáradtsággal, tovább halad vergődéssel, befejeződik éjjelutánig tartó munkával: varrt bérben, illetve mint valami varrónő, megrendelésre, s nem tudott varrni. Sokat emlegette az első kötényt, amit megvarrt, s ami sehogy se akart négyszegletű lenni, hiába húzogatta.

S a szegénység, amely semmit sem ad, egyúttal valóságos gúlát emel a szegény fölé, körülrakja gátakkal, áthághatatlan s elviselhetetlen törmelékkel, hogy végül már ki se tud lépni a szegény a maga átkozott bűvköréből. Édesanyám egy évben már csak kétszer-háromszor tudott kimenni a házból s elmenni a rokonokhoz? ah, hogy is lehetne az?

Nyitott ablak mellett írok, s ma hideg őszi nap van, de az arcom lázban ég, éppen olyan égés ez, ahogy az édesanyám teste szokott borzongva izzani. Mindig éppen el volt késve, mert nem jutott hozzá, még se nem takarítottam, se semmit nem végeztem, mondta s „még hajamban nem volt fésű - idézte Aranyból -, de ha percig vár kegyelmed, lesz kalácsom új sütésű”, csak ez se lesz, de ne féljete, kisfiam, sütök vasárnapra nektek egy kis kalácsot... Mire indián üvöltésben törtünk ki... s öneki könny futott le az arcán s nevetéssel szorította vissza a könnyeit.

A HÁZ

Nem soká laktam ebben a rettenetes házban, ahol a levegőben is osztozni kellett egy másik kellemetlen családdal. Mert a szegények egymásnak végtelenül kellemetlenek. Abban a mélységes mély világban képzelhetetlenül közel vannak egymáshoz a népek. Ott egy szál rőzse is számít. Egy darab vessző, vagy faháncs morzsa, ami a tűzre jó. „Ki lopta el. Még az elébb itt volt, most nincs. Ilyen tolvajok közt lenni, nincs ezeknek istenük.” S ez a legnagyobb felindulás mellett, emelt hangon, sőt torkaszakadtából ordítva. S mivel az emberi szellem nem függ a vagyoni állapottól, rögtön bőséges és dús káromkodások és a fantázia nyugtalan színezése: „az egész fajtája, a sok kőjke mind tolvaj ennek, nincs ezeknek ennivalója, mind éhenhal az a sok gyerek, ilyen koldusfajzatot még az isten se látott.”

Kölcsönösen ilyeneket mondanak egymásnak az anyák, kik két egymás mellett levő szobában laknak s akiknek egyformán sok gyerekük van. S pedig teljes joggal, mert a gyerek már ahogy a szeme kinyílik, az anyjának segíteni akar, s csakugyan ellopja azt a rőzsedarabot, amit bír, még akkor is, ha az anyja megveri érte. Megehető dolgot meg pláne. Csak megehetőt nemigen lehet lopni, mert nincs. Se itt, se ott. Ez a falu oly furcsa földű s népű volt, hogy ebben az időben semmi gyümölcsfa sem volt a kertekben. Egyáltalán semmi, csak meggy. Száz gyerek kóválygott az udvarokban s utcákban, úgy nőttek fel, hogy nem is láttak gyümölcsöt. Nyáron jöttek a felvidéki tótok, nagy szalmás szekerekkel, s hozták a cseresznyét és búzáért mérték. Egy tál búza, érte éppen annyi cseresznye. S meglepték, körülállták az anyák, soványan, kék mosó ruhájukban, lapos mellel, s nyújtogatták a tótnak a búzás tálakat s tányérokat. Édesanyámék megbeszélték otthon maguk közt, hogy micsoda istentelenség, ilyen uzsora, hogy lehet azt elkívánni, hogy egy tál cseresznyéért egy tál búzát adjanak. Ezen soká el lehetett vitatkozni s felháborodni az emberi kapzsiságon, mivel azonban nekünk nem volt búzánk, nem dőltünk be a gonosz kapzsiságnak s megvetettük, csorgó nyállal, a cseresznyét.

Mindenesetre jellemző, hogy a szekér nem ürült ki a faluban; mikor megvolt a vásár, tovább ment. Egy ezerlakosú falu nem volt elég éhes egy szekér cseresznyére.

Nagy szegénység volt arrafelé, s ilyen szegénységben együttélni, egy házban, négy gyereknek egy másik, még szegényebb családdal, ahol hat vagy hét gyerek volt, pokoli élet. Valaki minden percben visított. Valakit mindig megvertek, mert csak annyi kellett, hogy meglássuk egymást, már verekedni kellett: a vérbosszú. Te megverted az én öcsémet, én visszafizetek neked, s így tovább. Édesanyám örök rettegésben, remegésben élt, szakadatlanul futkosni kellett neki, hogy kiszedje a gyerekeit azoknak a hóhéroknek a kezéből. Viszont a másik anya meg minket szidott, és az eget is lehúzta, csak akkor bújtak el valamennyien, ha édesapám otthon volt. Olyankor nem is éltek, eltűntek, mint az egerek, mind bent voltak szegények a kis hátulsó szobában, s ott nyüzsögtek, „mint a pondrók”.

Nem tudom a nevüket, arra emlékszem, hogy az asszony magas volt és fekete, olyan tügyi asszony. A gyerekek mind varasak voltak, csipásak, nyálasak. Édesanyám azért is reszketett, hogy ne játsszunk velük, hogy el ne kapjuk a betegségeiket. A hajuk volt tele sebbel különösen, s oly undorító váladék folyt belőlük, hogy még ma is iszonyodom. Odáig én efféle nem láttam, nem emlékszem, hogy akár Csécsén, akár Istvándiban sömörrel csak hallottam volna is, s mivel magam is olyan beteges, szédülős voltam, annál jobban hatott rám a sok piszkos gyerek-betegség, s ez egész életemre valami súlyos undorodást hagyott. Soha nem lettem volna képes orvos lenni, boncolás s általában az emberi test formátlansága, a vér, a seb, a genny annyira hatnak rám, hogy a gyerekeimet nem tudtam gyógyítani, s mindig csodálkoztam, hogy a nők általában nem iszonyodnak a sebtől. Ma is erőt kellett venni magamon, a kislányom leesett a

bicikliről, s én ragasztottam le a horzsolását. Éppen erről jutott eszembe a tügyi gyerekek ezernyi zsúfolt és elhanyagolt sebe. Még azt is láttam ebben a faluban, hogy a kukac kikelt a gyerekek sebében, s fehéren nyüzsgött a haja közt.

Nem sokáig laktam együtt ebben a közösségben, s úgy is emlékszem, hogy ez az egész idő állandó hadviselés volt. Ezért ez a korszak önállóvá lett magában a faluban telt életemben is. Ha tanyákon láttam, gazdag és hatalmas földbirtokosoknál, hogy a béreseknél két család lakott egy konyhán, nem volt nekem újság, s hihetetlen, de felújult bennem a tügyi korszak, s részvéttel néztem a szegény asszonyokat sok gyermekükkel, mit szenvedhetnek egy életen át. Kisebbségi harc, mert nincs az a két család a világon, amely egyenrangúnak tartaná magát. Béreseik közt is egyik mindig előkelőbb, mint a másik. Mi is például mennyivel különbek voltunk, mint az a másik család. A szegénység még nem elég, az lehet egyforma, de honnan süllyedt le valaki a szegénységbe? Ez a kérdés. S hogyan lenne, mikor még a nemzetek is vitatják eredetük előkelőségét. Kultúrájuk magasabbrendűségét. Fajuk kiválóságát. Ezt mi is vitattuk, sőt vitán felül állónak láttuk, s már a legkisebb is köztünk bőszen önérzettel tudta, hogy megalázó lenne ránézve, ha a másik családdal bármiképp is érintkezik, vagy akár csak szóba is áll. Hiszen már az is bizonyító erejű, hogy mi az első házban laktunk, azok pedig a hátulsóban! Falun a szobát nevezik háznak, tehát a konyhából nyíló két szoba közül az utca felőli hasonlíthatatlanul előkelőbb mint az, amely a trágyadomb felé hátra fekszik. Édesanyámnak bizonyos büszkeséget adott, hogy akárhogy is van, de annyira még ekkor sem süllyedtünk, hogy a hátuló házban lakjunk.

Ez annál nagyobb és előkelőbb dolog volt, mert az édesanyám határozottan kikötötte, hogy a konyhában levő szabad tűzhelyhez azoknak semmi közük. „Főzzenek, ahol akarnak, de én velük egy tűzhelyen nem főzök.” Nem tudom, azok hol főztek, valószínűleg volt egy kis sparhertjük, mert mind a két szobában kemence volt, s még ebben az időben nem volt szokás a kemence mellé tűzhelyet is építeni. Ez éppen ebben az időben kezdett szokásba jönni. Az is lehet, hogy hátul az udvaron főztek, magukrakta tűzhelyen, hiszen ilyet könnyen tudtak csinálni az eresz alatt, vagy a legelső kis félfedél alatt, ami a háztetőhöz építve volt. Csak arra emlékszem, hogy mi hihetetlen göggel tudtunk, gyerekek, ott gubbasztani a hatalmas nagy konyhai tűzhely mellett, ahol szabad lángra voltak a lábasok feltéve, s mindenikben folyton rotyogott valami. A másik asszony gyerekei irigykedve és a sarokba szorulva lesték, vajon micsoda jóféle föl nálunk, mint az egerek vagy apró sátnok. Mind csupa Kurrah, Berreg, Duzzog, a Vörösmarty Csongor és Tündéjében: így értettem meg a költőt, aki nemcsak a mitológia vértelen képei közül, de a béresgyerekek sunnyogó árnyaiból állíthatta meséjébe az apró ördögfiakat.

Nem tudom, kik lehettek ezek a szegények. Valószínűleg summás volt, gazdasági cseléd a férfi, mert sose volt otthon, csak éjszakára jött haza, vagy még arra is ritkán. Szegény ember volt, azok közül a mélységben élő szegény emberek közül, akikkel itt találkoztam először Tügyön. Olyanok voltak, mint a néger, vagy még a négerknél is ősbibb fajták, ezek a gyerekek semmit nem utáltak s mindent megettek; mint a tyúkok kapirgáltak a trágyadombon s megették, amit leltek. De hogyan is lettek volna szegények: egy férfi keresett rájuk s ebben az időben mit fizettek egy férfinak, ha az egész évre beállott? A kocsisnak fizettek húsz forintot egész évre. Kommenciót kaptak s azon tengődni, az igazán csak ebben a korban volt már lehetséges.

Most, hogy mentse egy anya a gyermekeit ettől a bűzös féktelenségtől? csak úgy, hogy el kell tőlük szeparálni a saját életét. Édesanyámnak ebben a korszakban legfőbb munkája az volt, hogy mint a kotló, állandóan terjegette a karjait, és befelé terelt bennünket a házba. Pedig ez a ház, már az a szoba sem volt valami paradicsomi hely. Apró ablakok, mintha ki sem lehetett

volna nyitni. A szellőztetést csak a következő lakásban ismertem meg. Itt ugyanabban a savanykás bűzben éltünk éjjel-nappal. Azt hiszem, édesanyám folyton szégyellte magát egész ittlakta alatt, pedig már több mint két éve laktak ők itt, az egész idő alatt, amit én Istvándiban töltöttem. Én Istvándiban azt hittem, az egész világon annál szomorúbb nem lehet, mint a mi házunk, a gépészház, amelynek szomorúságára nyilván édesnagymam felfogása figyelmeztetett. Itt megtanultam, hogy az még valami boldog hely volt, hisz bárha nem is volt kert, udvar és kerítés s bármily ridegen állott is az útfélen a ház, de magunk laktunk benne! S aki belejött lakni hozzánk, az a mi cselédünk volt. Csak itt tűnt fel nekem, hogy ott cseléd is volt, pedig csak hárman voltunk, maig itt cseng a fülemben a lánycseléd kicsúfolására csinált nóta, amit a kovácslegények daloltak:

*Kovácsos a tekenő
Kovács Julcsa heverő,
Délig is elaludna,
Ha Máté Jóska nem volna.*

Tehát Kovács Julcsának hívták a cselédünket. Ott hált a konyhában. A konyha oly pici volt, hogy ha Kovács Julcsa lefeküdt, azt csak úgy tehette, hogy a konyha közepére letett egy szalmazsákot, s ha Laci bátyám későn jött haza, akkor át kellett lépnie azon a szalmazsákon. A két segéd pedig a műhelyben aludt. A műhely közepére tették le ők is a jól megtömött szalmazsájukat kétoldalt az üllő mellett és azon feküdtek. A ház, az emberek éjjeli menedéke s nappali munkatelepe. Hozzájuk képest mi nagyon urak voltunk, majdnem akkora előkelőségek, mint mihozzánk képest a földbirtokos. A lány éppen úgy, mint a legények a műhelyben, vidámak voltak, és folyton daloltak. De azért mindig panaszkodtak, hogy nem lehet tisztán tartani magukat s a fehéreneműjüket. Azért mégsem láttak semmi sértőt a dologban, természetesen vették, s nyilvánvalóan más gépészházban is így lett volna a helyük és a dolguk, ha másuva szegődtek volna el. Nem lehetett segíteni rajta. Laci bátyám, ha valaki merészelt dűnnyögni és panaszkodni, mérgesen förmedt rájuk: „Menjete az úrhoz, fenyegetek meg, hogy ha nem épít nagyobb házat, akkor agyonveritek.” Ezen nevettek, de valóban, másképpen nem lehetett volna rákényszeríteni a földesurat, aki azt felelhette: „Ez a ház mindig így állott, ha nem tetszik, elmehetnek, van elég pályázó gépész, kapok mást.” Mint ahogy kapott is. („A bátyám mindig jó volt a néphez!”) Más földesuraknál sem volt jobb gépészház, sem nagyobb fizetés. Sem a béresek nem kaptak jobb lakást, így a rend tökéletes volt és az érdekeltek nyugodtak, hogy mindenütt azonos feltételek mellett találták meg saját nyomorúságos sorsukat.

Mindig a ház az igazi értékmérő az életek összehasonlításában. Ebben a korban a szerény házak jutottak a munkavégzőknek. De én alig voltam otthon kevés ideig, egy nap jött édesapám és vígan bekiáltott a házba:

- No, pakoljatok! Megyünk!

Édesanyám nem értette. Hova? Miért? Mit jelent ez?

- Egy-kettő! mit tátod a szádat!/? fogd azt a zsákot, dugdod már bele a ruhafélét!

Édesanyám csak állott, s mi gyerekek is csak bámultunk: édesapám arca ragyogott, s nagyon titokzatos volt, de úgy tett, mintha a legtermészetesebb volna, hogy egy-kettő, egy-kettő, csak úgy zsákba mindent.

- De miért? Hova?

- Hova, hova, hova. Semmi közöd hozzá! Ha én azt mondom, hogy mozdulj, akkor mozdulj! Vettem egy házat.

- Mi-it? - s édesanyámnak azonnal könny buggyant a szeméből és azt se tudta, mék lábára álljon, csak leszédült szegény a legközelebbi székre, ájuláshoz közel.

- No, mit jajgatsz, tán nem tetszik? Még vissza lehet adni a foglalót - tréfált édesapám, s már ki is mozdította az egyik ágyat a helyéből, hogy annak le is szakadt az egyik kapcsa.

- Jaj, ne rángasd már, ne rángasd - kelt fel édesanyám, hogy megmentse a kis bútorait ennek a vasmarkúnak a kezéből. - Majd összepakolok mingyárt.

- Hohóóó, majd én arra várok! egy-kettő! szedd a motyódat, mert már itt is a szekér.

- Szekér? - s édesanyám nem tudta mit csináljon, sírjon vagy nevéssen, tehát egyszerre mind a kettőt megtette.

Mi rákezdtek az indián üvöltést, hogy házunk van, házunk van, s csakugyan abban a percben már csak úgy szedték-rakták a holmit:

- De hát, Bálint! be lehet abba mingyárt költözni?

- Az ürgelyukba nem lehet? Abba is lehet. Örülj, hogy mehetsz.

- És hol van az a ház?

- Ott ül a fenekén, majd meglátod.

És mi nevettünk, mert édesapám is harsányan nevetett. Össze-összecsapta a két tenyerét a mi rettenetes nagy csodálkozásunkra, s felkacagott. Aztán rögtön döntötte szét az ágyakat, a szekrényekből borogatta ki a ruhákat, s édesanyám nem győzte kétségbeesve kapkodni a holmijait, hogy ne legyenek már ilyen pogányok, nem úgy megy az, mindent rendben kell csinálni.

- Nem úgy megy? majd még úgyabbul is megy!...

S a kocsissal ketten, cipelték is már kifelé a szekrényféléket. Az üveges almáriumot s az ágyakat.

- Mint a sátoros cigányok! - szepegett édesanyám s fel is pattant: - Ej, énvelem ne csináld, nem kell nekem, hogy az egész világ lássa a szennyeseimet!

- Leesik az aranygyűrű az ujjadról - nevetett rajta újra édesapám, s nekem s nekünk, a gyerekeknek, roppant tetszett, hogy édesanyámat úgy megugratja, s úgy éreztük, ez valami nagyszerű tett, hogy édesapám ilyen hatalmas. Házat is vett, s egy perc alatt át is költöztet.

Úgy gondolom, édesapám most fogta meg az első pénzt, mióta Tügyön van. Nem ok nélkül lakott ő abban a siralomban; nem volt egy krajcárja sem. Most valahol Bájón vagy Kinyizsen sikerült neki egy nagyobb vállalatot csinálni, bizonyára házépítés, és a kapott pénzből, amit azon a címen préselt ki, hogy kell az anyagra - azonnal megvette a házat. Ez volt az ő mód-szere mindig. Vállaláskor lehet legnagyobb összeget kapni, egy összegben. Ezt ő a sajátjának tekintette, s abban a nyomban beruházta az egész családot. Ilyenkor szokta megvenni a hat pár cipőt, a ruhára valókat, zsák lisztet, zsírshalonnát, és ami kell az életre. A fakeskeredőt pedig biztatta, hogy építés folyamán megkapja a pénzét. Ilyenkor ő hihetetlenül kedves tudott lenni az emberekhez. A zsidóasszonynak úgy udvarolt, hogy hittek neki, mert igen mulattak rajta. Erre jól emlékszem, hogy minden fakeskeredő feleségének rettenetesen tudott a kedvébe járni, mint valami dzsenti, s ez azoknak igen tetszett.

Szóval csak annyi kellett, hogy egyszer kapjon vagy ötven forintot, amivel egy özvegyasszonyt el lehessen kápráztatni, hogy adja el a házát. Akkor aztán a szerződést megírta ő maga. Hő, nagy fiskális volt, úgy írta a szerződéseket, saját egyéni, pattogó, gyaluforgácsforma betűivel, mintha baltával csapkodná. A másik szerződő félnek, a száraz, gyáva, rettegő parasztnak, aki még mindig attól fél, hogy becsapja a mester, még a fülét is bekötötte, nemcsak a szemét. Benne volt abban a szerződésben minden, ami csak szemnek-szájnak tetszik, dátum szerint, megállapított pontos fizetés, mesés összegek, taktusra, mint a templomban az orgonaszó. Ha aztán eljöttek a dátumok s nem volt fizetés, mert nyoma sem volt miből, az már semmi, hol van az még... Itt is, a házért csak éppen a foglalt tudta letenni, s aztán míg csak ott laktunk a házban, folyton törlesztettük az árát: házbért ugyanis kellett volna fizetni.

Fő, hogy megvolt a ház. S mienk volt. Saját.

- És egyedül lakunk benne? - dadogta félve édesanyám.

- Egyedül? Ha csak a pókok nem hegedülnek a filedbe.

- Jaj, istenem, ilyen boldogság - sírt édesanyám, törülgette a könnyeit, s harapta a szája szélét, hogy fojtassa a sírást és a nevetést.

- Én már nem emlékszem, hogy volt, fiam - mesélte öreg korában -, de valahogy meg kellett lenni, mert apádnak nagyon sietős volt, neki már másnap délre ott kellett lenni az építésen, valahol más faluba. Az apróságokat, tekenőt, dézsát, ruhafélét úgy hurcoltuk végig a falun, mint a cigányok. Nem jött senki segíteni. Nagy munkaidő is volt még az igaz, akkor törték a kukoricát, micsoda kukorica volt ott, fiam, nem is láttam én odáig ilyen fajta kukoricát, óriási volt, és megrakták azokat a szekereket. Csak a csövet törték le, a szár úgy maradt, azt is egészen másképp csinálták, mint a csécsiek, ó, úgy sehol sem tudnak dolgozni, mint Csécsén, de talán csak mert nekik kicsi van és meg lehet csinálni.

Így mondott el édesanyám egy-egy ilyen emléket, s úgy látszik, ezt is tőle örököltem, mert bennem is így kavarnak az életemlékek, minden szó az egész miliót magával rántva, mintha egy kukoricaszárat akar valaki tövestül kihúzni, mekkora darab földet kell vele szakítani.

A házunkat nehéz megmagyarázni, hogy hol volt, annak aki sohase volt Pthrügyön. A falu közepén van a templom egy kis emelkedésen. A templom faránál megy el egy sikátor, egészen úgy, mint a régi városokban egy-egy körbe kanyarodó tabáni út. Ezen a sikátoron kanyarodik az ember mifelénk, s ott van Liscsány-kastély, ami egy kétszobás kis ház, csak olyan négyszázéves kőépületnek látszik. Magas kőlépcsővel. Valaha uradalmi épület lehetett, most egy Lichtenstein nevű zsidó bérlő lakott benne, röviden: Liscsány. Hát ahogy az ember azon túl jut, már ott laknak szemben Hallgató sógorék, s aztán az út egyenesbe fordul, és a száraz-malom mellett el, talán harmadik ház a mienk. De nagyon érdekes ház, mert keresztút van előtte. A kaput azért is szerettem, mert emlékeztetett a csécsi kapura, erre is derékszögben mered rá egy út, melynek a másik végén a Pallagi-telek és ház áll.

Most már azt hiszem, a figyelmes olvasó bekötött szemmel is oda tudna találni.

Most is megvan a ház, én azt hiszem, 1922-ben láttam utoljára. Nagyon is szépnek s rendben találtam. Jó gazdája volt azóta, aki egy kicsit összepofozta. Újonnan kötött szalmateteje volt, a kerítése is új, s bent is minden olyan jó karban, hogy mikor bementem, csak bámultam. Még azt hiszem, fel is van emelve egy kicsit a fal, mert az én időmben oly alacsony volt a mester-gerenda, hogy édesapám, ha fát vágott, illetve szántalpat faragott, mindig úgy kellett állania, hogy a felemelt fejszét bele ne üsse.

Szóval a házat úgy találtam, mint ahogy a budai árvíz emléktábláját: mikor feltöltötték az utcát, a jó budaiak ijedten látták, hogy a vízmagasság föld alá kerül. Erre ugyanannyival emelték a járda fölé: „Wasserhöhe” 1838. március 15-én.

Az a mi házunk is, sohase volt ilyen magas a mi tügyi árvizünkben. Az egy nagyon alacsonyan és igen elnyűtten ottmaradt kis egyszemű házacska volt, igen ócska s mindenfelé csorgó tetővel, kidúlt-bedúlt, elnyűtt léckerítés volt körülötte s a tornáca kikopottan, sárral verve. Ha ember be akart menni, szinte le kellett hajolni s kicsit befelé, lejjebb kellett lépni. A nagy szabadtűzhelyes konyhából jobbra nyílt - a szobaajtó, s a szoba olyan volt az utcai egy ablakkal s az udvari másikkal, mint valami medvebarlang, alacsony, sötét és bűdös.

Ez volt az a hely, amiről édesanyámnak csupa olyan jó emléke maradt. Hogyne maradt volna: itt élte le boldog és valamennyire napfényes legszebb asszonykorát. Az ő emlékét nem az agy, a szív festette csillogóra, elmosódtak a részletek, s csak az élet fénykora maradt meg egységes szivárványképnek.

Úgy számítom, hogy 1887 őszén vették, s itt laktak 1893 tavaszáig, a tűzig, mert leégett a ház. Persze, akkor építette újra valaki s emelte fel a falakat...

Bennem valahogy úgy van elrendeződve, hogy azt az első félháztvégi lakást úgy érzem, mint a szolgáltatnak házában való kínlódást, ellenségek között voltunk, egyik kézben az ásó, másokban fegyver: már mi gyerekek. Ellenben a *házunk*, az más, az igazán otthon volt. Mintha csak megérkeztünk volna a babiloni fogságból.

Mindenesetre nagy dolog volt, saját fedél! Saját hajlék! Bár itt is volt egy kis baj, mert két ház volt az udvaron. De egy nagy szerencse is volt, az, hogy Erdei, aki a házzal szemben egy még annál is szolgálbb formán kisebb „zsellérházban” lakott, ahonnan nem lehetett kitenni - gyermektelen szegény volt. Ő is, a felesége is szótlan és mogorva emberek, akik nem zavartak sok vizet. Édesanyám szinte még szerette is őket, s figyelmével megtanított, hogy hogy kell nézni a szegény emberek életére.

Azt nem lehet elmondani, micsoda nagy asszony lett édesanyám a saját házában. Nem nézett bele többet senki a szájába, hogy mit főz. Szinte élvezet volt, hogy ha semmit se tudott főzni a világon, csak éppen vizet melegített, azt se látta senki. „Feltett anyád egy fazék vizet - mondta Laci bátyám -, belelökött egy kis lisztet, egy csipet sót, megvót az ebéd.”

Mindegy, akárhogy volt, még ha az is igaz lett volna, amiért ezt felhányta Laci bátyám tizenkét év múlva, hogy: „ha anyád egy fazék paszujt főzött három napra, akkor is többbe került a konyhája, mint az én feleségemnek, pedig Emma mindig három ételt főzött”. Ez csak olyan testvéri kedély. Az édesanyám konyhája bizony nem került sokba, csak mindig annyiba, amennyi pénz volt. Édesanyám ugyanis egyáltalán nem ismerte a pénz értékét. A leghalványabb fogalma sem volt arról, hogy kell beosztani. Ő azt csinálta, amit én: azonnal kiadni minden pénzt, ami a házba bejön. Nincs olyan élet, ahol szükség ne lenne valamire még. „Most kell beszerezni, fiam, mikor van miből.” Tehát mihelyt egy forintja lett azonnal megvette ami a spájzban hiányzott s felfelé, ami a szobában, a sifonokban, a fehérneműben és a ruhaneműben, és ha már az egész család zsúfolásig tele volt, akkor következtek a testvérek, az a szegény Józsi, az a szegény Laci... Csak egy baj van: így lett volna, de soha életében az elő nem fordult, hogy a napi szűkségen túl valamije lett volna, mert ha éppen lett volna, ott az ura, aki, ha pénz volt, azonnal jött: „Aggyál csak ide száz forintot.” Rögtön vásárolt egy gépet, vagy vállalt egy olyan munkát, amire csak rá lehetett fizetni.

A legnagyobb rejtély előttem, mért látta édesapám a legreménytelenebb vállalatot is ragyogónak és megvalósíthatónak.

Az iparengedélyét is itt szerezte meg, már a maga házában.

És itt éheztem, kizárólag csak itt, ebben a házban eddig egész életemben.

De itt sokat.

ÉHSÉG

Az első pillanat irányít: a pillanatok végtelen sora aztán csak ezt az első, adott irányt követi vagy megváltoztatja.

Volt néhány első pillanat, mikor az volt az érzésem, hogy most vége mindennek. Most minden megszűnt, s nem jön többet semmi jó. A legelső ezek között a döbbenetes pillanatok közt az volt, mikor megértettem, hogy édesanyám azért nem tud enni adni, mert nincs mit.

A *Vég* tűnt fel előttem. Nem tudtam mi, csak azt, hogy most el kell szédülni, vége a világnak: tátott szájú rémület.

Nincs. Ha nincs, honnan lesz? most mi lesz?

Ehhez hasonlítható ijedtséget soha többet nem éreztem, s nem is érezhettem: ezt csak az akasztófa alatt érezheti így az ember: idejutottam?

Kisfiú voltam, nyolcéves, de oly kicsi lettem, szinte eltűntem, buborék, parány. Nem lehetett gondolkozni: nincs. Ha nincs, akkor semmi sincs. Kenyér és még mi minden jó van a világon, az mind nincs. Bútor volt, de a szék lábába nem haraphat az ember.

Érthetetlen volt, mert még addig nem voltam éhes. Még nem ismertem az éhséget. Tehát nem is tudtam, mitől ijedtem meg. Csécsén hogy gondolhattam volna valaha is arra, hogy van éhség: tele van a kamra, padlás, szekrény, minden tele volt ennivalóval, az élőfa is gyümölcsrel volt rakva, s nem kellett garast adni egy rossz kis almáért, s az állatok is csorogtak a legfinomabb lenyelnivalótól, megharaptam a tehenet. A gyomrom mindig puffadt volt és tömött, s még csak tovább tömték belém az ételt, s mindig jobbakat, az ínyem válogatott, s mindenki, aki volt, aki élt, tömötten lihegett ebéd után a sok evéstől. Istvándiban? hát ott se éheztem; ami éhség, azt nem tudtam; kenyér volt, minden percben adtak, ha kértem, a többi meg nem fontos, dió is volt, sülttök, puliszka: fogalmam sem volt arról, hogy ételek közt rangsor is van: éhes gyomornak minden jó, s ettem...

De már feltűnt valami előttem: itt maradt bizonyos megütődés, hogy Laci bátyám *nem adott pénzt* ételre... Tehát véleményem szerint volt pénz, és nem adták oda, hogy ételt vegyünk... De mintha nem értettem volna ennek a lényegét: minek is adott volna, ha van étel. A kenyér, az éppen úgy van, mint víz, a víz a korsóban áll, a kenyér a kosárban. Mire itt a pénz? S mégis kellett, hogy bizonyos tűnődés folyt bennem, másképp nem maradt volna meg emlékeimben a pénz. S haragudtam is, hogy Laci bátyám megrikatja édesnagymammat azzal, hogy nem ad pénzt... ez nem volt egy fiúhoz illő... én odaadnám minden pénzemet, örülnék, ha odaadhatom... ez a rosszkodás, hogy a bátyám nem adott pénzt, olyan csúnya dolognak látszott nekem, mintha én megtagadtam volna, hogy odaadjam a palatáblát, ha nagymamám kéri... Nem, azt hiszem, még akkor semmiképpen sem kapcsolódott össze a kenyér és az ár. Nem tudtam s nem is kívántam megmagyarázni, hogy olykor sok húst raktak fel a szépen megterített asztalra, rengeteg húst, csirkehúst, disznóhúst, bárányhúst, s mindenféle térszaféléket, s hogy ehhez Laci bátyámnak mégiscsak pénzt kellett adni előbb az édesnagymamám kezébe... Alapérzésem az volt, hogy az étel: van. Nem adják ide; nem lehet megérteni, hogy csak néha-néha adnak bőségesen, máskor meg hagyják, hogy az ember csak a pusztán kenyeret rágja... de azt elképzelni, hogy lehet olyan is, hogy *nem lesz semmi étel a háznál*, azt nem kaptam meg, azt a gondolatot. Benne voltam egy állapotban, amelynek főjellemezője, hogy étel van: egy iparosnak ne lenne? Mert valóban úgy is van, hogy egy iparosnak, aki állásban van, annak mindig van

annyija, hogy ennivalója tökéletesen bőségesen legyen. Egy ilyen iparosnak a gyermekei nem is jöhetnek rá, mi az éhség.

S mégis, abban a pillanatban, mikor legelső eset volt, hogy édesanyám sovány arcán és nagy, feketekarikás szemein és csorgó könnyein át feltűnt a *rém*, megláttam a legnagyobb rémet, az éhséget: teljesen és tökéletesen tudtam, hogy arról van szó, hogy most igen nagy szenvedések közt meg fogunk halni.

Abban a szédületben nemcsak azt tudtam, hogy meg fogunk halni, de azt is, hogy ez iszonyú fájdalmakkal is jár. Hiszen, ha az Éhséget nem is éreztem, de éhes számtalanszor voltam, s ha késett az ebéd vagy vacsora, hányszor sírtam, míg a beleimet csikorgó fájás kínozza. Ha az ember sír, mikor késik a vacsora, mi lesz, ha késik a halál? A halál sem lehet más, csak egy nagyon elkészt vacsora... annyira elkészik, hogy az ember belehal... És úgy megijedtem attól, hogy édesanyám milyen kicsi, milyen sovány és milyen kétségbeesett, hogy reszkettem, és sírni sem bírtam a roppant vacogástól. S milyen mérgesen kiabál: mit adjak, a húsomat adjam oda?

S aztán szégyelltem magam; szégyelltem az apámat, hogy nincs étel, az anyámat, hogy nem főzött, azért anya, hogy legyen mit és főzzön... és szégyelltem magam, mert már tudtam, hogy a legcsúnyább, ha valakinek nincs ennivalója. Istvándiban már ebből leckét kaptam. Az iskolában rettenetesen lenézték azt a gyereket, aki nem hozott ennivalót, és hihetetlenül tisztelték azt, aki vastagabb vajaskenyeret hozott mint más, vagy még jobbakat, sült csirkét vagy füstölt kolbászdarabokat vagy sonkát, sült húst vagy fánkot vagy kalácsot, ami mindennek a teteje volt... Ha valamelyik kislány kalácsot hozott, akkor a többi körülállotta, és úgy kuncsorgott előtte, hogy mindenkinek adott egy-egy morzsát, a kinyújtott nyelvére tette a gyerekeknek; sőt, még a fiúknak is. Mikor később láttam, hogy a pap ugyanígy osztotta az úrvacsorai fehér kenyeret a felnőtteknek, volt valami olyan érzésem, hogy éppen úgy ajándékoz belőle, mint a lányok az iskolában a kalácsból... s még teológus koromban is megvolt az az érzésem, hogy ez az egész úrvacsora onnan származott, hogy az őskeresztények annyira éhesek voltak, hogy a pap falatonként etette őket...

De hogy valakinek nincs ennivalója, sőt, hogy oly szegény legyen egy kisfiú vagy kislány, hogy sohase hoz ennivalót, ez egyrészt megfoghatatlan, másrészt annyira utálatos és megvetésre méltó volt, hogy az ilyennel már nem is lehetett szóba állani. „Ez lop” - mondták egymásnak a fiúk s lányok. „Az egy tolvaj, annak nincs mit enni.” És kiderült, hogy ha elveszett valami, különösen étel, de palavessző vagy tollszár vagy bármi más is, azt mindig ezek az „éhesek” vitték el, s a tanító, ha motozást tartott, először mindig az éheseket motozta meg, s az egész iskola kárörömmel és gonosz indulattal leste, hogy melyik éhes volt már megint.

Én tehát, kivált hogy az sohase fordult elő, hogy én ne vittem volna valamit s legtöbbször valami jót, az iskolába, teljesen beleszoktam abba az iszonyatba hogy az éhesektől el kell húzódni, azokkal nem szabad még beszélni sem, mert az nagyon rosszféle, mind egytől egyig. Pizkosak és gonoszak, nincs ennivalójuk se, nem is volna szabad őket be sem eresztetni az iskolába, egyáltalán az iskolában csak a jó ruhába öltözött, minden reggel tisztára mosdott, megfésült és jószagú kislányoknak s fiúknak volna igazság szerint helye. De hogy jön be oda, micsoda szemtelenség, az éhes, amék mindig borzas, fésűje sincs, „honnan lenne, mikor kenyere sincs” és tele van sebbel, varral, tetűvel.

Amit a gyermek, mint pszichózist kap, annak természetesen bölcs és igazságos alapja van. A falu törvénye szerint nincs éhség, nem szabad, hogy éhség legyen. *Éhezés van*. Az kell, hogy éhezzenek a népek, de éhségnek, éhínségnek lenni nem szabad. Az, aki betartja a falu törvényeit, az lehetetlen, hogy éhezzen, hálálosan, hogy éhenhaljon. Azért van a roppant spórolás - nem takarékoság, hanem spórolás. A takarékoság azt jelenti, hogy valamit félre kell tenni

holnapra vagy holnaputánra, vagy az ismeretlen távoli időkre, hogy legyen. Spórolás azt jelenti, hogy nem szabad elfogyasztani, ami van. A falu oly szűk méretek közt él, hogy ki van szabva, hogy miből mennyit szabad enni. Mivel az Alföld búzatermő, a kenyér határtalanul fogyasztható. A gyerek minden percben kap, ha kér. A felnőtt annyit szel s vág s kap, ha bennkosztos a napszámos, amennyit csak meg bír ez enni. Arra nincs eset, hogy kenyér elégségében hiányt tenne bárki is: termelő gazdák és azoknak alkalmazottai. Már a hús, az a másik véglét, az ki van porciózva. Húsból csak annyit szabad enni, amennyit a gazdasszony vagy a szülő kioszt. Egy morzsával sem szabad többet. Az nem létezik, hogy még kérjen valaki, ha megkapta a maga porcióját. Ha megteszi, akkor sem kap, s ha a helyzet olyan, hogy mégis adni kell, rettenetes felháborodás lesz belőle, évek múlva sem felejtik el, megvan az illetőnek a neve... A többi étel árának megfelelően fogyasztható. Babból többet, mint tésztából, káposztából többet, mint babból s krumpliból majdnem annyit lehet, mint kenyérből. Kalácsból? abból oly vékony szeletet, amilyent csak lehet szelni. Iskolába a gyerekek hoztak papírvékony fehér kalácsszeletet, kézvastagságú, araszvastagságú kenyéren, s úgy ették, vagy még nagyobb gusztussal, mint a szalonnát a kenyéren. Ennek másik oldala, hogy az urak gyerekei, akik soha otthon nem esznek kukoricakenyeret az iskolában elcserélik a fehér búzakenyerüket kukoricapogácsáért például.

A falu felfogása szerint az Isten mindenkinek juttat annyit, ami őt megilleti: hamármost valakinek nincs kenyere, az minden megvetést megérdemel, mert elvesztegette az Isten áldását: lomha, dologtalan, piszkos, becstelen, aljas, undok ember, aki nemcsak minden megvetést megérdemel, de még ki is kellene az illetet verni a faluból, hogy ne csúfítsa a községünket, mert az ilyen csak szégyenre van. Az ilyen szegény tudniillik azért szegény, mert nem hajlandó eleget dolgozni. A szegénynek az a hivatása, hogy a gazda szemével nézze az előtte álló munkát s azt a legrövidebb idő alatt, a legökételesebben s a legolcsóbban végezze el. Az ilyen embert megbecsülik s annak van is kenyere.

Egyebe nincs, mert ha nem fizetnek neki, miből legyen, de elégedjék meg avval, hogy „megkapja, ami neki jár”. A rendes szegény ember, ha éccaka hirtelen zivatar tör ki, kiugrik az ágyából, kiszalad a mezőre és betetézi a boglyát, hogy be ne ázzon, vagy az ilyen szegény, ha észreveszi, hogy a kocsis lánynál csavarog, s egész éccaka nem megy haza, éjfélkor felkél a meleg vacokból, s elindul enni adni a jószágnak. Ezért semmiféle külön díjat nem számít fel, s nem is kap, de alkalmilag egy jó szót: „még szerencse, hogy Józsi bácsi benézett és adott azoknak a szegény lovaknak, mert a felől a bitang felől, mind éhhel nyúlhatott volna ki”. De kap is Józsi bácsi például egy pipa dohányt, vagy ha igazán jóra való ember, akkor egy marék bagót, mert egy igazi jóra való szegény ne dohányozzon, érje be bagózással vagy a köpéssel.

A szabályszerűen élő falvakban, amilyenek Csécse és Istvándi, mindenkinek pontosan meg volt szabva az étkezése is. Csirkét még a nagygazda sem ehetett, csak sátoros ünnepeken. Különbben a csirke arra való volt, hogy el kell adni. Ezért volt olyan találó mondás, hogy „ha a paraszt tyúkot eszik, akkor vagy ő beteg, vagy a tyúk”. Mert a beteg tyúkot viszont hamar le kellett vágni, míg vért ereszt. Már ha nem jön vére, gazda nem ette meg, csak a cigányok, meg a cigányokkal egyenrangú éhesek. Arra volt jó az adó és a drága ipari áru, ami mégis nélkülözhetetlen volt a földművesnek, hogy termését az utolsó szemig eladja. A falu élete oly szigorúan volt szabályozva, hogy nem is fogyaszthatta el, amit termelt, mert akkor miből fizeti a három fizetnivalót, az adót, a kamatot és a pálinkát. Ebben az időben a termelés is lehető legcsekélyebb hasznú volt. Még nagy legelők voltak, takarmánytermelés majdnem semmi, s akinek sok földje volt, egyszerűen parlagon hagyta, az ország összes szántójának egyharmada mindenestre ugaron volt, csak bogáncsot termett. A nép minimális fogyasztásával pótolta azt, amit többtermelésben kellett volna kihoznia. A földművesnép élt a legrosszabb élelmezésben az egész országban.

Tügyön ebbe a koplaló felekezetbe kerültek a szüleim, akiknek különben erre semmi joguk nem volt. Mert ha a falu törvénye szerint csak éppen az éhhaláltól lehetett mentes a szegénység, ez normális berendezkedés volt. De az én apám nem volt a falu törvénye alatt. Ő már régen kilépett abból a szigorú, de becstelen törvényből. Ő saját törvényt vállalt. Az apám úgy járt, mint a vakmerő, aki elindul dús remények miatt aranyat ásni, vagy tengerre száll gyöngyöket halászni. Tudja, hogy vállalata kockázatos s útközben éhen is halhat. Az apám így került az éhség-zónára, semmi joga nem volt rá, hogy egyetlen panaszszót is ejtsen az emberek s a társadalom ellen.

S nem is ejtett. Édesapám soha életében nem panaszkodott, annál többet káromkodott. Azért nem értettem én, hogy mi az a hősiesség, hogy édesapám a legnehezebb körülmények közt, mikor igazán az éhínség napjait éltük, s ez soká eltartott, aztán újra meg újra előtűnt, soha egyetlenegyszer sem panaszolt. Én ezt rendkívülinek tartottam benne, csodálatosnak, nagyszerűnek, szinte megérthetetlennek. Micsoda kemény férfi az, akinek ilyen szörnyű nehézségek közt eszébe sem jut, hogy panaszra nyissa a száját? S hogy soha, legszegényebb állapotában sem tekintette magát a szegények sorstársának. Hiszen még 1902-ben is, mikor már Pesten laktunk, Kispesten, volt olyan hét, amikor három egyetemi hallgató, két gimnazista és két polgárista gyerekkel népes család, úgy töltöttünk egy egész hetet, hogy se ennivaló, se hitel, csak szédelegtünk jobbra-balra. Én írtam Gyula bátyámnak egy keserű levelet, mire ő, akinek szintén nem volt pénze, s miattunk: újra küldött húsz koronát... Ezzel édesapám azonnal csinált egy vállalkozást, s már este azzal jött, „no, nem haltok már meg” s az asztalra dobott egy marék ezüstöt, az előlegből.

Ez volt az oka, hogy édesapám nem panaszkodhatott egyébre, csak arra, hogy most éppen rosszul megy: de azért ne essetek kétségbe, holnap már megint jó lesz! Nem kell semmi, csak egy jó vállalat... Nem az volt azért csodálatos, hogy nem panaszkodott, hiszen semmi joga sem volt a panaszra, mikor maga okozta a bajt, amiben volt, ellenben mindig megvolt a teljes reménye, hogy játszva kiemelkedhetik belőle, hanem az volt a csodálatos, hogy soha egy pillanatra sem csökkent a reménye és az energiája. Állandóan magas izzású volt a lelkes elszántsága, hogy valamire vállalkozzon, amiből pénzt csinálhat. Az ő magyarsága ebben nyilvánult: amit úgy hívtak abban az időben, hogy „a magyar a jég hátán is megél”. Ez valami különös támadó magatartás az élettel szemben, ugrásra kész tigris, lesben álló párduc, földre szegzett szemmel a magasban kóválygó sas.

Roppant nehézségek között kellett azonban gyakorolnia a vállalkozó képességét. Magában a faluban jóformán semmi lehetősége nem volt a pénzkeresetre. Itt, a rokonok, semmi munkát sem akartak neki adni. Odakerült az „éhesek” listájára, s az éhesektől minden kolerásnál jobban iszonyodnak a gazdák. Az apám pedig büszke volt, vagy inkább hetyke, s nem alázta meg magát, és nem volt hajlandó igazolni, hogy nem az, aminek nézik. Inkább elment hát messze földre, a szomszéd falvakat járta, sorra egyiket a másik után, hol volna valami munka? Lakta a kocsmákat, mert hol lehet megtudni, hogy mi van az ismeretlen faluban? csak a kocsmán. Meg az a baj is megvolt odahaza, hogy ő nem volt olyan mester, aki remeket tudott csinálni. Nem is tudta a mesterséget, munka közben tanulgatta. Nem is volt engedélye. Semmi végzettsége nem volt, s így iparendélyről nem is álmodhatott. De idegenben azt nem kérték. Ha megjelenik egy ács, kinek jut eszébe, hogy bizonyítványt kérjen tőle. Pláne, ha az az ács olyan nagyszerűen tudott s annyira szakszerűen beszélni. De otthon, Tügyön óhatatlan volt, hogy ha nem sikerült valami, ha rövidre vágott egy gerendát, azt fel ne róják neki.

Szóval, bizony nagy vergődés volt ez. Az energiát a teher fejtí ki, ami az egyénre nehezedik. Édesapámra roppant teher volt függesztve: a nagy család. Neki tehát tökéletes ácsnak kellett lennie, olyannak, akinek elhiggyék, hogy egyáltalában az, aminek mondja magát.

Mert ha nem hiszik el, akkor is élni kell, de akkor aztán belehull csakugyan a nagy pöcögödörbe, amelyben a pondrók nyüzsögnek, a szegénység emésztő gödrébe. Elmehezt béresnek vagy napszámosnak. Ez a szörnyű fenyegetés volt a másik sarkalója: nem azért vett el papkisasszonyt, hogy erre a sorsra jusson. Tehát ha estére letört, s csüggedten gyalogolt haza húsz kilométerről, hajnalra már újra kipihenhetette magát és friss energiával indult a másik irányba húsz kilométerre, mert azt hallotta keleten, hogy nyugaton tűz volt. Ez nagy hír s nagy szerencse. Ahol tűz volt, ott van munka. Azt a híres ácsmondást, amin jól nevettem később, pataki diákkoromban, hogy ha a szomszéd falu ég, az ács azt szokta mondani: „ott virít a mi búzáánk” - mi igazán szó szerint vehettük, az egész család, mert így volt igaz.

Édesanyám mindig bámulta, hogy az ura olyan, mint a vas: olyan erős és elnyúlhatatlan. Muszáj volt neki. Ehhez az élethez vaserő, vaseszség és rozsdamentes állapot kellett. De hát édesanyámon senki sem csodálkozott, hogy oly gyenge volt, mint a krumplicsira s aki ránézett, azt hitte, most rögtön letörik, s mégis bírta ezt a teméntelen munkát, ami hét gyerek neveléséhez kellett: neki is megvolt a maga életterhe, ami visszafojtott energiát produkált.

S a legmulatságosabb, hogy édesanyám mégis abban nevelt engem, hogy érezzem meg, micsoda szédületes nyomor és szerencsétlenség az, ahogy azok a népek élnek, akik ott körülöttünk lebzselnek. Ott volt mingyárt Erdei, aki az udvarunkon lakott abban a kis házban, amiben semmi sem volt, csak egyetlenegy kis szobácska. Se konyha, se kamra, se valami melléképület, semmi sem volt ott, ami kiegészítette volna azt a parányi házacskát, csak az udvarnak valami átjáró része. Édesapám ezt sem tűrte, hanem elkerítette neki, s oly szűken, hogy csak éppen be tudott a házacskájához menni az utcáról a saját kisajtaján. Igen, mert folytonos, panasszal volt tele a ház. Minden elveszett, a felvágott fa és a félig elfogyasztott sütőtök. Ami apróság kinn maradt éjszakára, az már többet meg nem került, vitték az éhesek. A férfit ugyan sose lehetett látni, az mindig a mezőn volt, a vizeken és mocsarakon, kerülő is volt nyári időben, tehát neki adózott az egész határ. De a felesége az sokat volt otthon, eljárt valahova dolgozni, s az az egy bizonyos, hogy a kamra nélküli házban sohase volt annyi étel, hogy még a másnap is biztosítva lett volna. S az volt a csodálatos, hogy ebben a sajnálatos közelségben ezek az Erdeiek oly távol tudtak élni, hogy az utcán soha meg sem ismertem őket. Gondolom azért, mert sohasem szólottak hozzánk, gyerekekhez, se nem szidtak, se nem dicsértek; nesztelenek és érthetetlenül simán eltűnők voltak a hosszú évek során. A szárcsatojásokra jobban emlékszem, amit tőlük vett édesanyám néha, mint rájuk. Milyen vékonyhájú, apró tojásokat hoztak kosárszámra, csak meg kellett fogni, már be is roppant az oldala, s nagyobb volt a tojásban a sárgája, mint a tyúktojásnál megszoktuk, úgyhogy a rántottája oly sárga volt, hogy nem akartuk enni. Csíkot is hozott néha, de azért úgy voltak ezek is velünk, hogy inkább adták el másnak a holmijukat, mint nekünk: persze olyanoknak, akik pártfogóik voltak, akiknél evvel nagyobb „segítséget” tudtak kisimítani. Édesanyám szigorú volt a vásárlásnál, neki nem volt egy kis pótléka, örült, ha a száraz árat meg tudta adni.

- Látod, fiam - mondta édesanyám -, ezek nem is esznek. Egész héten sem raknak tüzet. Mit ehetnek, istenem, el nem tudom gondolni, mit ehetnek.

Száraz kenyéren s szárított gyümölcsön éltek. S amit kaptak, itt-ott. Malacot soha nem tartottak, se tyúkjuk s valami baromfijuk nem volt. Se fájuk, rőzséjük. A házukon nem volt kémény, még a füst is ott ment, ahol akart. „A hét szűk esztendő” - mondta édesanyám s az emberiséget szánta bennük. S mégis holtig éltek. „Ha az Isten nyulat ad, bokrot is ad hozzá.”

Ebben az állapotban tengődött a lakosságnak egy része. Mindenfelé voltak ilyen szegények, kivált arra jobb kéz felé, a falu szélén. Csupa olyan szegény, akinek semmi más szerepe nem volt, csak az, hogy ne fogyasszon. Ha már él, hadd éljen, dolgozzon a gazdagoknak, de ő maga ne fogyasszon. Görgei Artúr azt mondta egyszer nekem, hogy ő megpróbálta Klagenfurtban,

mi az a minimum, ami mellett az ember még megtarthatja a munkaképességét. Azt állította, hogy oly kevés, hogy azt napi tizenhat fillérből elő lehetett állítani. Eszembe jutott Erdei. Azt hiszem, az ő munkaképességét két fillérből fenn lehetett tartani. Alig látom valószínűnek, hogy valaha pénzt kapott volna. Valahogy természetben kaphatott annyit, amennyit. S azt sem annyira kapta, mint inkább „gyűjtötte”.

Ennek igen, ennek a rétegnek minden oka meg lett volna a panaszra, de ez oly gyöngé volt, hogy még panaszkodni sem bírt. Mikor láttam, hogy az oroszlan, az állatok királya, a cirkuszban mily szelíd és türelmes rögtön kérdeztem, mivel szelídítik?... Éheztetéssel... Eszembe jutott, hogy a magyar népet is ezzel az eszközzel lehetett úgy kordában tartani. Voltak olyan bejáró asszonyok, akik házról házra mentek, szelíden és mély tisztelettel fordultak be a kapun, nem szóltak egy szót sem, csak megállottak a küszöbön, nekitámaszkodtak az ajtófélfának, s szótlanul, szelíd mosolyfélével csak néztek, néztek. S ott állottak, szép, magas, szelíd magyar asszonyok, oly soványan, ahogy csak lehet s nem panaszkodtak és nem kértek: nem volt rá erejük. S édesanyám mérgesen: „Ej, van nekem elég, akinek adjak” - s szelt egy kis karaj kenyért s odaadta. Borzongva emlékszem a szelíd, magyar, szőke asszonyok csöndes, hálás, szótlalan mosolyára, ahogy köszönés nélkül, tovább vontatták magukat, mintha a szél vinné az üres katangot.

Éhes lenni: ez azt jelenti, hogy gazember.

Az iskolában is, azok az éhesek, akiktől úgy óvtak bennünket, mind csöndesek voltak, szelídek és bárgyúk. „A gonoszság kiüt az arcukon” - mondták. Meg azt, hogy: „alamuszi macska nagyot ugrik”. Pedig csak éhesek voltak. Mindig csodálkoznak, hogy hárommillió koldus tud koldus maradni, s túri, hogy oly embertelen éhségben tengődjön egy napról a másikra. De hiszen a hárommilliónak nincs annyi ereje, mint három jóllakottnak. A társadalmi békének évezredek óta az az alapja, hogy az az elem, amelynek okvetlen szüksége volna a javításra, úgy él, mint a cirkuszi oroszlan. Csak a formája van meg: ereje ottmaradt az üres válóban.

Volt nekünk a tügyi iskolában egy nótánk, a Kossuth-nóta. Annak refrénjét így énekeltük: ahelyett, hogy „éljen a magyar”, azt harsogtuk, hogy: „*Éhes a magyar*”.

Akkor még nem tudtam, hogy ez valóban: a magyar jelszó! Pár évvel ezelőtt kimentem a Kiserdőre; itt Budapesten a vásártér mellett van egy kis erdő, s annak a tövében a háború után megtelepedett a proletártömeg. Ötezer család épített itt magának engedély s építőanyag nélkül házat. Földből és utcakövekből és szeméttelapi hulladékból. Hatalmas város lett már, templo-mot is épített ugyanilyen módon, üzleteket, ahol lyukas harisnyát és üres mogyorót árultak, de selyemharisnyában jártak a lányok... Azt kérdeztem a telep önkéntes vezetőjétől, a költőtől, aki éppen pörölte dalának szerzői jogdíját, azért, hogy „Érik a, érik a búzakalász...” azt kérdeztem, milyen fajta népek laknak itt? Magyarok?

Rám nézett különös mosollyal:

- Ha szegény, csak magyar lehet. Ha magyar, csak szegény lehet.

ROKONOK

Most megmutathatom az érem másik oldalát. *Rokonok* című regényemben felállítottam azt a tételt, hogy minden családban van *egy ember*, a többi *rokon*. Ez azt jelentené, hogy van egy tehetséges, erős egyéniség, akire a sok tehetetlen rátámaszkodik. S azt is, hogy az az erős semmit sem produkálhat, mert a hínár körülveszi s lehúzza a mélybe.

No, most megnézem, hogy is áll ez a kérdés, a másik oldalról nézve: az elesett szegény mit kap segítségül az erős és gazdag rokonságtól?

Hát bizony a legáldottabb lélek is, ha a rokonság ostromának van kitéve, ad, ad, de keservesen és kedvetlen. Csak éppen hagyja magát kizsákmányolni, mert bizonyos szentimentális okok miatt nem tudja, hiába próbálgatja, végeredményben képtelen megtagadni a segítséget. De ha ugyanez az ember váratlan sorsfordulat miatt abba a helyzetbe kerül, hogy ő szorul rá azokra, akik, ha neki jól menne, az ő vérszívói lennének, akkor csak a legkeservesebben kaphat valamit még azoktól is, akiken már segített boldogabb napjaiban, de azoktól, akik csak a terhet érzik benne, valami féktelen vad ellenszegülést talál.

Az első esetben azt lehet kimondani: *Mindenkitől meg lehet tagadni a könyöradományt, de a rokontól nem*. A második helyzetben pedig ezt: *Mindenkitől lehet könyöradományt kapni, csak a rokontól nem*.

Az én szüleim ezt nem tudták, s így történt, hogy belerohantak az elképzelhetetlenül legnagyobb szerencsétlenségbe: abba, hogy a rokonok falvába menekültek.

Ez a község ugyanis valósággal telítve volt rokonnal.

Tizenkét évvel ezelőtt voltam utoljára Pthrügyön. Jankával voltunk ott. Már akkor szörnyű szakadékok tátongtak a lélek mélyén, ez a két nap hivatva volt sebeket beforrasztani és új rügyeket fakasztani. Valósággal úgy jártam, hogy apám, anyám útjára tévedtem: elmentem a rokonok hadába, valami homályos reménnyel, hogy ez az utolsó eszköz és mentség.

Szerencsen fiákerbe ültünk. Csak úgy beültem a legelső bérkocsiba a főtéren s azt mondtam:

- Tügyre.

Közben egész testemben végigborzongott a gyermekkor: jaj, micsoda rettenetes dolog volt az, ha Tügyről be kellett menni Szerencsre. 1890-ben újév napján kellett engem bevinni édesapámnak, mert olyan fogfájásom volt, hogy már nem bírták nézni a szenvedésemet. Csikorgó télben, de szép napsütésben *gyalog* mentünk. Édesapám nagy léptekkel ment és gyorsan, mert úgy szokott járni, mint a futószél, s én ott kocogtam megette bekötött fejjel s a fejemen még egy kiskalap.

Útközben édesapám valósággal hőskölteményt mondott el, ami az útnak és a csikorgó fájásnak minden kellemetlenségét elmulasztotta. Azt mesélte el, hogy mikor Gyulához elment Debr-ecenbe nem ment üres kézzel, hanem vitt egy szekér almát, s a piacon hált rajta, akkor őt meg akarta lopni a saját szállásadója, s majdnem emberhalál lett belőle.

Legmélyebb emlékeim mind útközi együttlétekhez fűződnek, olyankor mondta el legkomolyabb dolgait apám, olyankor terítette ki az életét; egy újhelyi kocsmajelenetre gondolok, a bodrogszerdahelyi útra, két állomás közt, ha átgyalogolt az ember, negyven fillért spórolhatott vagy még kevesebbet s útközben volt egy kocsmá, ott hét krajcárért ihatott egy krigli sört. Itt kóstoltam meg a sört először, s csodálkoztam, mért isszák? Meleg volt, keserű és vastag. De az a nagyon jó megvolt, hogy édesapám beszélt. Édesapám annyira elfoglalt ember volt, hogy

mi, gyerekek, alig ismertük. Mire felébredtünk, akkorára már ő elment hazulról, s ha este megjött, legtöbbször már aludtunk, vagy éppen aludni kergettek. Nagyon ritkán fordult elő, hogy a faluban lett volna munkája, így távoli falvakba kellett sietnie, s az éjszakával toldani meg a napot, hogy a gyaloglás a munkaidő rovására ne essen. S ez nagyon szép volt, s mindig nagy hatással volt, hogy ha csak tehetett, ha kifutotta az időből, minden éccakára hazajött. Nem tudott másutt aludni. Csak a saját ágyában. Megvallom, nem tudom, mit szeretett azon az ágyon, mert nem volt benne semmi, csak szalmazsák s dunna, mindig dunnával takarózott, még öregkorában a legforróbb nyáron is. Bizonyára a család miatt jött meg, érezni akarta, a testében akarta tudni, hogy nem magános árva. Hogy vannak övéi, akik rászorulnak, akikért muszáj dolgozni, s ez adta neki az anteuszi erőt, hogy mire a nap felébred, már messze földön kapkodja kurta lábait, versenyt haladjon az idővel. S mi is, gyerekek, ha nem is láttuk, állandóan jelenlétnek éreztük s ez biztonságot, összetartást és kohéziót teremtett a késői időkre, mikor már a család a természet törvényei szerint széthullott. Tegnap délután csak betoppant nálam Lányfaluban például Károly öcsém, olyan örömet éreztem, mint gyermekkoromban, ha váratlanul megjelent valamelyik nagybátyám; Laci, Józsi, Gyula, akik nagy árvaságukban mindig nálunk voltak a családi otthonban. Pláne, hogy az anyakirálynő, édesnagyanyám is megjelent azonnal, ahogy saját ház volt. Laci bátyám otthagytta Istvándit, másfelé ment gépésznek, s többet nem vitte magával az anyját, legényéletét élte.

Szóval, mikor a szerencsi piacon fiákerbe ültem a feleségemmel, nevettem, hogy micsoda Krózus lett belőlem. Minden alkudozás nélkül csak úgy beülök egy kétlovas hintóba, s megyek Tügyre. Idők változásában, csodák villanásában éreztem magam. Ha egy kocsit kellett Pthrügyön fogadni, például édesanyám elé kellett menni az állomásra, akkor az a legkietlenebb vesszőfutás volt. Nem volt kocsi. Szekér. Senki a faluban el nem vállalta, hogy pénzért bemenjen a tíz-tizenkét kilométerre levő állomásokra. Olyan gazda Pthrügyön nem volt, aki hajlandó lett volna pénzért befogni a lovát, hogy *minket* elvigyen. Arról lehetett szó, hogy ha valaki éppen ott volt a „hegyalá” - így mondták azt, ha piacra mentek; mentek a hegyalá, ugyanis mind a három várossal bíró piac a tokaji hegyvonulat egy-egy sarkán volt, Szerencs, Tarcsl s Tokaj. Oda hordták a tügyiek minden eladnivalójukat, s a hegyalá menés az egyúttal mindig egy kis lakodalom is volt. Ha alkalmi fuvar volt, azonnal bement a gazdasszony, de még anélkül is a hegyalá. Összerakott egy-egy zajda eladnivalót. Túrót, tejfelt, vaját, tejet s ami volt, egy kis céklát s zöldséget s különösen becses volt a híres tügyi torma, ami édes és nem erős, amiért a pataki tanárok hajlandók jó kálkulust adni a tügyi gyerekeknek a kollégiumban. Így a tügyi asszonyok állandóan a hegyalá takarékoskodtak a tejfélékkel s nem is lehetett kapni semmi pénzért tejet, vaját. Ha túlfizette az ember, akkor sem adott, mert mivel megy aztán kedden s pénteken a hegyalá.

Fuvar nem lehetett másképp kapni, csak egy módon, ha édesanyám maga személyesen felöltözött a legszebb ruhájába, felkötötte a selyemkendőjét, s maga ment el Pistához vagy a másik Pistához vagy Zsuzsi nénémhez, vagy ha ezeknek a lova mind el volt foglalva, Szőke Józsihoz vagy valamelyik más sógorhoz, hogy: „Jön édesanyám vasárnap, ugyan te Pista, menjetek ki elibe az állomásra.”

Ennek aztán nem lehetett ellenállani. Akkor akár Pallagi Pista, akár Zsindely Pista, akár Hallgató Józsi nagy dünyögve s kénytelen-kelletlen ugyan de vállalta és a legszebb kocsiját, a legjobb lovait a legremekebbül szerszámozva, csak befogta, s úgy ment az állomásra, mintha parádéra menne, képviselőt hozni. Legalább ennyi elégtételt vett magának, hogy nagy fontosságúvá emelte a kirukkolást.

De hát ez nem fordulhatott elő, csak két évben egyszer, Gyuláért is kimentek később, mert Gyula lassan igazi úrfomat kapott, s a rokonok szégyellték volna, hogy egy ilyen felfelé szökő rokonnak a saját lábán kellett volna hazakutyagolni. De én jól emlékszem, hogy egyszer Laci bátyámmal ketten kocogtunk Tarcalról s ott, ahol az a kis tanya van az út mellett, utolért egy tügyi szekér. Jó lovak és vidám ügetésben repült el mellettünk, s Laci bátyám hiába teregette a két kezét feléje, hogy megállítsa, nem állott meg az istennek sem, hanem még jobban legyezgette a tüzes lovait, s hallatlanra vette a kiabálásunkat. Pedig üres szekérrel ment haza. Tügyi ember soha senkit fel nem vett a szekérére, ez náluk valósággal vallásos dolog volt. „Akinék nincs kocsija, járjon gyalog.” Meg is átkozta Laci bátyám:

- Törjön le a kereked, embertelen.

Debreceni kisdíák koromban sok sikerem volt vele hogy úgy szoktam elmondani, hogy a kerék azonnal letört... Most megvallom, hogy ezt csak én szerettem volna, s az vitt bele, hogy máskor is elmondjam a dolgot, így, hogy a közönség sohasem kételkedett, s mindig boldog volt, hogy az Isten így megbüntette a tügyi embert.

Pedig ez egy nagyon furcsa dolog. Aki bent ül a szekérben, nem érez többet közösséget a gyalogossal. A legelső érkezésemkor ugye milyen kacagva fogadtam, hogy az ember ostorheggyel odacsapott a cigánygyerekekre? Sokszor visszafizette nekem a sors ezt a kárörömkacagást, mikor nem vettem fel szekérbe az atyafiak. „Lóhátról beszélni” azért olyan népszerű kifejezés, mert igazi alapja van.

A két cukorrépát is kihúztam az út mellett, hogy megmutassam Jankának, mi az. Meg is kóstoltattam vele, s meg voltam lepve, hogy nem undorodott annyira az íztől, mint én. Biztos, hogy ő jobban beillett volna a tügyi életbe hasonló körülmények közt, mint én s mint az én családtagjaim. Ő tudniillik a magára építő polgár világszemléletét bírta. Az ő alapelve az volt, hogy „aki nem terhel mást, az már segít”. Aki úgy él, hogy senkinek kárt, alkalmatlanságot nem okoz, az olyan, mintha hasznát és örömet szerezne azoknak. Ő bizony inkább gyalog ment volna, mint hogy egy rokont arra szólítson fel, hogy fogjon be. De evvel együtt járt nála az, hogy ő soha ilyen lecsúszott helyzetbe nem kerülhetett. Az ő méretei olyanok voltak, hogy ha csak háború, elemi csapás nem jön, tehát az emberi erőt felülmúló hatalom - öneki a másnapja nem lehetett gyöngébb a mánál. Nem kockáztatott, nem költött, nem engedett meg magának egy hajszálnyi eltérést sem a biztos irányból. Éppen az ellenkezője volt az édesanyám szemléletének. Édesanyám egyáltalán nem vette tekintetbe, hogy ma másképp van, mint két évvel ezelőtt, akkor sem pazarolt, de most sem engedett abból, ami akkor volt, csak a kényszernek engedve. Édesanyám elvárta, hogy a tügyi rokonok ugyanolyanok legyenek vele szemben, mint mikor Csécsén meglátogatták őt. S abban ringatott bennünket is, hogy a rokonok valósággal adósaink evvel az áldozatkészséggel. Ha tehát nem kaptunk meg valamit, amire annyira szükség volt, a legfájóbb csalódás rohant ránk. Hálátlanság, hűtlenség, gonoszság volt szemünkben, mikor Eszter néném, Cihat Eszter azt mondta, hogy „nem adok”. Ott volt a kisszoba telerakva nagy köcsögökkel, tejjel, aludttejjel, a túró kenyérformákba szikkasztva s tojás nagy kerek kosarakkal. S még annyira sem erőltette meg magát, hogy úgy mondaná: „nem adhatok, mert...” Egyszerűen azt mondta a kezemben zsugorgatott kis rézkrajcárokra pillantva: Nem adok. S hátat fordított, és én nem mehettem vissza az anyámhoz a dühös nagy koloncos kutyái közt az udvarán át, s még azt is csak úgy ímmel-ámmal tette, hogy mikor már visitottam a rettegetől a nagy kutyák között, hogy rájuk kiáltson, hogy: „Coki te, a fene egye meg ezeket a kutyákat, de sokat tudnak lármázni.”

Ahelyett, hogy lehúztak volna csaholás nélkül.

Pedig el lehet képzelni, hogy az már az utolsó volt, ha édesanyám engem Eszter nénémhez küldött. Az azt jelentette, hogy úgy érezte, halálos szükség van, s még halál árán sem lehet mástól kapni.

Na igen, ez így volt s az a kellemetlen, hogy az embernek napról napra ahogy folytak egymás után a napok, szakadatlanul érezni kellett ezt a harcot. A veszett kutyától nem védekeztek jobban, mint mitőlünk. Inkább nem adott, minthogy olyat adjon, amiért aztán meg lehet szólani. Könnyebben tudta megtagadni, mint nem tökéletesen teljesíteni a kérést. És ennek mind kizárólag édesanyám volt az oka, mert ő soha egy pillanatra el nem ismerte, eszébe sem jutott, hogy kisebbségbe került. Nemcsak rangbelinek érezte magát, de szinte fölényesen dirigált. Az neki soha nem számított hogy éppen egy fillér sincs a keze közt, ebből ő képtelen volt levonni valami olyan konzekvenciát, hogy akinek nincs, az alacsonyabb rangú lett. Ő szellemi fölényéből nem vesztett, azt hiszem Eszter néném a nevét se tudta leírni, s édesanyámnak itt kezdődött az ember. Mit kezdjen ő evvel a betyáriverékkel, mert mindenki úgy beszélt róla, hogy az, ami különben ebben az időben Pthrügyön nemcsak nem ment meggyalázásnak, sőt bizonyos glóriát adott. Hiszen a falu legjobb gazdái a Geszti Jóska barátságával lettek tekintélyekké. Geszti Jóska volt a környék híres futóbetyárja a hatvanas években, a Rózsa Sándor idejében, s a Fistroviczy-, Lakatos-, Szőke-, Pap-család egyik-másik tagja meg a szerencsétlen Nagy Károly, ezek mind bensőséges baráti viszonyban voltak Geszti Jóskával, s ahogy a fáma dicsekedett s dicsért, a Ferenc-erében aludta örök álmát egy s más áldozat. Követ nem a feje fölé tettek, hanem a derekára kötötték, mikor leeresztették.

Édesanyám is hallotta ezeket a históriákat, s még jobban behúzódott a kisházba: „Ej, fiam, látni se szeretem ezeket a zsványfajzatokat.” Szegényke erkölcsi magaslaton állott a falu felett, s közben a sáros csizmák ott tapodtak rajta. Ő nem állott szóba velük, s ha igen, oly fölényesen és csukott szájjal, hogy csak a vak nem látta, mennyire borzad tőlük - ezek meg nem adtak tejet, s édesanyám úgy rebesgette, hogy Gyula fiacskája azért halt meg, mert ő a sok izgalom miatt ezt az egy gyereket nem tudta kiszoptatni, tejet pedig nem lehetett kapni, s a csecsemő valósággal éhen halt.

De én ezt már mind elfelejtettem, mikor Szerencsről a fiáker repített a múlt faluja felé. Égett az arcom, és izzott az egész testem, s lelkendezve mondtam el Jankának mindent, ami egyszerre tódult fel emlékemben.

Mindig Zsindelyékhez szállottunk először. Én még ismertem Zsuzsi nénémet, aki az én nagyapámnak, Pallagi Józsefnek, a beregi papnak az egyetlen nőtestvére volt. Ez ment feleségül Zsindely Sámuelhez, aki igazi nagygazda volt, s egyetlen fia volt István bátyám.

Ide jártunk legtöbbet, valahogy úgy volt, hogy őket tekintettük a fészeknek. Zsuzsi néném kicsi görbe futrika asszony volt, fogatlan és sovány és igen kedves. Még ő legkevésbé volt velünk szemben tartózkodó. Folyton érezte, hogy az ő pap bátyjának a gyerekei ezek, s imponált neki az, hogy pap volt a testvére, s hogy mi sem hozunk szégyent rá, mert ha nincs is semmink, de olyan urasok voltunk. Nem kellett szégyellni. Elég, hogy nemigen adott nagyobb ajándékot, csak például egy darab görhét nyomott a kezembe. De az ő görhéje jobb volt, mint a másé. Kukoricapogácsa ez, de sokkal zsírosabban és édesebbre sütvé, mint a másé. Persze volt tehenük kettő és nagyok és nagytőgyűek, s csak hárman éltek a tágasan és üresen lélegző házban, ő, a fia meg a menyé, a falu legszebb asszonya, Erzsi néném, Kovács Erzsi, Szadáról. Ez a Szada szomszéd falu, térkép szerint határos, de nekem mindig úgy tűnt fel, mintha az Atlanti-óceán választotta volna el Tügytől. Szada, már a neve is olyan szagos rozmaringszagú. Erzsi nénémnél mindig volt rozmaring, a falusiak ezt nehezen tudják kiteleltetni, de nála mindig volt s olyan szép ágakat hajtott.

Zsindelyéknél szállottam meg most is. István bátyám ott állott a tornácon. Csuda nagy bajuszú kis ember volt. Alacsony volt és igen arányos, mint egy fiú, s óriási nagy bajusza volt, hajdan koromfekete roppant bajusz, az egész faluban neki volt a legnagyobb bajusza. Olyanforma magas lehetett, mint édesapám, de édesapámnak oly széles vállai voltak, s ha ült, egész hatalmas embert mutatott mindig büszke voltam, mikor azt tanultam, hogy Attilának hosszú dereka s rövid lábai voltak, úgyhogy, ha nyeregben ült, vagy lakománál az asztalfőn, még a magasak között is kivált. István bátyám nem ilyen volt, ő egy pompásan megtermett pici ember volt. Minden arányos volt nála, csak kicsibe. Most is ott állott a tornácon, s a régi kedves mosollyal nézett rám és a feleségemre s nem szólt. Nem volt beszédes. Egész nap s egész éccaka el tudott ülni, egy szó nélkül, csak a szemei csillogtak beszédesen. Éppen egy cigány-asszony állott előtte és kunyorált valamit. De ő csak legyintett, s azt mondta, „annak nem most van ideje, gyere karácsonykor”. Egy kis lisztet kért a cigányasszony, s annak karácsonykor van az ideje. Majd akkor kap egy marékka.

- No, be - mondta s kurátoros mozdulattal intett, hogy menjünk be.

Jött elénk Erzsébet néni. Még most is szép volt, olyan volt, mint Blaha Lujza, mikor a róla mintázott Sári bíróét játszotta. De engem elszomorított, hogy ez a csudaszép asszony is öregedett lett.

Már csak ketten éltek a házban. Zsuzsa néni régen meghalt s nekik semmi gyerekük sem volt.

Nyár volt, a lakás hűvös, mint a pince. Az első házba vezettek be, ahol hidegen és gazdagon állottak a magasra vetett ágyak, mint gyerekkoromban, amikor nem volt szabad még beku-kucsálni sem. Ugyanazok a bútorok, az asztal ott unatkozik évtizedeken át, a székeivel, némán, s a két nagy sifon, telezsúfolva szebbnél szebb szőttekkel és mindenféle vászonkincsekkel. Folyton a pataki rokonokról beszélt Erzsébet néni, meg az újhelyiekről, akik hónapokra jönnek le hozzájuk, mondta, s nagyon tele volt velük és boldogan dicsekedett felőlük, de én nem ismertem ezeket a rokonaikat. Zsindely Sámuelnek a testvére volt az a híres pataki professzor, Zsindely István, akit az én nagyapám tett be az állásba. Ugyanis a forradalom után Pallagi József hívták meg erre a katedrára, de ő azt mondta, nem vállalhatja, mert mellbeteg, s nem bírja az iskolai levegőt, de ott az ő sógora, Zsindely Pista, s az nagyon be is vált. Hálás is volt édesnagynak egész életében, s mikor nagynéném özvegyen maradt, magához vette zsendülő lányát, édesanyámat és saját maga tanította két évig, ez volt az édesanyám felsőbb iskoláztatása. Még a fiúkkal is kész volt egy kicsit kínlódni, de csak Józsi volt a kollégiumban egy évig, nem bírták a költségeket.

Ezt a Zsindely-ügyet nagyon számon tartották nálunk, s azt hiszem, azért is volt az ő házuk oly közel s annyira a mi megszálló s bizalmas fészünk, mert még ebben az időben is províziót kívántak a pataki állásért. Csak azt nemigen lehetett említeni, mert hogy jönnek ahhoz a gyerekek s az unokák, hogy még mindig számon tartás, hogy a mellbeteg a sógorát... De ha hazamentünk, édesanyám mindig elmesélte nekem, s egyre szebb színekkel, hogy milyen nagy lélek volt az én nagyapám. Milyen nagyurat csinált abból a Zsindely professzorból... S ebben benne volt valami vád a sors ellen, hogy mi meg milyen szerényen vagyunk most. Azt hiszem, benne volt, hogy jobb lett volna, ha nagyapám tartotta volna meg a katedrát Patakon, s Zsindely lett volna beregútfalusi pap...

Janka most volt először életében magyar falusi parasztházban s nagyon meglepte és valósággal megdöbbenett, hogy ezek valósággal rokonaik. Én nagyon szerettem a múltról beszélni, de ő azt úgy hallgatta, mint valami mesét, s többet tulajdonított a fantáziámnak, mint az emlékeimnek.

De itt rögtön s teljesen belelátott az egészbe. Ő volt, Janka, egész életemben a legjobb emberismerő, akivel csak találkoztam. Nagyon finom volt, mikor később elbeszélte, hogy abból érezte meg, hogy ezek milyen közeli rokonok, hogy azonnal egy másik ági, úri rokonsággal hozakodtak elő hogy megértessék, hogy nekem semmi jogot nem adnak a kizárólagossági rokonságra. Hiszen nem szorulnak rám, van nekik még úribb, még kedvesebb, még bizalmasabb rokonságuk, s Janka meg volt sértve, hogy az én célzásaimra sem volt hajlandó a szép Erzszi néni meghívni az én gyerekeimet egy kicsit nyárra. Úgy fogta fel, hogy rá vagyok szorulva. Nem álmodta, hogy nekem Lányfaluban már tizenöt éve van akkora házam, amit ő el sem hitt volna még a szemének sem. Arra pedig, nem volt hajlandó, hogy annak a rettenetesen szegény s falu törvénye szerint fulladásba leszorított családnak egy fillér értéket is juttasson, míg él. Itt van éppen a titok az emberek megszervezkedésében. Az ember legkisebb előnyről sem akar lemondani, amit valamiképpen elért, s embertársának a legparányibb előnyt sem hajlandó engedélyezni a legmélyebb pont felett, ahol azt valaha látta.

- No, de ti éhesek vagytok - mondta Erzszi néném, s valóban éhesek voltunk, mert úgy egy óra tájban értünk Pthrügyre, s ebéd nélkül. Szerencsén megebédelhettünk volna, hiszen az út nem volt több egy óránál, de én beleestem abba, ahogy Laci bátyám csinálta volna: „Dehogy ebédelünk, majd a rokonok. Majd kitesznek magukért!” Pedig Janka tanácsolta, hogy ebédeljünk meg a városban.

Erzszi néném mondta, hogy „éhesek vagytok, ugye?”, de meg se mozdult, hogy valamit hozzon. Csak mikor én amolyan túlzott fesztelenséggel igenlettem, akkor mondta, hogy ma Eszter nénémnél, Hallgatóéknál ebédelünk, s önála majd vacsorázunk.

Jó. De hát akkor menjünk tovább. Kik élnek még?

- Eltalálok én, álmomban is eltalálnék Tügyön akárhova.

Tíz vagy tizenegy éves voltam, mikor innen Debrecenbe vittek a kollégiumba, s ebben az időben negyvenhárom, negyvennégy. De harminchárom év után is úgy emlékeztem minden házra, utcára, zugra, ahogy a rab a börtönben minden repedést ismer a falon.

Aratás után volt; István bátyám mondta, hogy összesen csak másfél vagon búzája lett s nagyon kevesellte. Különbén már nem gazdálkodott, talán bérben volt a földje. Azért is lett olyan kevés mert a bérlő nem gazdálkodik, csak kiszíjja a föld zsíriját.

- Itt a Kutyavacok kocsmája - tanítottam Jankát -, itt voltam egyszer. Édesanyám elkísért idáig, s ő kint maradt, és engem beküldött édesapámért... De nálunk nem volt szokás; hogy édesapám után a kocsmába lehessen menni... De abban az időben édesapám nagyon ivott... Ennek az volt az oka, hogy kezdett pénzt keresni, s fel akarta magát küzdeni a nagygazda-rokonok nivójára, s ezt másképp el nem érhet, csak ha itatta őket. A faluban a rangsort a vagyon állapítja meg. Akinek egy szilvafájával többje van, az már lefelé nem ismeri meg azt, akinek kevesebbje van. Édesapám könnyen elérhet, hogy tekintély legyen, de ahhoz az kellett volna, hogy vegye meg a Patay-kastélyt, ezt e - éppen ott mentünk mellette -, de ebben az időben Liscsány lakott benne, a bérlő, nézze csak, abba az ajtóba jártam én be tejért, mert ott lakott a Liscsány kocsisa, s azok adtak tejet, azok nem tartották fel velünk szemben az orrukat. De sokat üldögéltem abban a kis konyhában, míg megfejték... És aztán annyi pénzt sose keresett s nem is kereshetett édesapám, hogy nagy értékeket állítson be, lovakat, teheneket, juhnyáját, kellett volna száz hold, mert Zsindelyéknek, gondolom, ötven-hatvan holdjuk van, hát nekik csak akkor imponált volna édesapám, ha legalább száz köblöst szerez hirtelen. Ez nem volt, de egy-két liter pálinkára való, az igen. S Tügyön nem volt olyan nagygazda, aki egy kupicával valaha is megkínált volna valakit, pláne édesapámat, s nem volt olyan, aki el ne fogadja a kínálást. A telek úgy teltek el, hogy gubás paraszt-atyafiak beültek hozzánk s édesapám hozatta nekik a

pálinkát. De ők soha. Egyetlen fillér árát se. Édesanyám kint sírt a konyhában, nem volt sem ez, sem az, de odabent a Hallgatók, Pallagiak, Boros Imre, Takács Józsi s mások ott ültek kivetett hassal, és nagy hangon beszéltek, politizáltak, mondták, hogy „kéne má egy háború, má nagyon elszaporodott a nép”.

Janka hallgatta. Hozzá volt szokva, hogy én akkor is ezt mondom, ha otthon vagyunk a lakásban Pesten, azt hiszem, kicsit zavarta, hogy boldog öröm helyett ilyen szigorúakat mondok. Mikor vele jártam Mecenzéfen, ahol ő volt olyan tízéves kislány, a rajongó boldogságnak hulláma áradt belőle, s sodort engem is magával: csak színekre, ízekre emlékezett, napfényekre és boldog játékokra és mindenki kedves volt és jó hozzájuk, aki élt...

- Álljon meg egy percre, s nézze meg ezt a kocsmát - szoltam. Akkor is csak ilyen lehetett... Bementem, nagy füst volt és pálinkabűz. Ebben az időben gabonapálinkát ittak a falun, mert az állam, Tisza Kálmán, nagy gondot fordított arra, hogy a regále jövedelem magas legyen. Valósággal elvárták, hogy a parasztok minél több pálinkát igyanak. A gabonapálinka nagyon bűdös és mérgez. Butít és vadít. Állatot csinál az emberből. Az állam arra építette alapjait, hogy a falu népe butuljon és vaduljon, hogy a szeszadó nőjön. Mind a kettő kellett neki. A butulás is... Ahogy beléptem, azonnal láttam édesapámat. Ott ült az asztal közepén, szemben az ajtóval, háttal az ablaknak. Az arca nagyon piros volt és fényes. Már deresedett abban az időben, akkor harminckét éves volt. Érzem ma is, hogy ő volt a központ: ő fizetett. Mindenki csak mellette ült. Itták az ő pálinkáját. Jobbrul ült mellette Zsindely István bátyám, balrul Boros Imre ez volt a legnagyobb gőgű gazda, aki csak éppen addig volt kedves, míg el nem fogyott a pájinka, ez nem volt rokon, nagygazda volt, igen rosszmájú, intrikus ember, ez mindenkit lenézett s mindenkit kunérozott. Ennek volt a legdrágább fűrtös fekete gubája, csak éppen ebben az időben vette, még az iskolában is megbeszélték a gyerekek, hogy hány száz forint volt, s azon el kellett szörnyülnödni.

Most is heccet csinált. Azt indítványozta, hogy mérjék meg, kinek van legvastagabb nyaka.

Úgy hallok az édesapám kacagását! Oly idegenszerű volt, nem szokott kacagni, de már nagyon ázott volt. Csécsén nem ittak, de ezek a tügyi parasztok iszonyú korhelyek voltak, ha potyára kaptak, s össze tudtak fogni, hogy valakit levetkeztessenek, aki hagyja magát.

Én ott állottam az ajtó mellett a nagy füstben, édesapám nem vett észre s végignézttem, ahogy spárgával megmérték a nyakakat. A sovány Takács Józsi mért, piszkos kis ember, s én igen büszke voltam, hogy az édesapám nyaka lett a legvastagabb. De valami összeveszés lett, Boros István hánytá-vetette magát és káromkodott, mint a jégeső... Még arra emlékszem, hogy Zsindely István bátyám hallgatag volt különben, de akkor igen piros volt ő is és még meg is szólalt. Azt mondta: „Bálint, ha má sokat ittál, egyél sót.” Nagyon csudálkoztam. „Egyél meg egy jó késhegy sót, akkor megjózanodol.”... Nem tudom, igaz-e, sose próbáltam ki, oly kevészer voltam részeg, életemben talán ötször, hatszor...

Janka ezt tudta. Volt egy eset, amikor ő egyedül vetköztetett le, s nagyon haragudott érte rám hosszú időig. Ő soha nem kóstolta meg a bort, s fogalma sem volt róla, mi az. Éntőlem sem valami morális önmegettartóztatás tiltotta el a bort, semmi érdemem sincs benne, egyszerűen nem bírom a második pohárral lenyelni, a harmadikat aztán úgy iszom, hogy annyi erővel ricinust is tudnék inni. De néha rám jött. Egész váratlanul. Minden ok nélkül úgy éreztem, ízlik s akkor nem szabtam határt, pláne az a hír volt rólam, hogy jól áll nekem a mámor, kedves vagyok, s mindenkinek szépeket mondok olyankor.

Egyszer csak édesapám meglátott. Az arca megmerevedett, a szeme rám szegeződött, kék szeme volt, de ha feldühödött, sötét lett; rám kiáltott:

- Hát te mit keresel itt? Nem takarodsz innen? mingyán beléd vágom ezt a kést!... Kettéhasítalak, te kutyaköjke... Utánam jártok? A kocsmába jártok utánam?... Hol az anyád? Ereggy ki, mondd meg neki, hogy utánam ne jöjjön még eccer életében, vagy agyonverlek valamennyitöket, mint a kutyákat...

S rákezde a káromkodást, és fogta a poharakat, és csapkodta felém, belém, az ajtóba, a tele pálinkásüveget azonban ki akarták venni a kezéből, s ő éppen azt akarta összetörni, ki is folyt a szesz, s rikácsolva parancsolta a kocsmárosnak, hogy tíz liter pájinkát hozzon.

Édesanyám kint állott, reszketve, összetörve, síró arccal, s mikor hozzáértem, magához szorított s bukdácsolva mentünk haza...

- Most gondolja el, hogy hogy emlékezzek én szeretettel s örömmel erre a falura, szívem... Már akkor nagy fiú voltam, már készültem Debrecenbe az iskolába... Azt hiszem, ez volt a legrémesebb jelenet, amiben nekem is részt kellett venni, mert különben mi gyerekek csak passzív szemlélői voltunk a dolgoknak.

Mikor édesapám ilyen éjszaka után hazajött, édesanyám egy szemrehányó szót sem tett neki, levetkeztette, csizmáját lehúzta, inget adott rá, s felmosta a szobát, ahányszor kellett, s azután már tudtam, micsoda szag ez a kocsmai szag...

Egy ilyen éccaka volt, egy éjfélben arra ébredtem, hogy édesapám hazajött. Már megismertem a szagot.

- Ne gyújts lámpát - mondta gorombán.

- Mért, Bálint?

- Agyonütöttem Takácsot.

Még én is megfagytam az ágyamban. A gyerekek is felébredtek a kerek ágyukban. Az ágy lába körül húztuk ki éccakára a gyerekeknek készült s apró kereken guruló fiókot. Abban aludt Pista meg Bálint. Én nem a szüleim ágya alatt aludtam, hanem a szemközti ágyban, Miklóssal a lábamnál. Mindig vigyázni kellett még álmomban is, hogy agyon ne tapossam, mint a kotlós szokta a csirkéjét. Mert ő akkor se moccant meg, ha ráléptek, nagyon jó kis fiú volt, gondolom azért volt olyan jó, mert oly gyenge kosztón nőtt, ő sínylette meg legjobban, hogy oly nehéz volt tejet kapni.

De mindnyájan hallgattunk, meg voltunk ijedve, mint a kölyökkutyák a bot előtt. Édesapám lehányta magáról a ruhát s lefeküdt.

Egyszer csak kopogtattak az ablakon: Bálint, Bálint!

- Ki az? - kérdi édesanyám.

- Bálint! Menekülj! Meghótt Takács!

- Dögöjjön meg - mondta édesapám s másik oldalára vetette magát s tovább aludt. De aligha aludt, mert aztán hallottam a sóhajtozást. Édesanyám is ébren pissegett, sírt szegény, de nem lehetett szólani.

Aztán nem lett a dologból semmi. Nagy vita volt a kocsmában, mert ha valaki új faluba megy, ott mindig meg kell verekedni. Ez a verekedés már régen esedékes volt, s most folyt le. Édesapám egy sörösüveget vágott a Takács Józsi fejéhez, s azt előntötte a vér, s elájult. De ebsont beforr, másnapra magához tért, nem a halál szele érte, csak a pálinka szédült el benne.

Ez a Takács lett azután édesapámnak a leghűbb embere. Kár, hogy olyan korhely volt, s csaknem elzüllött, a felesége nagyon derék asszony volt. Adott tejet, ha volt neki, ennek a kis fekete kutyája harapott meg, amikor tejért mentem hozzájuk.

Borzalmas része volt ez az életünknek. Nem elég, hogy abban az időben ennivaló sem volt soha egyéb, csak krumpli, rántottleves, még kenyérmag sem volt, se hús, se tészta... A kicsik folyton sírtak, hogy éhesek: „itt vagyok, egyetek meg, faljatok fel”... Mert édesanyám varrt, egyetlen varrónő volt a faluban, s annyi munkája volt, hogy egész éccakákat átvarrt, s az nagyon szép és jó volt, ott a kedves szagú kelmék között, ma is boldog vagyok, ha a festőanyagok szagát megérezem, mert azt szeretni kellett, abból lett a pénz, az áldás... A gépfia mindig tele volt krajcárokkal és fehér hatosokkal, húszasokkal... s én már csak belenyúltam, s mentem hozni a boltból, ami kellett... csak az volt az iszonyú, hogy édesapám sokszor azért jött részegen haza, hogy kiszedesse velünk ami pénz volt, és vitte a kocsmába, ahol a sógorok ott ültek, s röhögve várták, hogy elhozza a gyerekei szájából az utolsó falatot is.

Soha senki ebben a faluban, ezek közül a sógorok közül, munkát az apámnak nem adott, de mindent ők ittak el, amit hazahordott.

TÜGYI EBÉD

Ilyen rövid utat ritkán tettünk meg ily hosszú idő alatt, mint akkor mi ketten a feleségemmel, Pthrügyön; Zsindelyéktől Hallgatóéig. Nem siethettem az ebéd után, mikor annyira jól voltam lakva emlékekkel.

- Nézze - mondtam Jankámnak -, ez az a híres iskola... és ennek még az őset is ismerem. A régi iskola oly alacsony volt s nádfedele. Jól emlékszem, fogy itt tanultam, hogy az iskolából hogy lehet édes örömet húzni: valósággal kihúztuk az örömet, mert a tető korhadt, megfeketült nádjai között voltak nádmézes szálak. Vadméh beleköltözött a nád üregébe, s mikor megrakta mézzel, bekötötte. Azóta sohase láttam ilyen nádat; de jó volna még egyszer örülni, ha talállok. A nádat szétbontottuk s annak a legalsó perecében édes és porhanyó viasz volt s benne egy kukac. De azt a kukacot, a méhfiat senki sem utálta, sokan még meg is ették, mint májusban a cserebogarat.

A régi iskola valóságos boldog tanya volt. Az eresz alatt akkora gödrök voltak, hogy bele lehetett ülni s csak éppen kilátszott az ember a gödörből. Itt, sorba ülve, énekeltük a végtelen éneket, a szorzótáblát. Strófákra volt osztva, ahogy sorra énekeltük a Volga-hajósokéhoz hasonló monoton s megnyugtató dallammal, hogy

*kétszer egy az kettő
kétszer kettő négy
kétszer három hat
kétszer négy nyolc... stb.*

*háromszor egy az három
háromszor kettő hat
háromszor három kilenc... stb.*

Így, végig a tízszerig; s akkor újra előlről. A nagyobbak már nagyobb művészek voltak, azok fordítva énekelték:

*tízszer tíz az száz
tízszer kilenc kilencven
tízszer nyolc az nyolcvan... stb.*

A legnagyobbak aztán a „felső szorzótáblát” is fűjták:

tizenegyszer egy az tizenegy.

Az nehéz volt, mert például tizenkilencszer kilenc? ki tudná könyv nélkül, hogy százhetvenegy? Pedig voltak az iskolában lányok, akik tudták, Pecsénye Erzsike tudta.

A régi iskola nagyon hasonlít emlékezetemben a csécsi iskolához, pedig itt nem asztalos volt a tanító, hanem igazi tanító úr, de nagyon öreg úr volt, Tamás tanító. Volt neki három lánya, legnagyobb Erzsike kisasszony volt, nagyon szép volt, az első szép kisasszony, aki feltűnt nekem. Akkor történt, hogy karácsonykor legátus jött Patakról, egy teológus, ez pedig bele-szeretett ebbe az Erzsike kisasszonyba s feleségül vette, és otthagyta a papi pályát, megválasztották itt tanítónak. Igen, mert az Erzsike kisasszony apja, Tamás tanító úr meghalt, éppen az illemhelyen, mindig nevetve mondták el, s szégyellték az egész faluban kimondani, hogy hol halt meg... Egyszer Zsindelyéknél voltunk s édesapám kiment és sokáig nem jött be. Én

aggódtam s kimentem utána, keresni. Mikor bejöttem, az egész társaság rám kacagott, hogy nem ott kerestem-e, ahol Tamás tanító meghalt?

Lám, hogy feloldódik a nehéz levegő, a sötét kufsteini hangulat, ha a tügyi emlékeket tovább bolygatom. A gyerek oly könnyen vigad, elszántan, minden idegszálával csak vidám akar lenni, testének minden pórusa a kacagásra táródik.

Az új tanító úr kedvéért azonnal új iskolát építettek. Ez nagy magas épület volt, merev falai voltak s a tornácán már hiányoztak a kedves kutyakaparta gödrök. Egy őszi vagy tavaszi este ott táncoltunk az egész gyereksereg az udvaron. Sárga homok volt oda hordva és keményre le kellett döngölni s ezt a mi talpacskáink végezték. Én cipőben ugráltam, de a gyerekek túlnyomó része mezítláb. Én is ahogy nyílt a tavasz, lerúgtam a cipőt, mihelyt az iskolába értem, s a többi közt mezítláb jártam. Azt a cipőrábságban szenvedő emberek el sem tudják képzelni, milyen jó mezítláb járni. Hogy az ember a lábával érzi a talajt s a levegőt, és benne gázol a meleg sárban, latyakban. Mondhatom, hogy a mezítlábalás hasonlít az ínyek élvezetéhez. Hát ott kő soha sehol nem volt, attól nem kellett félni, tövis a legnagyobb veszély, mert még a rögs utat is meg tudja szokni a láb s úgy ki tudja kerülni az éles kemény rögöket s annál jobban örül a meleg pornak. A tövis az rossz, tövisk, ahogy Tügyön mondták, attól meggyül az ember lába, s az is rossz, ha az ember hazamegy s este lehúzza a cipőt, édesanyám és édesnagyanyám különösen elszörnyednek, hogy milyen fekete piszokfentő a lábad, már megint mezítláb jártál, meg ne tudjam még egyszer, mert agyonütlek. Pedig azt hiszem, nagy örömtől lennék megfosztva, ha nem járhattam volna mezítláb.

Én nem voltam jó tanuló. Illetve annak kellett lennem, mert hiszen egész tügyi iskoláztatásom abban telt el, hogy a tanító urat - nem bácsit - helyettesítettem. Kérdező voltam. A saját osztályomat nekem kellett tanítani, ellenőrizni, és ha valaki rendetlenkedett, felírni a fekete táblára. Ez a legtermészetesebb dolog volt, hogy nekem egész kivételes munkám volt ebben az iskolában, mintha nem is tanuló lettem volna, hanem „kis tanító”. Igaz én már az első elemibe is úgy mentem, hogy írni-olvasni tudtam, még édesanyám tanított meg Csécsén. Volt neki valami eredeti módszere, ami hasonlít a mai szemléltető tanításhoz, úgyhogy játszva tudott megtanítani bennünket, gyerekeket. De a tügyi iskolában nem volt sietős a tanítás, ott elég volt, ha két év alatt megtanulta az összes gyerek az összes betűt írni s olvasni. Itt már szótagolva összeolvasás volt: bö i, bi... cö ső, cső... bö i cö ső, bicső... Ne mondd azt, hogy ö... bö i cö ső, bit s. Hát mi az a cö ső?... cööö sööö, az cső... Nohát... mondd össze... Bö i cö ső bicz bicz s s... Mi az a cö ső, már mondtad!... cö ső az cső... Nohát. Bö i cö ső az cső... No ne mondd elibe a böi-t is, te marha... bö i, bi, cö bicz...

Végre a tanító úr elvesztette a türelmét, s rám kiáltott nagy idegességében:

- Mért nem tanítottad meg?

És hiába tudtam éppen úgy olvasni a papírról, mint a tanító úr, hogy bicska, ez tilos volt: így kellett betűzni; bö i, bi, cö, ső, cső, bics, kö a ka, bics-ka... bicska.

De Drofti Károly ezt nem tudta megcsinálni, ha agyonverik is, így történt, hogy miután őt hiába verte a tanító úr, egyszer csak kivette a vízfordó dézsából a keresztutdat, azt a kurtát, ami a dézsa két fülébe van húzva, mert erre a rövide még két hosszú rúd volt szerelve, azon hoztuk a kútról a vizet... Hát avval a kurta rúddal úgy vágott engem fejbe, amért Drofti Károly nem tudott silabizálni, hogy én abban a pillanatban ott nyúltam el a dézsa mellett...

A tanító úr két gyerekkel vitetett aztán haza, mikor feleszméltem. Igen, de avval nem számolt, hogy édesanyám is van nekem, édesapám akkor sem volt otthon, ellenben ott volt véletlenül Gyula bátyám, aki azonnal indult a jegyzőhöz édesanyámmal, hogy feljelenti a tanítót. Útközben azt is hallották, hogy a szolgabíró éppen a faluban van... De ott mentek el az iskola mellett,

s a tanító meglátta őket s rögtön megsejtette, miről van szó, kiszaladt, kalap nélkül, hideg tél volt, és elébük állott, bocsánatot kért s megengesztelte a viharos tengert. Ettől kezdve ez a tanító úr volt a szüleimnek a legjobb barátja, mikor a ház leégett, akkor is ő hordta ki a bútort a lángoló tető alól; mint a pataki diák, értett a tűzhöz, hiszen Kispatakon néha mindennap volt tűz, s azt a diákok szokták rombolva oltani...

Lám ez nagyon keserves emlék, és mégis valami kedves íze van, főleg azért bocsátottam meg, mert édesanyáméknál úgy jóvátette, mert én azt nagyon tudtam, hogy mindennél fontosabb, hogy valaki jó legyen már hozzánk ebben az ádáz faluban. S a tanító úr barátsága minden áldozatot megért. Ideges ember volt, nem is csoda; aki nem született erre a pályára, hanem azért végzi mert evvel fizeti meg a szerelem díját, annak nagyon keserű lehet a sillabizáltatás.

De én nem éreztem magam jótanulónak. Inkább az a keserves érzésem maradt, hogy sohase voltam eléggé elkészülve. Igen különös volt hogy az írásomat rossznak találták. Én még ma is emlékszem, hogy nekem igen tetszett az az írka, amelyikben újfajta betűket csináltam. Igen hosszú szárazakat húztam a száraz betűknek, p, f, g, y, l, t, b: az volt a vicc, hogy a betűk fejét nagyon picire rajzoltam, a szárazakat pedig hihetetlen hosszúra... Erre a tanító úr rettenetesen dühös lett, és a fejemhez vágta az irkát.

- Eredj haza, mutasd meg annak a tudós anyádnak, micsoda piszkot csinálsz!

És én nem mertem hazavinni az irkát, hanem ahogy mentem hazafelé a nagy utcán, körül, nem tudom már kinek a kapuja alatt, a bolton túl, egy nagyfejű kapu alatt eldugtam s otthagytam.

Ma is szorongok emiatt. Bűn volt. De annyira féltem a hátul ütő fától, hogy nem mertem hazavinni s az egészen új és szép tiszta irkát, amibe csak egy fél oldal volt írva, bedugtam a kapu alá s elfutottam. Azóta számtalanszor ismételtam ezt a megoldást, mikor ahelyett, hogy bátran és hősiesen elviseltem volna a tárgyalást, abbahagytam a dolgot...

A tanító úr mindvégig elégedetlen volt az írásommal, s azt mondta egyszer: „Akkor lesz énbelőlem püspök, amikor te megtanulsz írni.”

El akartam ezt mondani neki akkor este, mikor Jankával ellátogattunk hozzá, de nem lehetett, mert aznap voltunk Tügyön, mikor ez a derék s boldogtalan ember éppen két fiát veszítette el. Most jöttek haza fiai orosz fogságból, s elmentek a Tiszára fürödni; az egyik fuldoklott, a másik segítségére rohant, s mind a ketten ott maradtak... Szegény apa megdöbbenő nyugalommal s tárgyilagosan beszélt róluk. Elmondta, hogy egyik fia, mérnök, éppen Amerikába kapott ösztöndíjat vagy szerződést, már nem tudom. Lesújtott, hogy a tügyi tanító fia Amerikában akart jövőt alapítani, úgy éreztem, ez éppen olyan veszteség lett volna az apának, mint a gyors halál. Ma sem vagyok a szétszóródás híve.

Ott állottunk a feleségemmel a templomdomb alatt, ahonnan az iskolát látni lehetett, míg mindezt elmeséltem neki.

- Nézze, ott fent van a parókia. A, meg arra is emlékszem, hogy választották meg, nagy korteskedéssel, Zitást. Zitás Bertalan volt a pap, nagyon szép, hatalmas, derült úriember. Nagyon jó barátunk volt, ő volt legjobb hozzánk az egész faluban. Zsindelyéknél sokszor volt vacsorán, s morális kritikát keltett bennem, hogy nagyon is kedves volt Erzsi nénémhez. Nem volt ott egy illetlen szó sem, de én a kisöreg, nem helyeseltem, hogy az én szép nénémet annyit simogatja s olyan csillogókat kacag neki. A papékhoz is jártam tejért, s míg megfejték, fent a szobában képes újságokat olvastam. Mert az volt a szokásom, hogy mindenütt elhagytam a kalapot, de mindig megkerült. Egyszer a szilvafán lelték meg, egész éjjel ázott, máskor az utcáról hozta be valaki. De mikor a papéknál elveszett, azt többet nem találta meg senki. Nem tudom, hova lehetett, valószínűleg a cseléd kidobta a szemétre, pedig én, mikor eszembe jutott,

azóta mindig tudom, hogy otthagytam. Rémes, hogy már akkor is ilyen hagyogató voltam, ez ma már szinte elviselhetetlen. A ceruza, ha jegyezgetek vele, egy pillanat múlva már sehol sincs. Az idén három irattáskát hagytam el. A nyáron harminc zsebkendőm hiányzik, pedig nem is használok, mert mióta elhagytam a dohányzást, azóta nem vagyok náthás.

A pap meg a tanító, ez a két úr, messze kiemelkedik a múlt ködében. Mind a ketten valahogy a civilizáció és a kultúra hősének tűnnek fel előttem. A sok vad, kegyetlen és kíméletlen parasztság között már abban az időben úgy tűnt fel előttem a két vezető úr, mintha valóban kiválasztott, nemes és nagylelkű embert alakítana a tanulás. A pataki iskola. Először is mind derültek és mosolygók voltak. Tisztán, mocsoktalan ruhában, gondozott fejjel, fehér kézzel, jóllakottan s félelemtelenül jártak-keltek a községben, s ahol megjelentek, minden szem feléjük fordult és éppen úgy felderült, mint ők maguk. Nem tettek ők semmit, gondolom, a faluért, azonkívül, hogy benne éltek s egyszerű hivatali munkájukat kevés ambícióval elvégezték. De a lényük volt imponáló és megnyugtató. Érezni lehetett, hogy magasan fölötte vannak a falunak s nem ér fel hozzájuk az életnek az a sárförgetege, mely bennünket bezzeg teljesen elborított. A biztosított, nyugdíjas állás sugárzott belőlük. Nem is voltak oly garasosak, mint a nép.

A harmadik úr, aki a faluban lakott, a jegyző, ez már egészen más volt. Túl elegáns, idegen típus, vékony és tartózkodó úr volt. Katolikus volt, s már ez is idegenné tette. Szemmel látható volt, hogy nem való ebbe a faluba, s a parasztok nem is mertek közel menni hozzá. Azt hiszem, nekünk külön okunk is volt nem szeretni, mert édesanyám pályázott a postamesteri állásra, de nem ő kapta meg, hanem a jegyző felesége. Mindig úgy mentem a postára, mintha valami félelmes és ellenséges táborba kellene bemenni. De nemcsak én voltam úgy vele, hanem mindenki, akit megfigyelhettem. Hozzánk sokan jártak, egész kaszinó volt a házunk, de a jegyzőre soha jót senki nem mondott, nem is beszéltek róla, kellemetlen volt, hogy jelen van a faluban. Biztos, hogy faji idegenkedés is volt ez.

Ambrus Zoltán hasonlított hozzá, s nekem Ambrus is mindig olyan különös idegen lény volt, akivel nem lehetett összeemelegedni, nem bírtam elhinni, hogy debreceni születés.

S ehhez hozzájárult a vallás. A faluban mindenki református volt s ez még fontosabb, mint az, hogy tiszta magyarok. A vallásközösség általában lelki közösséget teremt, de a kálvinistáknál, talán még inkább, mint más felekezetnél. A kálvinista ugyanis nem vallásos, semmi hajlama a bigottériára, vagyis nem él egyházi szervezettségben. Ellenben nagyra tartja azt, hogy ő mint kálvinista, szabad gondolkodó és jogosultnak tartja magát istennel, emberrel szemben valami független, szembeszálló és dölyfös magatartásra.

De már mégiscsak odaértünk Hallgatóék kapujához.

A kapu megújult, mintha új gazda volna a háznál. Az udvar még mindig óriási és öblös, a ház a régi, s ott áll az udvar közepén a nagy görbe fekete asszony, Eszter néném, Pallagi Eszter, s mosolyog ránk, mikor feleségemet bemutatom, mintha még a mosolyt is fősvényelné. Minek jöttek ezek, azt jelenti a mosolya, csak enni.

- No, gyertek be.

Bemegyünk a tiszta sötétes konyhába s onnan jobbra az „első házba”. Ugyanaz a nehéz talajvizes szag. Hallgató bácsi meghalt. Mikor, szegény?

Eszter néném a fekete kendőjének a csücskét, ahogy illik, könnytelen szeméhez emeli s a legtárgyilagossabb nyugalommal beszél róla. Egyáltalán oly kevés szavú s visszafojtott hangú. Ezt én azelőtt méltóságnak tekintettem. S én igazán nagyon szerettem ezt az Eszter nénémet. Ő semmit sem tett azért, hogy szeressem, de rossz sem volt hozzám. Olyan volt, mintha a fősvényisége csak felvett ruha lenne, s csak azért, mert folyton meg van ijedve, hogy kieszik,

elhordják, tönkreteszik, de ha éppen nem gondolt a borzalmas szerencsétlenségre, hogy akkorában éhen kell halnia, akkor nagyon kedvesen tudott rám nézni a fekete szeme. Picit mintha önmagát becsapná, hogy kiszolgáltatja magát, hogy tudja, nem célszerű, de mégis nem állhat ellent, jónak mutatja magát ezzel a rokongyerekekkel szemben, aki isten ments, még elpereli a birtokát egyszer, ej, ravaszok ezek, nagy zshiványok, jönnek a jussért.

És azzal otthagyt bennünket kettőnket a szobában.

Kiment, egy szó nélkül, nem magyarázta meg, hova megy. Már volt legalább két óra, fél három, s mi ott ültünk egymás mellett a karoslócán, az udvari ablak alatt.

- No most nézzen körül, szívem, ez a tipikus parasztház, ezek a parasztok, ezek a magyar gazdák. Ilyenek az egész országban, mindenütt, ahol tiszta magyar kálvinista a lakosság.

Janka körülnézett, s feltűnt neki, hogy néhány fénykép van a falon. Felállott, megnézte azokat.

Én is odaálltam. Úri rokonok, mondtam. Úgy látszik, ezek is kaptak a Kérészy vagy Zsindely, vagy tudom is én miféle lányoktól s csudálom, hogy a falra rakták őket, mert ez igen nagy megbecsülés. Azelőtt, mikor még ritka volt a fénykép, más kép a falra nem került, csak Kossuth Lajos, Petőfi meg a katona fiunk huszárképe, amire fel van ragasztva a fiú feje. Idegen nem lehetett oly becses, hogy feltegyék; akit magyarázni kell, hogy kicsoda, az nem kerülhetett a falra. Ez olyan erős bennem, hogy még az is meglepett, mikor egy dunántúli plébánosnál a grófjainak nagy képeit láttam a falon. Alföldi érzéssel nem tudtam belehelyezni magam abba, hogy idegen arcok ott lehessenek a lakásban, hacsak nem a művészi közömbösség rakta fel. Azt hiszem, a tökéletességig ki van fejlődve a magyar életben a családi szentély fogalma. Azért nem lehet közéleti hatást elérni, mert ez az utolsó mentsvára a magyarnak. Ide bemenekül a köz elől.

Eszter néném csak nem jött be, volt időnk filozofálni.

- Három nagy probléma van, ami a szüleim életét számomra szimbolikussá teszi. Első *az elszegényedés* kérdése, a második *a fölemelkedése* és a harmadik *a gyermek*.

Édesapám elszegényedett. Ennek igen egyszerű oka volt: *fantáziája volt*. Képes volt költői módon erős képeket festeni saját maga elé, s amit így megálmodott, készpénznek vette. Csak rágondolt, hogy jó volna elvenni az özvegy papné lányát, mert annak van tizenhat hold földje, s így neki rögtön lesz huszonegy. Repülve, rohanva, lángolva hajtotta végre. S mivel a véletlen közrejátszott, legfőbb véletlen, hogy a lány anyjában kapott szövetségést - sikerült is.

De ahogy ez megvolt, már új álmok rajzottak benne. Malomvásár, minden ok és cél nélküli föld- és falusi házvásárlások. Vásárolni csak azért, hogy vásároljon. Mint valami gáznemű, ki akart terjeszkedni. Ha az mind sikerül, amit álmodott, az egész Csécsét egy-kettőre bekapja. De már a terjeszkedés lázában a messze távolra eresztette ki képzeletét, s gépet vásárolt, s a hólyag akkorára nőtt, hogy ki kellett pukkadnia.

Mintha a kultúra hiánya tette volna fékteleenné a hitét a képzeletben. De másokat meg a kultúra hiánya zárt be a mozdulatlan vagyonörzésbe...

Az édesapám elszegényedését mindenesetre a fantázia építetlen légvárainak összeomlása okozta.

A mély szegénységben egy ideig stagnált. Semmi nélkül maradt, s minden eszköz nélkül kellett folytatnia az életet. Semmit sem tudott. Ács lett, s meg sem tudta fogni szabályszerűen a fejszét. Vállalt és nem tudott számolni. Tudott összeadni és szorozni, de már kivonni és osztani nem olyan pontosan. S nem tudott szakszerűen gondolkodni. Még húsz év múlva is minden esetben előfordult, hogy fontos tételek hiányoztak a költségvetésében, s csak akkor kapott a

fejéhez, mikor már kellett az anyag az építésben. Ez nem volt egyszerű tudatlanság, hanem az a sajátos törekvés, hogy el kellett hanyagolnia a tételeket, hogy a legolcsóbb árajánlatot tehesse. Mert ahogy a legelső vásárlásnál nem számított ki semmi nehézséget és akadályt, úgy volt mindvégig. Ragyogó fantáziákban élte le egész életét és a sötét színek csak az élet folyamán tűntek fel. Hihetetlen könnyen vállalkozott a leghosszabb utakra, s nem volt a zsebében annyi pénz, ami a vasúti jegyre kell; milyen könnyen vágott neki a Ludovikától a Keleti pályaudvarig. Nem kellett neki villamos; ment gyalog s kilyukadt a Rókusnál, de onnan már egész közel volt a Keleti.

Ez is valami magyar fantázia. Így szoktak a pusztán elindulni. A futó betyár lóval nekivág a Tiszán át. Nem törődik vele, nem kerül-e szembe lovaspandúrral. Ha az ember nagyon sokat aggodalmaskodik, el se kezdje, úgyse lesz semmi. „Mi kell ahhoz? - mondta édesapám, mikor megvettem a lányfalusi kertet - csinállok neked egy sufnit, hogy a szerszámot be tudd zárni, meg eső elől behúzódhass. Húsz koronából meglesz az egész.” Százhúszból se lett meg, de azért mégis jó volt az ötlet, s az is igaz, hogy ha azt mondja, hogy százötven korona kell rá, akkor nem mertem volna belemenni, hogy egy sufnira annyit kiadjak, még ha azt mondta volna is a végén, hogy látod, nem is került annyiba, csak százhúszba.

Fantázia nélkül ottragadt volna szépen a csécsi sárban. De evvel a tügyi sarat is meg tudta gázolni, mert addig, addig, hogy egyszer csak megtanulta a mesterséget s egyre nagyobb istállókat vállalt. Egyszer már egy húszöles birkaaklot csinált valahol a kinyizsi határon, ott voltam nála. De a felvirágzás akkor kezdődött, mikor Mád leégett. Akkor annyi munkája lett: „Fiam, mindenki azt akarta, hogy én építsem fel a házát. Nem is tudott jól aludni, akinek nem én csináltam meg a fedelet a feje felett.” Ezen aztán úgy kacagtunk, de olyan boldogan. Voltam is nála Mádon. Édesanyám egy hajnalban felsusogott: „Siga, siga, siga, fiacskám, ébredj fel, siga...” Itt zsiszerél a fülemben maig a hangja, oly furcsán mondta, siga... zsigának is, de akkor úgy, erős *essel*. Ha rá akartam emlékezni Debrecenben a nagy boldogtalanságok idején, elusogtam magamnak, az ő hangján, hogy siga, siga... és boldogan sírtam.

Ez a mádi út nagy-nagy emlék... Nyár volt, gyönyörű hajnal... Egyedül, gyalog, egy kis szervétába kötve volt valami nagyon finom ennivaló, rántottcsirke és túróslepény... Gondolom, csak arra való volt, hogy édesapám érezze, hogy gondolunk rá. Ételnék nem sok volt, vinni igen alkalmatlan. De az is lehet, hogy azért kellett elmennem, mert a levél, amit vittem, valami végrehajtás vagy más bírósági idézés volt. Még ekkor is folyt a miskolci per a tüzesgép miatt... No meg az apám mindig bőviben volt a pörnek.

Az út eleinte nagyon kedves volt, legjobban éppen az tetszett nekem, hogy egyedül mentem. Egyedül a kisfiú a nagy pusztán. Körös-körül mérhetetlen, beláthatatlan síkság, mind megművelve, bevetve, gazdag termés, búzakeresztek végtelen sora, én már akkor olvastam Petőfit. Édesanyámmal együtt olvastuk, s tudtam, hogy a pusztá a szép. Édesanyám külön megtanított rá, hogy szépnek kell tekinteni azt a tágas végtelenséget, amely vékony földből és óriási égből áll. S ebben a mindenségben hogy kocogott vékony lábain az a kis suta fiú. Sárga voltam, mint egy kínai és görbe, minden könyök, térd, bűtyök kiállott bennem, még mindig beteg voltam, tudja, szívem... s betegen is mentem be a kollégiumba... az első negyedévben 187 órát mulasztottam, igazoltan persze, s nagyon gyenge bizonyítványt kaptam karácsonykor s mikor hazajöttem, Gyula bátyám azt mondta, hogy „ne küldjétek vissza ezt a gyereket az iskolába, csapjátok ki a malacok közé”, s én sírtam, nem akartam kimaradni, szégyelltem, hogy ha jövőre visszavesznek, mindenki azt fogja mondani, hogy ismétlem az osztályt... De itthon maradtam, s a tóban gyógyultam meg. Majd megmutatom magának a tót, úgy hívtuk, a Gránárium-tó, olyan vastag fekete sár van benne, hogy alig lehet lemosni az embernek magáról és sok-sok vízitök. Gyönyörű fehér virága volt, sárgabélésű. Lótuszfaj, a magyar lótusz. S

képzeld, úgy meggyógyultam, hogy azóta nem voltam beteg. De igazán, én azóta máig nem voltam beteg, lázat nem éreztem, s semmi szervemnek semmi baja nem volt, kivéve, hogy ez a trombózis jött, de ez nem betegség, ez baleset, ugye?

Na igen, azt akartam mondani, hogy három probléma volt, amiben szimbolikus nekem az én szüleim élete: az elszegényedésben és a meggazdagodásban és a gyerekkérdésben.

Az elszegényedést már érti, a meggazdagodás, ha nem is következett be, csak azért nem, mert az a különös ok, ami az elszegényedést okozta, állandóan fennállott. Édesapámat abban a pillanatban, ahogy a legminimálisabb pénz megmaradhatott a kezében, a fantáziája azonnal elragadta, és rögtön belefogott egy akkora vállalatba, amihez az a pénz semmi sem volt. Képtelen volt kivárni, míg valami jelentékenyebb summára tesz szert, s hogy avval valami megfelelő kisebb vállalkozásba menjen, amin megint kereshet, s így gyűjtögethet valamicskét... Nem. Ő két fillérrel százforintos vállalatot és száz forinttal tízezerforintost akar kezdeni. *Foglaló.* Az az árverező volt, aki csak a foglalt tudja letenni, de a felvert árverési tétel árát soha kifizetni nem tudja. S képes rá, hogy bedobja az egész, kezében levő summát, abba a licitációba, „majd eladom”, fő, hogy megvegyem. De ha megveszi, kisül, hogy semmi sem változott, otthon nincs ennivaló, neki egy zsák lisztet kellett volna venni, nem ötven hold földet. Odavész a foglalt, s egy csomó perköltség származik az át nem vétel miatt.

És mégis voltak édesapámnak kvalitásai, amelyek a meggazdagodáshoz vezethettek volna. Elsősorban is az, hogy igazán vállalkozónak született. Hihetetlen rábeszélő képessége volt. Később még Budapesten is el tudta érni, hogy a legnagyobb építészek adtak neki munkát, s magánembereknek villákat épített Mátyásföldön, Budán s másfelé, sőt magán Budapesten ötemeletes házat. S mikor a legnagyobb vállalata volt, akkor is csak éppen a legszűkebben tudta ellátni a háztartást. No, de nem ez most a kérdés, ez az ő üzleti rendszerének a következménye; a rezsiköltséghez tartozott, hogy mindenben annyira gavallér volt, amennyi pénz éppen volt a zsebében.

Másik kvalitása példátlan szorgalma. Soha életében nem pihent, csak ha nem volt munkája. Mindig a legnagyobb lázzal és hévvel dolgozott és dolgoztatott. A legnagyobb munkabért fizette, de a legnagyobb teljesítményt is kívánta. Saját maga még hatvanéves korában is megfogta a lapátot, s láttam, amikor a Hársfa utcában valami átalakítást csinált, s szombat este maga hántha ki a törmeléket az udvarról a stráfkocsi elé, hogy vasárnap reggel a kis kávéház nyithasson.

Szorgalmához a szakértelmet pótló buzgóság járult, hogy a vállalt munka tökéletes legyen. Mikor már belefogott az építésbe, egyáltalán nem számított neki a szerződés. Ott meg kellett venni, tenni mindent, hogy mindenki meg lehessen elégedve vele. Ez a legjobb hírnevet szerezte neki, csak ott ne lappangott volna, mindig az, hogy pénzügyileg sötét árnyék, sűrű felhő borult a vállalatra.

Szóval, nagyon meggondolatlanul csinálta szegény, olcsón vállalt s drágán épített. Örömet akart szerezni a vállalkozásakor is meg az átadáskor is. S ez nem ment. A különbség az ő nyakába szakadt.

De mi lesz már evvel az ebéddel? Jöjjön, nézzük meg. Nem kell ezektől félni, emberek ezek, magyarok és kedvesek: rokonok!

Janka ugyanis kicsit félt a falutól. Nem értette meg, hogy ha én annyi rosszat mondok róluk, azt nem úgy kell venni, hogy ő aztán féljen tőlük. Az én morgásom, zörgésem a legnagyobb indulatban is önszeretet volt: bennük magamat szidtam, hogy ne dicsérjem magam. Mikor az ember a bölcsőben a kis unokájának azt mondja, hogy: te büdös köjök, de agyonvágalak, jaj, de megeszlek - ez nem azt jelenti, hogy agyon akarja vágni, se azt, hogy valósággal meg akarná

enni, mint a szintén nagyon szép kismalacot, csak azt, hogy az ember az ellenkező túlzással fejezi ki szeretetének legmagasabb fokát... Mikor én a tügyieket szidom, bennem szeretet és irigység és igen nagy nagyrabecsülés is van, mert az a szegény kis Csécse olyan, mintha bárányok laknának benne - ez a vad Pthrügy pedig, mintha farkasok, tigrisek és oroszlánok barlangja volna. S a gyermeknek jobban imponálnak a ragadozó fenevadak, mint a bégető szelídek.

De ehhez valósággal bele kell születni, bele kell nőni és atyafinak kell lenni, hogy valaki otthon érezze magát ebben a farkastanyában. Énnekem lehettek akármilyenek, én fésztelenül hazai levegőt éreztem, s talán nem is esett volna jól, ha nem annak találom, amilyen. De Janka másfajta emberekhez volt szokva. Az ő Mariska nénije, ott fent Gömörben, aki megfelelt például az én Eszter nénémnek, az nem így fogadott, az annyit beszélt, nevetett, mulatott, hízelgett, körülvett, egy pillanatra magunkra nem hagyott volna. S végeredményben éppen olyan krajcáros és kicsinyes parasztasszony volt, mint ez. De a külső megnyilvánulás más volt. Szláv vér? Vagy inkább a társadalmi berendezkedés?

Eszter néném csakugyan a pitvar-konyhában volt és már égett egy kis szerencsétlen tűz, s egy fiatalasszony már kopasztotta a két csirkét. Kisült, hogy az asszony a lánya, Eszter volt. A kis Eszter. Mikor én Tügyről elmentem, 1890-ben, mintha épp akkor született volna, öreg szülők mérgére, jó későn, Trézi után tíz évvel, most kész meglett asszony. S milyen tügyi!... Mint az anyja volt abban az időben. Nem jött be üdvözölni a pesti rokonokat, hanem kintmaradt a konyhában, s kopasztotta nekik a csirkét. Én aztán nem csináltam teketóriát, ott csókolóztam össze vele a csirke-toll-szagú forróvíz felett.

- Eszterkém, Eszter fiam, kicsi Eszter...

S egyenként eldicsekedtem a feleségemnek minden hirtelen feltoluló emlékekkel, s a szemünk előtt minden tárggyal, mert egész furcsa, de a helyszínén csak úgy kibomlottak az emlékek, s engem lepett meg legjobban, hogy itt mindent mennyire ismerek, s milyen sokszor kellett nekem itt lenni, hogy ennyire otthon vagyok.

De nemcsak a tárgyi emlékek, hanem a szeretet élményei is; csak úgy kiforrtak a szememből a meghatottság könnyei. És valóban én nagyon szerettem azt a szegény Hallgató bácsit, aki olyan lármás és beszédes volt, s mindig kurta ködmönben járt, jó ócska bárányszőr ködmönben, ami mindig rongyos volt a könyökén, s kifordult a fehér bárányszőr, piszkosan, sárgán, de valahol mindig rongyosan. De bűdös volt. Fene bűdös tud lenni a birkabőr ruha. A fején meg egy fekete birka hullájának bőrdarabja volt, amit sipkának hívtak, s azt begyűrve viselte, nem hegyesen. Eszter néném ilyen volt, mint most, s ez nekem az igazi magyar asszony, ebben az apró fehér mintás fekete kartonban, így elkopottan, lógó hosszú szoknya, leszorított s beesett mell és a szemébe húzott fekete kendő.

Az ember arra büszke, amije van, ahogy van. Ha sok van, arra, hogy milyen bőség van - ha kevés, akkor arra, hogy kevéssel beéri. Én mindig büszke voltam arra, hogy az én népem annyira puritán. Egy szebb darabot meg nem vettek, nincsen se tányérjuk, se edényük, dísznek, csak ami a legszükségesebb. Mindenben a legprimitívebbet, a díszítés nélkül s még csak nem is a legjobbat szerezték be. Olcsó legyen, ez a fő. S mind azért, hogy minél kevesebből megéljenek, tehát minél kevesebbet kelljen dolgozni. Édesanyám mindig mondta, hogy ezek a tügyiek ingyen élnek. Hogy Csécsén mennyit dolgoztak az emberek, megszakították magukat a munkával. De ezek? Ezek már csak kaszával aratnak, amit isten elleni vétéknek tartottak Csécsén, ott még sarlóztak és minden szálát párhuzamosan fektettek egymáshoz a kévében, hogy egy búzaszem ki ne hulljon. De ezeknek a férfiaknak mindig volt ráérő idejük. Ezek

eljártak beszélgetni, megállottak az utcán és órákig eldiskuráltak, kocsma is volt. Több földjük volt és jobb földek. Kevesebb munkával is meg lehetett élni.

De amilyen locsogó kedves ember volt Hallgató bácsi, olyan szűkszavú, hallgatag volt az özvegye, Eszter néném. Csak kérdésre felelt, akkor is csak a legrövidebben. Harapófogóval kellett kihúzni belőle minden szót. Janka zavarban is volt, azt hitte, nem látják szívesen. Én csak biztattam, hogy ez semmi, Tügyön ez így szokás.

Hanem mondhatom, nem kis erőfeszítésbe került vigasztalni szegénykét és ébrentartani benne a látogatás számára a kis örömet. Nem kívánczozott közénk, nem kívánta meg az én gyermekkoromat ezek közt a rideg kálvinisták közt, inkább megsiratott.

Végre aztán elkészült a rögtönzött kis ebéd. Lehetett öt óra, mikor enni kaptunk, már majd kiesett a hasunk. De hát itt paprikát nem termelnek, retket, semmit, ami növényi. Itt nincs még ma sem gyümölcs, s ki kellett várni a szabályszerű főtt ételt.

És ebédre semmi más nem volt, csak megsütve a két csirke. Azt feltálalták elébünk, kenyérrel és sóval s nekünk meg kellett elégedni.

Még azt se, hogy odaült volna Eszter néném, hogy velünk egyen, vagy a lánya, Eszter. Nem, ketten maradtunk, magunkban az üres szobában. Igazán égett az arcom a szégyentől értük. Minden gyermekkori emlékezés visszajött. Úgy tettek a nagynénémék, mintha harmincöt év után egyszer eljöttünk volna hozzájuk jóllakni, de ők nem hagyják magukat kizabáltatni.

Janka nem akart enni, én csak azért is gyűrtem magamba, a csirkeszárnyát rágcsáltam. Akkor Janka rámutatott a tálra, s végigszámolta, ami be volt tálalva.

A két csirkéből minden húsos darab hiányzott. Se mellehúsa, se combja nem volt egyik csirkének sem.

Ez aztán mint valami csodálatos, valami rendkívüli égi jel, úgy tűnt fel nekem.

A fősvénységnek ezt a klasszikus megnyilatkozását semmi fantáziával nem tudná író kitalálni. Ezt csak az élet tudja produkálni.

Ettem valamit, de Janka képtelen volt.

Éppen távozni akartunk, mikor megérkezett a vő. Maros Sándor, a kis Eszterke ura. Hatalmas és vidám fekete ember jött be, mint valami tüzes ménkő. Azonnal megtelt a szoba eleven-séggel, lármával és vidámsággal. Rögtön ebédet hoztak neki, egy percnyi várakoztatás nélkül, s nem csirkét, hanem ebédet. Nem tudom, mit, főtt ételt, levest, tésztát, főzeléket, szóval amivel élni szokás a falun. Ő azt hitte, mi már ebédeltünk, mert az edény ki volt hordva az asztalról, s nagyszerű étvággyal falatozott, s én bután haragot tartottam a nagynénémmel, s emiatt nem kértem az ételéből, de nem is kaphattam volna, csak ha osztózni akar, mert egy falattal sem volt több, mint ami neki elég volt.

Azért nagyon mulattatott, hogy ez a száraz, keserves, savanyu faj ilyen vérbő, egészséges és ropogó férfit kapott: a természet gondoskodik a felfrissülésről? Nem falubeli volt a vő, nem tügyi, ez sokat megmagyaráz. Valahonnan a szomszéd falukból.

Maros Sándor aztán mindent kipótolt, amit az asszonyai beszédben megtakarítottak, s rögtön vállalkozott, hogy vezet tovább a rokonokhoz.

Szégyelltem magam, hogy engedtem, hogy így kibabráljon velünk a szeretett s egyetlen nagynéném. Nagypám egyetlen fiútestvérének első házasságából származott lánya. Mert ez is számít: nagypám bátyjának, Istvánnak három felesége volt, de igazi gyerekeknek csak az első házasságbelieket tartották, a harmadik házasságból való Julcsa néném már csak inkább olyan

sajnálkozva tudomásul vett rokon volt, pláne, hogy az ura, a ragyás, kellemetlen Szőke Józsi, a betyár hírű öreg Szőke Józsi fia is úgy bánt vele, mintha méltatlan lenne. Pedig ez volt az egyetlen asszony a faluban, akit édesanyám igazán szeretett, gondolom csendes, szelíd lelke és a sok szenvedés miatt.

Biz a tügyi ebéd után éhesen mentünk tovább rokonlátogatóba.

ÚJJÁSZÜLETETT A FALU

Hallgatóéknak két lányuk volt. Az idősebbik, Trézi, velem volt egyidős, együtt jártunk iskolába. Inkább idősebb lehetett nálam egy évvel, mert érettebb volt, mint én, egész gondolkodása komoly volt és anyás. A kisebbik olyan késői gyümölcs volt, akkor született, mikor én már költözőben voltam Pthrügyről a kollégium felé.

Én ugyanis már arra születtem, hogy kollégiumba menjek. Édesapám csak azt sajnálta, hogy anyám nem egy tízéves fiút hozott a világra, hogy minél hamarabb iskolába adhassa. Nem azért taníttatta ki a három sógorát, hogy a saját gyerekeiről elfeledkezzenek. Nem lehetett oly nehéz élet, s nem lehetett oly kevés pénz a világon, hogy ő ezeket a büszkeségeit föl ne emelje a saját élete szintjéről egy magasabb és „boldogabb” régióba. Édesapám nem is élt e nélkül a vágy nélkül. Ha már ő maga nem tanult s csak úgy kerülhetett közelebb a falu elejéhez, hogy beházasodott az úri világba, a fiait föltétlenül behordta oda.

S most itt felvetődik az a nagy probléma előttem, mit is jelent az iskola a falunak.

A népiskola nem a falué. A hatosztályú, vagy a jövőben remélhetőleg mihamarább felállítandó nyolcosztályú népiskola nem a falusi lakosság gondolata, találmánya és követelése. Ez állami divat, az európai kultúrfokkal vált kötelezővé, azt lehetne mondani kényszerintézménnyé. Ezt adták a falunak s csendőrrrel tartják fenn a használatát. Bármilyen furcsa is, az én időmben még a leghatározottabb ellenszenv volt a népiskola ellen, s ha nem büntették volna a szülőket, akkor minden ürügyet felhasználtak volna, így is kitaláltak mindent, hogy ne küldjék a gyereket az iskolába. Ha a cipő rongyos volt, vagy ha egyáltalán nem volt, már elég ürügy volt, hogy ne jöjjenek a gyerekek. Ha otthon munka volt, szó nélkül otthon tartották a gyereket, akinek a falu törvényei szerint minden napra s minden percre megvan a maga beosztása: „agyonverlek, te bűdös köjök, ha nem vigyázol a bornyúra.” Már négyéves gyerekekre rábízták egy bornyú legeltetését.

Ezzel az ősi renddel szemben állott az uraknak az a parancsa, hogy iskolába *kell járni*. „Mit kínozzák azt a szegény gyereket!”, sopánkodtak az anyák. S az iskola mindenféle himlőnek, náthának, torokfájásnak valóságos melegágya. Még az édesanyám is elengedte volna ezeket a gyermekbetegségeket, amelyek ha beköltöztek a családba, lefektettek bennünket, úgyhogy minden télen heteken át kórház volt a lakás. Az iskola ugyanis semmiféle higiénikus védelemmel nem volt ellátva. Ott szorongtunk a szűk padokban egymás mellett, s a taknyosok megfertőzték a tisztákat. Zsebkendője az egész iskolában csak két-három gyereknek volt, azt csak dísznek és fényezésnek tekintették s csak vasárnap kaptak a gyerekek, hogy a templomban hetykélkedjenek vele.

A fiúk úgy tették a zsebkendőbe, hogy kivirítson, a kislányok pedig egy szál virágot tettek a keményre kivasalt kis zsebkendőre, s úgy tartották az ölükben. Ha az istentisztelet alatt valamelyiknek annyira szüksége volt rá, hogy már nem tudta szipogással tartani, akkor fel-emelte az alsószoknyácskáját, és annak a sarkába törülte az orrát. De hogy akár fiú, akár lány a zsebkendőt ilyen szennyos célra használja, azt nem volt szabad, azért akkora pofont kapott volna odahaza, hogy még.

A nép tehát szabotált, s a tanítói kar még ebben az időben a kisebb falvakban tanultság-nélküliekből állott. Pthrügy nagyobb község volt. Tamás tanító már okleveles volt, de az utóda nem készült a tanítói pályára és nem is volt szenvedélye a tanítás. Inkább a gazdálkodásban használt fel bennünket. Mi gyomláltuk a kertjét, sőt a gazdagyerekeket a mezőre is kivitte könnyebb gazdasági munkára.

Az azonban, ha egy gyereket magasabb iskolába vittek, már nem hatósági kényszer, hanem egyes családoknak felfelé törekvéséből támadt. Ezek a családok igen ritkán kerültek ki a földművesek közül: ez a lesüllyedtek újra feltörekvése volt. Mint a mi esetünkben is. Már a nagyapám, Pallagi József kitaníttatása is az ő nagyapjának, a bevándorlott nemesnek hagyományát bizonyítja s lánya, édesanyám ezt a hagyományt folytatta. Érdekes példa arra, hogy a szellemi hatás hogyan ragályozódik, az, hogy a község bírása, a legtipikusabb falusi bíró, akit valaha is láttam, magas, vörös, egyenes derekú, botos bíró, egész arisztokrata, arra a hírre, hogy az apám kollégiumba küld, ő is beadta a velem egy osztályba járó fiát - mert sánta volt egy kicsit, tehát gazdasági munkára nem alkalmas. Sőt azt hiszem a későbbi fiait is mind kitaníttatta. Egy fiából képviselő, majd főispán lett. De az első gyereke otthon maradt gazdának. Rajta kívül azonban több parasztgazdáról nem tudok, aki ebben a faluban iskoláztatott volna fiút.

Ma az iskola általában meglepő magas nívón áll. A tanítói kar kitűnő, s már a legparányibb község is megkapja a maga szakképzett tanítóját. A nép azonban még mindig ellenáll, ha nem is olyan mértékben, mint az én időmben. Ez az ellenállás sem jelent mást, csak azt, hogy az iskolázási korszak után a gyermeknek többé nincs alkalmja a legcsekélyebb önképzésre és továbbtanulásra sem. Ellenben a magasabb iskoláztatás vágya már igen erős. A népnek egyre szélesebb tömege jön rá, hogy sokkal jobb úr lenni, mint paraszt. „Nincs a parasztnak semmi becsülete” - mondják. Az alföldi tanyák gyereknépe most megindult, és a vasutak s mezőgazdasági kisvasutak, villanyosok, autóbuszok özönével szállítják be a polgárba s más középiskolába a gyermekeket.

Ezt azonban, úgy látom, nem az elemi iskoláztatás fejlődése idézte elő, hanem az általános szellemi áramlat, mely a magyar falvakat elfogta.

Ott értettem meg, Hallgató Trézinél.

Szegény Trézi megöregedett. Mi ketten olyan tréfáló viszonyban voltunk - senkivel oly testvéri és bensőséges barátságban nem voltam gyerekkoromban, a saját testvéreimmel sem, mint Trézivel. Sovány és vékony arcú lány volt, halvány hússzínű bőre volt, s finom szája és igen okos szeme. Úgy megértettük egymást, még a gondolatát is a másiknak, s azt hiszem soha erotikus irányú valami nem támadt köztünk: igazán a szellemi egyenrangúság öröme volt ez, mint Emmával, a keresztapám lányával, aki különben hasonlított is Trézihez. Ez azért látszik most érdekesnek, hogy ezzel a típussal később nem is igen találkoztam: talán Máriában volt valami ebből a kemény, éltől szikrázó s így külsőséges elmejátékból.

- Hűj, de öreg lettél - kiáltottam rá Trézire, mikor valóban egy egész öreg sovány asszony esett a nyakamba s csókolt össze. - Hova lettek a fogaid?

Tele volt a szeme könnyel a váratlan találkozás örömeiben, s könnyeken át nevetett rám:

- De te éppen olyan vagy, mint vótál - mondta nevetve -, egy cseppet sem öregedtél.

Ez biztos, hiszen csak huszonöt éve, hogy nem találkoztunk.

Nagyon finom volt ez a drága Teréz: nem hiszem, hogy valaha megsértett volna, s mégis mindig fizetett.

Kisírtuk magunkat, s Janka csak nézett.

- Hát ezek a kisasszonyok kicsodák? - néztem körül a rózsakoszorún. Egész sereg finom, karcsú, babaarcú, rózsaszírom szépségű úrilány volt a szobában.

- Ezek az én lányaim.

Életemben itt döbbsentem először rá a magyar falu átalakulására.

Ez aztán tökéletesen átalakult, ez a nép. Trézi olyan iparosasszonynak látszott, városias, de még ő is parasztasszony volt a lányaihoz képest. Trézi még kapált a mezőn s a kertet maga művelte, mosott, súrolt, tapasztott, felmázolta a földet, szóval az volt, aminek élete kerete rendelte. De a lányai mintha mind budapesti trafikos kisasszony vagy manikűr vagy pénztáros-nő, tehát tisztán városi ízlésben nőtt, s meglepően harmatosan finom jelenség lett. Erzsébet, Terézia, Etelka, Eszter, a nagyok s a kicsik, mindről messze látszott, hogy ezek már kisujjukat sem dugják a földbe, egy sem kapált soha életében szakmáiban végig egy napot.

Talán még némi iskolájuk is volt, erre nem emlékszem, de hiszen az iskola csak annyiban járul hozzá az úriassághoz, hogy ott hatással vannak egymásra. Nem a tudomány teszi az úriembert, a modor. A Szakolczai-lányok rózsabokorban csicseregtek körül s tele volt a lakás politúros bútorral, s a ház is akkor épült, s még nem is volt kész. Kisvárosi homlokzatos ház volt, az utca felől vasredőnyös boltajtóval. Valami boltot tartottak már fenn.

Hű, de elmúlt a Hallgató bácsi kilyukadt ködmenének a színe-szaga ebben a ma valósággal élő s nemcsak holmi álméletben. Eszter néném még ott van a régi házban, a régi szagok közt, de ha egyszer meghal, biztos, hogy Maros Sándor azt is újjáépíti.

- De hogy kerültök ide a főutcára, te Trézi?

- Elpereltük Cihat Esztertől.

A régi Pallagi-porta felét elperelték s oda építettek új házat.

Cihat Eszter! Még élt, Pallagi István bátyámnak az özvegye, a betyár fekete asszony.

- Te meg elperelhetnéd a telek másik felét, Zsiga te.

Erre az egész család összebújt: ebben még a régi parasztvilág, hogy a lányok tökéletesen részt vesznek a családi tanácsban. A hároméves gyerek már tudja, hogy mennyi jussa van a földből az apja után. S beleszól.

Borzasztóan mulattatott, hogy meg akarnak tanítani rá, hogy milyen címen, milyen fokon, ágon van nekem s az összes Móricz-gyerekeknek jussa a Pallagi-telekhez és a földekhez.

Ez is még a régi Tügy - bár a nevét ma már Prügynak írják s mondják: „Andrássy Gyula megvette a Szirmay-földet, ezeröttszáz holdat, mikor aztán belügyminiszter lett, ő lökte ki a falu nevéből a th-t.” De a falusiak szívéből nem dobhatta ki a két betűt: a fősვნისეget és az irigységet.

Nagyon kedves volt, minden nagyon jóleső, de Janka kijelentette, hogy nem hál meg ebben a faluban. Kocsink ott állott a Zsindelyék udvarán, s este elmegyünk.

Mikor kimentünk az utcára, már az egész falu tudta, hogy kik vagyunk, s hogy itt vagyunk. Átmentem Cihat Eszterhez. Hűj, de harapós és komor volt, hogy így meg mertem sérteni hogy először Hallgató Trézinél voltam, az elperelt telken épült házban.

De én nem térhettem ki, Maros Sándor nem is tudtam hova vezet. Persze nem mentettem magam, nem toltam azokra a bűnt, akik közül senki sem kísért be, csak a szomszéd telken, a kerítésen túl, lesték mi történik...

- Nézze, szívem, itt úgy van minden, változatlanul. Ezen a nagy kapun kellett bejönnöm a veszekedett, harapós kutya között, s ott hátul a sötét istálló... Ott fejték... A szobák, a sötét ősi szobák. Kis ablakok. Százötven éves ház, ezt még valószínűleg az első Pallagi-ős építette, vagy a Bökönyiekről maradt, nem tudom... De úgy tartotta a család, hogy Pallagi István ősatyánk „megvette a legnagyobb házat telket s földet és akkor megházasodott”. Most egy

fekete, vad asszony lakik benne, egyedül elkomorodva. Megsúgtam Jankának, hogy szeretném megkérdezni, emlékszik-e még Eszter néném Seres Marcira? Aki miatt az ura egy éjjel összetörte, úgyhogy nyögve vonszolta magát hozzánk: „Erzsi, Erzsi, itthon van az urad? Nincs? akkor eressz be...” Többet sose jött hozzánk, s azután sem adott pénzért egy csupor tejet.

Hősköltemény hősei ezek, akik élnek. Vajon a maiakból is epopéa nő egy félszázad múlva?

Dehogy, legfeljebb bűnügyi riport.

Hidegen búcsúzott tőlünk Eszter néném, Cihat Eszter, ki tudja, talán máris értesítették róla, hogy „el fogom perelni” a maradék földjét.

Mikor kiléptünk az utcára, mintha csak megmozdult volna a méhkas. Csak úgy rajzottak ki a kapun. Itt a Nyiri nagy porta, mellette a szegény Drofti, már bizony nem él az öreg Drofti bácsi, Széljankó, aki Königrätzet elvesztette, ő látott olyan méheket talián országban, mint egy juh. „Hát a kas, milyen volt, amibe laktak?” - kérdezték tőle. - „Hát az, ecsém, csak ojan, mint a rendes kas itthon.”

Szemben a Die-porta, Droftin túl Darabosék. Darabos Borcsa, akinek a nevét, mikor legelső karácsonyra hazajöttem Debrecenből, meg kellett mondani latinul. Nem tudtam, de kivágtam magam, azt mondtam: *Barabábel*... El voltak ragadtatva tőle.

Tudja isten, csak úgy borult a nyakamba a sok nő és férfi: Zsiga, Zsiga! s mint egy menet rajzottak utánam...

Janka egész életében emlegette szegény, hogy ilyet soha nem látott, s el sem tudott képzelni, hogy valakinek az egész falu rokona legyen. Ez az egy imponált végre neki az én életemben.

Most kaptam a református lelkésztől egy remek kimutatást: a község anyakönyve alapján egy származási táblát, 1794. február 9-én esküdött Pallagi István nemes Bökönyi Zsuzsannával. Ebből a házasságból a mai napig, tehát 1938. szeptember 1-ig, 142 év alatt 246 név kapcsolódott egy családdá. Legvitézebb gyerektermő mindvégig a Pallagi-család maradt, amely 45 férfit, 24 nőt szült világra. Ez a Pallagi-had negyven családdal házasodott össze helyben. A faluból házasság útján elszármazottokról semmi hír. Amerikába egyetlen legény ment el. Így egy kis faluban valóban olyan vérkeveredés és vagyoni szövetség állhatott elő, mely csaknem az egész lakosságot bekapcsolta. Kolozsvári, Tóth, Hallgató, Szakolczai, Maros, Zsindely, Cihat, Seres, Debreceni, Szőke, Szabó, Turi, Mudri, Lakatos, Die, Szekeres, Bátori, Murvai, Furó, Varga, Nagy, Fistrovicz, Boros, Takács, Deák, Meggyesi, Bereczki, Szűcs, Drofti, Papp, Léner, Molnár, Csócsics, Orosz, Hussi családok szegről-végről mind Pallagi-atyafiak.

Édesanyám, Pallagi Erzsébet nem ok nélkül ült a kis házukban az ablaknál oly büszkén a nagy magáramaradottságban, hogy: „Nem baj az, kisfiam, ha most nincs is, majd lesz. Nekem ezek a tügyeiek nem imponálnak, s engem meg nem sérthetnek. Mind rokon, s a rokonnak meg kell bocsátani... Csak hadd hetykélkedjenek ezek a maguk nagy büszkeségével, én azon csak mosolygok. Semmi ez, fiam.”

Most elértünk a mi régi, kedves kis házukhoz, mely úgy áll szemben arra az útra, amelyen Pallagiéktól mentünk, mint Csécsén az apa s anyai ház a falu egyetlen utcájára.

Ott állt a kicsiny szalmafedeles ház, s elborította a szememet a könny.

A szenvedések hajléka!

ÜNNEP ESTE

A gyermek boldog, ha testi közérzése jó. Boldog, mert a boldogság: a vágytalanság. A gyermek lelki igényei oly kicsinyek, hogy saját maga minden pillanatban ki tudja elégíteni. Játékká válik neki a legparányibb megmozdulás, mint a kis macskának.

Én, valószínű, hogy beteg gyerek voltam. Másképp nem tudom megérteni, miért maradt bennem annyi s oly fájdalmas élmény a boldogság aranykorából. Már Csécsén is beteg voltam, éppen abból származott féktelenségem. Istvándiban ezt a beteg gyermeket azért sújtotta le annyira a sorsfordulat, amihez hatéves korában még semmi köze sem volt, mert fizikailag érezte rosszul magát. Pthrügyön is mindvégig betegesnek kellett lennem. Erre már nem emlékszem, csak visszakövetkeztetek. Hogy milyen beteg vagyok, az csak Debrecenben derült ki, ahol nem bírtam az iskola rendszeres intenzív figyelmét. Az első negyedévben valami 187 órát mulasztottam betegség miatt, akkor gyenge is volt a bizonyítványom, s mikor karácsonyra hazamentem, otthon a legnagyobb várakozással fogadtak, s az egész család mélyen elcsüggedt a hármasaimon. Gyula bátyám éppen nálunk volt s azt mondta: „Hagyjátok itthon a gyereket. Csapjátok ki a malacok mellé. Hadd heverjen őszig, meglássátok, meggyógyul” Az édesapám azt hiszem örült ennek a jó tanácsnak, mert „éppen nem volt pénze”. De én csakugyan otthon maradtam, és szégyelltem magam. Sokáig rettenetesen szégyelltem, hogy ismételni fogom az első osztályt a kollégiumban. Szóval még sokáig beteg voltam. Hogy az idő ne vesszen kárba, édesanyám saját külön módszerével, ami éppen úgy az övé volt, mint a főzés módja - elkezdte velem taníttatni a nagy latin szótárt onnan kezdve, hogy *a, ab, abs praepositio, -tól, -től*. Persze evvel nem mentem messze, nagyon száraz volt, s alig hiszem, hogy háromszáz szót megtanultam volna. Pedig annyi csak kell egy beszélgetéshez Ciceróval.

De tény, hogy meggyógyultam. Ott hevertem naphosszat a malac mellett a Gránárium megetti sárban. Akkor még senki sem tudta, hogy ezekben az alföldi, fekete ragadós feneketlen sárdagadványokban rádium van. Mikor Kakasfürdön találkoztam a dicsért rádiumos salétromos gyógyítóval, ráismertem benne a mi gránárium pocsolyánkra, amiben én egy nyáron úgy meggyógyultam, hogy azóta sem voltam beteg... Igazán, tizenegy éves korom óta talán sose voltam három napig tartó lázban. Ha egy orvosi félreértés nem véli ízületi csúznak a trombózisomat, s ezzel egész életemre meg nem rontja a bal lábamat, talán nem is tudnám, milyen az, betegnek lenni.

A gyerekbetegséggel szemben nálunk odahaza az volt a felfogás, hogy az a kölyöktől a legnagyobb szemtelenség, ha beteg. Nem elég, hogy az embernek annyi baja van s annyi dolga, még beteg is merészel lenni. Édesanyám nyögött, és a verejték ütött ki rajta, hogy még betegséggel is bajlódni kell. Édesapám pedig dühös lett, s ha csak le nem esett a lábáról a fiú, rákiabált, s ez volt a legjobb s legolcsóbb gyógyszer. Mind a kettőjüknek igaza volt. Édesanyám úgysis állandó betegség volt, s mégis elvégezte minden dolgát, édesapám pedig soha életében nem volt beteg, tehát nem is hitte, hogy valaki beteg. Olyan méregbe jött, ha a családban valaki ágyba került, hogy rákiabált, hogy ágyastul kidobja. „Mér nem vigyázol? Én mér nem vagyok beteg?”

Nem is láttam apámat betegnek, csak 1897-ben, Sárospatakon, ahol egy légycsípést elvakart, fertőzte a nyakát, hátul a tarkó alatt, az feldagadt, s csaknem belehalt. Akkor aztán elhitte, hogy van betegség. S különös, nem volt dühös saját magára. Sőt, igen halk és szelíd volt.

A gyerekkori betegeskedésemről jóformán semmi emlék sem maradt, csak a születésem után való gyöngeségemet emlegették. Hogy a harangozó minden évben elkérte édesapámtól a harangozás díját, mert „ezt a gyereket úgyis el kell húzni elébb-utóbb”.

Semmi másra nem emlékszem, csak arra, hogy ezen a Prügyön milyen sötétek és kegyetlenek voltak az emberek.

De mégis van egy bonyodalma az ottani életnek, amely aranyos színekben villózik. Ha oda-rebberenek, egyszerre megmelegedik a szívem és olyan boldogságokat érzek, amilyeneket ebben a szomorú s rideg gyerekkori bánattengerben alig lelek másutt...

Ez a nagybátyáim látogatásainak a külön rétege. Mint a túró a palacsintában, olyan édes és mazsolával rakott és kövér s illatos és zabálni való ez a rétegződés.

Már az első karácsonyt Prügyön a saját házunkban éltem meg. Karácsony estéjén, ahogy bealkonyodott, a falusi gyerekek kántálni jártak. Zengett az egész falu a karácsonyi templomi énekektől. Éles gyerekhangok sikították, hogy:

*Az istennek szent angyala,
mennyekből hogy alászálla
és a pásztorokhoz juta,
nékiek ekképpen szóla.*

*Nagy örömet most hirdetek
melyen örvend ti szívetek.*

A másik ének pedig az volt, amit tudtak, s amit illett énekelni, hogy:

*Krisztus urunknak áldott születésén,
angyali verset mondjunk szent ünnepén!
mely Betlehemnek mezejében régen
zengett ekképpen:*

- Szabad az istent dicsérni? - köszönt az ablak alatt a kis csapat vezetője, s ez azt jelenti, hogy csak akkor énekelnek, ha az engedély bizonyos anyagi jutalmat helyez kilátásba. Elég egy darab kalács is, de mindenesetre jobb a krajcár. Hihetetlen pénzvággy volt ezekben az énekesekben; mint az operistákban. Ingyen az istenért sem. Ki látott már hivatásos énekest, aki a maga s más örömeire dalolt? Csak pénzért.

Mi pedig magunk is tudtunk énekelni. Édesapám mindig első énekes volt minden templomban; édesanyám meg különösen gyönyörűen énekelt, gyöngéden és elbájolóan. Mi bőgtünk, fül nélkül, de tele torokkal. Hát a vendég istendicsérőket senki sem biztatta valami nagyon. Nálunk Betlehem nem volt. Csak sokkal később, már nagy diák koromban láttam az első betlehemes játékot. A kálvinista puritanizmus kiirtotta a népi vallásos játékokat, ahogy kimeszelte a templomot, s büszke volt rá, hogy a fal üres, legfeljebb az eső csorgott végig rajta, s hagyta ott a zöld és barna csíkokat. Karácsonyfá sem volt. A Nagyalföldön nem volt fenyőfa: mikor a feleségem karácsonyfát állított a legelső karácsonyon, édesanyám azt hitte, meg kell hálnia. Elszédült; rohamot kapott, és ecetes vízzel kellett a szívét s a homlokát mosogatni. Hogy az ő fia behódolt a bálványimádó pogányoknak.

Éppen kezdtek eltisztulni a karácsonyi énekes hadak, váratlanul megzendült az ablak alatt egy pompás bariton férfihang:

Krisztus urunknak áldott születésén...

- Ni, Laci! - mondta édesanyám.

- Hát ez hun az istenben csavarog erre - szólt édesapám.

De az ő homloka is felderült, mert szerette ezeket a sógorokat, fiai voltak ezek neki, s az első mordulás már el is simult az arcán.

- Laci bátyám, Laci bátyám! - riadtunk fel mi hárman. S visítottunk, mint a fecskefiókák, ha a fészek felé repül egy szomszéd fecske s apjuknak, anyjuknak nézik.

Hát ő volt, Laci bátyám.

Bejött a nyitott, végre-nyitott ajtón. Mert nagyon kinyitottuk neki, és senki se kiáltotta, hogy: bejön a hideg.

S ott állott előttünk, vállasan, csinosan, melegen, boldogságtól sugározva, mert nagyon tudott boldog lenni.

Olyan szonórus hangja volt, úgy muzsikált és úgy dudorászott:

- Szerbusztok édes egy jó lelkeim!

- Ne másszatok rá, ne legyetek alkalmatlanok - szólt ránk édesanyám -, mert abban a nagy családi magánosságban, amiben éltünk, számunkra egy nagybátyánk megjelenése mindig felszabadulás volt, ózon és társadalmi esemény. Milyen más volt ez a Laci bátyám, mint a falusi gubás parasztok. Hogy tudott ránk nézni, csillagot szórt a tekintete. Ömlött belőle a jóság, mint a vörösre fűtött kályhából a meleg.

- Jaj, te Laci, te Laci - könnyezett édesanyám boldogságában, hogy az édes testvérét látja, s tenyerével törülte a szemét, csak aztán emelte fel a kötényt, hogy végre egy fehér zsebkendőt halásszon elő az ágy végéből.

- De jó, hogy eljöttél - mondta édesapám. - Nem is tudtuk, hogy ki eszi meg a kürtös fánkot.

Mert csakugyan, kürtös fánk az mindig volt karácsonyestre. Édesapám az utolsó percben faragta a forgatófát, édesanyámnak tésztát kellett csinálni, felcsavarta a fára és édesapám az udvaron, szabad tűzön megsütötte, mint a nyársra húzott malacot. Oly piros lett és belül annyira fehér s olyan jó szívós, rágós: igazán a mi fogunkra való volt. Bár ma is volna olyan jó fogam. S mi, gyerekek, komolyan vettük az édesapám szavát, és versenyt hasaltunk a földre, hogy kihúzzuk az ágy alól a teknőt, amiben volt a kürtös fánk. Nagy tömegben, mint óriási karperecek.

De Laci is kinyitotta a kabátját, s a mélyből két üveg bort halászott elő, s letette az asztalra, mint engesztelő áldozatot. Itt vette csak a kocsmban, de úgy adta, mintha a tokaji hegyről hozná.

- Sógor, ezt a csekélységet...

Hát aztán végre az asztalhoz ült, ő is, mi is. Legalább ketten az ölébe, a két térdére, s öleltük a nyakát oly szorosan, ránk kellett szólani az összes felnőtteknek: „Megfojtjátok mán.” Mire ő nevetve felelt: „Csak hadd szeressenek, itt legalább érzem, hogy van szeretetben részem. Más úgysem szeret, csak az enyéimek.”

- Mi az, már nincs állásod? - ütött édesapám a szeg fejére egy nagyot. De ő maga is csodálkozott, miről jut ez az eszébe, s édesanyám szemrehányóan nézett rá, hogy illet mer feltételezni az ő imádott testvéréről.

De Laci bátyám nem tagadta: dörgő felháborodással mondta:

- Én és Kende Zsiga? Hát elfér két kard sokáig egy hüvelyben?

Mire édesanyámnak egy pillanat alatt elpárolgott az a kis büszkesége s félve kérdezte meg:

- Hát édesanyám?

- Nohát, még csak újévben telik ki a szerződés.

- Újév, te Laci... az egy hét múlva itt van!

- Azér is jöttem. Szerencsen akartam állást kapni a cukorgyárban, mert legjobb a biztos állás, de lekéstem. Már be van töltve a segédgépészi állás, amit hirdettek. Pedig ez jó lett volna, itt a közeletekben, édesanyámnak is kedveskedhettem volna akármikor egy kis cukorral...

- No, de hát most édesanyám egyedül van?

- Nincs semmi baj. Fa van. Inkább az, hogy ott fog maradni nekem az a sok kommenciós fa. Ha fa nincs, van faszén. Abból is nem tudom hány szekérrel van megvéve az erdőn...

- No, de Laci, édesanyám egyedül van a karácsony estén?

- Hát, ez az élet!

- De hisz ez borzasztó, még soha, soha életében egyedül nem töltötte a karácsony estéjét.

- Ne bőgj - kiáltott fel édesapám -, no tessék... má meghal, má meghal, hogy egyedül van. Jobb neki, ha egyedül van, mintha...

Csak nem mondta ki, hogy „mintha a lingár fia ott bosszantja...”

És én tudtam, hogy akkor is egyedül volna, ha Laci bátyám otthon lenne, mert nem töltené otthon a lakásban az estét, hanem a faluban a cimborái közt... De annál görcsösebben öleltem a nyakát, szinte belegebedtem: ezzel az öleléssel a szeretetemet és féltékeny haragomat egyformán kiadtam. Úgy szerettem ezt a Laci bátyámat s úgy szerettem volna, ha úgy viseli magát, ahogy kell. Mégis beteg gyerek voltam én, hogy rögtön ilyen érzések támadtak bennem. Pista egészséges volt, ő a bátyánk mellényzsebét kutatta ki, s mindent kiszedett belőle, az acélórát a füléhez tartotta, az órát, amelyiken vörösarany huszár lovagolt; vékony kis fekete óra volt. Ez volt az, amelyik a gépelésnél a hordóba esett, és csak három nap múlva került meg, mikor szombaton kiöntötték a hordóból a vizet s még akkor is járt. Jó kis óra volt.

- Hát mi lesz most édesanyámmal.

Laci bátyám duzzogva vette a poharat s koccintott:

- Mi lesz, mi lesz? azt hittem, több szeretettel fogadjátok. Ha ezt tudom el se jövök.

- Miért? - mondta édesanyám. Újra tele lett a szeme könnyel. - Hát isten... de hova tesszük szegényt, mondd meg.

- No, ne rücskölj már - mordult rá édesapám -, hova tesszük. Ott van a hátulsó hely... Majd kitakarítod... Kimeszeled... bútor is alig kell... egy ágy... meg egy kályha.

- Hej, Bálint sógor - sóhajtott egy hatalmasat Laci bátyám -, egyetlen jó sógorom... elbánt velünk a jóisten, de ő tudja mért... Az isteni bölcsességgel perbe szállani nem lehet, Bálint sógor... Nem szabad megbántani a jóistent... én is csak azért hallgatok...

- Na, ne sírj már, az istent a dógodba! - kiáltott rá édesapám újra édesanyámra, akiben minden felújult a szent karácsony estén, mennyi szép karácsonyestét vigadtak át otthon a régi házban, még a nagy összeomlás után is, legalább együtt töltötték az ünnepeket, s most így szétzüllötten, széthullva, mint az oldott kéve...

- Lehet is ezektől a gyerekektől sírni - mondta édesanyám -, az ember még ki sem sírhatja magát kedvére... - s tréfált, mert hiszen neki kellett megmenteni a hangulatot és a helyzetet. Hiszen ő tudta legjobban, hogy mit jelent most még egy kenyérevő a házban...

- De te éhes vagy, ugye, Laci?

- Hát, olyan nagyon éhes nem vagyok, de ha valami jó van, azt megeszem.

- Karácsony este mégiscsak van valami. Én nem tudom, ez az ember honnan teremti elő - s furcsa szemtörölő kézmozdulatával folyton fekete szemeit takargatta.

- Bálint?!... - mondta Laci bátyám nagy elismeréssel. - Bálintot nem féltem! Bálint a jég hátán is megél!... Ugye, sógor, mikor Pesten vótunk, akkor meg én segítettem...

- Te - nevetett rá édesapám horkantással, mert hiszen a Laci bátyám szava azt jelentette, hogy Pesten is Bálint sógor tartotta el, mikor az a csúnya betegsége volt és kórházba kellett feküdnie...

Vacsora után itták a bort, s kipirosodtak tőle. Szépen behegedt a seb. Laci bátyám elmesélte, hogy Kende Zsiga hogy bánt vele, s „nem volnék ember, nem volnék magyar”, ha ezt tűröm... Aztán megeresztette azt a szép bariton hangját, s rágyújtott, hogy:

*Lekaszálták már a rétet,
nem hagytak rajt virágot.
Megutáltatták én vélem
ezt a cudar világot.
Olyan vagyok miként ősszel
a sárguló falevél...
csak hogy az életem fája
több tavaszt már nem remél.
Hej ojan vagyok miként ősszel
a sárguló falevél
csak hogy az én éltem fája
több tavaszt már nem remél...*

Elénekelte ő ezt a strófát tizenkétszer is, mert valószínűleg igen passzolónak találta a maga életére. Édesapám ilyen dalokat nemigen dalolt, mert ő csak egyházi énekeket tartott méltónak az éneklésre... ez ostobaság... De édesanyám az új nótát, amit még nem hallott, csendesén kísért, s egyszer csak a két testvér magasba ívelő hanghullámokon ölelkezett össze. Mind a ketten nagyon szépnek és nagyon igaznak érezték s vigasztalónak, hogy:

a sárguló falevél...

KÖZÉPOSZTÁLY

Mindig rejtélyes volt nekem, mi az a magyar középosztály. Sok panaszt hallottam, hogy nem fejlődhetett ki a magyar középosztály, hogy széthullott, nincs megszervezve, nincs gerince, csak azt nem tudtam, ki tartozik hát bele ebbe a középosztályba?

Mi nem tartozhatunk oda, mert apám a fejszét forgatja, s a középosztályba nem számítják bele, akit valaminek lehet nevezni: a paraszt nem középosztály, a munkás sem, s az én apám paraszt volt, aztán munkás lett. Igen, de a nagybátyáim, akik vér szerinti rokonok voltak s folyton velünk és köztünk éltek, azok nem voltak parasztok, se munkások: nyilván grófok sem, ők egész biztos, hogy középosztályba tartoztak. Szóval abból értettem meg, kik hát a középosztály tagjai: azok, akik semmit se csinálnak.

- Hőj - mondta Laci bátyám, mikor később otthagyta a kovácsműhelyt s telekkönyvi átalakító lett -, hőj - ha én a kezemet ráteszem a tollra, az többet jelent, mintha a paraszt egész héten szánt.

Ez aztán rendkívüli volt. Igaza volt benne, mert a kényelmes, tiszta, puha irodai munkájából egész szépen megélt. Jobban étkezett, jobb ruhákat viselt, tisztább volt, mint a földtúró paraszt. Olyan volt, mint egy vakációzó diák, akinek egész életében vakációja van. A felesége is mindig csinosan volt öltözve, a gyerekei is takarosak és üdék voltak.

Szóval érdemes a középosztály tagjává lenni.

Ez a két ember, Laci is, Józsi is, bár mindenik ipari pályán kezdte, mind a ketten felküzdötték magukat a középosztályba. Gyula rögtön úri pályára volt beadván, papnak, de ő aztán megszegte ezt a reményt s tanár lett. Pap, tanár mindegy, mindenik középosztály. Gyula bátyám annyira középosztály volt, hogy már pótolta a testi munkát: tornával, sporttal, vívással.

Vagyis nekünk, az iparosgyerekeknek, volt három középosztálybeli nagybátyánk, akik a világon semmi különbséget nem tettek maguk közt és a mi anyánk közt, s minket gyerekeket is középosztálybelieknek vettek. Az egész családot, kivéve az apánkat, akit nem is akartak kiszabadítani az iparos állapotból: „Apád tanulatlan.”... Mért tanulatlan, mikor ő keresi meg ezeknek a tandíját és kenyerét is?... Laci bátyám az első két-három liter bort még a magáéból vette, de akkor kijelentette, hogy: „Sógor, nincs pénz.” Attól kezdve a húst és a bort is az édesapám hozatta, míg csak otthon volt a nagybátya.

Lassan valóban az apám személyére redukálódott az egész alacsonyabbrendűség. S én már akkor csodálkoztam rajta, hogy ő nem tiltakozik ez ellen. De igazán nem tudott beszélni azokkal az urakkal, akikkel akármelyik nagybátyám akármeddig együtt tudott lenni s tudott politizálni. Ő soha életében nem volt hajlandó azon törni a fejét, hogy nemlétező dolgokról mit kell gondolni. Ő meg tudta beszélni a vállalandó munkának minden legkisebb részletét. A nem létező házat látta, s annak nem létező ablakait, ajtóit, még az ajtó vasalását is, és a fa minőségét, amiből készülnie kell: de az állam szerkezetét, a politika huncutságait vagy a gondolatok szövevényeit soha nem fürkészte. „Csak húsvágáshoz ért” - mondta Petőfi az apjáról. Édesapám is így volt, de sohase sértettem meg avval, hogy ezt kimondjam róla. Én már a középosztály gyermekének voltam nevelve s ez azt jelenti többek közt, hogy az ember nem azt mondja, amit gondol.

Mikor fiú-fővel valahogy tisztába jöttem a középosztály elméletével, úgy szűrtem le magamban: a középosztály tagjai mindent elkövetnek, hogy a legkisebb testi munkát se kelljen végezni a pénzkereset érdekében. Legfeljebb ülnek a nadrágjuk fenekén, ez az egy fizikai

teljesítmény, amivel hajlandók pénzt keresni. Mert ez sem kis dolog öt-hat-nyolc órát széken ülni s ezért havi fizetést s nyugdíjat kapni.

A három nagybátyám oly rendkívüli módon különbözött egymástól, ahogy csak testvérek tudnak különbözni. Idegenek még hamarabb hasonlítanak egymáshoz, mint a testvérek. Még ha külsőleg hasonlítanak is, lelkileg teljesen mások. Laci, Józsi, Gyula. Ég és föld és a tenyerem. Mind más. Ha meg a negyedik testvért, az édesanyámat veszem, akkor meg pláne, még a hasonlóság legszerényebb álma is hiányzik. Édesanyám volt az okos Erzsi, akiről Gyula bátyám azt mondta: „Erzsi nem e világra való.” Ami azt jelentette, hogy először is nem munkára való, aztán nem ismeri az életet, s annyira idealista, hogy nem is ismerheti meg soha. Vele szemben Laci a tökéletes átlagember. Neki csak a nyelvén vannak a frázisok, de oly józan és számító, s mégsem reális... Nem, Laci bátyám nem volt reális ember, ha két évnél tovább nem bírta ki Kende Zsigánál, sem senki másnál s a saját hivatásában sem, ott tudta hagyni a műhelyt... Nem reális, nem tudta, hogy ez nem lehet... Nem tudta, tehát ki tudta csinálni, hogy lehessen. Egy reális ember nem tesz olyan lépést, ami reménytelen. Reális ember kovács maradt volna az ő helyében.

Józsi? Hát, Józsi, az meg igazán fantaszta volt, ha nem bolond. Olyan jóbolond. Mindenkinek bolondja. Micsoda ember az, aki folyton dalol és kacag. Állandóan tréfál, mulat és mulattat s ingyen. Nem kell neki semmi. Ha tisztára éhes, akkor is annyira viccet tud csinálni abból a furcsaságból, hogy ő éhes, hogy nyúlnak mellette az emberek, ha hallják. Semmi egyéb realitás nincs benne, csak az az egy, hogy úgy szégyelli a suszterséget. „Tudod, Zsiga, ha ezt levakarhatnám magamról, hogy én valaha is suszter voltam, képes volnék megvakartatni magamat, mint a halat, hadd húzzák le az egész bőröm” - s nevet, nevet, nevetgél, mert már látja a pikkelyétől megfosztott halat és saját magát -, „de nem lehet megcsinálni, hogy el is felejtsem, hogy tudok cipőt csinálni... és hogy valósággal csináltam... ez borzasztó...” Sohase tudtam megérteni, mért szégyellte annyira, mikor oly rettenetes sok suszter van a világon... Az mind így szégyelli?...

*Boldogtalan az az anya,
kinek fia csizmadia,
mert nem tudja, mely órába
fűl bé a csirizestálba...*

Ha ketten voltunk a szobában, ezt dalolta nekem, és úgy nevetett hozzá, hogy a könnye csorgott. Én is nevettem vele, de nem tudtam, mi van ezen nevetnivaló, legfeljebb az, hogy egy csirizestálba nem fér bele egy suszterinas.

Az volt aztán a furcsa, mikor megjött Romániából és nem tudom hogy, hosszabb időre telepedett le nálunk - bár ez megszokott dolog volt, hogy minden fiú addig volt nálunk, ameddig ő akart, néha Laci is hetekig, Gyula a teljes szünideit ott töltötte, később már mint egyetemi hallgató is, otthon voltak: de Józsi akkor előszedte a szerszámaikat, és kihirdette, hogy folytatja a mesterségét. Ott volt a kis háromlábú széke az édesanyám varrógépe mellett, s előtte a lehetetlenül sok szerszámmal telerakott kis négyszögű asztalkája. Legjobban a kis fehér faszögek tetszettek nekem, meg a disznóserte, amivel a csizmaszárakat összevarrta: a sörte volt a tű...

- Te Erzsi - szólalt meg a werkcájg mellett s letette a gömbölyű sarkú kalapácsot -, tudod te azt, hogy a forradalom után összeszedték a diákokat, és elfogva vitték Bécsbe őket, mint hadifoglyot? Édesapám úgy menekült meg, hogy almáskofának öltözve, addig ment a hátikosár almájával, míg beért Magyarországra.

Édesanyám mérgesen duzzasztotta fel ajkát, s a kezében levő varrást magasra tartotta, mintha önkéntelen az igazságra apellálna.

- Mit beszélsz, te Józsi.

- Igen - mondta kedvesen Józsi bátyám -, így volt.

- Nem édesapám öltözött almáskofának - válaszolt hevesen anyám -, hanem Mátyás király. Mátyás király lopódkodott be Bécs várába, mint almáskofa. Az őrt álló német katona még a hátára is csapott: „olyan orrod van te, mint Mátyás királynak”.

De Józsi bátyám csak nevetgélt s már megint egy új ötlet jutott az eszébe. Nem szokott a kijelentéseiért harcolni, mert könnyű elme volt s fantáziája bőségesen volt, el tudta képzelni, hogy így is történhetett, meg úgy is.

- Tudod, hogy hívták édesanyám kérésjét? Tarczynak hívták. Tarczy nevű gazdatiszt volt, és édesanyám mindig nagyon vágyott gazdálkodni.

Édesanyámnak még a lélegzete is elállott. Hogy Józsi, a *gyerekek előtt* ilyeneket mond, ez halálos volt neki. Valószínűleg tudta, mért ne tudta volna, ha Józsi is tudta, de egy ilyen *títkot* elárulni, a gyerekek előtt kimondani, a szent és annyira tisztelt és ezer ok miatt igazán oltári-szentség gyanánt imádott nagyanyáról, csak kiejteni is, hogy avval a szinte túlvilági fényben tartott néhai férjével valaha is, bár a házasságuk előtt is, valami ellentét lett volna köztük...

Édesanyám kövé keményedett arccal és baziliszkus pillantással nézett az öccsére, aki azonban csak nevetett. Józsi bátyám nem volt olyan magasztos gondolkodású, mint Erzsi néneje. De Laci se mondott volna ki effélet soha. Laci is vallásos összetételű volt, beszédben és gondolkodásban, bármennyi *hibát* is követett el életében.

- Tudod, Józsi, soha többet, míg élsz, soha többet illet ki ne ejts, ki ne mondj. Édesanyám annyit szenvedett és szenved még ma is és amíg él, értünk, gyermekeiért, hogy igazán a legnagyobb... nem is értem, hogy ejthetsz ki felőle illet...

Én azóta mindig úgy tekintettem a Tarczy nevet, hogy az édesnagyanyámra valami rettentő megszégyenítés, hogy ő nem az urába lett volna szerelmes valaha, hanem valaki másba... Később, mikor már magam is házas ember voltam, megkérdeztem édesanyámat, ki volt az a Tarczy... Ő nagyon elcsodálkozott, hogy én ezt a nevet tudom, s ugyanúgy mondta el, mint akkor Józsi bátyám. „Nagyon derék fiatal gazdatiszt volt, de hát csak egy gazdatiszt... és nagyapám magasabb sorsot akart a lányának biztosítani, és megismerte Pallagi Józsefet, s úgy gondolta, hogy e mellett szebb és műveltebb életet él majd a lánya, mint egy ispán mellett...” „És igazán puskával kényszerítette a lányát az urához?” „Hát, fiam, azt akkor úgy mondták. Nem kell úgy gondolni, hogy ráfogta a puskát, csak azt mondta, »puskával lölek le, ha...« Akkor még más volt a közbiztonság, minden papi ház falán ott lógott a puska, mert betyárok jártak és kopogtattak be éjjel az ablakon...”

S már elterelte a beszédet a betyárokra, s én megéreztem, hogy az anyja szégyenéről nem akar beszélni.

Mert édesanyám szerint nem volt elég, hogy boldogan és békességben éltek együtt a szülei: az is kellett volna, hogy az első pillanattól kezdve rajongó szerelem legyen köztük. Hogy a házasság előtt egyik se ismert volna mást, s mikor meglátták egymást, azonnal felfakadjon bennük a síríg tartó szép szerelem. Pláne, hogy önála még rosszabbul esett a házasság, mert őt az anyja „sodrófával” kényszerítette az urához, s mikor benne valami legmagasabb szellemiség vágya volt, egy egészen anyagiás földműveshez kellett mennie: annál magasabb és szebb volt

előtte a szülei házassága, ahol az idealizmus irányába űzte a gyakorlati érzékű anyát a nagypuszkája.

Édesanyám ránk, gyerekekre, nemcsak rám, de mind a hat testvéremre, bámulatos szuggesztivitással tudott hatni. Be tudta kötni a szemünket, a fülünket és minden érzékünket, azokkal szemben, akiket szeretett. Olyannak láttatta őket, amilyeneknek kellett volna lenniök. Ahogy soha életemben nem hallottam meg az édesapám káromkodását s most az öcsémmel megpróbáltunk valamit összeszedni az ő cifra kifejezéseiből, egyáltalán nem is emlékszünk rá, s ha emlékeznénk, az édesanyám intő ujjá már megszüntette a memóriát a leírhatatlan szavak iránt. Mindössze annyiban állapodtunk meg, hogy édesapámnál kész szerszámok voltak ezek a káromkodó szavak, s a „megváltó isten” soha nem függött össze az ő vallásos érzésével, akárhogy rakta, vágta is dühében. De az édesanyánk lelke a legbámulatosabb munkát végezte, hogy a hét gyereke közt egy sem lett, aki csak egyszer is életében elkáromkodta volna magát.

Az az anyai lélek mindig éber volt, és soha meg nem engedett legparányibb kilengést sem a valláserkölcsei áhítat köréből. De nem volt pietista és nem volt szemforgató és túlzó. Ő csak éppen egyszerűen nem engedte, hogy a tisztaságot elfelejtsük. Az embernek van erre érzéke, csak ezt kellett neki egészségesen nevelni s fenntartani velünk. Még azt se mondta: „Ugyan, fiaim”... elég volt, ha ránk nézett, a szeme mindent elintézett.

Az ő anyjának, édesnagynanyámnak volt valami rusztikus vonása, az nem félt a szavaktól. „Nem bánom én, fiam, ha meghalok, ha a fehér ló s...ibe dugtok is.” Ilyet édesanyám soha ki nem mondott volna, nagynanyám még a pogány magyarok naiv frazeológiájával élt, édesanyám a magasra csiszolt egyházi szellemben beszélt.

S a testvérei is, úgyhogy azt kell gondolnom, hogy az apjuk, a pap volt ilyen meggyőződéses pietásos lélek. Apáról lányára szállott, aki aztán egész környezetére uralkodóvá tette ezt a hitéleti tiszta levegőt.

Ebben ő úttörő volt, a maga világában. Mert el kell ismerni, hogy a mai falunak, még a legmélyebb rétegnek a nyelve is összehasonlíthatatlanul egyszerűbb, ma, tisztább és indulat nélkülibb mint azelőtt száz, vagy akár ötven évvel is. Ma nem divat káromkodni. Sőt nem divat zabolátlanul s ok nélkül dühöngve fejezni ki valakinek magát. Abban az időben a legmagasabb körökben is mindennapos volt a szitkozódás, s a legkisebb indulatkitörést tombolni hagyni. Ez a civilizáció, hogy az ember a társadalom tagjává válik s uralkodni tanul nyelvén és egész lelkiségén. Hát édesanyám nagy civilizátor volt.

Fantasztikusan tele volt idealizmussal. Ez nála azt is jelenti, hogy csak a legnemesebb eszményeknek volt híve, de azt is, hogy a maga ideáljainak fanatikusa volt. Laci ugyanazt szeretete volna csinálni, de benne a „férfi-vér” minduntalan kibillentette az egyensúlyt. Laci mindig szépeket, nemeseket, jókat mondott, de folyton komiszságokat csinált. Édesanyám talán soha életében nem tett olyat, ami erkölcsi megrovás alá esnék. Ha katolikus lett volna, neki nem lett volna mit meggyónnia. Legfeljebb éppen az erényét: a fanatizmust.

Józsi volt a legemberibb hármuk közt. Ő olyan kis lélek volt, hogy nem törte magát semmiért, engedte magát sodortatni „az élet hullámai által”. Volt benne valami tehetség, a szórakoztatás képessége, nem közönséges fokon. A szórakoztatáshoz pedig éppen az a hajlékonyság kell, hogy ne adja oda magát irányító eszméknek, hanem bele tudjon helyezkedni az emberek stílusába. Hát ő mindig olyan volt, mint a falu. Mindenki azonnal megtalálta a megfelelő modort s csak arra törekedett, hogy derű és jó hangulat legyen körülötte. Ha valakinek valami nem tetszett, nem ragaszkodott hozzá, volt raktáron ezer téma, ami közül valami majd csak meghozza a várva várt édes derűt s a nevetést.

- No hiszen, szegény nagyapám csak azért fogott puskát édesanyámra - mondta tovább -, mert ő nagy honvéd volt s így puskás.

- Hol veszed azt, hogy nagyapám honvéd volt? Nagyapám nem volt honvéd, ő már akkor öreg pap volt, gyerekei voltak, s tőlünk nagyon messze volt az egész szabadságharc (sose mondta, hogy forradalom). Édesapám volt a honvéd, és ha tudni akarod, az úgy történt hogy...

De Józsi maradt az emlékeinél.

- Március 19-én vitték át a lakodalmas népet a Tisza jegén - folytatta. - Már meg volt repedezve a jég, mert József-napja volt, s mikor átmentek, azonnal megindult a jég.

Egész testében megjátszotta, hogy megborzong.

Édesanyám megbékélt s visszaringatózott a régi emlékekbe.

- Csetfalva ott van szemben a beregi parton. Olyan kis öreg papi ház volt ott, csak oly kicsi, mint a többi parasztház. Faragott oszlopok voltak a tornácon.

- Hogy lehet, te, Erzsi, hogy te erre emlékszel, hiszen kétéves voltál, mikor elvittek téged Fejércsére, én már ott is születtem 1862-ben. És te 1859-ben születted.

- Pedig én úgy emlékeztem mindig - gondolkodott el édesanyám. - Még arra is emlékeztem, hogy egyszer leütöttem egy cserép virágot a tornác karfájáról... de most egészen megzavartál. Ha kétéves voltam, akkor igazán, hogy emlékeznék... Kétéves koromra csak mégsem emlékszem...

Ilyen apró tételekből rakódik össze bennem anyám jelleme. Most veszem észre, hogy milyen határozottan nyilatkozott ő arról, hogy az apja rúgott bornyút kapott Budaitól... tanításért... Eddig én úgy fogtam fel a dolgot, hogy édesanyám tanúja volt ennek... de ha csak kétéves volt, mikor elvitték Csetfalváról, akkor csak sokkal később hallhatott családi megjegyzéseket a bornyúró, ami csalódást okozott, kevés volt a gyerekek tanításáért... Édesanyám sommázva adta elő a kész érvet. Az érvek kellett hatni, s nem látta szükségesnek, hogy kihangsúlyozza, honnan vette az érvet. De ha gondolta volna, hogy az is fontos, azt is kikutatta volna emlékében, honnan tudja. Mert édesanyám nem hazudott soha. Az számtalanszor megtörténhetett, hogy az ideálshoz való törekvése eltorzította a hiteles képet, úgy értem, hogy akiket szeretett, azokat mód nélkül fel tudta dicsérni, s hibáikat lecsökkenteni, s az eseményeket is képes volt alakítani úgy, hogy kedvező fényt vessen szeretteire, rögtön beolvasztva a magyarázatát a „nemszeretem” dolgoknak. Ez azonban nem hazugság, annak csupán valami távol rokona, alfaja: színezés. De hogy ő ténylegi dolgot másképp mondott volna el, mint ahogy meggyőződése szerint volt, arra aligha volt eset életében. Szinte mindig eskü alatt vallott. Vele szemben édesapám, aki szintén nem volt hazug ember, úgy beszélt, hogy ismerni kellett miről van szó, s mért mond valamit így, vagy úgy. Ő született mesélő volt, aki azonban nem szeretett mesélgetni. De ha elmondott valamit, egy regényíró fantáziájával alakította át. Le lehetett volna írni úgy, ahogy elmondta, szó szerint, mint novellát. Mint realista novellát, ami mindig a valóságból táplálkozik s mégis költészet. Józsi bátyám aztán úgy mesélt, mint a mesélő, aki rögtön felemelkedik a magasba és a realitás léggolyóját a kék égből ringatja, hogy az valami tündéri játékszernek lássék. Édesanyám, ha mondjuk törvényes súlya volt a vallomásnak, élete veszélyeztetésével is csak az igazságot mondta, édesapám a legkisebb látszatérdek mellett az ellenkezőjét mondta annak, ami van, s Józsi bátyám képtelen volt elbírálni, minek van jelentősége, minek nincs az anyagi igazság szempontjából, ő csak mesélt, mert mesélni szép is, kedves is, szórakoztató is. Laci bátyám nem mesélt: prédikált. Gyula pedig humorizált.

Ez a négy Pallagi-testvér igazán a magyar középosztályt képviselte. A filozófus, a pap, az örök mulató és a bölcs szervező volt ez a négy ember.

A falu szemében négy dologtalan: a valóságban azonban mind a négyen igen munkások és értékes munkát végzők voltak. Szellemi munkára születtek. Fizikait is végeztek, de csak azért, mert más kenyerük nem volt, de a testi munkát mindig csak eszköznek tekintették az élet fenntartására, s oly ideiglenesnek, mintha mindennap bekövetkezhett volna a sorsfordulat, hogy vagyona tesznek szert, s akkor abba lehet hagyni a lealázó és elkorcsosító, izzadtságos munkát. Még a négy közül édesanyám jutott arra a sorsra, a kész filozófus, hogy valóságos testi munkát kellett végeznie éjjel-nappal. De neki is megvolt az az önérzete, hogy a családjára dolgozik. Kivéve ezeket a tügyi éveket, amikor pénzért varrt. Ezt ő is kivételnek tekintette, s szinte nem is számította bele az életébe, mint epizódot.

De ezek a munkakerülő emberek a nemzetnek egy olyan rétegét képviselték, amely sokkal magasabb szerepet vitt a nemzet életében. Ők voltak azok, akik állandóan a magas eszményekről beszéltek s ábrándoztak, tehát, akik azokat a gondolatokat tartották nyilván s így működésben, amelyek a kor parancsa szerint az emberiség jövőjét készítették elő. Édesanyám szinte sohasem beszélt a saját ügyéről, bajáról. De a testvérei sem. Ők saját magukat ideiglenes helyzetben tengődőknek tekintették, de úgy tettek, hogy ez nem számít. Most éppen nincs édesanyámnak cselédje, tehát kénytelen maga mosni ki a gyerekei, sőt a férje, a maga, anyja, öccsei fehérneműjét is. De ezzel nem érezte magát lealázottnak, megcsúfoltnak vagy kisebbségi helyzetbe szorítottnak: valósággal úgy tett, mintha csupán gyöngédség, szíveség volna, hogy *ma* megteszi ezt a munkát. Húsz éven át tartott, hogy cseléd nélkül, pihenés és kivétel nélkül mindennap el kellett végeznie a nagy család napi munkáját, de húsz éven át egyszer sem adta át magát a csüggedésnek, hogy „milyen sorsra jutottam”. Mindig csak azt mondta: „milyen rosszul megy most apádnak”. *Most*. Ő tudniillik a hosszú idő alatt folyton egy más légkörben és jobb anyagi helyzet illúziójában élt, mint amiben valósággal volt. Ő úriasszony volt, s nem engedte meg, hogy a sors letörje és valósággal szegény asszonyt csináljon belőle. Nem kellett neki ahhoz átalakulnia, hogy bármilyen társaságban helyet foglaljon. Ő csak letette a mosogatórongyot, és amint belépett a szobába, ahol a fiainak a barátai, egyetemi hallgatók voltak jelen, úgy ül közéjük, mint aki most állott fel közöttük, s benne van a nap gondolati anyagában, s a legnagyobb nyugalommal szól hozzá, akármiről is van szó. És valahogy mindent jobban is tud, mint a fiatalok, ha mégannyi iskolát végeztek is: őneki ugyanis kitapasztalt és végleges eszméi vannak a dolgokról. Mikor Gyula bátyám egyetemi hallgató volt, abban az időben minden nyarat nálunk töltött, otthon volt. Gimnazista korában nem, mert akkor kénytelen volt nyári instruktorságokat vállalni nagyúri gyerekek mellett. De már egyetemista korában annyi pénzt keresett - s ez csodálatos volt, egyszer igazgató korában kiszámította, hogy mikor negyedéves egyetemi hallgató volt, nagyobb évi jövedelme volt, mint ekkor, mint gimnáziumi igazgatónak. Már én nem tudom kiknél volt Gyula bátyám nevelő, egy Szunyogh mellett volt. A későbbi feleségét is így szerezte a horogszegi Szilágyiaknál. Tanítványának húgát, aki gyerekként beléje szeretett, s egyszer megevett egy levelet, amiről látta, hogy női kéz írta, hogy el ne olvashassa. Emiatt ette meg őt Gyula bátyám, mikor már annak itt volt az ideje. De ez is arra mutat, hogy ez a Gyula, éppen úgy mint az Erzsi, Laci, Józsi: valamennyien valahogy velük született előkelőséget hoztak az életbe. Megjelenésük, öltözködésük, ízlésük, minden annyira úri volt, hogy én például soha nyomukba se léptem. Mikor én egyetemi hallgató voltam Pesten, egyszer azt mondja Gyula bátyám: no, vigyél el ebédelni, ahová szoktál járni. De az nagyon egyszerű diákkocsma, mondtam én. Éppen azért, spórolni akarok... Hát elvittem a Bástya utcába, ahol egy kifőzőben étkeztem, s ott harminc krajcár volt a menü. Bejött velem, szegény, de nem ült le. Azt mondja: Van itt a közelben egy másik, menjünk oda... Ott aztán hatvan krajcár volt a menü. „Ez az egy bajom mindig megvolt - mondta -, hogy nem bírtam el az étkezésnél a nem kifogástalan tiszta abroszt, már diákkoromban sem.” Én akkor levontam azt a konzekvenciát, hogy azért lett csak gimnáziumi tanár. Nem bírt áldozatot hozni a jövőért: már a jelent akarta a távoli jövővé avatni.

Hát Laci bátyám? egyszerűen a dúskálkodó földesurat akarta mindig játszani. Nemhiába tetszett neki az a Petőfi-vers, hogy: Úgy jól laktam, hogy még!... egyet nyújtózom és tied vagyok aztán, imádott pihenés... Oh kedves pamlagom, be áldott puha vagy. Ki téged fölhalált, az volt ám még az agy... Hogy szerette ebéd után elmondani, s mindig újonnan gyönyörködött minden sorában, bőföggve mondta:

*Kölyök, pipát ide...
Siess, a nagyapád!
Nincs rótabb valami,
Mint az a lustaság!*

Add errébb hát ökör! Én nyúljak érte tán? Nem elég tőlem, hogy feltátom rá a szám?... Kivált nyáron, ha csakugyan hőség volt, mindig készen állott nála, hogy:

*Disznó forró idő!...
No mindegy, legalább
Ki ott kinn dolgozik
Nem hűti meg magát.*

Ez az ember egy napig sem volt gépész, ahogy Gyula bátyám sohase volt középiskolai tanár, hanem valami főúr, Andrassy Gyula, akihez annyira hasonlított is, hogy mikor a parlament folyosóján először találkoztam Andrassyval, elfogódtam és meghatódtam, s hogy éppen a Sáraranyról nyilatkozott nekem, mosolyogva azt mondta: „Talán csodálkozik, hogy egy gróf könyvet is olvas?” S ez pontosan ugyanaz a humor volt, ahogy Gyula bátyám szólott volna adandó alkalommal, kevés öngúny, nagyon finoman úgy adagolva, hogy arra nézve sújtó, aki előtt kiszolgáltatta magát.

Még Józsi volt a legszegényebb de csak azért, mert benne valóban hiányzott az a képesség, hogy pénzt keressen. Viszont benne volt még a legnagyobb mértékben az a játszi s mindig úri bohémság, hogy a teljes nincstelenségben is elragadóan könnyelmű tudott lenni.

Ez a négy ember, akik számomra az emberiséget jelentették tizenkét éves koromig, ameddig ez az életírás szándékozik tartani - nagyon finom és nagyon kiválasztott típusai voltak a múlt század vége középosztályának.

Rajtuk keresztül mindig otthon voltam, bármilyen társadalmi körbe is léptem be. Apám révén a falu legalsó rangú népségével ugyanolyan bizalmas családi hangot érzek meg, mihelyt szóba állunk, éppen így vagyok a magasabb rangokkal; a faluban nincs az a fokozat, amelyiken ne élne egy atyámfia fel a százötven holdas Nyilaséig. S a falu felett a városokon? Józsi bátyám az összes lezüllött iparosváfajt teszi atyafivá, Laci a felfelé kapaszkodó, elgazdagodó s urasodó magasabb ipari s alacsonyabb tisztviselői életeteket kapcsolja hozzám, míg Gyula bátyám útján a szellemi arisztokrácia nyílt meg előttem: ő vitt el személyesen s - ha én mord nem lettem volna elvi alapon - barátkozott össze Gyulai Pállal, Szász Károllyal, a püspökkel és fiával. Ennek sógora volt Vargha Gyula is, akit szintén Gyula bátyám adott nekem örökségül, hogy éljek meg belőle, mint Nagy Miklóst, a Vasárnapi Újság szerkesztőjét, akiről azt írta egy levelében egyetemista koromban: „Menj el Nagy Miklóshoz, s addig járj hozzá, míg azt nem hiszi, hogy odatartozol, s nélkülözhetetlenné válsz számára.” Ez volt az ő finom humora, aminek én mindig elrontottam a poénját azzal, hogy egész humortalanul abban a pillanatban, mikor nem volt elragadtatva Nagy Miklós az átadott versemtől, soha többet nem mentem felé. Még Ferenczi Zoltánt is Gyula bátyámnak köszönhetem közvetve. Gyulai Pál ajánlott be hozzá, mert éppen egy könyvtári gyakornoki állás volt üresedésben az Egyetemi Könyvtárban.

Elvittem hozzá a Gyulai ajánlósort. Áhítattal vette át, s nem bírta levenni a szemét a kis névjegyen a parányi betűkről. „Nahát kérem - mondta éles hangján -, egész Európából nem hozhatott volna nekem ennél becsesebb ajánlósort.” Evvel bezárta a névjegyet íróasztalának egy belső rejtek fiókjába, s pár nap múlva kinevezte erre az állásra Hóman Bálintot.

Erről azonban Gyula bátyám nem tehetett, ha én nem tudtam felhasználni a családi örökséget. Kozma Andor volt az egyetlen, aki segített rajtam. Ővele Gyula bátyám barátja, Lehr Albert ismertette meg, el is jött velem hozzá az Első Magyar Általános Biztosító Társulathoz, ahol tűzbiztosítását megújította, s közben rólam igen jóakarató szavakat mondott. Kozma költő volt, és nekem igen rokonszenves, nagyon huszárosnak találtam szatíráit, s nála még jobban szerettem Bárd Miklóst, a testvérbátyját, aki akkor egész váratlanul lobbant fel mint költő, s az egyetlen élő költő volt, akiről azonnal az első tűzben kritikát, vagy inkább elragadtatást írtam. Ezt postán elküldtem Kozma Andornak, aki néhány nap múlva azzal küldte vissza - legnagyobb fájdalomra mellékelve a saját levelemet is, amit hozzá írtam -, hogy ez a szakemberekre tartozik, de azért csak keressem fel... Fel is kerestem, s akkor összes író társaimról oly leplezetlen és nagyon kedves őszinte véleményeket mondott, amiket még ma sem lehet publikálni.

Gyula bátyám legalább tanácsolta, hogy ezeket a világért se publikáljam.

Több tanácsot nem is adott már, mert fiatalon, harminchat éves korában meghalt, 1902-ben.

Tanácsot nem adott, de itt él bennem ma is, éppen úgy, mint mind a négy Pallagi-testvér.

Bennük látom a szakadatlanul tevékeny és cselekvő magyar középosztályt, amely valósággal végrehajtotta azt a civilizációt, amiben a mai Magyarország van. Hogy többre nem vihették, annak más oka volt, valami, ami a fejük felett állott s lehetetlenülésbe vitte minden törekvésüket: és ez a politika, a kor politikája, élén Tisza Kálmánnal.

S ha erről bármit is mondok, büszke vagyok rá, hogy a gondolataimnak gyökerét onnan hozom, abból a valóságos mélységből, a magyar kultúrréteg legalsó szintű s szellemileg még a legmagasabbakkal versenyző típusaitól, a négy Pallagitól.

A BILKEI KULCSOK

Akár Laci, akár Józsi jött hozzánk, a bilkei kulcsok mindig előkerültek.

A „bilkei kulcsok”, ez valami olyan varázsige volt nálunk. Minden hiányt pótol, minden reménységet táplált. „Majd a bilkei kulcsokból.” Ha ezek a kulcsok egyszer kiigazodnak, urak leszünk mind valamennyien, addig el lehet viselni a szegénységet. S ahogy nőtt a család és nőttek az igények, úgy nőtt a bilkei uradalom, amelyhez kulcsaink voltak. Tízezer, húszezer, százezer hold, senki sem tudta, soha egész életemben, mennyi lehetett az a compossessorátus, amelyet valahol Bereg megyében kell keresni, s amelyből Isaák Erzsébetnek a jussát kiszabták, mikor a valóságos földeket mind elvették tőle, a csetfalvi húsz holdon kívül. Minden magyar családban van ily halványan fénylő reménység az elmúlt ősök dicsősége, amely már oly vékony, hogy ha tovább kalapálják, kilyukad. Ez az aranyfüst, amelynek egy darabjából nemcsak egy lovas huszárt lehet beborítani, hanem egész családot, családokat, nemzedékeket, fíról fíra, míg végül el nem tűnik egy új korban az egész kincs, s akkor megszűnik az aranyfüst is, és csak egy sóhaj marad belőle.

De még Tügyön nagyon ragyogott és vigasztalt ez az aranyfüst. Éveken át folyton hallottam, hogy ha édesapámnak ez vagy az sikerül és egy kis pénzhez jut, akkor kikeresi a jusst. Utóvégre neki van a legtöbb gyereke, az ő felesége nem dobhatja el magától a jussát. A nagyanyja jussát. Nem kell ahhoz semmi, csak egy jó fiskális.

Az, hogy „jó fiskális”, azt jelentette, hogy „egy minden hájjal megkent gazember, akit meg kell fizetni, s akkor nyert a pör”. A fiskális az én gyerekkorom emlékei között egyértelmű volt a futó betyárral. Még ebben az időben pedig az édesapámnak nem lehetett más pere, csak az a gépügy, ahol ő volt az alperes. Igaz, az is elég: a zsidók elvitték a csécsi birtokot, s ez a birtok is valahogy egyre nőtt. Lassan már határtalan volt, „a birtok” lett, ami ha megvolna, akkor se bú, se kár, urak volnánk. Ebből is lehetett jó csomó aranyfüstöt kovácsolni.

Különösen Józsi bátyám volt a ludas ezekben a csali remények istápolásában. Mivel ő volt a legnehezebb sorsban, ő keresett legritkábban pénzt s különben is játékos elme volt, ő foglalkozott legtöbbet a bilkei kulcsokkal.

- Te Erzsi - kezdte ahányszor megérkezett -, mennyi kulcsunk is van nekünk?

- Én nem tudom - felelt egészen komolyan édesanyám -, jelentékeny szám volt.

- És hova lettek?

- Hova lettek. Már elégszer elmondtam.

De Józsi bátyámnak nem volt elégszer, neki mindig újra kellett hallani.

- Hát az úgy volt hogy nagyanyánk pici korában árván maradt, és az atyja Isaák Ferenc volt. Annak a testvére meg Isaák Gáspár. Ez az Isaák Gáspár lakott Darnón vagy Sályiban. Őnála nőtt fel nagyanyánk, Erzsi. Onnan is ment férjhez. Mikor férjhez adták, nagyapám lemondott minden örökségről, és nem is kapott egyebet, csak a csetfalvi kis földet és a bilkei kulcsokat. Mikor édesanyám Beregújfaluból Csécsére költözött, egyszer csak megáll a ház előtt egy szép úri fogat, és kiszáll belőle az unokatestvére, Isaák Dezső. Hát nagyon megörültek egymásnak, s mondja Dezső, hogy: „Te Kati, micsoda kis házban élsz te itt? Ez istentelenség. Mutasd csak, milyen írásaid vannak neked a bilkei kulcsokra vonatkozólag?” Édesanyám előkereste az írásokat s megmutatta. Isaák Dezső, aki azt hiszem, akkor már képviselő is volt, nagyot nézett, s azt mondta: „Ez nagyon szép. Egész kastélyt vehetsz belőle. Add csak ide, én majd

kijárom.”... Így édesanyám odaadta az összes írásait Isaák Dezsőnek, és soha többet még csak egy levelet se kapott tőle. Régebben írogatott neki édesanyám, ha nagyon felharagudott, de most már nem is szeret hallani róla. Még ügyvédnek is hiába adná a pört, ha egyáltalán semmi írása sincs. Még azt is elmulasztotta, hogy Isaák Dezsőtől egy nyugtát vagy elismervényt kérjen a papírokról, mikor azt átvette.

Én ott ültem a lábánál és teleszívtam magam a méreggel. Düh és fájdalom volt bennem, s ha később csak hallottam is az Isaák Dezső nevét, aki pedig igen derék s jó svádájú képviselő volt, a lapok mindig tele voltak a nevével, olyan kurucos magyar lehetett, igazi régi jó táblabíró - én mindig elborultam és gyűlöletet éreztem. Úgy belém oltódott a családi keserűség, az égő fájdalom és a maró irigység, hogy firól fira átvittem. Egyszer találkoztam a fiával, aki akkor szép szakállas magas, fiatalos úr volt, s megdöbbenésemre Gyula bátyámhoz hasonlított: nem akartam megismerkedni vele, s egész testemben reszkettem, mintha farkast láttam volna.

Ugyanígy gyűlöltem Kiss Áront, akiről édesanyám soha másképp nem emlékezett csak átokkal, mert azt mondta, hogy ő volt apjának a káplánja, s ő árulta be, hogy a jobbággyokkal konspirál. Ezért vesztette el Nyilas József a porcsalmi papságot.

Ma már az anyakönyvi adatokból megtudtam, hogy Kiss Áron nem volt káplán Porcsalmán. Utóda volt Nyilas Józsefnek, a papságban, de Szatmárról jött, ahol káplán volt. Ma már tehát valamiképpen magyaráznom kell a nagyanyám szavait. Nagyanyám ötéves sem volt, mikor a porcsalmi papságból Csécsére távozott az apja. Közvetlenül tehát semmit sem tudhatott a dologról. Mivel pedig Nyilas József híres volt arról, hogy soha nem beszélt a múltból, őtőle sem tudhatott meg semmit. Csak az édesanyjától, de arról meg az a hír, hogy a világon a legszelídebb asszony volt, aki soha senkiről rosszat nem mondott. Így a nagyanyám a maga temperamentumával, nem lehetetlen, hogy távoli atyafiak, a dologgal ismeretlenek, falusiak pletykájából konstruálta meg ezt a családi égő tüzet, amely két emberöltőn át valósággal égette a lelkünket. Mikor kisdíák koromban megláttam Kiss Áront, a debreceni püspököt, arra is úgy néztem, mint az ordasra: s röstelltem magam, mint Montague, hogy olyan szép aggastyánnak láttam a Capulettit. Soha életemben nem tetszett így öreg ember, ma is őrzöm egy szép fényképét, amelyet mint a Monográfia szerkesztője én adtam ki a Szatmár megye kötetében, és félretettem, hogy szenny és rombolás ne érje. Pedig akkor még teljes erőben hittem a vádat.

Ez is aranyfüst, a családi gyűlöletek, a nemzeti érzelmek átvitele a későbbi generációkra. Ez mind arra szolgál, hogy tehermentesítse az embert sorsának vigasztalansága alatt. Bűnbak-keresés. Az ember nem bírja el, hogy ő legyen felelős valamiért, ami rossz. Annál inkább megköveteli a legkisebb dologban is, hogy minden jónak ő a szerzője.

De az bizonyos, hogy bennem legalább négy évtizeden át mint cselekvő erő dolgozott ez a két sértődöttség s a legnagyobb mértékben befolyásolta világszemléletem kialakulását. Pedig mind a két seb az ismeretlen nagyszülőkön, sőt dédszülelőkön esett, csak én anyámtól úgy vettem át, mint vérző sebet, s nem azért fájt annyira, hogy nekem valami kárt okozott a dolog, hanem anyámmal vállaltam szolidaritást: anyámért sajgott a szívem, jobban, mint neki magának. Ahogy ebben az időben minden sérelmet átvittem, ami édesanyámat érte, minden bántalomért az én szívem sebesedett meg, s pedig vérzékenyen és gyógyíthatatlanul.

Öcsém már semmit sem tudtak mindezekről az eseményekről. Károly öcsémnek, aki ősz öreg ember, most magyaráztam meg, a napokban: nem is hallotta soha életében azt a szót, hogy: „bilkei kulcsok”. „Mi volt az - kérdezte -, hogy nekünk van valahol földünk és azt édesapám meg is akarta szerezni, valami telekkönyv...”

- Hó, az más. Az egy másik bilkei kulcs eset...

S felújult bennem egy másik zavaros és nem valami dicsőségteljes emlék:

Mikor Tügyön laktunk, jön egyszer Józsi bátyám, aki folyton bolyongott a világban, hogy ő elment Beregújfaluba. Oda, ahol a gyerekkorát élte, s oly jól emlékszik még ma is mindenre. Kívánta látni. S mekkora meglepetés érte. Csak suttogva merete elmondani, hogy Beregújfaluban az a hatvan hold, vagy annak egy része, már nem tudom pontosan, még ma sincs átírva a vevők nevére, hanem az édesanyjuk nevéén áll.

Már tizenkét éve, hogy megtörtént az eladás. Az eladást Nyilas István bátyánk végezte. Valószínű, hogy nem volt jól megírva, aláírva a szerződés, talán nem is volt szerződés, olyan, ami alkalmas lett volna a telekkönyvi átíráshoz.

Hát erre most összesűgött a család, mint a rablók és arra határozták magukat, hogy azokat a földeket vissza kell venni.

- Te, Józsi, adok neked pénzt, az istenit - mondta édesapám -, eredj oda és ülj be a birtokba.

Bármi furcsa, de édesanyám sem idegenkedett a gondolattól. Úgy vélte, hogy valami nagyon nagy bajnak kellett lenni az eladásnál, ha a hatvan hold beregújfalusi földért csak tizenötöt kaptak Csécsén. Egész bizonyos, hogy a földeknek egy része nincs eladva. Természetesen azok, amelyek nincsenek átírva. Tehát ő is megadta a maga részéről a szentesítést, hogy Józsi hadd boldoguljon.

De Józsi nem volt olyan bátor a kivitelben, mint a mesélésben, s évek teltek el, s közben folyton kalapálta, nyújtotta, borítgatta az aranyfüstöt magára az életre, még Romániát is másodszor bejárta, s csak mikor úgy látszott, hogy semmiképpen sem tud boldogulni, akkor fanyalodott rá, hogy elviszi az évekre el-elhagyott feleségét Beregújfaluba s megpróbál beülni a birtokba.

Ez az egész valami zűrzavaros emlék bennem. Azt hiszem, nekem a gyermeknek nem tetszett ez a vállalkozás. Nem volt ugyan még tiszta fogalmam a korrekt és inkorrekt cselekedetekről; amit a nagyok tesznek, csak jó lehet; de abból, ahogy lefolytak a megbeszélések, mindig suttogva vagy indulatosan kiabálva, remegést kaptam, s szerettem volna, ha elfelejtik az egészet. Sokszor keresem, mért van bennem neuraszténiás remegés, mióta csak élek. Ez az ártatlan telekkönyvön alapuló birtok jobban hozzájárult, mint a tüzesgép esete. Akkor még egészen kicsiny gyermek voltam, de már ebben az időben a lelkiismeret, amit a keresztény valláserkölcsi nevelés oly hatalmas tényezővé tesz az ember lelkében, már működésben volt. *A lelkiismeret a büntetéstől való félelem.* A keresztény nevelés valósággal bűnügyi ellenőrzést iktat a gyermek lelkébe. Már a fél éves gyermeket meg kell verni, másképp soha nem tanulja meg, mi a nem szabad... Pedig a keresztény társadalom a nem szabadokra van berendezve. Úgy fogja fel a pedagógia is a dolgot, hogy a gyermek nagyon jól tudja, mi a szabad: neki minden szabad, amit megkíván. Tehát arra kell bedresszírozni, hogy állandóan benne éljen, mi a nem szabad. Mihez nem szabad nyúlni, mit nem szabad mondani, érinteni, cselekedni. A nem szabadnak véghetetlen skálája van, a gyermek lassan, a sok verés, szidás, kínozás alatt maga is pontosan beletanul, mit nem szabad. Annyira, hogy már egy éves korában, ha olyat tesz, amiért ki szokott kapni, visszanéz, körülnéz, hogy jön-e a büntetés?... Ez a lelkiismeret... A büntetéstől való félelem s egyben az önmagára kirótt büntetés. Különösen főbenjáró véteknél, ha halálos büntetés gyanújába esett, a büntetéstől, a haláltól való rettegés olyan fokra emelkedik, hogy sokkal könnyebb feljelentenie bűnét, s elszenvedni magát a legutolsó büntetést is, mint egyre feszültségben lenni és csak várni, várni, mikor derül ki a bűn, s jön úgyszólván a büntetés.

A természeti emberben hiányzik ez a lelkiismeret. A falu embere egyáltalán nem szenved ebben a magas rémületben. Azt lehet mondani, hogy a középosztály átka ez a lelkiismeret-furdalás. A jólneveltség következménye. Igazi jólneveltség azonban csak a középosztályban lehetséges, amely minden oldalról támadásnak van kitéve, s csak avval védheti meg magát, ha soha egy

olyan lépést sem tesz, amely bajba sodorja. A kötelességek teljesítése: ez a középosztály legfőbb törvénye. Kötelesség azonban minden embertárssal szemben van, ha más nem, a rádiófigyelem, hogy a szomszéd békén alhasson.

Ez a lelkiismeret azonban csaknem kizárólag a hivatalnokosztály tragédiája. Ez az osztály csak akkor élhet békében és nyugalomban, ha minden morális parancsnak eleget tesz. A paraszt ellenkezőleg, akkor él meg, ha egyénisége szabad és független. A parasztot korántsem köti annyi szabály, mint a kisurakat. Az a falutörvény, amely ránézve elsősorban kötelező, nem kapcsolódik semmiféle paragrafusos törvényhez. Az egyéniséget a nagy keretekben szabadon hagyja, sőt szabad utat enged az erők versengésének, annyira, hogy az emberölés például nem is tartozik a falu törvénye alá: ezt kizárólag a BTK bünteti. A gazdának s pláne lejjebb, a pásztornak, pusztai embernek, dohányosnak az az emberi kötelessége, hogy ember legyen. Nem angyal, ember. Tehát erősnek kell lennie fizikumában s élhetőnek lelke szerint. Nemcsak szabad tehát ravasznak lennie, hanem parancs. Ravaszkodni, hazudni, csalni, például lovat előkészíteni, eladásnál a másikat becsapni, a barázdát elszántani, a másik szeretőjét elszerezni, ellenségét titkon leütni, Tiszába dobni, mindent szabad, ami főbűn a középosztállynál: más dolog, hogy vigyázni kell, csendőrkézzre ne kerülhessen a história.

A középosztályon kívül eső elemek, a kereskedők s az arisztokraták szintén ki vannak véve a morális szigor alól. Kereskedő soha meg nem élhet, ha lelkiismerete van. Már olyan lelkiismerete, ami a kishivatalnokra kötelező. Tágabbnak kell lenni az ő lelkiismeretének, különben nem tudja behozni ésszel az őt ért veszteségeket, csapásokat és károkat. A legkisebb kupec mindennap ki van téve az áralakulás hallatlan igazságtalanságának. Ha nincs észnél és nem igazítja ki a veszteséget, a legrövidebb idő alatt arrul kódul. Az arisztokrácia s környéke viszont felette van a törvénynek és azért nincs oly élénk lelkiismerete, mert a legelső dadától és nevelőtől kezdve a legutóbbi képviselőválasztásig olyan kivételezésben van része, ami azt az érzést kelti benne, hogy felette áll minden olyan parancsnak, ami embertársaira kötelező, s nem csodálkoznék, ha sértve éreznék magát a legelemibb gátlás, például a törvény előtti egyenlőség miatt.

Éppen ezért valóságos tragédia, hogy abban a kicsi kis tügyi házban, ahol még én is elértem az ujjammal a mestergerendát, s a felnőttek beleütötték a fejüket, édesapám meg nem tudott faragni, mert a fejszéje, ha felemelte, nem fért a házban. Télen ugyanis megtörtént, hogy odabent faragott ki például egy-egy szántalpat... Érdekes és gazdag munkaház lehetett: édesanyám varrógépe, Józsi bátyám suszterája és édesapám faragó bárdja egy olyan kis helyiségben, ahol nem volt hely annyi ágynak, ahányan voltunk. Csak a szoba közepén lehetett mozogni. Ott is csak, ha az asztalt kitették a szobából.

Mondom, tragédia, ha egy ilyen család meg van fogva a morális törvények szövevénye által, s ha előfordul, hogy kirúgásra volna szükség, képtelen elhatározásra jutni. Ahol nincs elég kenyér, ott nincs elég morál. Azért kell csendőroket tartani az államnak, mert a lakosságnak még ma is jelentékeny részénél nincs elég kenyér. A gazdag emberek ellen sohasem indul el a csendőrszurony, hacsak nem született bűnöző az illető. Ha egy gazdag ember kivesz egy kiflit az inas hátán levő kosárból, az vicc, amiért a gazdag a kifli árának sokszorosát adja jutalmul. De ha egy éhes veszi ki, azt valóban be kell csukni, mert közveszélyes, mint a fűben csúszó kígyó.

Ilyen közveszélyre határozta el magát Józsi bátyám, a beregújfalusiak ellen. De hát arra nevelődni kell. Elment szegény nagy költséggel és fáradsággal még egyszer Beregújfaluba, s ha jól tudom, már Sárospatakon laktunk, mikor ez történt, tehát négy-öt évvel később - s aztán megjött sok nevetéssel, hogy milyen szívesen fogadták őket Beregújfaluban, név szerint felsorolta, kiknél mit evett. Meg is telepedett, műhelyt nyitott, s az is jól ment. De sohasem

került odáig a dolog, hogy csak ki is mondja, mért jött tulajdonképpen. Megérezte a pecsenye-illatot és hallgatott. A beregújfalusiak még abban az időben valóságos vademberek voltak. Még édesanyám emlékezett rá, hogy az öregek üstököt hordtak, befönték a hajukat és fésűt viseltek benne. Indulataikban is olyan régifajta népek voltak, mi volt nekik egy olyan nyápic, finom kis emberkével elbánni, ha csak meg is nyikkan. No de hát nem tette azt, hanem hízelgett nekik és kedvükbe járt, s ha egyszer-egyszer távolról szóba került a telekkönyvezetlen birtok, ő maga vállalkozott a legnagyobb készséggel arra, hogy a szükséges aláírásokat a testvérektől beszerzi. De erre se került sor: a földek ott maradtak, elégedjenek meg vele, hogy olcsón használják. Még bélyeget is költeni rá? mert azok az atyafiak még a bélyegköltséget sem voltak hajlandók megfizetni. Így valószínűleg elévülés címén került harminc év múlva a nevükre.

De az ügy tárgyalása, ami rendkívül sok szóbeszéddel történt, engem úgy megismertetett Beregújfaluval, mintha ott születtem volna.

- Itt már hároméves voltam, kezdtem szemlélni - mesélte Józsi bátyám -, itt már tudom, hogy a kert közepén van egy nagy körtefa, apró körte termett rajta, de olyan jó volt, hogy mai napig se tudtam olyat találni...

Édesanyám csak mosolygott ezeken az apró emlékeken, de Józsi bátyám buzgón folytatta:

- Te, Erzsí, emlékszel, hogy mennyi disznó volt a karámba? Mintha most is hallanám, hogy negyven malac volt. Hatvan darab disznónk is volt. Hat darabot, sőt tizenkettőt is hizlaltak a munkásoknak. Még azt is tudom, hogy ha disznót öltek a hájat nem sütötték ki zsírnak, hanem felkötötték a palláson kantárba. Szerintők az nem volt ennivaló, csak a szekér fatengelyét kenni, hogy jól forogjon.

- Igen, ma is mondják az eleven fiúra, lányra, hogy megvan kenve óhájjal.

- De ma azt sem tudják, mi az az óháj. Néha hat-nyolc háj is lógott a padon... Arra is emlékszem, mikor édesanyám hazajött a templomból, krinolinba, és rajta is krinolin volt, te Erzsí, pedig még kicsi leány voltál, és átjött a tanítónéni, az is krinolin-ruhába volt. Olyan tisztán látom, hogy mikor leültek a díványra ketten, te már nem fértél közéjük... Én meg a kezemmel úgy höcögtettem a krinolin abroncsát, míg le nem kergettek.

Jóízűen és sokáig nevetgélt, s csillogott a szeme s az egész arca, olyan tele szívvel tudott nevetélni. Nem nevetett, hanem sokáig ragyogott rajta a nevetés fénye.

- Somogyi Sándor volt a tanító... És a fejükön nem kalap volt, hanem szép főkötő, cifra pántlikából, többnyire fekete és sötéthordó, még édesanyámnak a krinolin-ruhája is fekete kázmír volt, piros babokkal, ilyenformán, te Erzsí, hatszögletes babok s annak a fele sötétebb bordó, úgy mondták akkor, félgyász negyvennyolc után...

- Igen, arra jól emlékszel: abban az időben még nagyon hazafias volt a lélek a magyarban - mondta édesanyám. - Még csak tizenöt éve volt meg a szabadságharc.

De Józsi nem bírt uralkodni emlékeinek rohanó zúgásán:

- Már Gyula akkor tudott jární, és mi ketten felfegyverkeztünk sárga kávéskanállal, és kimentünk a kapuba, és ott vitézül kanalaztuk a port, míg tele lett a szánk sárral. Akkor Gyula elesett, és oly szerencsétlenül, hogy a kapuütközőbe vágta az állát, kihasadt. Szegénynek ma is meglátszik, csak figyeld majd meg. Akkor elkezdtünk mind a ketten vonítani, mint a sakálók, míg el nem cipeltek onnan, sárosan, véres szájjal.

Ezek az apróságok szabják meg az ember hovatarozását a társadalmi létben. A sárga kanálra még én is jól emlékszem, díszkanalak voltak ezek a rézkanalak. Nagyon kellett rájuk vigyázni, mert az ételben igen hamar kaptak zöld rozsdát. A faluban cinkanállal vagy inkább fakanállal

ettek. Jöttek a sátoros cigányok, kivágtak egy-egy nyárfát a faluban s abból tekenőket és kanalakat faragtak. Olyan kicsi teknőket is csináltak, mint egy lavór, sőt mint tál. Az aludttelejt csak fakanállal lehetett enni, úgy tanítottak, hogy az az igazi, s csak abban jóízű. A gazdánál nyáron az eperfa alatt kis asztalszékre tálták ki a fatálban a túrósgaluskát, és azt is hosszú nyelű fakanállal ették. Elég ügyetlen volt, de szégyen volt leejteni róla a vastag tésztát. Édesanyám még Pesten is sajnálta, hogy itt nem lehet kapni olyan ügyes kis tésztazaggló fatálat, „csak ezekkel a hideg zománcvajdliingokkal kell kínlódni”. Ezek a gömbölyű fenekű kis fatálak azonban hamar elrepedtek. Nem baj, jött a másik fajú mester, a drótostót és az, apró vaspántokkal összeszegezgette, megpántolta őket. Volt olyan tál, hogy két-háromszor is meg volt javítva, de a viláért el nem dobták volna... Mikor már semmire sem lehetett használni a konyhában, akkor a malacoknak adták etetőválnak. Ha már arra sem volt jó, beásták a földbe és a kis kacsák fürdője lett. Arról nem tudok, hogy Gyula bátyámnak az állán forradás lett volna, de nem lehetetlen, hogy azért viselt szakállt. S a krinolin?... Ez volt a régi előkelőség és gazdagság emléke. Én már édesanyámat soha más ruhában nem láttam, csak vékony, testhez álló fekete ternóban. Ruhája finom karcsú alakját még vékonyabbá tette. Vékony szálú barna haja simára volt lefésülve, s hátul kis kontyba tűzdelve. Ebben az időben 46-48 éves volt, számomra az Ősanya, aki itt maradt e földi életben.

Jól emlékszem, mikor édesanyám megérte a harmincadik születésnapját. Nagyon emlékezetes nekem, mert oly soká s oly keservesen sírt, hogy a szívem hasadt miatta. Nem tudtam addig, hogy a harminc év olyan szerencsétlenség, hogy aki a harminc évet megélte, annak már le kell mondania a földi élet minden szépségéről és reményéről. Igaz, akinek az a sors jutott, ami édesanyámnak... Ó, de másat várhatott a gyermekkor után, s azért is hallgatta boldog könnyekkel a szemében a Józsi öccse rajongó historizálását.

- Később jött egy inzsellér, fiatal ember volt, és nálunk evett. Gyulát jobban szerette, mint engem, úgy hívta, „te csű tengeri legény”.

Édesanyám helyesbítette: „Hűj de nagylegény vagy!” így kiáltott rá a mérnök Gyulára, és Gyula olyan kicsi korában bátran ráfelelt: „mint egy csű tengeri!” Így maradt rajta, hogy csű tengeri.

De Józsi sohase volt kíváncsi a más megjegyzésére, mert azt se győzte elmondani, ami benne volt:

- Volt egy szép tarka kutyája, Kárónak hívták. Az lett a játszótársunk. Katira akkor keveset emlékszem, csak hogy mindig bábruhát varrt, néha én is segítettem neki s aztán mingyár vittük a tyúkválúba, kimosni, és ha csúnya lett, megsirattuk... Én ugyan nagyon könnyen sírtam mindenben, és étvágyam az olyan jó volt, hogy mindent megettem, ami ehető volt. Még ha a kúton valaki evett, mikor vízért jött, mert előttünk volt a falu kútja, attól is kértem, pedig tiltották. Legnagyobb passzióm volt tavasszal, hóolvadáskor mezítláb a hóba tapsikolni, ha locspocs volt, arra is emlékszem hogy volt egy Ráró nevű lovunk, ha nem akart húzni, nagy fákkal ütötték a kocsisok. Olyan összerótt kerítés volt, úgy mondták, kivettek egy *róllás* fát, s azzal ütötték. Tudom, úgy volt a paplak délnek szemmel. Kőház, nagy boltívesen és volt elől középen egy nagy kiugrás, az is boltíves oldallal. Szembe pedig volt az istálló. Jobb kéz felé, amerre a kertbe mentek, ott volt a sertésól, nagy karám. Bal kéz felől, elől, kijártak a templomba, ott volt a káplánház.

- Ott lakott Balajthy Ferdinánd - mondta édesanyám -, aki édesapánk halála után helyettes lelkész lett, és amilyen jó volt káplánkorában hozzánk, úgy megkínzott az árvaságban. Roppant sok csizmája volt. Sorra tudta rakni a szoba oldalát a szebbnél szebb csizmaival, és azt nekem kellett egész nap tisztítani.

- A méhes a kert végén volt - ömlött Józsi bátyámból a felgyülemlett emlék -, sok gyümölcs volt a kertben, egyszer átjött a Harangozóné, Orosz Jánosné, kétségbeesve, hogy a fia nagyon beteg, mingyár meghal, akkor édesanyám átment és megismerte, hogy nagyhimlős... megjegyzem, édesapám még életében vett egy hetvenötköblös birtokot...

- Csak hatvan volt - szólt szigorúan édesanyám.

- De bizony volt az hetvenöt is, és egy nagy major, nagyon nagy volt, a Telendy orvosé volt és az adott egy könyvet édesanyámnak, amelyikben meg volt írva, hogy milyen tünetei vannak a betegségeknek és hogy milyen orvosságokat kell használni. Így tett aztán édesanyám sok jót a betegekkel. A kert végében átellenben lakott Tihor András. És volt egy lánya, Tihor Erzsuska.

- Igen, a barátném. Érte vert meg édesanyám, mikor hazajöttem a rokonoktól, hogy: „te, te talán meg se csókoltad Tihor Erzsuskát? eredj rögtön, csókold meg”...

Látom, ahogy édesanyám az emlékezéstől fütve hátraszegi a fejét és a kézbeli varrását nézi s ajkát kicsit felduzzasztja, mintha most tetszene neki, hogy elítélheti saját magát gyermekkori gögjéért.

- Azt igen szerettem, szép nagy lány volt és felvett az ölébe, vitt magokhoz és mindig adott valami süteményt, gyümölcsöt; tudta milyen étvágyas vagyok. Szegény, egyszer kenyeret akartak sütni, az anyja bedagasztott, azt mondta Erzsuskának, eredj fűtsél be a kemencébe, majd sütünk jó lángost és Jósának is adunk. Én is örültem neki. Én lefekszem addig, azt mondja az Erzsuska anyja, majd keltsél fel. Elment Erzsuska, hogy felkeltse az anyját, de bizony nem kelt fel többet. Ott halt meg alva a nagy derék asszony, még azóta is sajnáltam a lángost.

S jóízűen kacagott hozzá, vékony kunkori hosszú bronzfényű bajusza ott rezgett a szája szélén az álláig, édesanyám is mosolygott fölényesen s mire szólott volna, Józsi már tovább szaladt:

- Még arra is emlékszem mikor úrvacsorát osztottak, a megmaradt bort és kenyeret behozták hozzánk, Molnár János kurátor, Tót Bálint, a bíró, a Tót Pirka apja, ahol sokszor láttuk, mikor kint a lócán a pandúrok megcsapták, aki lopott. Például nem tudom, te emlékszel-e, a csordából eccer levágtak egy tehenet négyen és az Iván Jánosné boglyája alá dugták és onnan fogyasztották. Csete Samu, Ihor András, Orosz Sándor. Ezek voltak. De bizony egyszer a kutya kikapart egy combot és átvitte a szomszédba. Ezek azután nem titkolták a dolgot, hanem feljelentették a bírónak, jött a komiszárus és két pandúr. A három embert korbácsolták. Sose felejttem el, mikor Orosz Sándor a fejére kulcsolta a kezét és úgy ordította, hogy: „égbekiáltó Úristen!”, erre emlékszem legjobban.

S a belőle áradó szuggesztivitás tökéletesen besodort a múltba és saját élményemmé tette, amit csak hallomásban éltem vele át. Igen, én ekkor ott voltam Józsi bátyámmal egy szinten s nem a megvert paraszttolvajokkal: Úr voltam, az úri rend tagja, akinek érdekeit védte a komiszárus és a két pandúr és a korbács: én nem éreztem közösséget a megvertekkkel, idegeneknek és gonoszoknak tekintettem őket.

- Szóval ez a Bíró Tót Bálint - sürgette a beszédet Józsi bátyám - titkon engem itatott borral és ez nekem tetszett, mert nem látta édesanyám. Egyszer aztán emlékszem, hogy Mónár János, aki a templom mellett lakott, annak az udvarán volt egy favágó tőke és azon átestem, nyilván lerészegítettek. A tőkét megismertem, hogy kié.

A MÚLT, A DICSŐ MÚLT!

A tügyi kis hajlékban életem egészen fantasztikus volt.

Aki ránéz, kis parasztház, az összes szomszédok kis földművesek, nagyon szerény birtokoskával. Mind öröktől fogva s mindörökre arra a sorsra vannak ítélve, hogy parasztok maradjanak firól fira. Senki köztük nem volt s nincs, aki csak valamennyire is kimozduljon ebből a vastörvényből. Ma is ugyanazok a családok s ugyanúgy éldegélnek.

Mi volt a motor szüleimben, hogy ők soha, egy napig sem érezték magukat odaillőnek, oda tartozónak, bennszülöttnek.

A múlt.

Az ember leghatalmasabb motorja a dicső múlt.

Az egyén, s a nemzet, a faj és a szín: az emberiség egyéneiben és tömegeiben elképzelhetetlen tapadással csügg a múlton, amely mindig jobb volt, mint a jelen.

A legelső jobbágylábadást azon a címen csinálták, Róbert Károly idejében, hogy a föld népe vissza akarja szerezni az elmúlt szabadságát. Az Árpádok alatt rabszolgák voltak. Róbert Károly csinált belőlük szervezett elemet, parasztot. De az Árpádok alatt éppen a meg nem szervezettség adott sok szabadságot. Bérlőkké alakulhattak, s most életükkel kellett megfizetni a földesúrnak a bért. Akkor elég volt a terményeknek olyan részlete, amit ők maguk alku alapján állapodtak el. Most törvényesen megszabott percentet kellett adni s munkaszolgálatot. Oly nyomor volt előzőleg, annyira nem tudták megfizetni az egymásra licitált béreket, hogy Kun László alatt igavonó állatuk sem volt már, maguk húzták a taligát. De a késő gyermekek ezt sohasem tudják, azok csak a régi jó időkre, a szavakra, a jelszavakra emlékeznek.

Ma a mai földnépe ugyanazzal a kiáltással követel jogokat, hogy legalább annyit akarnak, amennyit az öreg szüleik élveztek: szabad erdőt, mezőt és emberi szabadságot. Fogalmuk sincs arról, hogy mit élnének, ha abba a mezítlábas korba süllyednének valamiképp vissza.

De az embernek mindig kell a múlt dicsősége s mindig rendelkezésére is áll, mert a múlt sohasem ellenőrizhető. Valósággal üvegburába voltunk mi betéve abban a kis szegényházban, ahol semmi sem zavarta a lélek növekedését és virágzását. A minimális táplálkozás mellett maximális önérzetet tudtunk kitenyészteni magunkban.

Mind le voltak szedve a harmatgyökerek, amelyek a felszínből gyűjtik a tápanyagot: csak a mélybe nyúló főgyökér táplálta a szőlőtökét s az fürtöket nevelt és óbort szűrt. Ez a kis család egytől egyig, egyetlen tagját sem véve ki, elszántan, makacsul és életkedvvel nézett a láthatatlan távolba, folyton csak vissza. Még nem is előre, hiszen sorsa annyira reménytelen volt, hogy egyáltalán nem volt semmi lehetőség arra, hogy valaha jobbra forduljon a család sorsa.

Bár volt egy tagja, amely ígéret volt, Gyula. Az egyetemi hallgató. S milyen különös, nem is abban találták a nagy reménységet, amit ő ígért, hogy valaha tanár lesz, állása lesz, jövedelme és befolyása és segíthet a sárban fuldoklóknak legalább a gyermekein. Hanem abban, hogy elmehet Isaák Dezsőhöz és visszaszerezheti a bilkei kulcsokra vonatkozó papírokat. Akkor rögtön kastélyt vesz édesnagyanyám, és mi azonnal az ő kastélyába költözünk... Képesek lettünk volna. Úgy ahogy vagyunk, éppen elég lelki rátermettséget s felkészültséget éreztünk arra, hogy bármely órában átköltözzünk az ősök kastélyába, a bárók közé. Még édesapám is, aki bizony nem lett volna olyan „szamár”, mint a nagyapa, aki lemondott az örökségről: holott, amint a dolgok mutatják, talán nem is mondott le. Nagy a gyanúm, hogy az egész porcsalmi

harc abból támadt, mikor el kellett onnan mennie, hogy követelte a felesége jussát, amit Gáspár bátyánk nem akart kiadni. Mint megrövidített ember kerülhetett a lázadás tutajára. A forradalmár mindig sértett emberekből válik.

Ez a nagy expanzív erő mindenik fiúban megnyilatkozott. Laci az istenért se maradt ott, ahol kitanult. Nem akart falusi kovács lenni. Pestre ment azonnal, s még a betegsége is a terjeszkedési vágyából származott. Józsi, a szegény és gyenge kis Józsi gyerek, aki Szatmáron a román falvakra hordta a cipőket, s ha eladta, volt ennivaló a suszter családjának, ahogy felszabadult, szintén fellengett Pestre. S Gyula sem maradt Debrecenben, teológusnak, nem fért el a kis falusi papság ábrándvilágában: ő is Pestre rohant az érettségi után s a tanárság is kevés volt neki: gépészmérnök szeretett volna lenni, de már annyi anyagi alapot nem bírt előteremteni, így lett matematika és fizika szakos bölcsész.

Voltak évek, mikor mind a három fiú s még édesapám is Pesten voltak, s együtt és egymást segítették. Ez a legkülönösebb. Ebben a mi családukban soha egy pillanatra sem szűnt meg a vérrokonoknak egymásra támaszkodása. Csak a zsidók tudtak olyan faji szolidaritást mutatni, mint a Pallagiak és a Móriczok ebben a generációban. Valamennyien a pusztában s idegen világban bujdosók voltak. Édesapámban nagyon erős kötelességérzet volt a saját Móricz-anyafiaival szemben is. Ha egy megjelent ezek közül, ő azonnal atyai módon gondoskodott róluk. A cipőjét levetette s felhúzatta avval, aki rossz lábbelivel érkezett. „Van nekem másik, de ennek egy sincs.”

Úrnak érezte magát, mert úrilányt vett el, akinek vagyona akkor is háromszorta nagyobb volt, mint az ő öröksége s aki valóságos úri álmodozásokba vitte bele s elhitette vele is, hogy bármikor, egy napról a másikra, úrrá válhatnak, kastély és nagy rokonság: akik úgy tűntek fel előttük, hogy ugyanolyan örömmel fogadják, ha megtudják, hogy ők léteznek a tenger hullámain bolygó dereglyén, ahogy ők menekülnek feléjük.

Milyen messze van Csécse Budapesttől. Még kilométerekben is, de viszonylatban! Az ötven-négy házból álló Csécse, meg a főváros! Igaz, ebben az időben a főváros vonzóereje az egész országot megérintette. Aki csak kilendült valamiképpen az állóhelyzetből, az mind Budapestre menekült. De őket nem ez a tömeghisztéria hajszolta fel a fővárosba, ők olyanok voltak, mint a mocsárgáz, amint felkavarodik, azonnal a legmagasabb szintre tör és ott szétpattan. Bennük a múltak gáza bomladozott s az vitte fel, fel oda, ahol az elvesztett ősi rokonok éltek.

Mosolyogni kell. Kedves tügyi múlt!

LEBICSKÁZVA

Megfagy az arcomon a mosoly, pirosság ér helyette, bűnvád, lelkiismeret: hogy merek én mosolyogni valamin? tügyi emlékeimen? Ha igazi vér volna bennem, ötven év óta nem volt volna szabad egyebet csinálnom, csak üvölni azt a szörnyűséget, mindent, amit ott elszenvedtem.

Egyszerre ott állok, remegve, dideregve, mint a hecc-heccben üzőtt kis kutya az út közepén: ott állok Pthrügy utcáján, félhosszú suta kis nadrágomban, soványan és megfélemlítve és körös-körül zúg az egész faluból a gúnynév. Amit édesapámra ragasztottak.

- Cic móríc...

Ez a szó egy egész életre összetörte önérzetemet. Még ma is csak az vagyok: soha kigyógyulni ebből nem lehet. Hatvanéves koromig, ma vagyok először oly bátor, egy egész népfajnak, idegennek, ellenségnek, embernek, s nekem barátomnak ma hozzák meg végítéletét ezen az alapon, hogy édesapámat s vele engem is, az ártatlant és ártalmatlant s egész családukat, gyerekeket és vérrokonokat örökre lehetetlenné tettek abban a faluban. „Cic móríc” s el kellett magunkat szánni a halálra, az erkölcsi halálra, a kiközösítésre, a számkivetésre: ezért kellett elbujdosni a faluból, ki kellett vándorolni, hogy ne halljuk többet a kórust, öregek és fiatalok, gyermekek és aggastyánok röhögve, vijjogva, ugatva kurjantottak fel, ha egyet megláttak közülünk: „Cic móríc.”

Mint a zsidók a mozdulatlan nemzetek kellős közepén, hiába bújtak már be a legszebb házakba, a legjobb életbe, a legbiztosítottabb jogi és alkotmányos formákba: megmozdul a tömeg, és egy pillanat alatt visszadühödik farkassá, s széttépi a közjük keveredett rókát. Más a szőre, más a bőre, más a hangja, más a minden életnyilatkozása. S a tömeg boldog, hogy rájött az igazságra: arra, hogy ez egy másfajta állat, s ha más, akkor szabad széttépni...

Nem igaz, hogy azért van pogrom, mert a zsidók elfoglalták a pénzt, a vezetészerepeket, a legmagasabb köröket: ugyanezt minden anya kívánja saját fiának, s ha eléri valaki a fajból, az egész falu büszke rá. Abból élnek a rokonok, hogyha van egy valaki, aki be tud furakodni a legmagasabb, vagy csak már egy kicsit magasabb körökbe! Nem vétek, nem törvény előtti bűn.

Csak egy vétek lehet, csak egy teheti törvényen kívülé a feltörőt: ha más faj.

Magam faja: én vagyok. Csak egy ellenség van: az idegen.

Akit megismertem, megszerettem: az én vagyok. Nem szabad megismerni az idegent: mert akkor nem tudod gyűlölni. Nincs háború, ha nincsenek áthághatatlan határok.

Ebben az órában, mikor e sorokat írom, a magyar főrendiház együtt ül és a zsidótörvény-javaslat utolsó döntését, hozza. 1939 ápr. 18.

Bennem felrémült a saját életemnek zsidótörvénye, amit a tügyi plebiscitum ugyanilyen szenvedéllyel hozott meg a Móríc-fajta ellen. Az ítélet tömör jelszóban csapott ki s a jelszó ellen semmi védekezés. A számumot nem lehet bölcs szavakkal megállítani. Nincs ellene semmi védekezés, csak az, hogy ki kell várni, míg elmúlik s akkor akik életben maradnak, újra kezdenek az egész harcot.

Apám tragédiája még csak faji alapon sem magyarázható. Paraszt volt, magyar volt, kálvinista volt, tüzes és bárdolatlan volt: mint az egész falu. És mégis a teljes faluközösség, a töméntelen rokon éppen úgy, mint a közömbös tömeg, valamennyien egyformán megbőszültek ellene s meglincselték egy gúnynévvel, lebicskázták egy szóval, a falu közepén. Kiirtották maguk közül egész családotól.

Csak magyarázni tudom.

Édesapám szakított a faluval, mikor feleségül vette az özvegy papné lányát. Tulajdonképpen ez csak felfakasztotta a tényt, hogy ő már nagyon régen szakított a faluval. Még kisiskolás korában szakított, mikor az utcán nagy kurjongatással ment végig mezítláb a meleg porban, de olyan happaréval, hogy a süket öreg pap behallotta a bibliothékájába s vele ijesztgette az ölében ülő szelíd kis nyomorék unokáját. Tehát az édesapám szakított a faluval abban a pillanatban, mikor vére kezdett megnyilatkozni, ahogy a hattyú szakít a kacsákkal, amint a tojásból kibújt. Tehát édesapám szakított a faluval fogamztatása pillanatában: olyan gének jöttek létre benne, amelyek mások voltak, mint amilyenek a falu ágyaiban termettek. Hogy honnan hozta, hogy kik voltak az ősei hát? azt sejteni sem sejttem. Mikor írni akartam ezt az életírást, az volt a szándékom, hogy egy vonallal sem írok többet, mint amit az élet belém dobott. Nem is végeztem helyszíni kutatásokat. Csak a községek papjainak írtam - hiszen úgyis, az állam érdekében, éppen mindenkinek össze kellett gyűjtenie az okmányait -, hogy egyúttal közöljék az elődeimről szóló adatokat is. És egy fegyrgyarmati ügyvéd volt szíves kikeresni a csécsi árverés emlékére vonatkozó telekkönyvi bejegyzéseket. De nem akartam elmenni a helyszínre, nem akartam, hogy a mai érett fővel bíráljam el a mások szájában hiányosan megmaradt emlékeket: éppen azt akartam, hogy kibányászom magamból azt, ami benn van. Még az analízist sem akartam, de ki nem kerülhettem valamennyire: az ember keres, kutat, egyszer csak feltorlódik a *miért* gátja s azon át kell mászni...

Édesapám nem tudta, hogy ő valamivel szakított valaha. Feleségül vette az özvegy papné lányát, mert megkaphatta: földje volt és emelte a tekintélyét. S talán mert bele is szeretett. Más volt, mint a falu lányai s ez a más, ez a finomabb és nemesebb őt egész életében izgatta.

Ő azt is természetes dolognak tartotta, hogy az anyagi szerzés útján egyre erősebb tempóval evezett előre. Logikus volt minden lépése, ha nem is állott arányban iskolázottságával. Az élet iskolája nem elég arra, hogy az agyvelő az élet által kitermelt minden szövevényben otthon legyen. Mindenesetre érthető, hogy szülőfalujában amint megérte a bukást, az egész falu elfordult tőle. Érthető, hogy ott a helyszínen nem bírta újra kezdeni az életet.

Ment egy másik faluba. Itt viszont a legmélyebb szinten kellett kezdenie. Fillér nélkül, jóformán élelem nélkül, tökéletes ellenséges hangulattal szembe állva kellett hozzáfogni a jövőhöz. A mindennapi nyomor, így az írásban, nem hat az emberekre. Nem lehet summázva éreztetni, mit jelent az, hogy minden ébredéskor ugyanazt az energiapusztító vergődést kell kezdeni. Édesapám minden reggel, ahogy felnyitotta a szemét, villámgyorsan felöltözött s már ment is, mintha kergették, vagy várták volna valahol. Munka után ment. Semmi volt neki öt kilométert, tízet vagy akár harmincat futni. Csak mert valahol egy szót hallott, hogy itt meg itt van valami ember, aki építtetni akar... Nem is tudom, elmondtam-e már, hogy szerezte meg az ipar-engedélyét: a tiszalöki főszolgabíróval átmulatott egy éccakát s az reggel kiállította ennek az eredeti kis embernek az összes ács- és kőművesmunkák vállalására jogosító hatósági engedélyt, mintha az bemutatta volna és igazolta volna, hogy szabályszerűen megtanulta, felszabadította s képessé tette magát ezeknek a végzésére. „Iparigazolványa” itt van előttem:

Móricz Bálint pthrügyi lakos, kellően bejelentette, hogy Pthrügy község területén kőműves és ács-ipart szándékozik űzni.

Miután az 1884. XVII. törvénycikk által előírt kellékekkel igazolta azt, hogy ezen ipar űzésére jogosult, Móricz Bálint urat E 9-890. szám alatt bejegyeztük iparlajstromunkba és részére ezen iparigazolványt kiadtuk. T. Lökön 1890. szeptember 4-én.

Nem lehetetlen, hogy az aláírt főszolgabíró még él. Ha én a világűrben szétszórt anyag alapján akarnám megírni, amit megtudok, felkereshetném, még nem biztos, hogy agg ember, hiszen csak 49 éve ez eseménynek. De én belülről akarom kihámozni az életemet, ahogy az bennem raktározódott el. Édesapám ekkor 39 éves volt. Már négy éve Tügyön élt és vállalt. Az istennek sem akart segéd lenni. Őrá, rá ne kiáltson egy mester, mert belevágja a bárdot.

Ugyanilyen érdekes, hogy ez a parasztból vált kismester teljesen szakított az ősi építésmódokkal. Soha nem volt hajlandó paticsfalat, fecskerakást s más ilyen primitív dolgot csinálni. Az ő építésanyaga a vályog, az égetett vályog (tégla) és a kő volt. Ő maga egyáltalán soha egy téglát, vagy vakolókanalat a kezébe nem vett, követ meg nem faragott, de megtörtént, hogy ferdének látott egy falat, amit a kőműves rakott fel. Elkáromkodta magát csúnyán s nekiment a falnak egy rúddal és ledöntötte.

Nem tűrte a slendrián munkát. Csak ha ő maga csinálta. Neki szabad volt. Mert csak azért csapott össze nagyjából mindent, mert az időt hihetetlenül tisztelte: pillanatok alatt akart teremteni. „Jó az. Eltart míg egy ember él.”

Nahát, ez az ember, aki annyira más volt, mint a falu, éppen 1890-ben, az iparigazolvány idejében már úgy felverekedett, hogy azt lehetett mondani, hogy gazdag ember lett.

S megint nem a falu évszázados, évezredes módszerével. Nem a kitartó s minden erőt megszakító fizikai munkával és a hasán való spórolással. „Hát, fiam, azt csináltam, amit a zsidó. Az ember spekulál.”

Vett előbb egy régi rossz járgányos gépet, azt használta egy évig - Laci nélkül -, akkor azt eladta s vett egy vadonatújat. Ma is érzem a szagát. Ott ültem a bakon. Mikor nem járt. Ez az új gép aztán igazán öntötte a búzát. Édesnagymamának el kellett menni Laciékhoz, mert a kisszobát el kellett venni tőle s ott öntötték be a búzát, a padlásról. Ez is az édesapám remek feje: Ha az ajtót kinyitják, mi fér oda be. Fogta a fűrész, zsindelyezőt - felment a pallásra, felbontotta a tetődeszkákat. Ajtót rá, csapóajtót s ott öntötték be a búzát, mint egy hombárba. Mennyi férhetett abba a szobába? Félvagon. Igen, de nekünk az sok volt, s a falunak még több.

Már kezdett földeket venni újra. Már vett két vagy három „hasznavehetetlent”, már alkudott erre is, arra is. Fenygetett, hogy ha árverés lesz, mindent ő vesz meg. Tudniillik, eladó föld sohase volt. Már mondta, hogy megveszi a kastélyt, van Tügyön egy régi kastély. Szirmay-vagy Patay-kastély lehet, akkor zsidó bérlő volt benne, aki magtárnak használta.

Most ehhez kell számítani, hogy ott volt körülötte ez a szemetszűrő félelmes család. Folyton vendégek. Egyik Pallagi-fiú még alig ment el, a másik már itt van. Falun, ahol minden falatot úgy számon tartanak, ahol Eszter néném, a csirkének csak a nyakát, kaparóját meg a bordáját tálalta be nekünk: ott elképzelni, hogy egy ilyen éhenhótt szegény, amilyennek ők ismerték a mi családukat, folyton eteti a rokonokat... Dögöljön meg az ilyen nép, mondták. Egyáltalán felháborító volt, hogy telnek az évek, három, négy, öt s ők maradnak a régi állapotban, egy hajszálat nem változott az életük, a vagyonuk és az életmódjuk - s azalatt ezek itt, a kókusok, az egész falu szemeláttára napról napra tollasodnak, mint a kis csirke.

Hát az apámnak megvolt az a képessége, ami bennem nincs, ami Adyban volt meg legnagyobb mértékben minden ismerősöm közt: az, hogy szakadatlanul foglalkoztatta a világát. Hét évig, míg Csécsén lakott s másik hét évig, míg Pthrügyön lakott, egyébről se beszéltek a faluban, csak róla. S mikor tovább ment egy faluval - legközelebb Sárospatakra -, akkor meg ott indult nyüzsgésnek, forrásnak, pletykálásnak az a réteg, amelybe ő beletartozott. De a régiek is szakadatlanul utánanézték, érdeklődtek s folyton forrongtak, hogy milyen jól megy ennek az ácsnak. Egy ács? mi az, kis mesterember, arról nem szokás tudni legfeljebb azt, hogy van, lehet rábízni valamit. De az apám valahogy, isten tudja, a fellépésével, a szavaival, a feltűnő és vak-

merő belekötésével az emberekbe, azonnal megjegyeztette magát, úgyhogy aki egyszer beszélt vele, az nem felejtette el, mindig úgy emlékezett rá, mint egy eredeti színfoltra a magyar életben.

Hát igen, elmúltak a nehéz telek, mikor édesapám csak egy négyhónapos malacot ölt. Ott sündörögtem édesanyám szoknyája mellett. Oly vékony belecskéje volt a malacnak, hogy alig lehetett megtölteni, s amint felforrt a víz, már szét is ment. Kanállal ettük meg a hurkát. Már két nagy kövér disznó rőfögött az ólba, aminek a fedele összeért a szomszéd nagygőgű Kovács András istállójának a nádfedelével. S ott lovagoltam a pajta új tetején, éppen mikor Debrecenbe készültem s ott daloltam a harsány hazafias nótákat s már a *tüzes gépnek* készült a pajta, mint ma egy garázs, óriási ajtóval, szemben a kapura, hogy könnyen be lehessen fedél alá vontatni... A járgány helyett már ismét tüzes gépet vett az apám.

Nem bírta a falu.

Nem bírták el a rokonok.

Ideje volt már lebecskázni ezt az idegent.

Úgy történt a dolog, hogy Szőke sógor Tarcálra ment. Édesapám meg gyalog ment ki egy kisebb építéséhez, a tarcali úton. Éppen az útszélen tanyát épített valakinek.

- Hő, sógor, az isten így, meg úgy - kiáltott rá édesapám, s megállította a szekeret és felült. - Éppen jó, hogy jössz.

Így kivitette magát vele.

Szőke sógor volt az a betyárféle magatartású, ragyás, káromkodós, durva, feleségkínzó; a Pallagi Julcsa férje; sok apró gyerekekkel és rikoltó hanggal ellátva.

Beszélgettek. Nem voltak ők rossz viszonyban. Édesapám soha senkivel sem volt rossz viszonyban, mert soha senkinek a tulajdonára nem vágyott, még a dolgaira se volt kíváncsi; soha meg nem kérdezte, hogy ez vagy az a dolgod hogy megy: független ember volt, semmi köze a tügyiekhez, itt munkát úgy se kapott, evvel leszámolt s élvezte már, hogy kezd szépen kiemelkedni a nehéz viszonyai közül.

Nyúl futott keresztül a kocsi előtt.

- Hő, hő - kiabálták utána. A nyúl az olyan mezei öröm, gyereket csinál az a felnőttekből is.

- Na fogd meg! - mondta édesapám, szokása szerint felülről rákiabálva a sógorra.

- Ha megfogom, megeszed? - morogta az gúnyosan.

- Hő, meg bizony, még meg is nyúzom, magam csinállok belőle paprikást.

No ez ebbe maradt.

Édesapám a tanyánál leszállott. Két embere dolgozott, ő is közéjük állott s délután újra visszament a faluba. Csak megnézte a munkát.

De estefelé Szőke sógor jött vissza a malomból. Az emberek még dolgoztak. Kiabált, hogy: Hé, hé... sógor! itt a nyúl!

Bosszantotta, hogy a sógor már nem volt ott. Odaadta a nyulat az ácsoknak, akik azt nagyon megköszönték s nagyon örültek neki.

Akkor hazahajtott.

Néhány hét múlva az a hír terjedt el s mindenki nevetett, hogy Szőke Józsi megetette a macskát Móricz Bálinttal. Macska volt a nyúl, megnyúzva adta oda a sógor. Hát az ácsok valószínűleg megették, hiszen a macskát éppen úgy megeszik az olaszok, mint a nyulat, sőt vannak, akik a macskát megeszik, de a nyulat nem.

De Tügyön s általában az egész magyar mezőkön, a nyúl becses és ingyenc csemegefalat, ellenben a macska a legnagyobb szégyen. Legalább úgy utálják, mint a görényt. Ezzel nem lehet vitatkozni. Ahogy a lóhúst a magyar meg nem ette volna, pedig ő maga is hozzátette, hogy a ló a legtisztább állat, a disznó meg igazi disznó, a legrondább minden közt. És mégis a lóhústól úgy megirtózott volna, a bélit kihányja a magyar.

Édesapám csak nézett tétován, mit beszélnek. Ő semmit sem tudott a Szőke nyúzott nyuláról. Később kivallatta az embereit, s azok mondták, hogy vót, igen, vót, nyúl vót.

Olyan nagy dolog az egész, hogy még az sem lehetetlen, hogy Szőke sógor valósággal nyulat adott megnyúzva, csak hogy elmondhassa, hogy macskát adott. De nyulat kellett adnia, mert ezek az emberek ismerik ám a boncát ezeknek az állatoknak.

S aztán mikor már napirendre tértünk volna a dolog felett, kipattant az éles, sikító, ingerlő kiáltás:

- Címóric!

Ez volt a halálos döfés. Ez volt a lebecskázás. Egyszerre pokollá lett az életünk.

Nem lehetett többet kilépni az utcára. Minden gyerek elvisította magát, ha közülünk valakit meglátott:

- Címóric!

Zseniális volt, akárki találta ki. Ha a nevetséges öl, akkor mi meg voltunk ölve. Az embereknek annyira tetszett ez a finom szúrás, hogy nem takarékoskodtak vele. Pótolta az új népdalt, a kuplét, az éljen kosutlajost a címóric. A falu hempergett a nevetéstől, kórusban kiáltották, üvöltötték. Éjjel a ház előtt, az utcán, éjfélkor a hazamenő ittasok megállottak s mielőtt nyugalomra tértek, bevisították az ablakunk felé, hogy címóric.

Édesapám meg akarta ölni Szőkét, de édesanyám a nyakába borult és úgy sírt és úgy könyörgött neki, hogy ne hagyjon bennünket árván. Majd elfelejtik.

Nem akarták elfelejteni, egyre jobban tetszett az embereknek. Nehány verekedés lett belőle. Édesapám beszakította a fejét öt-hat gazdának, de pörre egy se ment. Ahogy beforr a fejük, már újra röhögve kiáltották: címóric.

A tragikai igazságszolgáltatás is hiába következett be. Ezt a Szőkét néhány év múlva meggyilkolva lelték egy reggel az istállójában. Ilyen komizásáért ölte meg a szomszédja. Kést vágta a betyár szívébe. „Emberére akadt.”

De én mit szenvedtem. Kipécézve, útszélre vetve, hogy minden fiú, minden lány a szívemre taposott... Azt a szenvedést nem lehet érzékeltetni: a gúnynev annyira remek volt, hogy még most az öszön is felkeresett egy tügyi ember, hogy olvassa az életrajzomat, hát eljött, hogy elmondjon egy dolgot, amiről én talán nem is tudok. „Tudja-e méltóságod, hogy az édesapját, Prügyön még ma is emlékeznek, úgy csúfolták, hogy...”

- Atyafi, mondtam neki: nem vagyok méltóságos és megígérem, hogy nem is leszek soha. Ellenben a „címóric” még ma is fáj. Nem kell, hogy ráemlékeztessen. Köszönöm Tügynek, a tügyieknek. Megtanítottak szenvedni már kisfiú korban. S ezzel megacélozták a szívemet. Hogy mindhalálig harcolni bírjak az ártatlan igazságért. Ezt Tügy tette.

Az a Tügy, ahol édesanyámat úgy tanították az emberséges életre a rokonok:

- Mondd, Erzsi, mit kínlódsz ennyi gyerekkel?

Édesanyám megdöbbenve mondta:

- Mit csináljak, ha az Isten megajándékoz velük!

- Ó, párnát rá.

- Párnát?

- Párnát bizony. Én ugyan rátettem. De még a lábam is rátettem.

A tügyi szenvedés elkísért az egész életen át. Az a különös védetlen állapot, amiben gyermekkoromban voltam, a szülők sorsának áldozata lévén, magamat is megtámadott. Boldog voltam, hogy akkor a gúnykacajból kimenekültem, mert éppen akkor vittek el Debrecenbe, a kollégiumba. Utolsó este oly szeleskedésben tomboltam ki a szabadulás örömét, hogy belebotlottam a seprűbe s kifícamítottam térdben a lábam. Ölben vittek el. Kenézy Gyula gyógyította Debrecenben a dagadt térdem. Ez is a Gyula bátyám barátja volt.

De én soha többet nem éreztem jogot arra, hogy őszintén boldog és vidám legyek. Tizenegy éves koromban már emberkerülő voltam. Amit Istvándi kezdett, Pthrügy tökéletesen megcsinálta. Tízéves mizantróp! Félttem az osztálytársaimtól. Annyira magamba zárkóztam el, hogy három év alatt az osztálytársaknak egy harmadát sem ismertem meg névről.

Mit mondjak: ma is úgy élek itt Leányfaluban, mint egy Robinzon-szigeten. Huszonnyolc éve, hogy itt lakom, de még eddig csak két családnál viziteltam. Boldog vagyok, ha bárki belép hozzám baráti szívvvel, de én nem bírok az emberek után menni. Ezt nem örökölttem apámtól. Talán most, hogy végre kiírtam magamból ezt a szörnyű „gátlást” s az egész világgal közlöm, mi történt velem tízéves koromban, feloldódik valami valahol.

Ez az oka, hogy például nem tudok szónokolni, ellenben írni halálba szeretek. A szónoklatnál az ember szemtől szembe kiáll az emberek előtt, valósággal szerelmi érintkezés az emberi tömeggel. Én ha kiállok, előbb irtóztató szorongásokon megyek át: még most is azt várom, hogy megkapom a címőricot.

De ha írok, akkor védett vagyok s mégis érzem, hogy a szavam eljut a magyarság határain belől végtelen messziségekbe... Mikor a visszaszakadt területen jártam az első napokban, minden faluban megdöbbenett az emberek megdöbbenése, hogy rám ismertek: én, aki annyira nem lépek ki a magánosságból, íme ott vagyok együtt veletek testvér magyarok...

A CSALÁDI FÉSZEK: A BOLDOG FÉSZEK

És mégis, mikor szegény Jankámmal közeledtem a *mi házunkhoz*, valami zsibongó és édes melegség gyulladozott bennem. Mintha az iskolából mennék haza, mert ez volt az út az iskolához, ezen az utcán volt 1888 telén az a rettenetes nagy hó, oly magas hótorlaszok voltak hányva, mint a házak.

- Én azon a télen kaptam a szűrt - rajongtam Jankának - tudja, hozott édesapám nekem egy kis fekete szűrt, piros cífrával. Egészen szabályos kis szűr volt az, amelyet akkor még viseltek a felnőttek Tügyön is. De a fekete szűr kicsit ritka volt s én egy kicsit féltem és röstelltem, hogy az én szűröcském nem fehér posztóból van: abban a mélységes megbántódottságban már nem voltam a csécsi magamutogató és pompavágyó, hanem megbúvó és mimikribe menekülő. Ez a három év - akkori életemnek egész harmada - tökéletesen összetört és megijesztett. Csécsén még micsoda kevélység volt bennem, felfuvalkodottság: hogy dicsekedtem az új ruhával, a huszáruniformissal s most a szűrt úgy vettem föl, mintha kigyulladna a hátamon a piros díszítése. Tudja, szívem, nem éreztem jogosítottnak magam arra, hogy ilyen luxust üzzek. Az apámnak nem adtam meg az engedélyt, hogy nekem efféle felesleges dolgot vegyen, mikor nem volt ennivalónk. Ellenem a szüleim soha nem követtek el semmit. Egyszer sem voltak igazságtalanok. Nem az ő velem szemben való magatartásuk törte meg a kevélységnek kígyófejét, hanem az atmoszferikus nyomás, amely mintha engem jobban szorított volna még náluk is. Úgy éreztem, mintha bura alatt volnék, s a levegő fokozatosan fogyna. Nem szabad mozogni, habzsolni, csak állani, várni és reménykedni.

Behúzódni magamba. Akkor fejlődött ki bennem az, amit írói képességnek lehet mondani: megtanultam, hogy visszatartsak minden érzést s ne ujjongjam ki, ne lármázzam el, hanem tartsam épen és készletben. Még ma is folyton rajtakapom magam, hogy egyes dolgokról egyes *véleményem akkor képződött*, mint a kagyló fájó sebéből a gyöngyszem magja. Orvosságul, gyógyszer helyett ítéleteket szültem, hogy szókkal védjem a vérző helyet.

A családi fészekbe kettesben mentünk be. Magunkban akartam maradni életem legjobb barátjával, az egyetlennel, akiről mindig feltettem, hogy éppen úgy ért engem, mint én magamat, Jankával. Még ebben a lángoló tűzvészben is, mely akkor már véretem perzselte, ha megvontam is Tőle a vér dagályát, a lélek harmóniájában csak az övé voltam s csak vele akartam közös maradni... Valami olyan hasadás képződött akkor bennem, hogy szinte az ő nagy és tiszta élete elől balra takarodnak a buja és szennyes jégtáblák, hogy neki maradjanak a lélek vizein a meleg és tiszta habok...

- A ház!

Kiáltottam fel s úgy elborította szememet a könny, mint a koporsó előtt, ha a legszeretettebb lény van immár eltűnendőben. Ebben a nádfedele kis hajlékban múlt életem koporsóját láttam. S az ember mindent tovább akar élni, amit valaha élni kezdett. Még a legrosszabbat sem hajlandó feladni, akkor sem, ha már szabadult. Öt évtized semmit sem enyhített a szenvedésen, amiket itt éltem át, azonkívül, hogy megszüntette őket. Egy félszázad megszüntette újabb fellépéseit ezeknek a szenvedéseknek, de mindaz, amit valaha is kaptam, ottmaradt, mint élet és valóság.

Örültem, hogy a ház ilyen jó karban van. Úgy tűnt fel, mintha a kis vályogház is jól járt volna azzal, hogy mi kiköltöztünk belőle. Nyugdíjas házzá vált. Gyermeektelenek laktak benne. Legalább tizenkét éve ennek a látogatásnak, így nem csoda, ha nevekre nem emlékszem. Nem tudom, ekkor kik laktak ott, csak annyit őriztem meg, hogy méltók voltak. Jó kézben láttam a

hajlékot s ettől újra sírni kellett. Dehogyan volt valaha ilyen rend ebben a házban, míg mi itt laktunk... Az ajtóval szemben van az ablak, ez előtt állott az édesanyám varrógépe. Nászajándékba kapta, hozományul, még Csécsén. Singer-varrógép. Valami különös istenáldása és ékszere volt az a mi életünknek. Oly más volt kacskaringós lába, arannyal díszített lakkozott, mégis acélos fekete teste s azok a hófehér szerkezeti alkatrészek, a le- s felkapkodó tű... tűtü... hop, hop, hop, néztem, mikor pergett... trrrrr oly sebességgel varrt, hogy már nem is lehetett látni a futó tűt. Ha édesnagyanyám ott varrt mellettünk, összehasonlítottam, hogy az ő tűje mily lassan és kényelmesen félcel s mikor ugyanazt az anyagot édesanyám átvette, trrrrr, egy perc alatt sirítva kész lett. Mennyi kék surcot csinált édesanyám a legényeknek. Díszítésül fehér cérnával virágokat futtatott az aljára s ennek örültek az anyák, akik érte jöttek... Legjobban azt bámultam, hogy édesanyám micsoda bátorsággal mer belevágni a legdrágább kelmébe is. Fogta az ollót s csak nyírt, hasított az olló ékével, vagy éppen két uja közé fogta a drága anyagot és ssszzzz... kettérepesztette... Még ma is megvan bennem az a megrettent érzés, mikor a nyáron Kati néni paplanlepedőre ezzel a büszke és vakmerő mozdulattal repesztette szét a finom vászon végtelen síkját... De most eszembe villan, hogy az én félelmemnek innen származik az alapja: ha megtörtént, hogy nem jó helyen szakította el édesanyám azt a szövetet, akkor olyan rémület tört ki benne, most mit csináljak, jaj istenem, most mit csináljak... És sírt és ha ő sírt, én úgy éreztem, vége a világnak.

Ott állott, ezen a falon a két ágy, a fal hosszában! Itt aludtak, édesapám az ablaknál, édesanyám beljebb a kemence felől. Mind a ketten hálóvendégnek egy-egy gyereket használtak. Ha édesapámnak jókedve volt, mindnyájan csak az ő ágyába könyörögtünk. Mikor először láttam azt az ismert Nílus-szobrot, ahol az öreg tengeristen lábszárán egész raj gyerekfigura mászkál, ráismertem édesapámra, aki életében semminek sem örült úgy, mint ha a gyerekei így lepték el... Hogy dobált bennünket a levegőbe és kacagott nekünk s olyan volt, mint egy életisten, aki legdrágább gyümölcsben tobzódik, a gyermekeiben...

Micsoda családi hőség volt ebben a szegény kis életben. Ha nem volt tüzelő, az semmi sem volt. A kemencében minden szemét megégett s meleget adott: de egy sohase hiányzott, a család szent melege. Ez olyan volt nálunk, mintha a testek fejlesztették volna ki s minél nagyobb számú lett a család, ez a hő annál magasabbra fokozódott.

Mi adott erőt édesapámnak, hogy bírja ezt a roppant nehéz életet? Hogy bírjon minden reggel felkelni s vígan indulni az útra, a gyűjtő útra, mint a fecske? Mért érezte, hogy soha egy pillanatra sincs felszabadítva a kötelezettség alól, hogy ezt a raj népet eltartsa s pénzt kerítsen, ha a föld alól is, hogy ezek meg ne haljanak éhen? Ezt nem lehet törvénybe iktatni. Ezt nem lehet kiszabni az államnak, kötelességül, hogy minden apa kötelezve van minden gyerekét elégséges élelemmel ellátni, ruházni, lakás, taníttatás stb. stb... Nálunk az apámban a naponta szükséges áramot ez a kis áramtermő telep termelte ki: az, hogy együtt voltunk, s annyi kis szív segített dobogni. Valóban a gyermekek szíve ugyanúgy kitermelte az apa s az anya munkaerejét, mint valamennyiöknek az életben való hitét és a boldogságát.

A boldogság semmi egyéb, csak a jó érzés. A jó közérzés. Az az érzés, hogy érdemes az embernek élni.

És mikor édesapám egy idegen faluban ottmaradt s ráesteledett, elfogta valami vágyakozás az övéi után. Hiába volt ott a munkaadó gazda s hiába kínálta vacsorával annak a felesége, hiába vetettek neki ágyat a saját lakásukon az előszobában, hiába mondták, hogy mester úr, ne menjen haza, elfárad és tönkreteszi magát evvel a sok gyaloglással: ő csak egyet nevetett s vállára vetette a kiskabátját és már szaladt is. Oly gyorsan tudott járni, szinte futólépésben; nem futott, csak oly gyors volt a lendülete a menésben, hogy én futva sem bírtam ki mellette a sétát.

De hogy mehetett, hogy repülhetett, mikor hazasietett, este. Szállott, simán és egylendületben, mint a fecske. Haza, a fészekre.

Széles homlokán csillogott az izzadság és az öröm, ha csak betoppant ránk, s ha még fent voltunk, hagyta, hogy a kezét megrohanjuk és agyoncsókoljuk. Az arcát már nem engedte csókolni, a száját talán kétszer-háromszor csókoltam meg életemben s minden eset valami igen nagy érzelmi hullám csúcsán; például mikor Jankát feleségül vettem s ő... elbúcsúzott tőlem...

De hogyisne jött volna haza, hiszen ezt sehol a földön meg nem kaphatta: az ő fiai, az ő egyre szaporább családja rajongott felé. Ha semmi nem is volt vacsorára, csak egy kis leves, akkor is - hiszen neki az étel soha nem számított -, akkor is gazdag lakomája volt: a gyerekeit falta fel a szemével és a kacagó szívével.

Én vagyok ti - érezte s úgy tudott gyönyörködni bennünk.

Mindig a legnagyobb ámulat volt eddig számomra az a tendencia, hogy az emberek ma nem akarnak gyereket.

Hát akkor hogy tudnak élni? Mért akarnak akkor élni?

Én úgy el-elbámulok azon, hogy emberek jobban érzik magukat mulatóhelyen, mint a családjuk között.

Én a kérdést soha nem tartottam szükségesnek tanulmányozni, bennem a kérdés el van döntve: az én apám negyven éven át semmi más örömet nem érzett, csak a családban való jelenlétét. Őt annyira kielégítette az, hogy véréből fiak születtek s azok mind őt sokszorosítják, hogy nem is kíván mást, csak hogy ezeket egyre jobb sorsban lássa...

Állati ösztön?... Magasabb ennél, hogy ha valaki kikapcsolja magából a nemet, ha egyéni és magános életre szánja magát? ha az ösztönök tobzódása helyett egyéni célt tűz maga elé? ha inkább akar független és jólöltözött és néma kényelem embere lenni, mint gyerekekkel kínlódni és úgyszólván rosszak a gyerekek, nem folytatják a szülő vonalát, s végül kidobják életükből a szülőt? Vagy az a korlátozás? hogy inkább egy gyereket akarok tökéletesen nevelni s minden-nel ellátni, mint egy rakás koldust hagyni magam után?

Én mint ragályt kaptam az apámtól, az anyámtól, a ragály melegágyában, a családban, azt, hogy a világon semmi gazdagság, semmi dicsőség és semmi hatalom nem ér fel avval, amit én ebben a parányi kis házban élveztem: a családi szeretet melegében való sütkérezés.

Éppen az édesapám példáján tanultam viszont meg egy nagy dolgot.

Ha a szülő üzleti befektetésnek tekinti a gyereknevelést, a legnagyobb mértékben pórul jár. Ha úgy gondolja, hogy minél több gyereket nevel, mint a malacnevelésből, meglesz idővel az a haszna, hogy mikorra erői elmúlnak s maga szorul eltartásra, akkor a gyermekek... Vagy pláne, hogy a gyermekei erőtartalékát akarja a maga céljaira felhasználni, ha majd megnőnek? Vagy csak az is, ha bármiképpen, nemcsak üzletileg, tehát nem pénzben kifejezhető módon, de érzelmileg akar hasznot, például ideái tovább plántálásában, vágyálmainak kiélésében - akkor is a legnagyobb mértékben pórul jár.

A gyermek nem a szülőé, a gyermek valami magasabb közösségé, a fajé? a fajtáé? Nem, a legmagasabbé: az egész emberiségé...

Az apa s az anya csak kétségbeesve néznek egy bizonyos pillanatban becézett és szeretett gyermekükre s belátják, hogy egy idegent szerettek. Ez nem ők. „Nem vagy az én gyermekem.” Tévelygőn nézhetnek a gyermekre, aki tévelygőn nézhet a szüleiére. Meg sem értik egymást. Mintha a bábeli nyelvzavar ott volna az anyaméhben. A képességek és az egész lelki

összetétel annyira nem felel meg a műhelynek, amelyben készült az új élet, ahogy a kovács-műhelynek semmi köze az elkészített patkószeghez.

Minden szülő, én is, aki arra számított, hogy gyermekei ott folytatják, ahol ő abbahagyja, a legbámulusabban csalódik.

Ezért én egy közvetítő megállapodásra jutottam önmagammal, már fiatal apa koromban. Azt mondtam: *a gyerek mindennap kifizeti saját magát*. A szülő egy főkönyvi lapot tart a gyermeke számára: egyik oldalon beírja, amit ráköltött s amit rápazarolt, a másik oldalon felrója, mit vár ezért viszonzásul. Az én tanácsom az, s én amennyire emberileg lehetséges, ezt végre is hajtottam: a szülő mindennap zárja le a számadást, írja be egyenlegül, hogy: *van gyermeke*. Ez az öröm mindent ki kell hogy fizessen.

Édesapámnak a család olyan gyönyört hozott, amit semmi munkával, áldozattal és pénzzel megszerezni nem lehetett volna. S én magamról ugyanezt mondhatom el. Senkitől és semmiben olyan megnyugtató jóérzést nem kaptam, mint mikor a család melegében lelem fel magamat.

Igaz, ez a meleg sem tartós, a téli fagyra gondolni kell.

S a gyermek se számítson tovább a szülőre: a fecske csak addig tartja el a fiait, míg szárnyra nem kelnek. Többé nem hord nekik. Édesapám egyszer azt mondta, ezt is valami nagy gyaloglás közben

- Van tiszta véretek, evvel megelégedhettek. Az apátokat nem kell szégyellnetek, sohase voltam börtönben. Felneveltek és sohase hagytalak el, nekem ne adjatok semmit, én majd megdöglök, fizessétek meg, amivel nekem vagytok adósok, a magatok gyerekeinek.

Ennél nagyobb bölcsességet nem tudok.

Hallom az édesapám hangját, s elfojtja a szív a hangot.

Bevégeztem életem regényét.

Ma három hónapja, egyetlen pihenő napom, sem éjszakám nem volt. Egyetlen izzásban égett az agyam: talán soha ennyire nem fűtött át a tűz.

Újraéltem egész életemet.

S nem kívánok többé magammal foglalkozni.

Tízéves koromig több történt velem, mint azóta ötven év alatt.

Írhatnám még világ végéig, az életem végéig. Minek. Ennél többet nem mondhatok magamról.

A többit a regényekben megírtam. Még szeretnék néhány vallomást a színpad zárt formájában egy pillanatban együtt lobogva fel embertestvérekkel.

És aztán még egy kicsit heverni az őszi verőfényen. Akkor rávéshetem a márványnévjegyre:

Éltem.

.oOo.